

OBSAH / CONTENTS / INHALT

Štúdie a články/Articles/Studien

HABAJ, Michal: Germáni pri Clastidiu (222 pred. n. l.) a v Spartakovom povstaní (73 – 71 pred. n. l.)	277
FRAŇO, Peter: Filozofická redefinícia pojmov štát, občan a vyhnanec v Cicerónovom spise <i>Paradoxa stoicorum</i>	292
PAPAJÍK, David: Potraviny jako předmět zájmu lapků a zemských škůdců a jejich odraz v soudních záznamech v Čechách a na Moravě ve 14. a 15. století	302
MELOUNOVÁ, Markéta: Město Řím a jeho památky očima dvou českých pozdně renesančních šlechticů	317
HRUBOŇ, Anton – MIČKO, Peter: Slovenskí evanjelici a. v. na Dolnej zemi v rokoch 1938 – 1945. (K vzťahu kultúrneho zázemia a politiky v čase druhej svetovej vojny)	335
OLEXÁK, Peter: Florián Tománek v Strane slobody (1946 – 1947)	362
PAVČÍK, Filip: Spory a konflikty medzi slovenskými spisovateľmi v rokoch 1945 – 1948	382
HRONČEK, Pavel – CHRASTINA, Peter: Poznámky ku konceptualizácii v environmentálnych dejinách na Slovensku	408

Materiály/Materials/Materialien

NOVÁKOVÁ, Lucia – HRNČIARIK, Erik – DAŇOVÁ, Miroslava: Equestrian Statues in Antiquity: City, People, Monuments	434
ROŠKOVÁ, Daniela: Latinské epigrafické pamiatky ako prameň pre štúdium sociálnych dejín Rímskej ríše	456

Rozhl'ady/Horizons/Horizonte

NAGY, Imrich: Matej Bel ako historik antických dejín	474
--	-----

Prax/Practice/Praxis

JANURA, Tomáš – MATEJKA, Miroslav: Kaštieľ v Nitrianskej Blatnici – výsledky historického a architektonicko-historického výskumu	486
--	-----

Recenzie/Review/Kritik

TIHÁNYIOVÁ, Monika. Bubekovci z Plešivca – úspechy a pády jedného rodu v politike a umení. (Ján Jakubej)	511
--	-----

Kronika/Chronicle/Chronik	514
---------------------------------	-----

Publikačná etika časopisu Studia Historica Nitriensia / Publication Ethics of the Studia Historica Nitriensia Journal / Veröffentlichung Ethik des Zeitschrifts Studia Historica Nitriensia	521
--	------------

Pokyny pre autorov/Instructions for the authors/Hinweise für Autoren	526
---	------------

GERMÁNI PRI CLASTIDIU (222 PRED N. L.) A V SPARTAKOVOM POVSTANÍ (73 – 71 PRED N. L.)

Michal HABAJ

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií
Námestie J. Herdu
917 01 Trnava
michal.habaj@ucm.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.277-291

HABAJ, Michal. *The Germans at Clastidium (222 BC) and in the War of Spartacus (73 – 71 BC).* Traditionally, the passages of Posidonius or Caesar are considered to be the first mention of the Germans in the ancient literature. But, besides these well-known texts, there are still a few references that have been judged in the past, at least by some authors, that they might be authentic and precede Caesar's expedition to Gaul and his testimony about the Germans. The study discusses two of these references, the first is a known inscription from *Fasti triumphales* dated to 222 BC and the other is a tradition that preserves the Germans in the Spartacus' army. The article not only sums up the current positions to the two, but also brings a few observations of its own.

Kľúčové slová: Germáni; antická literatúra; Clastidium; Spartakus; Caesar;

Keywords: Germans; Classical Literature; Clastidium; Spartacus; Caesar;

Antická percepcia Germánov sa v rámci súčasného *communis opinio* začína Poseidóniom alebo Caesarom. Jeden či druhý by mali byť zodpovední za prvé oboznámenie antického sveta s touto populáciou. V súvislosti s Poseidóniom sa pritom hovorí hlavne o rozšírení označenia, zatiaľ čo Caesar mu mal dať konkrétny obsah v podobe populácií prichádzajúcich spoza Ríma s celým balíkom špecifik založených na antických etnografických stereotypoch, ktorými ich Caesar odlíšil od susedných Galov. Okrem Poseidónia a Caesara sú tu však i iné dobové tradície, ktoré čo-to prezrádzajú o rímskej percepcii Germánov. Je ich viacero, ja sa nebudem venovať podrobne všetkým, ale iba dvom z nich. Teraz aspoň pár slov k tým, ktoré obchádzam. Germáni sa vôbec prvýkrát v zachovanej literatúre objavujú v diele Herodota¹, ide však iba o izolovanú zmienku, v ktorej Grék hovorí

¹ Herodotos. I, 125; k tomu ASHERI, David – LLOYD, Alan – CORCELLA, Aldo. *A Commentary on Herodotus Books I. – IV.* Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 164. Germáni sa objavujú

o *Germanoi* ako o obyvateľoch Karmánie. Táto pasáž nemá žiaden vzťah k neskoršej diskusii o germánskej populácii Európy, navyše môže ísť iba o neskoršiu zámenu Karmáncov za známejších Germánov. Ďalšiu zmienku, ktorú niektorí autori považovali za doklad staršej percepcie Germánov v rímskom prostredí, priniesol Štefan Byzantský v súvislosti s keltskou populáciou *Germara* (s. v. *Germera*, Billerbeck). Štefan uvádza ako svoj prameň pseudoaristotelovský spis *De mirabilibus auscultationibus*, o populácii hovorí iba toľko, že žije bez slnka, čím naráža zrejme na polárnu noc a severné oblasti. Santo Mazzarino videl v populácii Germánov, Štefanova charakteristika tomu nebráni, umiestnenie Germánov na sever je správne. No Mazzarino počítal s príliš mnohými ďalšími a nepresvedčivými premennými. V zachovanej verzii *De mirabilibus* sa žiadna takáto charakteristika nenachádza, čo Mazzarino vysvetlil existenciou nezachovanej verzie diela. Dôležité je tiež datovanie *De mirabilibus*; aby Mazzarino mohol považovať zmienku za staršiu ako 1. storočie pred n. l., navrhol túto fiktívnu verziu datovať do 2. storočia pred n. l.² Polverini v súvislosti s Mazzarinovou tézou neskôr správne poukázal, že akúkoľvek argumentáciu komplikuje nejasné obdobie vzniku *De mirabilibus*³, nehovoriac o Mazzarinovom predpoklade nezachovanej verzie diela. K týmto neistotám sa ešte pridáva základná skutočnosť – a tou je, či vôbec možno považovať túto populáciu za zmienku o Germánoch, lebo v rukopisoch sa okrem verzie *Germara* objavujú i *Germera* a *Germaroi*.⁴ Vidieť v hesle Štefana Byzantského Germánov je preto v stave aktuálnych vedomostí iba ťažko udržateľné.

Teraz sa budem venovať zmienkam o Germánoch, ktoré sú predmetom tejto štúdie; ide o dva pramene. Prvým je záznam z kapitolských *Fasti triumphales*, kde sa pri roku 222 pred n. l. hovorí o víťazstve Claudia Marcella pri Clastidiu nad *Galleis Insubribus Germ[an(eis)]*.⁵ Druhý náznak pochádza z tradície, ktorá sa ťahne Sallustiom, Liviom či autorom výťahov z jeho diela, Plutarchom a Frontinom.⁶ Podľa tejto tradície sa Germáni objavili už v Spartakovom vojsku, čo evokuje možnosť, že Germáni by mohli byť v Itálii známi už pred Caesarom. Poseidóniovi sa v tejto súvislosti venovať nebudem, ten by si vyžadoval vlastnú štúdiu. Zameriam sa iba na správy vo *Fasti triumphales* a v tradícii spojenej

i v Illyricu, Ligúrii a Malej Ázii, pozri RÜBEKEIL, Ludwig. Suebica. Völkernamen und Ethnos. Budapest: AKAPRINT, 1992, s. 159.

² MAZZARINO, Santo. La piu antica menzione dei Germani. In *Studi classici e orientali*, 1968, roč. 6, s. 79. Nejasnosti tejto teórie načrtol už ZECCHINI, Giusseppe. La più antica testimonianza del nome dei Germani nel mondo classico. In SORDI, Marta (ed.). *Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichità*. Milano: Università Cattolica del Sacro Cuore, 1979, s. 68.

³ POLVERINI, Leandro. Germani in Italia prima dei Cimbri? In SCARDIGLI, Barbara e Piergiuseppe (eds.). *Germani in Italia*. Roma: Consiglio nazionale delle ricerche, 1994, s. 8.

⁴ BILLERBECK, Margarethe (ed. et trans.). *Sthephani Byzantii Ethnica I*. Berolini et Novi Eboraci: De Gruyter, 2006, s. 420.

⁵ DEGRASSI, Atilius (ed.). *Inscriptiones Italiae XIII/I*. Roma: La Libreria dello Stato, 1947, s. 78.

⁶ SALLUSTIUS. *Historiae*. III, 96: Atque illi certamine consili inter se iuxta seditionem erant, Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro offerre pugnam cupientibus, contra Spartaco; LIVIUS. *Periochae*. 97: M. Crassus praetor primum cum parte fugitivorum, quae ex Gallis Germanisque constabat; FRONTINUS. *Strategemata*. II, 5, 34: partem Spartaco obiceret pugnaque eum frustraretur, parte alia Gallos Germanosque; PLUTARCHOS. *De Vita Crassi*. 9: ὦν Γέλλιος μὲν τὸ Γερμανικὸν ὕβρει καὶ φρονήματι τῶν Σπαρτακεῖων ἀποσχισθέν ἐξαίφνης ἐμπεσὼν ἅπαν διέφθειρε.

so Spartakovým povstaním. Povstanie sa odohralo až po tom, čo Poseidónios napísal svoje *Dejiny*.⁷ Z tohto pohľadu by sa mohlo zdať nelogické, že rozoberám tradíciu, ktorá (ak by Poseidónios o Germánoch skutočne hovoril⁸) mala v súvislosti s percepciou Germánov v rímskom prostredí iba malú výpovednú hodnotu, ale túto tradíciu pokladám za úplne nezávislú od Poseidónia. Vedú ma k tomu dva momenty. V prvom rade Poseidónios bezpochyby vo svojom rozprávaní nevykresľoval Germánov ako nebezpečných nepriateľov Ríma, ak platí *communis opinio*, že poseidóniovskí Germáni boli iba súčasť Galov, kým v rozprávaní v súvislosti so Spartakom sa objavujú ako rovnocenný nepriateľ Rimanov i v porovnaní s Galmi, takže vyslovene v caesarovskom zmysle. Druhým faktom je, že Poseidónios ukončil svoje *Dejiny* ešte pred udalosťami týkajúcimi sa Spartaka, takže nemohol byť ani zdrojom tejto tradície.

Štúdia nemá ambíciu riešiť otázku, či Germáni boli alebo neboli pred Caesarom známi, takáto pozitivistická ambícia už, samozrejme, do modernej historiografie nepatrí, v štúdii ide o priblíženie sa prameňom, o porozumenie ich nadväznosti či kauzalite s kontextom, v ktorom vznikajú. Cieľom je hlbšie pochopenie procesu, v rámci ktorého sa Germáni v oboch prípadoch objavujú.

***Fasti triumphales* a rímske víťazstvo v roku 222 pred n. l.**

Germánov v nápise považovali v minulosti viacerí, hlavne talianski bádatelia za autentických.⁹ Ak by to tak bolo, nápis by prenášal rímsku percepciu Germánov až do 3. storočia pred n. l. Záznam o víťazstve bol síce skutočne zapísaný v roku 222 či 221 pred n. l., ale v období rokov 19 – 11 pred n. l. bol prepracovaný. Polverini na základe toho zhodnotil výpoveď nápisu v súvislosti s Germánmi slovami: *La testimonianza del nome dei Germani offerta dai Fasti triumphales vale, insomma, per l'età della redazione a noi nota, cioè per l'età augustea* (Svedectvo o mene Germánov, ktoré ponúkajú *Fasti triumphales*, má cenu hlavne v prípade obdobia nám známej redakcie tohto textu, čo je augustovské obdobie /prekl. autor článku/).¹⁰ Napriek tomu staršie bádanie bolo k autenticite nápisu otvorenejšie. Jeden z posledných hlavných predstaviteľov autenticity textu Zecchini zhrnul dovtedajšie argumenty a pridal i niektoré vlastné poznámky.¹¹ Zecchini

⁷ NORDEN, Eduard. Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1974, s. 78 predpokladal sullovske obdobie; MALITZ, Jürgen. Die Historien des Poseidonios. München: C. H. Beck'sche Verl., 1983, s. 57 síce predpokladá, že Sallustius Poseidónia čítal, ale v *Dejinách* nevyužil, lebo hovoria o inom období. Poseidóniove *Dejiny* končili asi okolo 86 pred n. l., pozri MALITZ, ref. 7, s. 58.

⁸ Predpokladá sa tak na základe Athenaiových slávnych slov: Γερμανοὶ δέ, ὡς ἱστορεῖ Ποσειδώνιος ἐν τῇ τριακοστῇ, ἄριστον προσφέρονταί κρέα μεληδὼν ὠπτημένα καὶ ἐπιπίνουσι γάλα καὶ τὸν οἶνον ἄκρατον. ATHENAIOS. IV, 153e.

⁹ Viacerí zástancovia sú zhrnutí v ZECCHINI, ref. 2, s. 67, pozn. 14 a viacerí z nich sú spomínaní a kritizovaní v POLVERINI, ref. 3. V Nemecku hlavne Much, hoci pôvodne zastával i on opačné stanovisko; k tomu POLVERINI ref. 3, s. 4-5, viac k Muchovej teórii a k jej protirečeniam pozri RÜBEKEIL, ref. 1, s. 56, pozn. 693; tiež Theodor Mommsen v prvom vydaní *Römische Geschichte*, ale v druhom už preferoval Gaesatov. K tomu POLVERINI, ref. 3, s. 3. Muchov postoj si našiel iba málo zástancov, pozri POLVERINI, ref. 3, s. 5.

¹⁰ POLVERINI, ref. 3, s. 10.

¹¹ ZECCHINI, ref. 2, s. 71-76.

argumentoval literárnymi i epigrafickými prameňmi. Z literárnych to boli hlavne Propertius a Livius, v prípade epigrafických nápisov išlo o texty CIL 7832 a 7836, na ktoré upozornil už P. Fraccaro.¹²

Propertiov text bol a je podľa môjho názoru stále relevantný, a to nielen pre tých, ktorí ním dokladali autenticitu textu, ale i pre druhú stranu. Ide o text *Elégií* 4.10.39 – 42: *Claudius a<t> Rheno traiectos arcuit hostes / Belgica cui vasti parma relata ducis: / Viridomari; genus hic Rheno iactabat ab ipso, / mobilis e recti<s> fundere gaesa rotis* (A Claudius zasiahol nepriateľa, ktorý prekročil Rýn a získal belgický štít mohutného vodcu Viridomara. Ten chválil svojich ľudí od Rýna a za jazdy vedel vrhať oštep / voľný preklad autora článku/.). Verše sa viažu k víťazstvu Rimanov vedených Claudiom Marcellom pri Clastidii; to, čo v nich podľa Zecchiniho dokladá autenticitu nápisu, je výber slova *gaesa* (*gaesum* = galská kopia), ktoré asociuje s Gaesatmi, ktorí by podľa veršov mali pochádzať od Rýna a ich veliteľ sa v texte spomína v súvislosti s Belgami (belgickým štítom).¹³ Prítomnosť Gaesatov v bitke dokladajú Polybios i Plutarchos¹⁴ a podľa Zecchiniho Propertius odkazuje v texte na to, že pochádzajú z oblastí dolného a stredného Rýna. Gaesati podľa toho pochádzajú z oblastí, kde podľa Zecchiniho sídlili Germáni, ktorí sa tam dostali už niekedy okolo roku 700 pred n. l. Spojenie s Belgami prostredníctvom veliteľa ešte podčiarkuje ich germánsky pôvod, lebo podľa Caesara a Tacita boli Belgovia germánskeho pôvodu. Gaesatov pri Clastidii v tomto zmysle Zecchini považuje v Propertiovom texte za Germánov a zároveň za doklad autenticity Germánov v texte *Fasti triumphales*.¹⁵ I Zecchini si však uvedomoval, že Propertius môže vo veršoch nadväzovať na augustovskú propagandu.¹⁶ Germáni patrili v období prelomu letopočtov k najvýznamnejším nepriateľom ríše, navyše víťaz pri Clastidii Claudius Marcellus patrila do Augustovej rodiny¹⁷, pri prepracovaní teda mohlo prísť k úmyselnému nahradeniu nejakej populácie v nápisu Germánmi. Nápis by tak získal nielen na aktuálnosti v súvislosti s dobovým vojensko-politickým kontextom, ale Augusta by jeho obsah postavil do úlohy tradičného ochrancu Ríma pred Germánmi. Triumf patrila k dôležitým nástrojom augustovskej propagandy a politickej legitimizácie¹⁸, práve v tomto zmysle možno chápať i zachovaný text o víťazstve pri Clastidii. Polverini zasa zdôraznil chronologický aspekt. Propertiove verše vznikli približne okolo roku 16 pred n. l., text z *Fasti triumphales* bol redigovaný niekedy medzi rokmi 19 až 11 pred n. l. Medzi

¹² FRACCARO, Plinio. Un episodio delle agitazioni agrarie dei Gracchi. In *Opuscula* II. Pavia: Presso da Rivista Athenaeum, 1957, s. 53-77, ale prvýkrát bol príspevok publikovaný už v r. 1953 v *Studies presented to David Moore Robinson* (St. Louis).

¹³ Proti tomu, že by sa na základe tohto Propertiovho verša dalo hovoriť o germánskom náčelníkovi, napr. DOBESCH, Gerhard. Zur Ausbreitung des Germanennamens. In *Pro Arte Antiqua. Festschrift für Hedwig Kenner*. Wien; Berlin: Koska, 1982, s. 89, pozn. 4.

¹⁴ POLYBIOS. *Historiae*. II, 34; PLUTARCHOS. *De Vita Marcelli*. 6-7.

¹⁵ ZECCHINI, ref. 2, s. 71-72, ešte pridáva: Naturalmente la presenza dei Germani a Clastidio dovrebbe in ogni caso ritenersi limitata a bande armate di non grande entità, che colpiscono però la fantasia dei Romani, i quali forse avevano già sentito parlare di questi Germani negli anni precedenti per il solito tramite di viaggiatori e mercanti gallici o marsigliesi...

¹⁶ ZECCHINI, ref. 2, s. 70.

¹⁷ K tomu i so staršou literatúrou RÚBEKEIL, ref. 1, s. 156.

¹⁸ Pozri LANGE, Carsten. *Triumphs in the Age of Civil War*. London: Bloomsbury, 2016, s. 125-155.

textami je tak zjavná časová zhoda a aj na jej základe, ako i na základe obsahu Polverini načrtol možnosť staršej Braccesiho teórie o priamej závislosti Propertia od textu fastov.¹⁹ Polverini je v tomto prípade opatrnejší a počíta i s možnosťou, že išlo len o nadväznosť na dobovú propagandu, nič to však nemení na tom, že Propertiove verše vo viacerých bodoch priamo evokujú text nápisu.²⁰ Polverini tiež načrtol v súvislosti s belgickým pôvodom Virдумara možnosť, že básnik sa chcel prezentovať ako *poeta doctus* a spojil všeobecne uznávaný galský pôvod Gaesatov s Belgami, aby z nich spravil Germánov.²¹ Spomínané argumenty do veľkej miery vysvetľujú spojenie Propertiovhо textu s textom nápisu a dokladajú, že jeden i druhý text možno klásť do Augustovho obdobia.

Okrem nich však možno siahnuť i po ďalších indíciách, ktorým sa v doterajšom výskume nevenoval dostatočný priestor. Aby Propertiov text bolo možné považovať za doklad autenticity nápisu, musel by nadväzovať na správy z konca 3. storočia pred n. l. Propertiov text síce hovorí o víťazstve pri Clastidii a odkazuje na Gaesatov, ktorí v bitke boli prítomní, ale ďalšie reálie, ktoré uvádza, ho preukázateľne ukotvujú do obdobia po Caesarovi. Text svojou výpoveďou smeruje k tomu, aby naznačil prítomnosť Germánov v bitke, robí tak, ako už bolo spomínané, uvedením Rýna a Belgov. Práve pripomienka Rýna a Belgov celkom jasne posúva Propertiov obsahový konštrukt na koniec letopočtu, lebo prvý, kto uviedol jedno i druhé do pozornosti antickej geografie a etnografie, bol až Caesar.²² Aby teda bolo možné použiť Propertiove verše na doloženie autenticity nápisu, museli by sme predpokladať, že Propertius založil svoju elégiu na starej, inak nezachovanej správe, ktorá by dokladala nielen percepciu Germánov, ale i Rýna a Belgov. Rýna dokonca v tom zmysle, v akom ho skoncipoval Caesar, teda v zmysle hranice medzi Galmi a Germánmi, čo je na prvý pohľad nereálne. Propertiov text je pevne ukotvený v znalostiach svojej doby a autenticitu nápisu nielenže nedokladá, ale naopak, dokladá, že okolo roku 16 pred n. l. existovala silná snaha zapojiť do udalostí pri Clastidii Germánov a pozdvihnúť tak minulosť Augustovho rodu. V tomto kontexte Propertiove verše celkom jasne dokumentujú ciele redaktora nápisu a caesarovské korene jeho vedomostí.

Druhý podstatný argument zástancov autenticity nápisu súvisí s textom dejín Tita Livia 21.38.8, ktorý zachytáva Hannibalov prechod Álp: *Nec veri simile est ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quae ad Poeninum ferunt, obsaepta gentibus Semigermanis fuissent* (Nie je pravdepodobné, že by cesty boli v tej dobe otvorené, hlavne tie, ktoré vedú k Penninu, boli obsadené pologermánskymi populáciami; prekl. autor článku.). Pologermáni v texte podľa Zecchiniho, ale i ďalších²³ dokumentujú, že Livius mal vedomosť o starorímskej tradícii, ktorá

¹⁹ POLVERINI, ref. 3, s. 7-8, v súvislosti s Braccesi hlavne poznámka 50.

²⁰ Celý text tejto časti nápisu: M. Claudius M. f. M. n. Marcellus an. DXX[XI] co(n)s(ul) de Galleis Insubribus et Germ[an(eis)] k. Mart. isque spolia opima rettu[lit] duce hostium Virдумaro ad Clastid[ium] [interfecto]. Obsah oboch textov spomína vodcu nepriateľov Virдумara, nápis hovorí o bohatej koristi a Propertius o Virдумarovom belgickom štíte, ktorý môže evokovať práve získanú korisť po mŕtvom vodcovi.

²¹ POLVERINI, ref. 3, s. 8.

²² CAESAR. De Bello Gallico. I, 1.

²³ R. Much či G. Neckel, pozri ZECCHINI, ref. 2, s. 74, pozn. 33.

hovorila o prítomnosti Gaesatov v Penninských Alpách v roku 218 pred n. l. Malo ísť o zvyšky porazených jednotiek od Clastidia, čiže Zecchini sa pokúšal reťaziť svoje argumenty spomínané už v súvislosti s Propertiom.²⁴ Livius je jediný autor, ktorý Germánov v tejto oblasti spomína, a nemenuje ich ani žiaden iný prameň k Hannibalovi. Liviove *gentes Semigermanae* v tejto oblasti preto Walbank, ako i ďalší považovali za anachronizmus, Livius podľa neho dosadil do oblasti populáciu, o ktorej sa v súvislosti s regiónmi na severe v 1. storočí pred n. l. veľa hovorilo.²⁵ Mnohé o podstate Liviovej pasáže prezrádza i použitie nehomogénnej formy *semigermanae gentes*. Tento spôsob vyjadrovania prezrádza neistotu pri pomenovaní populácie.²⁶ Ide o podobnú formu, aká sa objavuje v gréckej geografii v podobe Keltoskýtov, Keltiberov alebo Lybofeničanov, a Livius ju využíva i na iných miestach.²⁷ Táto neistota však bezpochyby nesúvisí so žiadnou starorímskou tradíciou, ktorú by poznal iba Livius, ale s geografickými a etnografickými nejasnosťami o oblastiach severne nad Itáliou z druhej polovice 1. storočia pred n. l. Caesarovo rozlíšenie populácie za Rýnom na Germánov a Kelto nebolo úplne jasné. V jeho základnom delení žili Germáni na východ od Rýna a Galovia na západ²⁸, ale keďže táto hranica nerešpektovala realitu, ale slúžila mocenskému usporiadaniu priestoru²⁹, Caesar sám narážal na nejasnosti a chvilami prichádza na to, že Galovia žijú i na východ od Rýna a viaceré z populácií na západe sú zasa germánskeho pôvodu.³⁰ Navyše Germáni sa objavujú i na rôznych iných miestach, minimálne predstavujú neustálu hrozbu, takže sa zdá, že sú prítomní v celej východnej Galii. Caesarove pojmy a vnímanie zostali v rímskej literatúre ukotvené³¹, ale bez jasných línií³², čoho odrazom je nakoniec zrejme

²⁴ ZECCHINI, ref. 2, s. 73-74.

²⁵ WALBANK, Frank. *A Historical Commentary on Polybius I.* Oxford: Clarendon, 1957, s. 194; k ďalším autorom POLVERINI, ref. 3, s. 9, pozn. 61.

²⁶ RÜBEKEIL, ref. 1, s. 157.

²⁷ V podobe Taurini semigalli (LIVIVS. XXI, 38, 5), pozri tiež RÜBEKEIL, ref. 1, s. 157.

²⁸ Rýn je Caesarovou hranicou, hlasom Sugambrov vyhlasuje: *Populi Romani imperium Rhenum finire* (IV, 16).

²⁹ WALSER, Gerold. *Caesar und die Germanen.* Wiesbaden: Franz Steiner, 1956, s. 89; GÜNEWIG, Beatrix. *Das Bild von Germanen und Britannier.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998, s. 42; KREBS, Christopher. „Imaginary Geography“ in Caesar's „Bellum Gallicum“. In *The American Journal of Philology*, 2006, roč. 127, č. 1, 2006, s. 117.

³⁰ Napr. CAESAR. *De Bello Gallico*. IV, 3; VI, 24 pre obyvateľstvo z ľavej strany Rýna na pravej. Caesar priznáva, že toto obyvateľstvo žije ešte v jeho časoch na pravej strane Rýna, ale kultúrne sa prispôsobilo. Môže ich tak z pohľadu ich koreňov považovať za Galov, ale v súčasnosti za Germánov, takisto ako môže hovoriť o obyvateľstve, o ktorom dostal správy, že prišlo na ľavú stranu Rýna z pravej – ako o Galoch alebo Belgoch. Germánsky pôvod Belgov = CAESAR. *De Bello Gallico*. II, 4.

³¹ Už v roku 55 sa Cicero na severe orientuje v intenciách, ktoré Caesar zasiela do Ríma, keď v reči proti Pisonovi chápe Rýn ako hranicu (in Pis. 33).

³² Napríklad Kimbrov označil za Germánov (I, 33), ale ešte v Plutarchových časoch sa diskutovalo o tom, akého sú vlastne pôvodu, PLUTARCHOS. *De Vita Marii*. 11. Podobne i neskorší autori vychádzajúci z liviovskej tradície, TIMPE, Dieter. *Art. Germanen historisch.* In BECK, Heinrich (ed.). *Germanen, Germania, germanische Altertumskunde.* Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin; New York: De Gruyter, 1998, s. 183.

i Liviova neistota, ktorá odzrkadľuje dobový diskurz³³ a prenáša sa do podoby jeho Pologermánov.

Tretím dokladom autenticity Germánov v nápise mala byť epigrafia. Fraccaro predpokladal, že v nápise CIL V 7832 (*foro ger*, ale niektorí čítali i *foro cer*³⁴) a CIL V 7836 (*cur(ator) r(ei) p(publicae) germa*) možno vidieť *germanorum*. Oba nápisy sa našli v severozápadnej Itálii a pri prvom z nich by išlo o jedno z tých miest, ktoré dostali názov podľa populácie ako Gallorum, Iutuntorum alebo Brentanorum.³⁵ Na základe Forum Gallorum navrhol už i Mommsen doplniť na Forum Germanorum, proti tomu však namietal Detlefsen, že to by v oblasti museli byť nejakí Germáni.³⁶ Fraccaro videl dva záchytné body pre doplnenie Germanorum, prvým bola autenticita práve nášho nápisu z roku 222 pred n. l. a druhým neďaleké údolie s rovnomennou riekou Germanasca. Výstavbu Forum Germanorum asocioval so spolupracovníkom Gracchovcov Flaviom Flacom a kládol ju do obdobia, keď podľa neho vznikla i Pollentia, teda niekedy medzi rokmi 125 – 123 pred n. l.³⁷ Germáni by teda boli podľa tohto označenia známi v severozápadnej Itálii už na konci 2. storočia pred n. l. Skutočné obdobie vzniku mesta, ktoré je doložené celkovo iba na štyroch nápisoch, však nepoznáme.³⁸ Veľký problém pre Fraccara nepredstavovala ani skutočnosť, že v prameňoch chýba zmienka o Germánoch v oblasti. Práve v tomto bode mu vyhovuje náš nápis, lebo by dokladal prítomnosť Germánov v prameňoch v takom skorom období, i keď nie priamo v oblasti Fora. V tejto súvislosti však Fraccaro aspoň v poznámkach uviedol štúdiu Nissena, ktorý predpokladal, že Forum Germanorum mohli založiť zvyšky Germánov od Clastidia.³⁹ Polverini správne preukázal, že udržateľnosť datovania *Forum Germanorum* je závislá v tomto zmysle od autenticity nápisu a naopak.⁴⁰ To však nie je jediný problém. Moderné názory o názve tohto toponyma sa dodnes rôznia. Svojich zástancov má Forum Germanorum, ale i Forum Germanici.⁴¹ Sauer, ktorý sa otázke venoval podrobnejšie, priznáva, že fora označené podľa osobností prevažujú nad tými označenými podľa populácií; a tiež v rámci tých, čo sú označené podľa populácií, sú početnejšie tie, ktoré sú označené podľa menších skupín, než tie podľa väčších, dokonca dva prípa-

³³ Caesar vniesol za obdobie svojej prítomnosti v Galii do rímskej pozornosti veľké množstvo nových názvov kmeňov a miest; nebolo bezpochyby ľahké zorientovať sa v celej jeho geografii a etnografii; k tomu CICERO. De provinciis. 22.

³⁴ MOMMSEN, Theodor (ed.). Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae. Pars II. Berolini: Reimerum, 1877, s. 910, ale zároveň dodáva, že tak čítali nesprávne. Mommsen podobne ako Fraccaro doplnil na Forum Germanorum, vychádzal pritom z analógie viackrát spomínaných Fora Gallorum.

³⁵ FRACCARO, ref. 12, s. 83.

³⁶ DETLEFSEN, Detlef. Das Pomerium Roms und die Grenzen Italiens. In Hermes, 1886, roč. 21, s. 533, pozn. 1.

³⁷ FRACCARO, ref. 12, s. 84.

³⁸ Pozri SAUER, Eberhard. Forum Germanorum in North-West Italy: The Home Community and Life of Arguably the Earliest Known Legionary Veteran in Britain. In Oxford Journal of Archaeology, 2005, roč. 24, č. 2, s. 200-202.

³⁹ FRACCARO, ref. 12, s. 83, pozn. 27.

⁴⁰ POLVERINI, ref. 3, s. 9.

⁴¹ SAUER, ref. 38, s. 202 menuje zástancov jednej i druhej strany. K problémom s Forum Germanorum pozri i CULASSO GASTALDI, Enrica – MENNELLA, Giovanni. Regio IX. Liguria. In Supplementa Italica 13. Roma: Quasar, 1996, s. 260.

dy Forum Gallorum sú jediné, ktoré označujú miesto podľa väčšej jednotky ako kmeň. Na druhej strane tiež rozoberá, kedy by mohlo miesto dostať svoje označenie podľa cisára, a ako pravdepodobné obdobie uvádza obdobie rokov 37 – 68. Stalo by sa tak ale až po období, keď už L. Valerius Geminus, ktorý je hlavným hrdinom ním skúmaného nápisu a ktorý pochádzal práve z Forum Ger..., mesto opustil. Mesto by tak muselo byť premenované počas jeho života, na základe čoho dáva Sauer prednosť Forum Germanorum.⁴² Argumenty sa však dajú vyhodnotiť i úplne opačným spôsobom, dôležitá je podľa mňa doložená prítomnosť mesta Germanikeia, ktoré pomenoval alebo premenoval zrejme na Claudiovu počesť Antiochos IV., zároveň však platí, že chyba doklad o tom, že by Forum Ger... ležalo na území nejakého vazalského kráľovstva, akým bola Commagene. Bez ohľadu na to, či názov doplníme na Germanorum alebo na Germanici, to, čo z dnešného pohľadu nesedí na spojení s autenticitou Germánov vo *Fasti triumphales*, je datovanie. Fraccaro predpokladal, že názov mesta patrí už obdobiu Gracchovcov. Na základe toho Zecchini mohol tvrdiť, že názov mesta dokladá rímske znalosti o Germánoch už v druhom storočí pred n. l., čo by dokazovalo, že rímske znalosti o tejto populácii nepatria až obdobiu Poseidónia alebo Caesara, ale sú staršie – a v tomto zmysle by teda nebol dôvod spochybňovať nápis. Moderné bádanie však kladie nápisy CIL 7832 a 7836 až na koniec 1. storočia n. l., resp. až do 3. storočia n. l. a AE 1988, 753 až po roku 285 n. l.⁴³ Sauer datuje možno najstaršiu zmienku o Forum Ger(...) z epitafu Valeria Gemina do obdobia medzi rokmi 43 až približne 60 n. l.⁴⁴ My, samozrejme, nevieme, kedy mesto vzniklo, ale to pre nás nie je podstatné, lebo mohlo byť premenované, pre nás je dôležité len stanovenie obdobia *post quem* pre jeho zachované označenie – a tým je v tomto prípade rok 43 n. l. Keďže žiaden z textov teda nie je možné datovať do obdobia 2. storočia pred n. l., Fraccarov a následne Zecchiniho argument v spojení s autenticitou nápisu nie je udržateľný.

V prípade autenticity textu z *Fasti triumphales* síce platí, že augustovská zámena sa nedá dokázať, no na druhej strane argumenty v prospech zámeny sa dajú iba ťažko spochybniť, zatiaľ čo v jej neprospech zase ľahko vyvrátiť, takže argumentácia smeruje jednoznačne k odmietnutiu autenticity nápisu v súvislosti s Germánmi.

Germáni v Spartakovom vojsku

Sallustius, Livius/autor periochov, Frontinus a Plutarchos zaznamenali tradíciu, podľa ktorej sa na Spartakovom povstaní zúčastnili popri rôznych iných populáciách i Germáni. Viacerí autori považovali tieto zmienky za doklad rímskych znalostí o Germánoch v období Spartakovho povstania.⁴⁵ Táto tradícia kladie

⁴² SAUER, ref. 38, s. 203.

⁴³ K CIL-om pozri CULASSO GASTALDI – MENNELLA, ref. 41, s. 269-270; SAUER, ref. 38, s. 205, pozn. 6.

⁴⁴ SAUER, ref. 38, s. 210.

⁴⁵ Napr. KIDD, Ian. Posidonius, Volume II, The Commentary. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, s. 324-325; SHAW, Brent (ed. et trans.). Introduction. In *Spartacus and the Slave Wars*. Boston; New York: Palgrave, 2001, s. 9; POSADAS, Juan Luis. *La Rebelión de Espartaco*.

Germánov povedľa Galov nie v poseidóniovskom zmysle, ale v tom caesarovskom, v ktorom Germáni predstavujú osobitú populáciu a netvorí iba súčasť väčšieho galského konglomerátu.⁴⁶ Malitz v súvislosti s tým výstižne napísal: *Es gibt aber keinen Beweis für die Vermutung, dass den Römer die Eigenart des Germanentums schon durch den Umgang mit kimbrischen Kriegsgefangenen oder die Kämpfe des Spartakus-Krieges klargeworden ist...* (Neexistuje však žiaden dôkaz pre domnienku, že by bola Rimanom jasná osobitosť Germánov už na základe kontaktu s kimberskými zajatcami alebo na základe bojov vo vojne so Spartakom...; prekl. autor článku).⁴⁷ Z tohto pohľadu iba ťažko obísť fakt, že prvý, kto necháva vo svojom diele zaznieť germánsku prítomnosť nezávisle od Galov v Spartakovom povstaní, je práve Caesar, teda prvý rímsky autor, o ktorom vieme, že používal označenie Germáni.⁴⁸ Caesar (BG 1.40) vyhlasuje pred bitkou s Ariovistom: *Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsus non minore laudem exercitus quam ipse imperator meritis videbatur; factum etiam nuper in Italia serviili tumultu...* (O nebezpečenstve spojenom s týmto nepriateľom vieme už na základe toho, čo si pamätáme z dôb našich otcov, keď boli Kimbrovia a Teutóni zahnaní a zdalo sa, že vojsko si nezaslúži menšiu chválu ako veliteľ. Zakúsili sme tohto nepriateľa už i neskôr počas povstania otrokov...; prekl. autor článku). Caesar síce explicitne neuvádza, že ide o Spartakovo povstanie, ale to ani nemusí, z jeho slov o povstaní otrokov v Itálii to bolo zrejme všetkým súčasníkom jasné.⁴⁹ Podobne napríklad Cicero v známej reči proti Verrovi nementuje v súvislosti s otrockým povstaním Spartaka, ale predsa bývajú jeho narážky asociované práve s jeho povstaním.⁵⁰ Plutarchos tiež dokladá, že Spartakovo povstanie bolo synonymom ničenia Itálie otrokmi⁵¹, pričom pramene zachovali i spomienku na obavy, ktoré povstanie v Itálii vyvolalo.⁵²

Caesar robí v citovanej pasáži z Kimbrov, Teutónov i z časti otrokov v Spartakovom zástupe Germánov. Týmto rétorickým zvratom zároveň Germánov kladie do polohy tradičných nepriateľov Ríma, avšak nepriateľov, ktorých Rimania dokážu poraziť. Tento postoj má zrejme hlbšie pozadie a súvisí celkovo s tým, ako Caesar vedome utvára rozdiel medzi Galmi a Germánmi. Dnes je už všeobecne prijaté stanovisko, že Caesar utvára Rýnom umelú hranicu⁵³ a v *Zápiskoch* cie-

Madrid: Silex, 2012, s. 40, 88, ktorý ich považoval za možných potomkov Kimbrov a Teutónov, dokonca uvažoval nad možnosťou, že vytvárali väčšinu vzbúrencov.

⁴⁶ Ide o communis opinio JOHNE, Klaus-Peter. *Die Römer an der Elbe*. Berlin: Akademie Verlag, 2008, s. 59.

⁴⁷ MALITZ, ref. 7, s. 205.

⁴⁸ Technicky v roku 55 pred n. l. Cicero in Pisonem. 33, ale iba na základe Caesarových správ, čo sám v reči dokladá.

⁴⁹ V modernom bádání existuje zhoda v tom, že Caesar tu naráža na Spartakovo povstanie, pozri napr. HIRSCHFELD, Otto. *Der Name Germani bei Tacitus und sein Aufkommen bei den Römern*. In *Beiträge zur alten Geschichte und Geographie: Festschrift für Heinrich Kiepert*. Berlin: Reimer, 1898, s. 262; POSADAS, ref. 45, s. 48-49.

⁵⁰ K tomu napr. POSADAS, ref. 45, s. 46-47 i s ďalšou literatúrou.

⁵¹ PLUTARCHOS. *De Vita Crassi*. VIII, 1.

⁵² PLUTARCHOS. *De Vita Crassi*. IX, 6; Appianos. *De Bello Civili*. I, 14, 118.

⁵³ WALSER, Gerold. *Caesar und die Germanen*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1956, s. 89; GÜNEWIG, Beatrix. *Das Bild von Germanen und Britannier*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998, s. 42; KREBS, ref. 29, s. 117.

Ľavedome formuluje rozdiel medzi obyvateľstvom na západe tejto hranice, teda Galmi, a populáciami na východe, Germánmi. Germáni mu slúžia ako hraničný bod toho, kam až siaha rímska civilizácia, zatiaľ čo Galovia sú už jej súčasťou. Hoci v realite zrejme žiadne podstatné kultúrne rozdiely na oboch brehoch Rýna nepanovali, Caesar ich konštruuje. Z populácie na západ od Rýna robí civilizovanejšiu zónu, lebo patrí do oblasti rímskeho vplyvu, na východ od Rýna je svet pôvodných a originálnych, bojovných, ale zároveň primitívnych barbarov – a všetkých ich zhŕňa pod pojem Germáni. K tomuto caesarovskému rozdeleniu tiež patrí to, že sa mení vnímanie Galov. Tí sa dostávajú do kontrastu s Germánmi, Galovia sú tí bližšie k Rímu, tí civilizovanejší, sú súčasťou rímskeho sveta, Germáni stoja mimo jeho hraníc.⁵⁴ Caesarov diskurz o Germánoch je tak hlavne a skoro výhradne diskurzom o hraniciach, ktoré stanovuje, a svete, ktorý tvorí. V tomto duchu preformulováva Kimbrov a Teutónov⁵⁵ a otrokov, ktorí sa zúčastnili na Spartakovom povstaní. Už to nemôžu byť Galovia alebo iba Galovia, ale úplne alebo aspoň čiastočne Germáni – a tých z nich Caesar robí. Z aktuálne nepodmanenej populácie, s ktorou ríša susedí, robí tradičných nepriateľov Ríma a tým legitimizuje svoje usporiadanie. Podstatnú úlohu v Caesarovom výklade mohol zohrávať i fakt, že Rimania jeho dní nemuseli považovať Germánov za také veľké nebezpečenstvo, akým boli v minulosti Galovia, Kelti alebo Púni. Spojenie Germánov s udalosťami, ktoré patrili v tradícii medzi známe ohrozenia, čo vpád Kimbrov i vojna s otrokmi boli, možno považovať za Caesarovu snahu preniesť germánsku hrozbu až do Ríma. Inými slovami, Caesar využíva známy strach z Kimbrov a povstania otrokov, aby zdefinoval germánske nebezpečenstvo: prostredníctvom známeho analogicky charakterizuje neznáme.

Caesarovu správu teda možno chápať v jeho vlastnom kontexte, zjavne ňou však formuje rímsku tradíciu⁵⁶, ktorá preniká do diela Sallustia, ktorý začal písať niekedy po Caesarovej smrti.⁵⁷ Sallustius poznal Caesarovo dielo a obraz silných Germánov, ktorí predstavujú nebezpečného nepriateľa, voči ktorému musia byť Rimania ostražití, zapadal do jeho videnia rímskej politiky. Na základe jeho

⁵⁴ Caesarov diskurz o Galoch a Germánoch nie je etnografiou v dnešnom zmysle, je súčasťou vytvárania hraníc, preto často charakterizuje Germánov iba zápornou formou v komparácii s Galmi, pozri ZEITLER, Wolfgang. Zum Germanenbegriffs Caesars: Der Germanenexkurs im sechsten Buch von Caesars *Bellum Gallicum*. In BECK, Heinrich (ed.). *Germanenproblemen in heutiger Sicht*. 2. Aufl. Berlin; New York: De Gruyter, 1999, s. 46; SCHADEE, Hester. Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in de *Bello Gallico*. In *Classical Quarterly*, 2008, roč. 58, č. 1, s. 178. Riggsby upozorňuje na to, že práve obyvateľstvom Caesar vytvára mentálne mapy, pozri RIGGSBY, Andrew. *Caesar in Gaul and Rome*. Austin: University of Texas Press, 2006, s. 59-60. Podľa Johna je Caesarova Germánia protiváhou Galii, JOHN, ref. 46, s. 63. Krebs zdôrazňuje túto dichotómiu pojmi orbis romanus a orbis alter, KREBS, Christopher. *Borealism: Caesar, Seneca, Tacitus, and the Roman discourse about the Germanic north*. In GRUEN, Erich (ed.). *Cultural Identity in the ancient Mediterranean*. Los Angeles: Getty Research Institute, 2011, s. 203.

⁵⁵ Caesar je prvý zo zachovanej literatúry, kto ich označil za Germánov, pozri TIMPE, ref. 33, s. 183. Dovtedy boli považovaní za Keltov alebo Keltoskýtov, pozri RÜBEKEIL, ref. 1, s. 163.

⁵⁶ Cicero chválil *Commentarii* v kontexte, z ktorého sa zdá, že Caesarovo dielo muselo byť medzi rímskou elitou známe, minimálne Cicero predpokladá jeho znalosť (*Brutus*. 262).

⁵⁷ BATSTONE, William (trans.). *Introduction*. In Sallust. *Catiline's Conspiracy. The Jugurthine War. Histories*. Oxford: Oxford University Press, 2010, s. xviii.

názorov v *Dejinách* sa zdá, že za najlepšie obdobie rímskych dejín považoval roky medzi prvou a poslednou púnskou vojnou.⁵⁸ Obdobie určoval *metus hostilis*, v danom období *metus Punicus*; tým, že nadväzuje na Caesarovo videnie Germánov, podporuje Caesarom vytváraný *metus Germanicus* a udržiava Rimanov v strachu z nepriateľa. Zo Sallustia ako politického a vojenského spojenca Caesara⁵⁹ sa stáva jeho zástanca i v prípade Germánov, nie preto, lebo by bol ako historiograf oddaným podporovateľom caesarovskej strany⁶⁰, ale preto, lebo Caesarovo videnie Germánov zapadá do jeho chápania rímskej politiky.⁶¹ Pri snahe o pochopenie Sallustiových motivácií je dôležitá Gerrishovej poznámka, že Sallustiov Spartakus pripomína rímskeho veliteľa.⁶² Spartakus je v tomto podaní zobrazený ako skutočne nebezpečný muž, ktorý zosobňuje kladné kvality rímskeho vojensktva a vedie okrem iného i Germánov, ktorí zasa majú na základe Caesarovho opisu mnohé kvality, na ktoré si nárokovali rímske légie, ako napr. vyhýbanie sa alkoholu, bojovnosť, odmietanie bohatstva a luxusu. Caesarovi Germáni sa veľmi dobre hodia do Sallustiovho konceptu, Sallustius tak nemal dôvod váhať vsunúť ich podľa Caesarovho vzoru do revolty, aj keď tak každý z nich spravil z čiastočne iného dôvodu. Caesar preto, aby z Germánov spravil tradičného rímskeho nepriateľa a podporil presun strachu z Galov a Kimbrov na Germánov, Sallustiovi zasa Germáni poslúžili na to, aby pripomenul, že germánske nebezpečenstvo tu bolo i v minulosti a je potrebné sa pred ním mať na pozore, ale v neposlednom rade, podobne ako Caesarovi predtým, poslúžili mu i na presun strachu z Kimbrov, ktorí mohli stáť pôvodne v tradícii spojenej so Spartakovým povstaním⁶³, na Germánov.⁶⁴ Sallustius zrejme dúfal, že *metus hostilis* predstavuje

⁵⁸ Pozri BATSTONE, ref. 57, s. viii.

⁵⁹ Pozri hlavne SYME, Ronald. Sallust. Berkeley: University of California Press, 1964, s. 36-39.

⁶⁰ Sallustius býval vnímaný ako historiograf-podporovateľ Caesara (hlavne Mommsen), ale výskum od tohto videnia čiastočne upustil, pozri SYME, ref. 59, s. 41, 117 i s pozn. 63, 286; KAPUST, Daniel. Republicanism, Rhetoric, and Roman Political Thought. Sallust, Livy, and Tacitus. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 34. Na druhej strane Caesar je v Sallustiovom diele jeden z mužov, ktorí reprezentujú niektoré Sallustiove vlastné ideály (KAPUST, ibid., s. 74-75).

⁶¹ K tomu, že Sallustiove Dejiny sú do veľkej miery obrazom kontextu, v ktorom píše, pozri GERRISH, Jennifer. Sallust's Histories and Triumviral Historiography. University of Pennsylvania (Diss.), 2012, s. 17-25.

⁶² GERRISH, ref. 61, s. 117, 119-124. Sallustius tu zrejme nemusel tvoriť vlastného romanizovaného Spartaka, ako sa snažila preukázať Gerrishová. Práve Diodorov fragment vypovedajúci o Spartakovi, ktorý autorka považuje za málo reprezentatívny (GERRISH, ref. 61, s. 123), podľa mňa dostatočne preukazuje celkom pochopiteľné prijatie Spartaka v rímskej tradícii, lebo tradícia musela úspech povstalcov niečím vysvetliť – a nenapadá mi lepšie vysvetlenie ako práve uznanie schopností veliteľa. Sallustius na túto tradíciu nadväzuje, presúva ju do literárneho diskurzu a kanonizuje, preto napríklad Plutarchos neskôr hrdinu charakterizuje slovami: Σπάρτακος, ἀνὴρ Ἰσπανικὸς τοῦ Νομαδικοῦ γένους, οὐ μόνον φρόνημα μέγα καὶ ῥώμην ἔχων, ἀλλὰ καὶ συνέσει καὶ πρῶτῃ τῆς τύχης ἀμείνων καὶ τοῦ γένους Ἑλληνικώτερος (PLUTARCHOS. De Vita Crassi. 8.2). Nadväznosť Plutarcha na Sallustiovo rozprávanie o Spartakovi naznačuje viackrát i Gerrishová.

⁶³ NORDEN, ref. 7, s. 79, ale Norden predpokladal, že tam naozaj boli; ja by som zostal pri tom, že tradícia zakomponovala Kimbrov do povstania otrokov, lebo to zvyrazňovalo mieru dobového ohrozenia a strachu, ktoré povstanie vyvolalo.

⁶⁴ Naznačuje to sám Sallustius v zachovanom fragmente, kde sa hovorí Criso et gentis eiusdem Gallis atque Germanis; tu podľa mňa nejde o poseidóniovských Germánov, ktorí by tvorili sú-

faktor, ktorý by Rímu mohol zabezpečiť vnútornú jednotu a návrat rímskych hodnôt. I v *Dejinách* zaznieva Sallustiov kritický pohľad na rímsku spoločnosť, kde sa za *honesta nomina* skrýva už iba sebeckosť mocných a ich túžba po majetku a luxuse.⁶⁵ Earl zdôrazňuje, že v Sallustiovom videní po roku 146 pred n. l. rozvracajú rímsku spoločnosť *cupido imperii et pecuniae*. *Avaritia* nahľadáva *fides*, *probitas* a *bonae artes*.⁶⁶ Tie bývali zachovávané pred rokom 146, lebo Rimania mali v Púnoch silného nepriateľa – a tým by teraz mohli byť Caesarovi Germáni.

Germánov ďalej nachádzame v periochoch Liviových dejín. Tu je, samozrejme, dôležitá známa otázka, či možno danú správu o Germánoch hľadať už u Livia, v epitomé Liviovho diela s prímiesou iných prameňov, resp. ich tam vsunul až autor periochov. A hoci periochy skutočne obsahujú mnohé detaily, ktoré Livius pôvodne nezaznamenal⁶⁷, v súčasnosti sa počíta hlavne s možnosťou, že autor výťahov použil priamo Livia a nie epitomé.⁶⁸ Otázku, či Livius Germánov v danej pasáži uviedol alebo nie, to však nerieši, lebo autor periochov mohol tento detail doplniť do svojho textu bez ohľadu na to, či vychádzal z Livia alebo epitomé. Podstatné v tejto súvislosti je však to, že Livius poznal Caesarovo dielo a pravdepodobne naň nadviazal v 104. knihe venovanej udalostiam v Germánii.⁶⁹ Keďže sa tiež usudzuje, že Livius používal pre sekvencie svojich dejín jeden prameň⁷⁰, pre Spartakovo povstanie a celkovo dané obdobie rímskych dejín si iba ťažko mohol nájsť lepší zdroj ako Sallustiove *Dejiny*. Ako celkom správne usudzuje Gerrishová, okrem Sallustiových *Dejín* nemal pre sedemdesiate roky príliš na výber, keďže Sisenove dejiny končili Sullom a dielo Asinia Pollia začínalo podľa všetkého až okolo roku 60 pred n. l. Ťažko tiež mohol nadviazať na niektorého analistu, lebo i Quadrigarius, ktorý bol zrejme opisovaným obdobím Sallustiovým *Dejinám* najbližšie, skončil svoj výklad zrejme okolo roku

časť Galov, ale pôvodne o Kimbrov, ktorí predstavujú rovnaké nebezpečenstvo ako Galovia a zároveň podľa predcaesarovskej tradície tvoria jednu populáciu. Sallustius tu tradíciu nepozmenil, lebo hranica medzi tým, čo je galské a čo germánske, v Caesarovom podaní nemala jasné kontúry, pozri pozn. 31.

⁶⁵ Pozri EARL, D.C. *The Political Thought of Sallust*. Amsterdam: Hakkert, 1966, s. 107-108.

⁶⁶ EARL, ref. 65, s. 109.

⁶⁷ Porovnanie so zachovanými knihami prezrádza mnohé zmeny, k tomu podrobne BINGHAM, William Joseph. *A Study of the Livian „Periochae“ and their Relation to Livy's „Ab Urbe Condita“*. Urbana: University of Illinois (Diss.), 1978, s. 392-393 a kapitoly III. – V.

⁶⁸ Rozhodným zástancom epitomé bol Bessone, ktorý okrem iného napríklad píše, že si può affermare con notevole sicurezza che la maggior parte del materiale 'liviano' riscontrabile negli autori di Roma imperiale non proviene dal testo originale, ma da una fonte intermedia, un Livio epitomato. BESSONE, Luigi. *La tradizione epitomaria liviana in età imperiale*. In *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 30, 2, 1982, s. 1261. K epitomé tiež BINGHAM, ref. 67, s. 468-471, ktorý sa prihovára skôr za možnosť, že *Periochae* boli zložené na základe samotného Livia a nie epitomé jeho diela. Zástancom priamej nadväznosti *Periochae* na Livia je Jal (*Abrégé des livres de l'histoire romaine de Tite-Live*. Paris: Les Belles Lettres, 1984) a aj Bessone musel svoje stanoviská vo viacerých bodoch prehodnotiť (*The Periochae*. In MINEO, Bernard (ed.). *A Companion to Livy*. Chichester: Blackwell, 2015).

⁶⁹ *Periochae*. 104, kde sa hovorí o Caesarových výbojoch a Germánii. OAKLEY, Stephen. *Livy. Books VI. – X*. Oxford: Clarendon Press, 1997, s. 129, 139 zdôrazňoval podobnosť syntaxe oboch autorov. Hoci k tomu pozri pozn. 146.

⁷⁰ OAKLEY, Stephen. *Livy and his Sources*. In CHAPLIN, Jane – KRAUS, Christina (eds.). *Livy. Oxford Readings in Classical Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 450-451.

79 pred n. l.⁷¹ Okrem toho vieme, že Livius Sallustiovo dielo dobre poznal, čo mu umožnilo svojho predchodcu kritizovať, ale na druhej strane naňho i nadviazať.⁷²

Čo sa týka zvyšných dvoch autorov, u ktorých zaznieva tradícia o Germánoch v Spartakovom vojsku, teda Plutarcha a Frontina, v prípade prvého z nich platí, že Sallustia určite používal, lebo ho i uvádza ako svoj zdroj⁷³ a jeho text na Sallustia neraz úzko nadväzuje, a to i priamo pri opise Spartakovho povstania.⁷⁴ V prípade druhého z autorov sme na tom podobne. Frontinus v podstate zozbieral dostupný materiál a zložil ho do novej podoby. V mnohých prípadoch nadviazal na Sallustiove dejiny, a to i priamo pri výklade o Spartakovi⁷⁵; nadväzuje tiež na Caesara⁷⁶, ale svoju pasáž o Germánoch v Spartakovom vojsku prebral s najväčšou pravdepodobnosťou z liviovskej tradície, lebo práve Livia označuje za svoj zdroj.⁷⁷

Plutarchos a Frontinus teda nadviazali na už rozšírenú tradíciu, ktorá sa po osi Sallustius a Livius rozšírila do literatúry. Pôvodcom tradície Germánov v Spartakovom vojsku bol podľa všetkého Caesar, ktorý buď svojou propagandou rozšíril povest' o Germánoch v otrockom vojsku, alebo svojím poňatím Kimbrov k tomuto variantu inšpiroval.

Zoznam prameňov a literatúry:

Pramene:

ATHENAIOS = GULICK, Charles Burton (ed. Et trans.). *The Deipnosophists*. London: Heinemann, 1927 – 1941, 7. zv.

CAESAR = EDWARDS, Henry (ed. Et trans.). *Caesar. The Gallic War*. London: Heinemann, 1985.

⁷¹ Pozri FORSYTHE, Gary. *Claudius Quadrigarius and Livi's Second Pentad*. In MARINCOLA, John (ed.). *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Oxford: Blackwell, 2010, s. 392-393, ktorý okrem toho odhaduje obdobie Quadrigariovej aktivity na posledné roky 2. stor. alebo prvú štvrtinu 1. storočia pred n. l.

⁷² Ezio Bolaffi prišiel s dvoma konkrétnymi miestami, pozri BOLAFFI, Ezio. *Sallustio e la sua fortuna nie secoli*. Roma: Perrella, 1949, s. 185-186. Nadväznosť videl napríklad v úvode, ale i v konkrétnych pasážach, vrátane Periochae, kde upozorňuje na Sallustius. Iugurtha. XXXV, 10 a ohlas Sallustiových slov v Periochae. 64. Čo sa týka jazykovej a stylistickej podobnosti Livia vo vzťahu k Sallustiovi, pozri TRÄNKLE, Hermann. *Beobachtungen und Erwägungen zum Wandel der livianischen Sprache*. In *Wiener Studien*, 1968, roč. 81, č. 2, s. 131, 132, 135, 149-152. K epitomé Tita Livia, jeho autorovi či zdrojom BESSONE, ref. 68, s. 1253-1261, priamo k Periochae, VIDAL, José Antonio. *Tito Livio. Períocas*. Madrid: Editorial Gredos, 2008, s. 9-16.

⁷³ PLUTARCHOS. *De Vita Luculli*. 11; 33.

⁷⁴ K Sallustiovým Dejinám ako k zdroju pre neskorších autorov píšucich o Spartakovom povstaní pozri GERRISH, ref. 61, s. 36-38.

⁷⁵ BOLAFFI, ref. 72, s. 208 priniesol viaceré príklady: *Strat. I, 5, 17 – Hist. I, 42; Strat. II, 5, 31 – Hist. I, 112; Strat. III, 13, 65 – Hist. III, 37; Strat. III, 7, 1 – Hist. II, 87B*. Priamo na Sallustiovo rozprávanie o Spartakovi nadväzuje v *Strat. 1.5.22 – Hist. 3.96*.

⁷⁶ BENDZ, Gerhard. *Die Echtheitsfrage des vierten Buches der frontinischen Strategemata*. Leipzig: Harrasowitz, 1938, s. 73-75, 94-100.

⁷⁷ FRONTINUS. *Strategemata. II, 5, 34*. Viaceré príklady nadväznosti tiež BENDZ, ref. 76, s. 60, 66, hlavne 70-72. Buď z epitomé alebo Periochae, pozri BINGHAM, ref. 67, s. 447, 462. Pre konkrétny príklad tiež pozri CHAPLIN, Jane. *Livy's Exemplary History*. Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 47, pozn. 35.

- Fasti Triumphales = DEGRASSI, Atilius (ed.). *Inscriptiones Italiae XIII/I*. Roma: La Libreria dello Stato, 1947.
- FRONTINUS = IRELAND, Robert (ed.). *Iuli Frontini Strategemata*. Leipzig: Teubner, 1990.
- HERODOTOS = FEIX, Josef (ed. Et trans.). *Herodot. Historien*. Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2004.
- LIVIUS = OAKLEY, Stephen. *Livy* (ed. Et trans.). Books VI – X. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- PLUTARCHOS = ZIEGLER, Konrat (trans.). *Plutarch: Große Griechen und Römer*. Zürich: Artemis, 1954 – 1965.
- SALLUSTIUS = REYNOLDS, Leighton (ed.). *C. Sallustius Crispus: Catilina, Iugurtha, Historiarum Fragmenta Selecta; Appendix Sallustiana*. Oxford: Oxford Classical Texts, 1991.
- STEPHANUS BYZANTIUS = BILLERBECK, Margarethe (ed. Et trans.). *Stheophani Byzantii Ethnica I*. Berolini et Novi Eboraci: De Gruyter, 2006.

Monografie:

- ASHERI, David – LLOYD, Alan – CORCELLA, Aldo. *A Commentary on Herodotus Books I – IV*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- BINGHAM, William Joseph. *A Study of the Livian „Periochae“ and their Relation to Livy's „Ab Urbe Condita“*. Urbana: University of Illinois (Diss.), 1978.
- CULASSO GASTALDI, Enrica – MENNELLA, Giovanni. *Regio IX. Liguria*. In *Supplementa Italica* 13. Roma: Quasar, 1996.
- EARL, D. C. *The Political Thought of Sallust*. Amsterdam: Hakkert, 1966.
- GERRISH, Jennifer. *Sallust's Histories and Triumviral Historiography*. University of Pennsylvania (Diss.), 2012.
- GÜNNIEWIG, Beatrix. *Das Bild von Germanen und Britannier*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998.
- CHAPLIN, Jane. *Livy's Exemplary History*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- JOHNE, Klaus-Peter. *Die Römer an der Elbe*. Berlin: Akademie Verlag, 2008.
- KAPUST, Daniel. *Republicanism, Rhetoric, and Roman Political Thought. Sallust, Livy, and Tacitus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- KIDD, Ian. *Posidonius, Volume II, The Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- LANGE, Carsten. *Triumphs in the Age of Civil War*. London: Bloomsbury, 2016.
- MALITZ, Jürgen. *Die Historien des Poseidonios*. München: C. H. Beck'sche Verl., 1983.
- MOMMSEN, Theodor (ed.). *Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae. Pars II*. Berolini: Reimer, 1877.
- NORDEN, Eduard. *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1974.
- POSADAS, Juan Luis. *La Rebelión de Espartaco*. Madrid: Silex, 2012.
- RIGGSBY, Andrew. *Caesar in Gaul and Rome*. Austin: University of Texas Press, 2006.
- RÜBEKEIL, Ludwig. *Suebica. Völkernamen und Ethnos*. Budapest: AKAPRINT, 1992.
- SHAW, Brent (ed. et trans.). *Introduction*. In *Spartacus and the Slave Wars*. Boston; New York: Palgrave, 2001.
- SYME, Ronald. *Sallust*. Berkeley: University of California Press, 1964.
- VIDAL, José Antonio. *Tito Livio. Períocas*. Madrid: Editorial Gredos, 2008.
- WALBANK, Frank. *A Historical Commentary on Polybius I*. Oxford: Clarendon, 1957.
- WALSER, Gerold. *Caesar und die Germanen*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1956.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- BATSTONE, William (trans.). Introduction. In Sallust. Catiline's Conspiracy. The Jugurthine War. Histories. Oxford: Oxford University Press, 2010, s. vii – xxxviii.
- BESSONE, Luigi. La tradizione epitomaria liviana in età imperiale. In Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt 30, 2, 1982, s. 1230-1263.
- DETLEFSEN, Detlef. Das Pomerium Roms und die Grenzen Italiens. In Hermes, 1886, roč. 21, s. 497-562.
- DOBESCH, Gerhard. Zur Ausbreitung des Germanennamens. In Pro Arte Antiqua. Festschrift für Hedwig Kenner. Wien; Berlin: Koska, 1982, s. 77-100.
- FRACCARO, Plinio. Un episodio delle agitazioni agrarie dei Gracchi. In Opuscula II. Pavia: Presso da Rivista Athenaeum, 1957, s. 53-77.
- FORSYTHE, Gary. Claudius Quadrigarius and Livi's Second Pentad. In MARINCOLA, John (ed.). A Companion to Greek and Roman Historiography. Oxford: Blackwell, 2010, s. 391-397.
- HIRSCHFELD, Otto. Der Name Germani bei Tacitus und sein Aufkommen bei den Römern. In Beiträge zur alten Geschichte und Geographie: Festschrift für Heinrich Kiepert. Berlin: Reimer, 1898.
- KREBS, Christopher. „Imaginary Geography“, in Caesar's „Bellum Gallicum“. In The American Journal of Philology, 2006, roč. 127, č. 1, s. 111-136.
- KREBS, Christopher. Borealism: Caesar, Seneca, Tacitus, and the Roman discourse about the Germanic north. In GRUEN, Erich (ed.). Cultural Identity in the ancient Mediterranean. Los Angeles: Getty Research Institute, 2011, s. 202-221.
- MAZZARINO, Santo. La piu antica menzione dei Germani. In Studi classici e orientali, 1968, roč. 6, s. 76-81.
- POLVERINI, Leandro. Germani in Italia prima dei Cimbri? In SCARDIGLI, Barbara e Piergiuseppe (eds.). Germani in Italia. Roma: Consiglio nazionale delle ricerche, 1994, s. 1-11.
- SAUER, Eberhard. Forum Germanorum in North-West Italy: The Home Community and Life of Arguably the Earliest Known Legionary Veteran in Britain. In Oxford Journal of Archaeology, 2005, roč. 24, č. 2, s. 199-214.
- SCHADEE, Hester. Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in de Bello Gallico. In Classical Quarterly, 2008, roč. 58, č. 1, s. 158-180.
- TIMPE, Dieter. Art. Germanen historisch. In BECK, Heinrich (ed.). Germanen, Germania, germanische Altertumskunde. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin; New York: De Gruyter, 1998, s. 181-193.
- TRÄNKLE, Hermann. Beobachtungen und Erwägungen zum Wandel der livianischen Sprache. In Wiener Studien, 1968, roč. 81, č. 2, 103-153.
- ZECCHINI, Giuseppe. La più antica testimonianza del nome dei Germani nel mondo classico. In SORDI, Marta (ed.). Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichità. Milano: Università Cattolica del Sacro Cuore, 1979, s. 65-79.
- ZEITLER, Wolfgang. Zum Germanenbegriffs Caesars: Der Germanenexkurs im sechsten Buch von Caesars Bellum Gallicum. In BECK, Heinrich (ed.). Germanenproblemen in heutiger Sicht. 2. Aufl. Berlin; New York: De Gruyter, 1999, s. 41-53.

Počet znakov vrátane medzier: 51 130

Počet slov: 7702

FILOZOFICKÁ REDEFINÍCIA POJMOV ŠTÁT, OBČAN A VYHNANEC V CICERÓNOVOM SPISE *PARADOXA STOICORUM*

Peter FRAŇO

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
Katedra filozofie a aplikovanej filozofie
Námestie J. Herdu 2
917 01 Trnava
peter.frano@ucm.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.292-301

FRAŇO, Peter. *The Philosophical Redefinition of Terms State, Citizen and Exile in the Cicero's Stoic Paradoxes.* The article deals with the analysis of Cicero's redefinition of three political terms – state, citizen, exile – in the 'Paradoxon IV' (Cic. Parad. 27-32). Cicero in these chapters attacks against Publius Clodius Pulcher and dwells on the theme of his own exile. By stoic philosophical practices is here Clodius depicted as an enemy, non-citizen and Cicero as a stoic sage and ideal citizen. The study shows that philosophical elements are applicable to the political and rhetorical discourses and can be combined.

Kľúčové slová: Marcus Tullius Cicero; *Stoické paradoxy*; Publius Clodius Pulcher; stoicizmus; stoický mudrc; vyhnanstvo; občan;

Keywords: Marcus Tullius Cicero; *Stoic Paradoxes*; Publius Clodius Pulcher; Stoicism; Stoic Sage; Exile; Citizen;

Skúmanie a hodnotenie myšlienkového odkazu Marca Tullia Ciceróna sa niekedy ešte aj v súčasnosti posudzuje cez prizmu dvoch odlišných metodologických východísk.¹ Historici staroveku a klasickí filológovia najčastejšie interpretujú túto postavu cez politicko-rétorický uhol pohľadu, ktorý zdôrazňuje najmä Cicerónove úspechy či neúspechy práve v tejto profesionálnej oblasti, pričom filozofickej zložke prisudzuje len akýsi sekundárny charakter. Filozofi sa, naopak (najmä od druhej polovice 20. storočia), snažia v odbornej verejnosti rehabilitovať obraz Ciceróna ako originálneho filozofického mysliteľa, pričom zároveň niekedy pou-

¹ Príspevok vznikol na Katedre filozofie a aplikovanej filozofie FF UCM v Trnave ako súčasť riešenia projektov KEGA 002UCM-4/2017: Inovatívne metódy výučby počiatkov antického sociálno-politického, právneho a etického myslenia a VEGA 1/0864/18: Ad Fontes Cynicorum Socraticorum – pramene a interpretácia sokratovského kynizmu.

kazujú aj na špecifické prepojenie tejto zložky s autorovou politickou a rečníckou praxou.² Hlavnú myšlienku tohto interpretačného modelu predstavuje téza, že za autorovým filozofickým uvažovaním musíme vždy hľadať aj nejaký skrytý politický odkaz. Ak teda Cicero tak často kritizuje vo svojich dielach epikurejcov a chváli stoikov, tak nekritizuje a nechváli len ich filozofické učenie, ale aj určitú skupinu dobovej politickej reprezentácie. Epikurejci ako predstavitelia silného kauzálného determinizmu a morálneho *hedonizmu* sú v jeho symbolickom poňímaní stotožňovaní s niektorými reprezentantmi nezodpovednej autoritárskej politiky (napr. s Gaiom Iuliom Caesarom či Publiom Clodiom Pulchrom). Naopak, stoici predstavujú vďaka svojmu príklonu k cnostnému životu mravný ideál správania sa politikov, ktorý v rímskom kultúrnom priestore reprezentovali predovšetkým postavy starých zákonodarcov (Romulus, Lucius Iunius Brutus), vojvodcov (Gaius Mucius Scaevola, Publius Horatius Cocles, Publius Decius Mus) a spravodlivých i skromných štátnikov (Gaius Fabricius Luscinus, Marcus Porcius Cato, Manius Curius Dentatus). Jedným z diel, kde tieto dve roviny myslenia vystupujú pomerne jasne prepojené, je aj spis s názvom *Stoické paradoxy*.

Stoické paradoxy sa považujú za autorovo najkratšie, zároveň aj najzanedbávanéjšie filozofické dielo.³ Cicero ho napísal pravdepodobne niekedy medzi aprílom až májom roku 46 pred n. l., v období zostreného politického boja medzi Caesarom a zvyškami Pompeiovho vojska v severnej Afrike.⁴ Spis sa z formálnej stránky skladá z úvodného prológu a šiestich samostatných celkov, takzvaných *paradoxov*, ktoré vždy tematizujú nejaký etický problém.⁵ Každý z *paradoxov* má triadickú štruktúru napodobňujúcu rečnícky prejav. Úvodná grécka a latinská formulácia etického *paradoxu* predstavuje *propositio*, čiže predstavenie tézy, o ktorej sa bude v texte ďalej hovoriť. Nasleduje najobširnejšia časť – *confirmatio* –, v ktorej autor *paradoxu* dokazuje platnosť tézy na konkrétnych príkladoch. A na konci sa nachádza *peroratio*, záverečné zhrnutie výsledkov, ku ktorým Cicero dospel.⁶

² Pozri LEONHARDT, Jürgen. Theorie und Praxis der deliberatio bei Cicero: Der Briefwechsel mit Atticus aus dem Jahre 49. In Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 1995, XXXI, s. 153 – 171; TAKAHATA, Tokiko. Das Bild des römischen Staates in Ciceros philosophischen Schriften. Marburg : b. v., 2004.

³ WEBB, O. Mark. Cicero's Paradoxa Stoicorum: A New Translation with Philosophical Commentary. B. m.: b. v., 1985, s. 1.

⁴ BRINGMANN, Klaus. Untersuchungen zum späten Cicero. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1971, s. 60.

⁵ Úvodné znenia všetkých šiestich paradoxov sú takéto: Paradox č. I: "Ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν. (lat. Quod honestum sit id solum bonum esse.): slov. „Iba to, čo je čestné, je dobré.“; Paradox č. II: "Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν. (lat. In quo virtus site ei nihil deesse ad beate vivedum.): slov. „Tomu, kto vlastní cnosť, nič nebráni, aby žil blažený život.“; Paradox č. III: "Ὅτι ἴσα τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ κατ'ορθώματα. (lat. Aequalia esse peccata et recte facta.): slov. „Dobré a zlé činy sú si podobné.“; Paradox č. IV: "Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται. (lat. Omnem stultum insanire.): slov. „Každý hlupák je šialený.“; Paradox č. V: "Ὅτι μόνον ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος. (lat. Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.): slov. „Iba múdry muž je slobodný a každý hlupák je otrok.“; Paradox č. VI: "Ὅτι μόνον ὁ σοφὸς πλούσιος. (lat. Solum sapientem esse divitem.): slov. „Iba múdry muž je bohatý.“

⁶ MACKENDRICK, Paul. The Philosophical Books of Cicero. London : Duckworth, 1989, s. 87 – 91.

Hoci jednotlivé *paradoxy* by mali mať podľa znenia úvodných titulov primárne filozofický charakter, v skutočnosti ich môžeme čítať aj ako premyslenú kritiku niektorých dobových aspektov rímskeho politického života. Ako pripomína Barbara Price Wallachová, Cicero nám v *Stoických paradoxoch* ukazuje, ako sa môžu v jednom diele úspešne kombinovať abstraktné filozofické idey s politicko-rétorickým spôsobom uvažovania.⁷ Najzreteľnejšie to možno vidieť v posledných troch *paradoxoch* (č. 4-6), kde sa síce na prvý pohľad pertraktujú všeobecné filozofické otázky o charaktere správnych mentálnych dispozícií, pravého vodcovstva a primeranej miery bohatstva, no v skutočnosti tu ide o premyslenú kritiku dobovej politickej reprezentácie (konkrétne Publia Clodia Pulchra, Gaia Iulia Caesar a Marca Licinia Crassa).⁸ Problematicizovanie tematiky štátu, občianstva a vyhnanstva je pritom obsahovou náplňou štvrtého *paradoxu*.⁹

Ako hlavná postava v ňom vystupuje samotný autor, označený osobným zámenom prvej osoby singuláru (lat. *ego*), ktorý sa v texte stavia do pozitívnej úlohy stoického mudrca (*sapiens*) – v zmysle dokonalého občana (*civis*). Na strane druhej, naopak, stojí negatívna postava, pomenovaná osobným zámenom druhej osoby singuláru (lat. *te*), ktorej autor pripisuje negatívne charakteristiky hlúposti (*stultum*), bezočivosti (*improbum*), pomätenosti (*dementem*), bláznivosti (*insanire*) a konečný status vyhnanca (*exul*).¹⁰ Z kontextu je zároveň zrejmé, že pod týmito výrazmi má autor na mysli osobu Publia Clodia Pulchra ako jedného z Cicerónových najväčších politických nepriateľov. Publius Clodius Pulcher predložil ako tribún ľudu v roku 58 pred n. l. zákon, podľa ktorého mal byť poslaný do vyhnanstva každý človek, ktorý nechal bez riadneho procesu odsúdiť na smrť rímskeho občana. Zákon bol priamo namierený proti Cicerónovmu postupu v prípade zásahu proti Catilinovým prívržencom. Rímsky autor tak v dôsledku tohto zákona musel odísť do nedobrovoľného vyhnanstva.

Štvrtý *paradox* tak môžeme vnímať ako Cicerónovu pomyselnú filozofickú obhajobu práve proti človeku, pre ktorého musel tak ponižujúco opustiť mesto Rím. Útok proti Clodiovi sa tu trochu nečakane vedie metódou filozofickej redefinície troch právnych pojmov – štát (*civitas*), občan (*civis*) a vyhnanec (*exul*). V protiklade k ich legalistickej definícii sa Cicero v tomto *paradoxe* snaží zdefinovať uvedené pojmy prostredníctvom ich etického významu, pričom pri tomto postupe vychádza z filozofického myslenia stoikov. Vďaka tomuto metodickému

⁷ WALLACH, Barbara Price. Rhetoric and Paradox: Cicero, 'Paradoxa Stoicorum IV'. In *Hermes*, 1990, 118, H. 2, s. 183.

⁸ Posledné tri *paradoxy* spája niekoľko spoločných prvkov: problematizuje sa v nich stoický pojem *sapiens*; na rozdiel od prvých troch *paradoxov* nie sú v nich zobrazované konkrétne exempla z rímskej histórie, ale iba negatívne podobenstvá (*similia*) bez vlastných mien; obsahová podstata *paradoxov* sa väčšinou týka Cicerónovej agresívnej kritiky jeho vtedajších politických nepriateľov (pozri TAKAHATA, ref. 2, s. 23). Z formálnej stránky všetky imitujú podobu diatriby, t. j. populárno-filozofický výklad nejakej témy, ktorá mala prevažne satirický charakter.

⁹ CICERO. *Paradoxa stoicorum* 27 – 32. Pri preklade štvrtého *paradoxu* vychádzame z kritického vydania Rainera Nickela (CICERO. *De legibus. Paradoxa stoicorum. Über die Gesetze. Stoische Paradoxien*. Lateinisch und deutsch. Herausgegeben, übersetzt und erläutert von Rainer Nickel. Düsseldorf; Zürich : Artemis und Winkler, 2002, s. 220 – 227). Ak nie je v texte uvedené inak, tak všetky preklady gréckych a latinských textov sú naše vlastné.

¹⁰ CICERO. *Paradoxa stoicorum* 27.

postupu chce dokázať, že skutočným vyhnancom (*exul*) nie je ten, kto nadobudol takéto postavenie v právnom zmysle slova (t. j. že sa nejaký štátny orgán uzniesol na tom, že musí byť vypovedaný z krajiny), ale skôr ten, kto stratil rozumovú časť duše a stal sa závislým od nerozumných zložiek (stoická definícia). A naopak, pojem občan (*civis*) je skôr spätý s vlastníctvom cností, so stavom stoického mudrca (*sapiens*) než s právnym statusom nadobudnutia občianstva. Vďaka tejto intelektuálnej zámene sa skutočným vyhnancom má stať Clodius a skutočným občanom Cicero. Obaja dejinní aktéri si tak v tomto *paradoxe* pomyseľne vymenia úlohy.

Označenie v texte	Reálna postava	Reálna situácia	Cicerónova interpretácia
<i>ego</i>	Cicero	<i>exul</i> právne	<i>sapiens</i> → <i>civis</i> filozoficky
<i>te</i>	Clodius	<i>civis</i> právne	<i>demens</i> → <i>exul</i> filozoficky

Ako úvodná téza sa v spise objavuje uvedený filozofický výrok "Οτι πᾶς ἄφρων μαινεται. (lat. *Omnem stultum insanire*): „Každý hlupák je šialený.“ Aby Cicero zdôvodnil pravdivosť tejto formulácie, začína hneď na úplnom začiatku textu definovať mentálny rozdiel medzi ním a Clodiom. Kým Clodius predstavuje pre rímskeho filozofa osobu, ktorá disponuje atribútmi hlúposti (*stultum*), bezočivosti (*improbum*), pomätenosti (*dementem*) a bláznivosti (*insanire*), Cicero tu, naopak, vystupuje ako mudrc, ktorého duša oplýva „veľkými úmyslami, znášateľnosťou voči nepriazni osudu, opovrhovaním ľudskými záležitosťami, všetkými cnosťami“ (*magnitudine consilii, tolerantia fortunae, rerum humanarum contemptione, virtutibus denique omnibus*).¹¹

Rímsky filozof pri formulácii tohto presvedčenia vychádza zo stoického názoru, podľa ktorého spočívalo duševné zdravie človeka v akomsi stave pokoja a vyrovnanosti, t. j. v stave, ktorému dominovala múdrosť a rozumová zložka duše. Ak došlo k strate tejto rozumovej zložky duše, tak sa dotyčná osoba začala považovať za chorú. Názor, že „všetci nerozumní sú chorí“ (*omnis insipientes esse non sanos*), prevzali stoici podľa Ciceróna od Sokrata.¹² Časť, ktorá pravdepodobne oveľa podrobnejšie rozvíjala práve túto myšlienku, sa nám však, žiaľ, v dôsledku veľkej *lakúny* nezachovala. Zostávajúci text tak vlastne rozvíja myšlienkovú podstatu úplne iného *paradoxu*, ktorý však nie je formulovaný explicitne, no väčšina interpretátorov sa zhoduje na jeho znení v približnej podobe: „Mudrc je občanom a hlupák je vyhnancom“ (*sapientem esse civem [...] stultum esse exulem*).¹³

Napriek tomu, že dnes nemáme k dispozícii úvodnú časť *paradoxu*, môžeme z jeho útržkov vytušiť jasnú intenciu autora. Prvým krokom Cicerónovho postupu je kategoricky si zadefinovať protiklad medzi ním a Clodiom v rovine

¹¹ CICERO. *Paradoxa stoicorum* 27.

¹² CICERO. *Tusculanae disputationes* III, 5, 10.

¹³ RONNICK, Michele Valerie. Cicero's »Paradoxa Stoicorum«: A Commentary an Interpretation and a Study of Its Influence. Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris : Peter Lang, 1991, s. 29 – 30; 122; TAKAHATA, ref. 2, s. 20.

mentálnych dispozícií (*sapiens* vs. *demens*). Tým si autor zároveň pripraví dobrú východiskovú pozíciu na rozvinutie ďalšej argumentácie, ktorá sa v druhom kroku už dotýka definovania podstaty štátu ako takého. Ak je totiž Cicero *sapiens*, tak v konečnom dôsledku naozaj nemohol byť nikdy vyhnaný zo štátu, pretože pre ortodoxných stoikov nie je štát definovaný právno-politicky, ale eticky. Stoici totiž nevymedzovali miesto bydliska pôvodom, stenami múrov či hranicami mesta, ale ohraničovali ho celým svetom. Pre stoikov predstavoval celý svet (gr. κόσμος) priestor, v ktorom sa človek mohol realizovať – a stával sa tak občanom celého kozmu (gr. κοσμοπολίτης).¹⁴ Ako hovorí samotný Cicero v spise *De finibus bonorum et malorum*: „Podľa stoikov je svet spravovaný prozreteľnosťou bohov; je to akoby spoločné mesto, spoločný štát ľudí a bohov, a každý z nás je súčasťou tohto sveta“ (*Mundum autem censent regi numine deorum eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum, et unumquemque nostrum eius mundi esse partem.*)¹⁵

Z hľadiska uvedenej stoickej pozície by tak Cicerónovo vyhnanstvo strácalo svoju reálnu oprávnenosť. Takéto radikálne filozofické uvažovanie však Cicero v spise *Paradoxa stoicorum* iba nepriamo naznačí, otvorene začína skôr viesť polemiku o tom, aká je v konečnom dôsledku prijateľná právna definícia pojmu štát. Preto navrhuje svojmu pomyselnému oponentovi na premyslenie dve možnosti. Definovanie štátu ako „zhromaždenia divokých a krutých šeliem“ (*omnisne conventus etiam ferorum et immanium*)¹⁶ alebo vnímanie štátu ako „veľkého počtu utečencov a zlodějov zhromaždených na jednom mieste“ (*omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo*).¹⁷

Takéto expresívne definície štátu sú, samozrejme, nesprávne. Cicero ich uvádza z toho dôvodu, aby v kontraste k ich negatívnemu významovému zafarbeniu vyzdvihol svoj vlastný pohľad na uvedenú problematiku. Funkcia štátu je totiž podľa Ciceróna viazaná na schopnosť reálneho uplatňovania právneho poriadku.¹⁸ Ak by teoreticky niekedy nastal v spoločnosti stav, keď by neplatili zákony, keď by sa nemohli vykonávať súdne rozhodnutia, ak by zanikali tradície predkov, ak by sa úradníci vyhánali zo štátu násilím a prestíž štátu by zanikla, tak vtedy už nemožno hovoriť o existencii štátu v pravom zmysle slova.¹⁹ A keďže podľa Ciceróna práve tieto znaky zneplatnenia koncepcie štátu spĺňalo obdobie

¹⁴ Túto myšlienku prevzali stoici od kynikov (pozri DIOGENES LAËRTIUS. *Vitae philosophorum* VI, 63).

¹⁵ CICERO. *De finibus bonorum et malorum* III, 19, 64.

¹⁶ Slovné spojenie *ferorum et immanium* používa rímsky filozof aj v iných dielach (napríklad CICERO. *De natura deorum* II, 161; *De officiis* I, 44, 157; *De inventione* I, 2; pozri CICÉRON. *Les Paradoxes des Stoiciens*. Paris : Les Belles Lettres, 1971, s. 112).

¹⁷ Podľa tradície otvoril Romulus brány novozaloženého mesta pre cudzincov, ktorí sa doň utiekali z územia susedných kmeňov (LIVIUS. *Ab Urbe condita* I, 8; IUVENALIS. *Saturae* VIII, 273; pozri CICÉRON, ref. 16, s. 112).

¹⁸ V spise *De re publica* definuje Scipio Africanus štát ako „správu vecí verejných prostredníctvom ľudu. Ľud však nie je akékoľvek ľubovoľne zoskupené zhromaždenie ľudí, ale zoskupenie zjednotené uznaním práva a spoločným podielom na úžitku“ (*res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*) (CICERO. *De re publica* I, 25, 39).

¹⁹ CICERO. *Paradoxa stoicorum* 27.

50. rokov 1. storočia pred n. l., to znamená práve doba, v ktorej bol on sám poslaný do vyhnanstva, nemohol byť ani z tohto právneho hľadiska *de facto* vyhnaný zo štátu, pretože v tom čase už štát vlastne neexistoval. Sám autor v dvadsiatej ôsmej kapitole diela *Stoické paradoxy* hovorí: „A preto ja som vlastne nebol vyhnaný zo štátu, pretože v tom čase už štát neexistoval. Privolali ma späť do Ríma až vtedy, keď bol na čele štátu opäť konzul²⁰ a zasadal senát..., keď u slobodných občanov opätovne zavládla svornosť, keď sa obnovila spomienka na právo a spravodlivosť, ktoré štát držia pohromade“ (*Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcessitus in civitatem sum, cum esset in republica consul..., esset consensus populi liberi, esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria.*).²¹

Definícia štátu je tak integrálne spätá s prítomnosťou inštitúcií a právneho povedomia, ktoré zaručujú spoločenský poriadok. Po bližšom charakterizovaní termínu štát sa Cicero následne dostáva k tretiemu, záverečnému argumentačnému kroku, ktorý sa dotýkal už samotnej otázky občianstva (*civis*) a vyhnanstva (*exul*). Stoicky definované občianstvo nie je vôbec založené na pôvode a bydlisku (v právnom zmysle slova), ale na charaktere mysle a skutkov (filozoficky). Vyhnanstvo zas nie je viazané na reálne opustenie územia a stratu majetku, ale skôr na morálne opustenie sa a stratu charakteru. Cicero preto v texte dokazuje, že strata majetku sa ho v súvislosti s exilom vôbec nedotkla, pretože všetko to, čo sa môže odniesť (*auferri*), ukradnúť (*eripi*) alebo stratiť (*amitti*), nemohlo byť nikdy skutočným vlastníctvom jeho samého a ani nikoho iného.²² Vynútený odchod z územia Ríma v roku 58 pred n. l. tak nemožno považovať za reálne vyhnanstvo.²³ Do skutočného vyhnanstva by Cicero odišiel iba vtedy, ak by mu Clodius vzal božskú podstatu jeho duše; presvedčenie o tom, že jeho vernosť, ostražitosť a starostlivosť tak veľmi držali štát pokope; nesmrteľnú spomienku na nehynúcu verejnú službu; alebo ak by ho okradol o jeho myseľ.²⁴ Zbúraný a vypálený majetok a skutočné opustenie krajiny sa tak nezlučujú s etickou definíciou vyhnanstva, ktoré je späté výlučne s neprítomnosťou správnych mentálnych dispozícií.

Cicero sa tu štylizuje, podobne ako aj v iných *paradoxoch*, do postavy Bianta²⁵, jedného zo siedmich gréckych mudrcov, ktorý si podľa legendy počas obliehania rodného mesta Priéné odmietol zachrániť vlastný hmotný majetok, pretože skutočné bohatstvo sa nachádzalo iba v jeho vnútri – a to si v konečnom dôsledku

²⁰ Ciceróna privolal naspäť do Ríma konzul Publius Cornelius Lentulus Spinther v roku 57 pred n. l. (pozri CICÉRON, ref. 16, s. 113).

²¹ CICERO. *Paradoxa stoicorum* 28.

²² CICERO. *Paradoxa stoicorum* 29.

²³ Tento predpoklad potvrdzuje aj fakt, že Cicero nikdy vo svojich dielach nepoužíva v súvislosti s vlastným vyhnanstvom výrazy ako *exilium*, *exsul* či *exsulo*. Vo štvrtom paradoxu sa preto pri popise autorovho exilu môžeme stretnúť iba s termínmi ako *pulsus*, *exitum*, *meo discessu* či *meum illud iter* (pozri ROBINSON, Arthur. Cicero's References to His Banishment. In *The Classical World*, 1994, roč. 87, č. 6, s. 475 – 480).

²⁴ CICERO. *Paradoxa stoicorum* 29.

²⁵ Bias, jeden zo siedmich mudrcov, sa narodil približne okolo roku 570 pred n. l. v meste Priéné v Iónii. Keď sa nepriateľské vojsko priblížilo k tomuto mestu, odporúčal mestskej rade evakuáciu a útek na Sardíniu. Rada to však odmietla. Mesto potom dobyl Mazarés, jeden z veliteľov Kýra Veľkého (pozri RONNICK, ref. 13, s. 110).

niesol so sebou (*omnia mecum porto mea*).²⁶ Pre skutočného mudrca sa tak naozajstným vlastníctvom stáva myseľ, spomienky a cnosti a nie od osudu závislý hmotný majetok. Keďže Cicero musel reálne odísť do exilu, hoci morálne ostal naďalej občanom, týmto činom sa s ním metaforicky preniesol do vyhnanstva aj celý štát.²⁷ Naopak, Clodius, hoci neopustil rodnú zem a ostal v Ríme, stal sa z etického hľadiska skutočným vyhnancom.

Po predchádzajúcom vymenovaní vlastných pozitívnych predností tak Cicero nakoniec prichádza s kontrastným vypočítavaním Clodiových morálnych prečinov. Rímsky filozof tu konkrétne spomína krviprelievanie na fóre, obsadenie chrámov či podpálenie domov občanov a svätýň (*caedem in foro fecisti, armatis latronibus templa tenuisti, privatorum domos, aedes sacras incendisti*).²⁸ Tieto morálne zločiny okrem toho podopiera ešte aj legalistickými argumentmi, keď vymenúva na jednej strane zákony, na základe ktorých mal byť človek poslaný do vyhnanstva, a na strane druhej konkrétne Clodiove činy, ktorými naplnil skutkovú podstatu prekročenia znenia týchto zákonov: „Ten, kto nosí zbraň – tvoja dýka bola odhalená pred senátom. Ten, kto zabije človeka – ty si ich zavraždil mnoho. Ten, kto založí požiar – tvojím pričinením zhorel Chrám nýmfa.²⁹ Ten, kto obsadí posvätné miesta³⁰ – ty si utáboril vojsko na fóre“ (*Qui cum telo fuerit: ante senatum tua sica deprehensa est; qui hominem occiderit: tu plurimos occidisti; qui incendium fecerit: aedes nympharum manu tua deflagavit; qui templa occupaverit: in foro castra posuisti*).³¹ Okrem prekročenia uvedených zákonov Cicero priamo uvedie aj najznámejší prečin³² z roku 62 pred n. l., keď sa Clodius dopustil znesvätenia obradu Dobrej bohyně.³³

Podľa Ciceróna si tak Clodius na základe všetkých týchto skutkov nezaslúži byť označený titulom občan (*civis*), ale skôr nepriateľ štátu (*hostis*).³⁴ Týmto kategorickým výsledkom rímsky filozof symbolicky uzatvára svoj argumentačný postup. Clodius tak v dôsledku straty mentálnych dispozií stráca vo filozofic-

²⁶ CICERO. Paradoxa stoicorum 8-9.

²⁷ CICERO. Paradoxa stoicorum 30.

²⁸ CICERO. Paradoxa stoicorum 30.

²⁹ Dôvodom tohto činu bola podľa rímskeho autora (pozri CICERO. Pro Milone 73) snaha zničiť tabulae censoriae, ktoré sa tam údajne nachádzali. V skutočnosti sa tam nachádzali uložené záznamy prijímateľov distribúcie obilia (pozri NICOLET, Claude. The World of the Citizen in Republican Rome. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1988, s. 64; CICÉRON, ref. 16, s. 115).

³⁰ Cicero v reči Pro Sestio hovorí: „... zbrane sa verejne zhromažďovali do Castorovho chrámu“ (... arma in templum Castoris palam comportabantur) (CICERO. Pro Sestio 34; pozri RONNICK, ref. 13, s. 125).

³¹ CICERO. Paradoxa stoicorum 31.

³² V tomto prípade už išlo o prekročenie osobitného zákona (lat. privilegium). Cicero považoval privilegium za mimozákonné opatrenie, ktoré bolo namierené proti súkromným osobám (pozri RONNICK, ref. 13, s. 125).

³³ CICERO. Paradoxa stoicorum 32. V roku 62 pred n. l. sa Clodius dopustil znesvätenia posvätného obradu Dobrej bohyně, ktorý sa konával v konzulovom alebo v prétorovom dome a muži naň nemali prístup. Keďže sa Clodius chcel počas tejto slávnosti stretnúť s Caesarovou manželkou Pompeiou, preobliekol sa za ženu a pokúsil sa vniknúť na túto slávnosť. Keď sa na tento prečin prišlo, jeden z tribúnov ľudu obžaloval Clodia z bezbožnosti (pozri CICÉRON, ref. 16, s. 115).

³⁴ V texte dokonca prirovnáva Clodia k Spartakovi (CICERO. Paradoxa stoicorum 30).

kom zmysle slova nárok na občianske práva a stáva sa morálnym vyhnancom. Cicero, naopak, vďaka údajnej vlastnej odvahe a dosiahnutej pozícii stoického mudrca spochybnil relevantnosť vlastného exilu a začína byť nositeľom morálneho občianstva.

Autorova filozofická sebaštylizácia ako dokonalého stoického mudrca, ktorý dokázal ako morálny víťaz s pokorou znášať všetky útrapy vyhnanstva, je však v úplnom protiklade s obrazom, ktorý nám o jeho duševnom rozpoložení sprostredkujú listy.³⁵ V nich Cicero väčšinou vystupuje ako duševne zlomený človek, zbavený rozumu, prežívajúci v exile najväčšie nešťastie, strach a poníženie, ktoré nemohli prekonať žiadne filozofické myšlienky.³⁶ Ako spomína v jednom z listov bratovi Quintovi, „žiadna múdrosť a ani žiadna náuka nemá toľko síl, aby sa vďaka nim mohla prekonať taká veľká bolesť“ (*neque enim tantum virium habet ulla aut prudentia aut doctrina, ut tantum dolorem possit sustinere*).³⁷ Na tomto príklade môžeme dobre vidieť, že teoretické princípy stoickej filozofie, ktorých sa tak hrdo dovolával v *Stoických paradoxoch*, jednoducho nedokázal v praxi počas exilu vôbec aplikovať. Z tohto dôvodu sa aj neskoršia rímska stoická tradícia pozerala na autorove morálne kvality výsostne negatívne. Napríklad Lucius Annaeus Seneca vôbec nepovažoval Ciceróna za osobnosť s vysokým morálnym kreditom, ale naopak, vnímal ho skôr ako človeka nepokojného v šťastí (*nec secundis rebus quietus*), neschopného znášať nešťastia (*nec aduersarum patiens*), a teda iba napoly slobodného (*semiliber*). Byť napoly slobodným však úplne odporovalo stoickému významu slova mudrc. Ten totiž nemohol byť nikdy napoly slobodný, ale jeho sloboda musela byť vždy neporušená (*integrae*) a pevná (*solidae*). Iba tak sa totiž mohol stať skutočne voľným, svojprávnym a vyšším než ostatní (*solutus et sui iuris et altior ceteris*).³⁸ Dokonalý mudrc jednoducho musel vedieť trpezlivo znášať všetky nepriazne osudu, medzi ktoré možno zaradiť aj exil – to však Cicero zjavne nedokázal.³⁹ S autorovou štylizáciou do podoby dokonalého stoického mudrca by sa tak Seneca dozaista nestotožnil.

Dielo *Stoické paradoxy* tak môžeme vnímať ako určitý terapeutický produkt nejstej doby, v ktorej vzniklo. Práve v čase vzniku tohto spisu prechádza Cicero, ako aj Rímska republika jedným z najturbulentnejších období vo svojej histórii. Po bitke pri Farsale v roku 48 pred n. l. sa Cicero vracia do Brundisia na juhu Apeninského polostrova, kde čaká celý rok, až kým mu Caesar dovolí návrat do Ríma (v októbri roku 47 pred n. l.). Život v Ríme sa vtedy niesol v rovine

³⁵ Pozri najmä CICERO. Ad Atticum III, 7 – 9; III, 13; III, 15; III, 20; Ad Quintum fratrem I, 3; Ad familiares XIV, 2; XIV, 4.

³⁶ K možným psychologickým vysvetleniam Cicerónovho správania sa v exile pozri bližšie DUGAN, John. Non sine causa sed sine fine: Cicero's compulsion to repeat his consulate. In *The Classical Journal*, 2014, roč. 110, č. 1, s. 9 – 22.

³⁷ CICERO. Ad Quintum fratrem I, 3.

³⁸ SENECA. De brevitate vitae 5, 1 – 3. K tejto časti bližšie pozri FRAŇO, Peter. Recepčia Cicerónovej osobnosti a diela v spisoch Lucia Annaea Senecu. In Avriga, 2017, roč. 59, č. 1, s. 54 – 55; GAMBET, G. Daniel. Cicero in the Works of Seneca Philosophus. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1970, roč. 101, s. 180 – 183.

³⁹ Napríklad ani v dvadsiatom štvrtom Liste Luciliovi, v ktorom sú vymenovávané známe osobnosti z rímskych dejín, ktoré statočne znášali osud vyhnancom, nie je vôbec spomenuté Cicerónovo meno (pozri SENECA. Epistulae morales ad Lucilium 24, 4).

očakávaní výsledkov boja medzi Caesarom a zvyškami bývalého Pompeiovoho vojska v severnej Afrike.⁴⁰ V tejto pochmúrnej atmosfére Cicero nachádza útočisko práve v štúdiu filozofie. V jednom zo svojich listov, ktorý môžeme datovať do konca septembra alebo do začiatku októbra roku 46 pred n. l., píše, že práve pre skazenosť doby (*temporum vitiis*) sa začal venovať filozofii, pretože jedine ona mu dokázala v týchto ťažkých časoch uľaviť na duši (*nulla res alia levare animum molestiis possit*).⁴¹ *Stoické paradoxy* tak treba čítať ako akúsi autorovu pomyselnú obhajobu stoických filozofických princípov, ktoré sa mu síce v reálnom živote nikdy nepodarilo uviesť do praxe, no ukázal, že v teoretickej rovine majú svoje nezastupiteľné miesto pri komponovaní rečníckych prejavov. Vo štvrtom *paradoxe* dokázal vďaka nim pozdvihnúť na novú úroveň svoj osobný prínos v prospech rozvoja Rímskej republiky aj počas obdobia exilu, keď v nej nemohol z politických dôvodov aktívne pôsobiť. Tento spis nám tak vlastne ukazuje, ako sa dajú filozofické myšlienky prakticky použiť či doslova zneužiť na obhájenie či vyvrátenie niektorých politicko-právnych princípov.

Zoznam prameňov a literatúry:

Edície prameňov:

- CICERO. *De Finibus Bonorum et Malorum*. Vol. I., II. Recensuit et enarravit J. N. Madvig. Cambridge : Cambridge University Press, 2009.
- CICERO. *De legibus. Paradoxa stoicorum*. Über die Gesetze. Stoische Paradoxien. Lateinisch und deutsch. Herausgegeben, übersetzt und erläutert von Rainer Nickel. Düsseldorf ; Zürich: Artemis und Winkler, 2002.
- CICERO. *De Natura Deorum Libri Tres*. With introduction and commentary. Vol. I. – III. Edited by J. B. Mayor and J. H. Swainson. Cambridge : Cambridge University Press, 2009.
- CICERO. *De officiis*. With an english translation by W. Miller. London : William Heinemann, 1928.
- CICERO. *Letters to Atticus*. Volume I. – III. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library, 1999.
- CICERO. *Letters to Friends*. Volume I. – III. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library, 2001.
- CICERO. *Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives*. Handbook of Electioneering. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library, 2002.
- CICERO. *O věcech veřejných*. Přeložil a úvodní studii napsal Jan Janoušek. Komentářem a poznámkami opatřili Aleš Havlíček a Hana Fořtová. Praha: OIKOYMENH, 2009.
- CICERO. *On Invention. The Best Kind of Orator. Topics*. Harvard : Harvard University Press, 1949.
- CICERO. *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*. Translated by N. H. Watts. Loeb Classical Library, 1931.
- CICERO. *Pro Sestio. In Vatinius*. Translated by R. Gardner. Loeb Classical Library, 1958.
- CICÉRON. *Les Paradoxes des Stoïciens*. Paris: Les Belles Lettres, 1971.

⁴⁰ ENGLERT, Walter. Bringing Philosophy to the Light: Cicero's Paradoxa Stoicorum. In *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science*, 1990, roč. 23, č. 4, s. 119.

⁴¹ CICERO. *Ad familiares* IV, 4.

- CICÉRON. Tusculanes. Tome I. – II. Texte établi par G. Fohlen et traduit par J. Humbert. Paris : Les Belles Lettres, 1968; 1970.
- DIOGENIS LAERTII. Vitae philosophorum. Vol. Libri I. – X. Edidit M. Marcovich. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- IUVENALIS. Satiry. Preklad Z. K. Vysoký. Praha: Svoboda, 1972.
- LIVIUS. Dějiny. Preložil Pavel Kucharský. Praha: Svoboda, 1971.
- SENECA. Epistles. Volume I. – III. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917; 1920; 1925.
- SENECA. Moral Essays. Volume I. – III. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928; 1932; 1935.

Monografie:

- BRINGMANN, Klaus. Untersuchungen zum späten Cicero. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971.
- MACKENDRICK, Paul. The Philosophical Books of Cicero. London: Duckworth, 1989.
- NICOLET, Claude. The World of the Citizen in Republican Rome. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1988.
- RONNICK, Michele Valerie. Cicero's »Paradoxa Stoicorum«: A Commentary, an Interpretation and a Study of Its Influence. Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris: Peter Lang, 1991.
- TAKAHATA, Tokiko. Das Bild des römischen Staates in Ciceros philosophischen Schriften. Marburg: b. v., 2004.
- WEBB, O. Mark. Cicero's Paradoxa Stoicorum: A New Translation with Philosophical Commentary. b. m.: b. v., 1985.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- DUGAN, John. Non sine causa sed sine fine: Cicero's compulsion to repeat his consulate. In *The Classical Journal*, 2014, roč. 110, č. 1, s. 9-22.
- ENGLERT, Walter. Bringing Philosophy to the Light: Cicero's Paradoxa Stoicorum. In *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science*, 1990, roč. 23, č. 4, s. 117-142.
- FRANO, Peter. Recepčia Ciceronovej osobnosti a diela v spisoch Lucia Annaea Senecu. In *Avriga*, 2017, roč. LIX, č. 1, s. 45-61.
- GAMBET, G. Daniel. Cicero in the Works of Seneca Philosophus. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1970, roč. 101, s. 171-183.
- LEONHARDT, Jürgen. Theorie und Praxis der deliberatio bei Cicero: Der Briefwechsel mit Atticus aus dem Jahre 49. In *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 1995, XXXI, s. 153-171.
- ROBINSON, Arthur. Cicero's References to His Banishment. In *The Classical World*, 1994, roč. 87, č. 6, s. 475-480.
- WALLACH, Barbara Price. Rhetoric and Paradox: Cicero, 'Paradoxa Stoicorum IV'. In *Hermes*, 1990, 118, H. 2, s. 171-183.

Počet znakov vrátane medzier: 31 727

Počet slov: 4615

POTRAVINY JAKO PŘEDMĚT ZÁJMU LAPKŮ A ZEMSKÝCH ŠKŮDCŮ A JEJICH ODRAZ V SOUDNÍCH ZÁZNAMECH V ČECHÁCH A NA MORAVĚ VE 14. – 15. STOLETÍ

David PAPAJÍK

Katolícka univerzita v Ružomberku
Katedra histórie
Hrabovská cesta 1A
034 01 Ružomberok
david.papajik@ku.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.302-316

PAPAJÍK, David. Foodstuffs as Object of Interest to Robbers and Outlaws and the Reflection in Judicial Records in Bohemia and Moravia in the 14th And 15th Century. The main object of the study is the rather neglected fact, that the object of interest to the robbers were not just money, expensive stuff or kidnapping people, but also food in different forms. The author analyzes three main sources of a mass nature originating in the Czech lands, Libri citationum et sententiarum (in Czech Knihy pŕihonné a nálezové) for the second half of the 14th century and the 15th century, Execusion and Outlaw Records of Jihlava (in Czech Popravčí a psanecké zápisy jihlavské) and Execusion Book of Lords of Rožmberk (in Czech Popravčí kniha pánŕ z Rožmberka). The author shows in this study using the analysis of the sources, what kind of food was the most frequent object of interest to the robbers and outlaws.

Klíčové slová: potraviny; lapkové; zemští škŕdci; 14. století; 15. století; Čechy; Morava;

Keywords: Foodstuffs; Robbers, Outlaws; 14th Century; 15th Century; Bohemia; Moravia;

Badatelské téma

Je zřejmé, že vždy, když v zemi poklesla panovnická moc, rozšířila se činnost lidí obohacujících se na úkor jiných. V Čechách a na Moravě v období pozdního středověku patřilo k málo politicky stabilním období konce 14. století a následně většina století 15. naplněného husitskými a česko-uherskými válkami (mezi Jiřím z Poděbrad a Matyášem Korvínem). V neklidných časech je často těžké odlišit, kdy se udály některé skutky z čistě vojenských důvodů nebo se jednalo o prosté záští a loupeže bez širšího vojenského významu. Mohlo docházet i ke kombinaci důvodů, kdy vojenské akce sklouzly do obyčejného loupení.

Cílem studie je se zaměřit na předmět zájmu osob páchajících trestnou činností. Jinak řečeno, jaké předměty, věci, produkty či zvířata byly při těchto akcích zci-zovány. Zvláštní zřetel pak bude brán na krádeže potravin.

Vymezení termínů

Nejdůležitější termín, který je třeba pro naše téma vymezit, je pojem potravina. Tento termín budeme používat a chápat ve smyslu jeho definice v Ottově slovníku naučném z roku 1903 („*Potraviny nazýváme veškeré hmoty v přírodě se vyskytující, které jsou způsobilé býti člověku potravou... Běře pak člověk potraviny ze všech tří říší přírodních: živočišné, rostlinné a nerostné. Říše živočišná skýtá mu hlavně bílkoviny a tuky, říše rostlinná hlavně uhlohydráty, říše nerostná sůl kuchyňskou a vodu.*“).¹ Jistě existují i jiné definice daného pojmu, ale pro naše účely se přidržíme této charakteristiky. Z uvedeného plyne, že pojem potravina chápeme poměrně široce. Řadíme sem tedy jak dobytek a koně, tak také obilí a různé koření.

V textu z důvodu zjednodušení nebudeme rozlišovat pojmy loupež a krádež, které měly ve středověku rozdílné právní konotace. Navíc ne vždy je v námi analyzovaných pramenech zřejmé, který z těchto pojmů měl písař na mysli. Loupež byla chápána jako odnětí cizí věci, přičemž byla trestní činnost vykonávána veřejně (nejčastěji na veřejné cestě a s použitím násilí), naopak krádež znamenala skryté protiprávní odnětí cizí věci k svému užitku bez svolení držitele.²

Charakteristika pramenů

Pro náš výzkum použijeme tři základní vhodné typy pramenů, které si zde stručně rozebereme. Prvním z nich jsou prameny patřící do agendy moravského zemského soudu, Libri citationum et sententiarum (Knihy půhonné a nálezové). Byly do nich zaznamenávány tzv. půhony k zemskému soudu i nálezy tohoto soudu. V širší míře jsou tyto prameny dochovány pro Moravu, v Čechách jich většina v roce 1541 při požáru Pražského hradu shořela. Pro námi zkoumané období je k dispozici pro oblast Moravy sedmisvazková edice tohoto pramene zachycující období let 1374 – 1503.³

¹ Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Díl 20. Praha: J. Otto, 1903, s. 340.

² HOFFMANN, František. Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí a za revoluce. In Tábořský archiv, 1994, roč. 6, s. 101.

³ BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus I. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1872; BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus II. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1873; BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus III. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1878-1880; BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus IV. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1881 – 1882; BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus V. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1888 – 1892; BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus VI. Brunae: Sumpt. Deput. March. Mor., 1895; BRETHOLZ, Berthold (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus VII. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1911.

Limitním faktorem tohoto pramene je skutečnost, že často v obdobích válečných konfliktů desky tzv. nešly, jinak řečeno, zemské instituce nezasedaly a tudíž se z jejich činnosti ani nemohly dochovat záznamy (pro olomouckou cúdu /soud/ např. chybí záznamy z let 1421 – 1436, 1449 – 1462, 1467 – 1474, pro brněnskou cúdu /soud/ chybí záznamy např. pro období 1421 – 1433, 1449 – 1458, 1467 – 1479). Tato prázdná místa se týkají jak části období markraběcích válek, období husitství, tak i česko-uherských válek mezi Jiřím z Poděbrad a Matyášem Korvínem. Je třeba ale dodat, že poškozené osoby se po skončení válek v okamžiku, kdy došlo k obnově činnosti zemských institucí (včetně zemského soudu) zpětně domáhaly spravedlnosti (případně i jejich potomci). Ne vždy je pak v záznamech uvedeno, že se žalovaný skutek stal před mnoha lety. Také se vše nemuselo udát v době, ve kterém byl podán půhon k zemskému soudu. K práci s edicí je nutno doplnit, že rejstřík uvedený na konci jednotlivých svazků ne vždy věrně koreluje s obsahem edice, objevuje se v něm velké množství chyb a spousta údajů ať již o osobách či místech v edici uvedených se v něm nevyskytuje.

Na rozdíl od sice cenné, ale přece jen zastaralé edice půhonných a nálezových knih, druhý námi analyzovaný pramen, je pro odbornou veřejnost k dispozici ve vzorové moderní edici. Jedná se o Popravčí a psanecké zápisy jihlavské z let 1405 – 1457, které v ediční řadě Archiv český připravil a vydal František Hoffmann.⁴ Jihlavské zápisy nesou označení „Item recongnita predonum, spoliatorum et malefactorum“ (Vyznání lupičů, škůdců a zločinců). Zápisy souvisely s popravčí pravomocí, která byla svěřena městu Jihlavě a informují o osobách, které provozovaly trestnou činnost. Zápisy obsahují výslechy, které byly zapsány latinsky, německy a česky, přičemž čeština převažovala. Vznik popravčích zápisů souvisel s úpadkem bezpečnosti v Čechách a na Moravě. Instituce popravky znamenala náhlý soud nad zločinci dopadenými při trestné činnosti nebo i zjevnými zločinci. Popravci byli zemští nebo krajsí úředníci. Popravu však mohla vykonávat i královská města, pokud je panovník výslovně pověřil popravčí pravomocí. Takové město mělo soudní kompetence nejen uvnitř hradeb, ale i na širším území. Soubor jihlavských zápisů shromáždil výslechy z různých moravských, českých a rakouských měst, ale i od některých šlechtických vrchností. Hlavní zájmovou oblastí však byla Vysočina, jižní a jihozápadní Morava. Objevují se zde ale i vzdálená místa jako Milevsko, Kutná Hora, Poděbrady a Jičín. Tak daleko kompetence Jihlavy nesahala, šlo pouze o informační službu místu, které by mohlo být zločinci zmíněnými ve výsleších ohrožováno. Po zatčení viníka docházelo k výslechům, jejichž cílem bylo zajištění spoluviníků. Vyznání potom byla sdělována do míst, kterých se týkala. Tak vznikaly řetězce zpráv, které se

⁴ HOFFMANN, František (ed.). *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské sebrané z archivů domácích i cizích. Svazek XXXVIII. Popravčí a psanecké zápisy jihlavské z let 1405 – 1457*. Praha: Filosofia, 2000. Nekompletní záznamy z Popravčích a psaneckých zápisů jihlavských vydal již dříve a s chybami NEUMANN, Augustin (ed.). *Nové prameny k dějinám husitství na Moravě*. Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 1930, s. 215-259. Kriticky k Neumannově podání pramenů a dějin Moravy s mnoha upřesněními URBÁNEK, Rudolf. *K historii husitské Moravy*. In *Časopis Maticе moravské*, 1939 – 1940, roč. 63-64, s. 229-314. Kriticky k Neumannově edici viz recenze Otakara Odložilíka v *Časopise Maticе moravské*, 1931, roč. 55, s. 221-244.

shromažďovaly ve sbírkách popravčích zápisů. Výsledky byly buď prosté nebo útrpným právem.⁵

Třetím analyzovaným pramenem je Popravčí kniha pánů z Rožmberka, která zachycuje léta 1389 – 1429 (také zde existuje mezera v zápisech, ve skutečnosti se jedná o zápisy z období 1389 – 1409 a 1420 – 1429). Její hlavní význam spočívá v poznání husitské doby. Rožmberské zápisy sledují především události z území jižních Čech z titulu popravčí kompetence čili mají poněkud užší záběr než Popravčí a psanecké zápisy jihlavské. Kniha vznikla na základě toho, že Rožmberkové zastávali úřad královských popravců, tj. vykonávali policejní a správní moc v určených oblastech. Na základě postavení Rožmberků jako popravců (úřad byl dědičný v jejich rodě) vedly rožmberské úřady Popravčí knihu, kterou zde budeme analyzovat. Zápisy tvoří záznamy výsledků osob na mučidlech i bez použití tortury a sdělení o výsledcích konaných i mimo přímou jurisdikci Rožmberků.⁶ Pramen byl také editován, k dispozici je edice Františka Mareše z roku 1878 a Adolfa Kalného z roku 1993.⁷

Jistě by bylo možné pracovat v rámci našeho tématu i s jednotlivými po různu dochovanými listinami. Vzhledem k tomu, že náš zájem směřoval na prameny zachycující širší časový úsek a mající hromadnou povahu, k těmto dílčím jednotlivinám nebude přihlíženo. Také nedošlo k analýze proskripčních záznamů v dalších dochovaných městských knihách, což by překročilo rámec naší studie a vyžádalo si samostatné pojednání.⁸

Charakteristika literatury

K náme vymezenému tématu neexistuje studie, která by byla speciálně zaměřena na sledování výskytu potravin v souvislosti s lapkovskou činností ve 14. – 15. století v českých zemích. Na druhou stranu je k dispozici větší množství textů věnujících se problematice lapků a lapkovství. Nejvýrazněji o problematice lapkovství pojednal v mnoha pracích v návaznosti na studium Popravčích a psaneckých zá-

⁵ HOFFMANN, ref. 4, s. XI-XXXVII.

⁶ KALNÝ, Adolf (ed.). Popravčí kniha pánů z Rožmberka. Třeboň: Státní oblastní archiv, 1993, s. 8-10.

⁷ MAREŠ, František (ed.). Popravčí kniha pánů z Rožmberka. Praha: Královská česká společnost nauk, 1878; KALNÝ, ref. 6. K tomu z literatury RAUSCHER, Rudolf. O popravčí knize pánů z Rožmberka. Praha 1934 (Práce ze semináře československých právních dějin na právnické fakultě Karlovy university v Praze, čís. 20).

⁸ Jako příklad můžeme uvést nejstarší městskou knihu olomouckou viz SPÁČIL, Vladimír (ed.). Nejstarší městská kniha olomoucká (Liber actuum notabilium) z let 1343 – 1420. Olomouc: Ediční rada MěstNV v Olomouci, 1982. K tomu z literatury ŠTĚPÁN, Václav. Proskripční záznamy v nejstarší městské knize olomoucké. In Státní okresní archiv v Olomouci, 1992, roč. 1 (20), s. 39-49. Na možnosti studia proskripčních záznamů v nejstarších městských knihách (na příkladu města Prostějova) v souvislosti s lapky upozornil znovu ŠTĚPÁN, Václav. Žížka v proskripčních záznamech Prostějova? In Jihočeský sborník historický, 1994, roč. 63, s. 151-152. K dalším městským knihám např. HARRER, Franz. Das älteste Schönberger Stadtbuch aus dem 15. Jahrhundert. In Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1937, roč. 39, s. 105-119; HLAVÁČEK, Ivan. Nejstarší městská kniha Českých Budějovic jako pramen k dějinám třídních bojů koncem 14. a poč. 15. století. In Zápisky katedry čsl. dějin a archivního studia Karlovy univerzity, 1956, č. 1, s. 22-25; STARÝ, Václav. Nejstarší zachovaná prachatické městská kniha. In Okresní archiv v Prachaticích 1955 – 1975, s. 16-41.

pisů jihlavských František Hoffmann.⁹ Ve většině studií autor postupoval tak, že si vybral osudy konkrétní lapkovské družiny, o které pojednal v rámci jednoho článku. Shrnující charakter rozebírající činnost lapků jako celek mají tři Hoffmannovy studie, které sledují jejich počínání z různých úhlů pohledu včetně důsledků jejich činů na společnost (hlavně města a měšťany, konflikt šlechta – města). V těchto pracích se autor zmiňuje také o tom, co lapkové při své činnosti ukradli.¹⁰

Poměrně podrobně o činnosti lapků pojednává v úvodu své edice Popravčí knihy pánů z Rožmberka Adolf Kalný, který se také zmiňuje o tom, co lapkové uloupili a nakradli.¹¹

Obecnější práci založenou spíše na právním pohledu na lapkovskou činnost a terminologii o porušování práva sepsal Valentin Urfus.¹² Z dalších prací věnující se problematice lapkovství v českých zemích můžeme připomenout práci Jaroslava Teplého, který se zabývá lapky ve východních Čechách.¹³ Polemicky k některým závěrům prací F. Hoffmanna vystoupil Eduard Maur, který oslabil Hoffmannovu typologizaci lapkovských družin, zvláště jeho kategorii protohusitské družiny. Maur přináší příklady lapků Hoffmannem řazených do protohusitských družin, kteří během husitských válek stáli na straně katolické.¹⁴ Problematice lapkovství se věnoval ve speciální studii také přední znalec husitství v českých zemích František Šmahel, který se zaměřil na činnost budějovického lapkovského bratrstva.¹⁵

⁹ HOFFMANN, František. K počátkům Tábora. In *Československý časopis historický*, 1967, roč. 15, s. 103-120; HOFFMANN, František. K prehistorii moravských táborů. In *Sborník Matice moravské*, 1967, roč. 86, s. 202-218; HOFFMANN, František. Vilém z Pernštejna. Pokus o portrét moravského pána husitské doby. In *Časopis Matice moravské*, 1968, roč. 87, s. 163-186; HOFFMANN, František. Janáčovo tovaryšstvo. In *Časopis Matice moravské*, 1971, roč. 90, s. 83-93; HOFFMANN, František. Popravčí zápisy jihlavské. In *Právněhistorické studie*, 1974, roč. 18, s. 163-204; HOFFMANN, František. K povaze drobné války, zášti a násilných činů před husitskou revolucí. In *Posta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám*. Praha: Univerzita Karlova, 1975, s. 55-75; HOFFMANN, František. Bojové družiny před husitskou revolucí na jižní Moravě. *Jižní Morava*, 1986, roč. 25, s. 99-116; HOFFMANN, František. Bojové družiny před husitskou revolucí na západní Moravě. In *Moravský historický sborník (Historica Moravica)*, 1986, roč. 1, s. 72-88; HOFFMANN, František. Bojové družiny před husitskou revolucí ve východních Čechách. In *Československý časopis historický*, 1987, roč. 35, s. 75-104; HOFFMANN, František. Bojová družina Erharta Pušky z Kunštátu. In *Vlastivědný věstník moravský*, 1988, roč. 40, s. 56-64; HOFFMANN, ref. 2, s. 47-144; HOFFMAN, František. Pašije šlapanických loupežníků. In *K počtu Jaroslava Marka. Sborník prací k 70. narozeninám prof. dr. Jaroslava Marka*. Praha: Historický ústav Akademie věd České republiky, 1996, s. 149-168.

¹⁰ HOFFMANN, ref. 9 (Popravčí zápisy jihlavské), s. 163-204; HOFFMANN, ref. 9 (K povaze drobné války), s. 55-75; HOFFMANN, ref. 2, s. 47-144.

¹¹ KALNÝ, ref. 6, s. 7-22.

¹² URFUS, Valentin. O opovědnících a škůdcích zemských. In *Dějiny a současnost*, 1961, roč. 3, č. 4, s. 34-36. Z jeho dalších prací alespoň URFUS, Valentin. „Zášti“ v Čechách v polovině 15. století. In *Právněhistorické studie*, 1957, roč. 3, s. 90-114.

¹³ TEPLÝ, Jaroslav. Lapkové na českém východě. In *Československý časopis historický*, 1970, roč. 18, s. 283-290.

¹⁴ MAUR, Eduard. Lokální zášti a předpoklady husitství v západních Čechách. In *Minulostí západočeského kraje*, 1994, roč. 29, s. 15-47.

¹⁵ ŠMAHEL, František. Rejstřík budějovického lapkovského bratrstva z let 1434 – 35. In *Jihočeský sborník historický*, 1956, roč. 25, s. 1-15. Z dalších studií např.: ŠIMEČEK, Zdeněk. Lapkovské

O práci s půhonnými a nálezovými knihami a možnostmi jejich využití podrobněji pojednal František Zřídka Veselý, který vycházel ze zjištění své diplomové práce. Autor analyzoval osm brněnských půhonných knih z let 1490 – 1535 a deset olomouckých z let 1480 – 1535. Svým výzkumem tak šel již i do období mimo rámec našeho bádání, ovšem jeho zjištění nepochybně mají platnost i pro starší období.¹⁶ Šířeji se věnoval odpovědi (záští) v českém a moravském zemském právu ve 14. – 17. století Dalibor Janiš.¹⁷

Jistě by bylo možno uvádět další texty, které se problematiky lapků a porušování zemského míru týkají. V našem přehledu nejsou podrobněji reflektovány zmínky o tomto tématu v monografiích zachycující dějiny českých zemí, problematiku šlechty a pracích týkajících se husitství.¹⁸ Ve velké míře tyto zmínky vycházejí z literatury zde uvedené a mnou sledované.

Nejvíce informací k problematice lapkovství a porušování zemského míru ve 14. – 15. století v českých zemích přináší práce Františka Hoffmanna, nikdo další se tomuto tématu nevěnoval tak podrobně jako on. Ostatní autoři se k tématu vyjádřili většinou jen jednou studií.

Potravin v pramenech jako zájem lapků a zemských škůdců

V následující části naší studie se seznámíme s vybranými konkrétními zmínkami v pramenech o loupení potravin v českých zemích ve 14. – 15. století (s tím, že vzhledem k dochování pramenů leží jádro výzkumu v 15. století). Nejdříve se podíváme na záznamy v Knihami půhonných a nálezových. Je třeba uvést, že proběhla analýza několika desítek tisíc záznamů v jednotlivých půhonných a nálezových knihami. V textu uvedeme několik typických příkladů půhonů, ve kterých se jedná o krádeže potravin, které doplníme specifickými či zajímavými půhony dané věci se dotýkajícími. Následně provedeme shrnutí problematiky pro tento typ pramene. Podobným způsobem budeme postupovat i v případě dalších dvou námi zkoumaných pramenů.

bratrstvo V. Hrona na Prachaticku. In Jihočeský sborník historický, 1955, roč. 24, s. 27-30; PLEZER, Karel. Působení bratrstva Matěje Vůdce. In Výběr, 1974, roč. 11, s. 221-224.

¹⁶ ZŘÍDKA VESELÝ, František. K problému vědeckého využití moravských knih půhonných a nálezových. In Rodná země. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 1988, s. 319-331.

¹⁷ JANIŠ, Dalibor. Odpověď (záští) a normativní zakotvení nepřátelství a svépomoci v českém a moravském zemském právu ve 14. až 17. století. In Časopis Matice moravské, 2017, roč. 136, s. 235-268.

¹⁸ Zcela výběrově si uveďme PEKAŘ, Josef. Žižka a jeho doba. 1.-4. díl. Praha: Vesmír, 1927-1933; ŠMAHEL, František. Husitská revoluce. 1.-4. díl. Praha: Historický ústav AV ČR, 1993; ČORNEJ, Petr. Velké dějiny zemí Koruny české, 5. svazek. Praha: Paseka, 2000. Ze zahraniční literatury k problematice lapkovství alespoň RÖSENER, Werner. Zur Problematik des spätmittelalterlichen Raubrittertums. In MAURER, Helmut - PATZE, Hans (eds.). Festschrift für Berent Schwineköper. Zu seinem siebzigsten Geburtstag. Sigmaringen: Thorbecke, 1982, s. 469-488; ANDERMANN, Ulrich. Ritterliche Gewalt und bürgerliche Selbstbehauptung. Untersuchungen zur Kriminalisierung und Bekämpfung des spätmittelalterlichen Raubrittertums am Beispiel norddeutscher Hansestädte. Frankfurt am Main et al.: Lang, 1991; KAUFMANN, Manfred. Fehde und Rechtshilfe. Die Verträge brandenburgischer Landesfürsten zur Bekämpfung des Raubrittertums im 15. und 16. Jahrhundert. Pfaffenweiler: Centaurus, 1993.

Herald z Kunštátu pohnal v roce 1406 k soudu svého příbuzného Smila z Kunštátu a ze Senice, že mu ukradl z jeho dvora vozy, koně, slady a zbroj.¹⁹ Ješek ze Šternberka a z Lukova pohnal v roce 1406 k moravskému zemskému soudu Petra z Kravař a ze Strážnice, že mu ukradl víno z bzeneckých hor.²⁰ K témuž zasedání zemského roku 1406 pohnal jičínský měšťan Petr Sadhans výše uvedeného Ješka ze Šternberka a z Lukova a jeho syna Albrechta, že mu ukradli jeho vozy a s nimi i jím koupené herynky.²¹ Ke stejnému jednání roku 1406 pohnal i Sobín z Četochovic (? , identifikace lokality nejasná) Václava z Morkovic, že mu zabil jeho rychtáře a na svobodné cestě jeho člověku ukradl dobytek a jeho jinému člověku v Medlově ukradl obilí.²²

Přibík řečený Šíp ze Šelmberka pohnal v roce 1407 Šavla z Čermákovic (*Šavla* z *Čirmankovic*), který byl dříve purkrabím v Hodoníně, že mu ukradl 32 metek pšenice,²³ 40 metek ovsa, 12 krav, osm koní, drobný dobytek a zbroj. Tyto všechny věci a dobytek mu dal Přibík do úschovy, ale Šavel mu je odmítl vrátit.²⁴

K soudu se musel v roce 1408 obrátit i Havel z Málkova, který pohnal Mikuláše Šilhavého z Vlčnova, že bez jakékoliv příčiny poslal v noci své služebníky, aby v Havlově vsi Třebeticích ukradli krávy, koně, voly, vepře, jalovice, hřebce a truhly se šaty. Obě strany se dohodly na mimosoudním vyrovnání.²⁵ Hanns Kutlar z Jihlavy v roce 1408 pohnal Přecha z Trmačova, že mu ukradl v noci v jeho vesnici Chrlcích ve dvoře 22 kusů velkého dobytka, volů a krav a 76 skopců a ovcí.²⁶

Trochu jiný případ se týká rodu z Loděnice. Mikuláš z Loděnice pohnal v roce 1409 k soudu Bedřicha z Loděnice, že mu sebral část dědictví po jeho zemřelém otci. Jednalo se o půl lánu, 10 hřiven grošů, čtyři koně, šest krav, okovaný vůz, dvě brány, devět vepřů, patnáct ovcí, 20 slepic, tři metky vymláceného obilí, pluh a jiné náradí.²⁷

V roce 1447 pohnal Pavel ze Sovince k soudu známého bouřliváka Beneše Puklici z Pozořic a z Drahotuš za to, že se svými služebníky ukradli Pavlovi a jeho lidem 14 věder (džberů, džber)²⁸ herynků („*XIIII tuni herynkuov*“, tina = džber), vozy, koně a jiné věci. I když Beneš Puklice slíbil, že škody finančně Pavlovi vynahradí, neučinil tak.²⁹ Eliška, kramářka z Olomouce, pohnala v roce 1447 k soudu Čenka z Mošnova a z Hodonína, že jí jeho syn Jan se služebníky ukradl na svobodné cestě vůz, koně, pepř a jiné věci, které měla k prodeji. K půhonu

¹⁹ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 154, č. 373.

²⁰ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 186, č. 373.

²¹ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 186, č. 377.

²² BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 186-187, č. 379.

²³ Metka je stará česká jednotka objemu neurčité velikosti, která byla užívána pro měření objemu obilí, brambor a dalších polních plodin. Jedna metka činila asi osm žejdlíků, což by odpovídalo zhruba 2,8 litru.

²⁴ BRANDL, ref. 3 (Tomus II.), s. 88, č. 348.

²⁵ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 305, č. 842.

²⁶ BRANDL, ref. 3 (Tomus II.), s. 121-122, č. 525.

²⁷ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 338, č. 930.

²⁸ Vědro (také kbelík neboli kýbl - z německého kübel) je okrouhlá nádoba pro přepravu a uchovávání zejména kapalných látek, ale i sypkých látek nebo drobných předmětů, obvykle o objemu od několika litrů do málo desítek litrů.

²⁹ BRANDL, ref. 3 (Tomus II.), s. 676, č. 1334.

je připsán dovětek, že nakonec došlo k mimosoudnímu vyrovnání mezi oběma stranami.³⁰ Jedna ze čtyř dědiček rozsáhlého impéria pánů z Kravař, Ludmila, pohnala v roce 1481 k soudu úředníka šternberského panství Martina z Galčic, že jí ukradl nádoby na pití, víno, sůl, železné náradí, dobytek a poplatky („*pobral mi koflíky, vína, suol, železa, dobytky i činže*“).³¹

Nemá smysl uvádět další a další příklady z Knih pŕuhonných a nálezových. Výše popsané záznamy měly za cíl ukázat charakter těchto zápisů. Přejdeme k sumarizaci údajů. Je třeba zdůraznit, že autor provedl analýzu několika desítek tisíc záznamů v pŕuhonných a nálezových knihách, čili se nejedná o analýzu z pouze několika výše uvedených ukázek. Z výzkumu plyne, že u námi sledovaných věcí a zvířat docházelo nejčastěji k loupeži koní, které se vyskytují v největším množství pŕuhonů. Velice často je také jmenován uloupený dobytek, který je občas dělen na velký a malý. Mezi velký nepochybně můžeme zařadit krávy a voly, mezi menší ovce, kozy, vepře a slepice. Časté byly také krádeže obilí, které je někdy specifikováno na pšenici a oves. Poměrně méně se vyskytují krádeže ryb. Velice málo se objevují krádeže vína, sladu a koření. Skutečnost, že se vyskytuje málo příkladů krádeží převážených potravin (vína, sladu, koření) snad můžeme zdůvodnit charakterem zápisů. Běžně je uvedeno, že byl někomu uloupen kůň a vůz a věci na voze převážené, čili není specifikováno, co jmenovaný člověk převážel. Nelze vyloučit, že v některých případech nešlo o loupež formou přepadení, ale o právní spor o zděděný majetek, kdy neúspěšná strana v pŕuhonu vyjmenovává, o co ji druhá strana připravila.

Přesuňme naši pozornost k Popravčím a psaneckým zápisům jihlavským. Jak již bylo uvedeno výše, charakter tohoto pramene se liší od toho předešlého. Hned na začátku je třeba připomenut, že dochované zápisy nejsou tak podrobné ohledně napáchaných škod, jak jsme si ukázali u pŕuhonných a nálezových knih. Písaři se v tomto případě hlavně soustředili na soupis jmen spolupachatelů, takže zápisy výsledků často tvoří dlouhé seznamy zkomolených a někdy i těžko identifikovatelných jmen lapků. Ukážeme si příklady částí zápisů výsledků osob, které se týkají námi sledované problematiky.

Podle výsledku Jana z Cerekvic z doby před rokem 1405 zjišťujeme, že jeho společníci, služebníci moravského markraběte Prokopa Lucemburského, u Brna ukradli rakouským obchodníkům 23 koní („... *receperunt XXIII equos prope Brunan fectoribus de Austria*“).³² Z výsledku lapky Jana Pátka spadajícího do období let 1410 – 1419 se dozvídáme, že bratři Pešík a Holý z Pohoří vypálili ves Pohoří a ukradli koně, krávy a voly („... *konye, krawy a woly pokradly*“).³³ Zloděj Martin z Lysic při výsledku (někdy mezi lety 1416 – 1417) vyznal mimo jiné, že v roce 1415 ukradli dvěma kramářům z Chrudimi koření, barchan (druh sukna), plátano a jiné věci („... *pobraly dwoyema kramerzoma z Chrudyma korzenye, barchany, platno a gymi wyecz kramiüü*“).³⁴ Lapka Jan Holý z Jindřichova Hradce v roce 1417

³⁰ BRANDL, ref. 3 (Tomus III.), s. 666, č. 1262.

³¹ BRANDL, ref. 3 (Tomus VI.), s. 149, č. 885.

³² HOFFMANN, ref. 4, s. 42, č. 26.

³³ HOFFMANN, ref. 4, s. 54, č. 37.

³⁴ HOFFMANN, ref. 4, s. 81, č. 50.

na mučidlech vypověděl, že jeho jmény uvedení společníci sebrali na neznámém místě 16 soumarských koní.³⁵ Vaněk Roubic vypověděl při výslechu v roce 1419, že před třemi lety (tj. v roce 1416) ukradli olomouckým měšťanům 11 koní.³⁶

Více pozornosti budeme věnovat výpovědi lapky Kyseliceho z doby kolem roku 1416, který toho na sebe a své druhy prozradil opravdu hodně. Kyselice vyznal, že spolu s Janem Kadeřavým na silnici (cestě) u Vlašimi uloupili koně a prodali ho v Žirovnici. Při další pasáži jeho výpovědi nám bude lapky až líto. Lapka uvádí, že se společníky ukradli 11 koní a 24 kop grošů, tento lup následně odvezli na Bítov, kde byli okradeni místním rychtářem („... *wzely gsu XI kony a XXIII schok grossuow a to nessly na Wytow a richtarz je lupil*“). V dalším záznamu Kyselice vypověděl, že ukradl se společníky čtyři koně u Jemnice a odvezl je na Drozdovice svému ochránci Konrádovi Krajířovi z Krajku. Kyselice se společníky okradli i Jana mladšího z Hradce, konkrétně mu vzali pět koní a vůz ryb (lup odvezli opět na Drozdovice). Z dalších mnoha krádeží této skupiny osob můžeme připomenout uloupení 12 koní mezi Třebíčí a Velkým Meziříčím. Anderlík z Nového Města u Sezimova Ústí lapkům vyzradil, že pojede pět vozů se solí z Pelhřimova. Po uloupení vozů dali lapkové zrádci třetinu soli a dva koně („*Za to gemu daly rzeczynu soly tee a dwa konye*.“). Kyselice s Kolúchem a dalšími společníky ukradli v prostoru mezi Znojmem a Marcheggem (Dolní Rakousy) čtyři koně a 22 kop grošů.³⁷ Tento lup následně zavezli na Drozdovice a mladému Leopoldovi Krajířovi z Krajku dali dva nejlepší koně a 11 kop grošů (vše výslech Kyseliceho). Součet všech koní, které Kyselice se společníky podle záznamu ukradl, je vysoký, jedná se o 72 koní. Samozřejmě nevíme, za jak dlouhou dobu loupežné činnosti to bylo, přesto se jedná o ohromné číslo.

Přejdeme k sumarizaci údajů. V Popravcích a psaneckých zápisech jihlavských je zaznamenáno celkem 60 případů krádeží koní, při nichž bylo uloupeno až 300 koní. Právě koně byly nejčastějším předmětem loupeží. Lapkové je ovšem nepoužívali ke konzumaci, ale jako dopravní prostředek a také na prodej. Dále v zápisech převažují krádeže hotových peněz. Objevují se i krádeže zbraní, výzbroje (samostříly), kožešin, částí oděvů, textilu (sukno), dokonce i bohoslužebných předmětů (kříž, monstrance). Z potravin pak kromě koní víme o krádežích dobytka, ryb, vína, sladů, koření a soli.³⁸ Podle F. Hoffmanna se kradlo téměř vše, co bylo dopravováno a bylo předmětem obchodu a dalo se jakkoliv zhodnotit a zpeněžit.³⁹ Lapkové také provozovali tzv. šacování či jetí, tj. únosy lidí s cílem získat od příbuzných za jejich propuštění peníze.

Zbývá nám se zastavit u třetího analyzovaného pramene, Popravčí knihy pánů z Rožmberka. Opět se seznámíme s některými vybranými příklady krádeží, které na sebe prozradili chycení a mučení lapkové. Z výslechu Příbík Šibala v roce 1391 se mimo jiné dozvídáme, že dva jeho společníci ukradli Markvartovi z Radic

³⁵ HOFFMANN, ref. 4, s. 24, č. 11.

³⁶ HOFFMANN, ref. 4, s. 19, č. 10.

³⁷ HOFFMANN, ref. 4, s. 72-75, č. 48/3. Kopa je stará peněžní jednotka, rozdělená původně na 60, později i na více grošů.

³⁸ K tomu více HOFFMANN, ref. 9 (K povaze drobné války), s. 58-61; HOFFMANN, ref. 2, s. 102-105.

³⁹ HOFFMANN, ref. 2, s. 104.

půl mandele ovsa⁴⁰ a nespécifikované množství lnu. Samotný Příbík pak sebral v noci půl mandele ovsa Hodkovi z Jivého. Příbík dále vypověděl, že měli člověka, kterému nosili věci z krádeží a on jim za to dával sýry. Od téhož zdroje víme, že Vachut se svým synem Janem ukradli Markvartovi v Radicích 10 slepic. Tři jiní lapkové ukradli čtyři džbery suché řepy („... čtyři čebry suché řiepy...“) Buksovi z Prčice. Příbíkovi společníci dále uloupili 40 slepic Hychně z Heřmanic a jeden z nich, Mařík, je pak prodal v Praze. Maršík a Sýkora ukradli mák na poli, jiní jeho kamarádi sebrali vdově Žabákové vědro ryb. Jejich spojencem byl jakýsi Hron, který jim radil, co mají zcizit. Když mu dovezli čtyři ukradené mandele ovsa, dal jim za ně někdy tři, jindy čtyři groše.⁴¹ Jak vidíme, v případě Příbíka Šibala a jeho společníků se jednalo o drobné krádeže.

Lapka Telec při výslechu v roce 1391 vypověděl, že ukradl Mikulášovi z Břeží koně, kterého následně prodal v Příbrami. Spolu s hudecem (hráčem na hudební nástroj) Maříkem a Michaellem sebrali tři voly. Lapka uvádí i další případy, kdy jeho společníci ukradli koně.⁴² Při výslechu jménem neuvedeného pacholka v roce 1396 vyšlo najevo, že se krádeží dopouštěl tak, že se spustil po zdi na provaze (patrně do sklepů). Jeho spojencem byl kovář Ješek z Třeboně, který od něho přijímal uloupené věci, a někdy se i sám účastnil trestné činnosti. Pacholek vypověděl, že kradli maso, hrách a sýry.⁴³ Jan, syn Jaroslava z Ústí, při mučení vyznal, že se společníky oloupili rakouské poutníky. Sebrali jim dva koně, dvě brnění a samostříly. Samotný Jan jako podíl dostal jednoho koně a samostříl. S jinými společníky ukradl u Bušova koření.⁴⁴ Z nedatovaného záznamu (snad z roku 1397) výslechu panoše Malého se dozvídáme, že se společníky u Prahy na silnici do Kutné Hory ukradli 10 koní a brašnu s rouchem. V brašně byly dva ornáty.⁴⁵ Patrně se jednalo o přepadení nějaké církevní osoby s doprovodem.

Poněkud větší formát byl lapka Matěj, který v roce 1409 při výslechu na sebe prozradil, že na silnici ukradl se společníky dva pytle šafránu, 10 koní a šest postav barchanu (sukno). Při jiné akci u Suchdola sebrali 14 koní, několik samostřílů a 27 kop grošů. Matěj spolu se dvěma dalšími lapky v lese řečeném Kramář za Kaplicí ukradli jednomu kupci dvě kopy grošů, samostříl a šest perníků.⁴⁶ Ze zápisu výslechu lapky Valta z Újezda z roku 1423 zjišťujeme, že jedné ženě, která šla na trh, sebral koš vajec a čtyři sýry. Valta okradl v pivnici Bicka z Újezda a Hedvinta, sebral jim 12 grošů, dvě husy a dvě slepice.⁴⁷

Srovnání jihlavských zápisů s těmi rožmberskými ukazuje, že v jihlavských popravcích knihách jsou shromážděny akce většího významu, zatímco v těch rožmberských spíše drobné krádeže (až na výjimky). Zápisy v rožmberské knize popisují útoky proti kupcům, církevním osobám, ale i měšťanům a venkovanům.

⁴⁰ Mandel je seskupení asi o patnácti kusech, do kterých se skládaly snopy obilí na poli po posekání před odvozem z pole.

⁴¹ KALNÝ, ref. 6, s. 27-28.

⁴² KALNÝ, ref. 6, s. 28, 37.

⁴³ KALNÝ, ref. 6, s. 31.

⁴⁴ KALNÝ, ref. 6, s. 32, 36.

⁴⁵ KALNÝ, ref. 6, s. 33, 36.

⁴⁶ KALNÝ, ref. 6, s. 51.

⁴⁷ KALNÝ, ref. 6, s. 69.

Z námi vymezené kategorie potravin jsou nejčastěji zaznamenané krádeže koní (celkem v zápisech popsány krádeže 313 koní). Dále se jedná o krádeže 10 krav, 15 volů, jedné jalovice, dvou telat a 18 kusů dobytka bez bližší specifikace. Z menšího dobytka to byl jeden vepř, čtyři kozy, 36 ovcí, čtyři husy a 54 slepic. Krádež ryb máme zaznamenanou jedenáctkrát. Dále víme o krádežích masa (čtyři případy), slaniny (jeden případ), 83 kusů sýrů (navíc ještě jeden pytel sýrů o neidentifikovatelném počtu), 130 vajec a tři vědra herynků. Uloupeno bylo také sypané obilí (žito, pšenice, oves), obilí ve slámě, hrách, mák, řepa, len, šafrán, zázvor, koření (celkem osm případů, bez specifikace typu koření), cibule, slad, pivo, perníky (šest kusů) a chléb.⁴⁸

Soudní řízení a tresty

I když to není hlavním předmětem naší studie, krátce se zastavíme u soudního řízení a trestů za páchanou činnost lapků a zemských škůdců. Spíše si jen načrtne-
me, jak probíhala jednotlivá soudní řízení a jaké tresty zločinci dostávali.

V případě prvního námi analyzovaného pramene, *Knih pŕuhonných a nálezových*, o vině a trestu rozhodovali přísedící u zemského soudu, kteří vynášeli tzv. nález. Samotných nálezů se dochovalo daleko méně než pŕuhonů. Jednání se většinou táhla, přísedící u soudu mohli jednání odročovat, žádat doložení žalovaných skutečností atd. Uveďme si konkrétní příklady. Zmiňovali jsme se o tom, že Sobín z Četochovic pohnal k soudu v roce 1406 Václava z Morkovic z toho důvodu, že zabil jeho rychtáře a ukradl mu dobytek a obilí.⁴⁹ V roce 1407 vydali přísedící zemského soudu nález ve kterém uvádějí, že se Václav z Morkovic k žalovanému skutku nepřiznal. Proto rozhodli, že má Sobín z Četochovic přivést svědky, kteří by mu potvrdili, že žalované skutky opravdu učinil Václav z Morkovic.⁵⁰ Ve věci žaloby Přibíka řečeného Šíp ze Šelmberka na Šavla z Čermákovic z roku 1407 ohledně krádeže pšenice, ovsa, krav, koní drobného dobytka a zbroje se přísedící zemského soudu v roce 1409 usnesli, že Šavel z Čermákovic nemusí Přibíkovi řečenému Šíp na jeho žalobu odpovídat. Pravděpodobně se Šavelovi podařilo u soudu dokázat, že když zabavil uvedené potraviny a další věci, tak k tomu měl právo (např. pro dluhy Přibíka řečeného Šíp).⁵¹ V jiných případech mohlo mezi oběma spornými stranami dojít k mimosoudnímu vyrovnání či vzájemné dohodě ještě před zasedáním zemského soudu. Tato skutečnost bývá v záznamech označena slovem *Poklid*.⁵² Vzhledem k tomu, že většina obviněných pocházela ze šlechtického stavu, byla nejčastěji odsuzována k náhradě škody a vypořádání se s žalobcem.

Přejdeme k druhému námi analyzovanému prameni, *Popravčím a psanec-kým zápisům jihlavským*. Moravský markrabě Jan Jindřich Lucemburský udělil v roce 1351 městu Jihlavě právo, aby pro bezpečnost země směla bořit hrady a tvrze, ve kterých se ukrývají lupiči a zemští škůdci. Toto právo umožňovalo

⁴⁸ KALNÝ, ref. 6, s. 11-12.

⁴⁹ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 186-187, č. 379.

⁵⁰ BRANDL, ref. 3 (Tomus I.), s. 211, č. 166.

⁵¹ BRANDL, ref. 3 (Tomus II.), s. 88, č. 348; s. 145, č. 191 (nález).

⁵² BRANDL, ref. 3 (Tomus III.), s. 666, č. 1262.

Jihlavě vykonávat vyšší veřejnou pravomoc, ale nikoliv právo popravý. V roce 1410 český král Václav IV. Lucemburský udělil Jihlavě práva k zajištění bezpečnosti země (včetně pronásledování zločinců), což můžeme chápat jako potvrzení práva popravý. Jak jsme si již uvedli na začátku studie, jednalo se o okamžitý soud nad zločinci, kteří byli dopadeni při činu, případně byla jejich vina jednoznačně prokázána. Jde tedy o výkon práva (zejména hrdelní exekuci). Jihlavské právo uznávalo zásadu, že psanec je bezprávný. Po zatčení viníka (podezřelého) docházelo k výslechům, jejichž cílem bylo zjištění jmen spoluviníků. Výsledky výslechů byly sdělovány i do míst, o kterých obviněný vypovídal. Pokud byli psanci souzeni podle jihlavského městského práva (méně závažná provinění), nejčastějším trestem bylo vyhnanství z města. Ovšem vyslýchání zločinci uvádění v Popravcích a psaneckých zápisech jihlavských byli souzeni na základě práva popravý, z čehož plyne, že většina z nich skončila na popravištích. Zprávy o samotných popravách nejsou v zápisech skoro vůbec uváděny (pokud ano, tak se jednalo o popravý oběšením). Vzhledem k tomu, že vyslýchání (až na výjimky) nepocházeli ze šlechtického stavu, od popravý je nemělo co uchránit. Pokud byl městskými úředníky vyslýchán šlechtic, jednalo se o velice citlivou záležitost, což si město jednoznačně uvědomovalo a řešení nechávalo na zemských úřadech a úřednících.⁵³ Tuto část problematiky můžeme uzavřít konstatováním, že většina vyslýchávaných lapků skončila na popravišti (tedy i ti, které uvádíme v souvislosti s krádežemi potravin). Bylo to dána hlavně tím, že se krádeží a loupeží dopouštěli opakovaně.

Popravčí kniha pánů z Rožmberka vznikla na základě popravčí pravomoci svěřené panovníkem významnému šlechtickému rodu Rožmberků. Jejich úkolem popravců bylo stíhání a trestání lapků a zemských škůdců. Měli vykonávat správní a policejní moc jménem krále na určených územích (krajích). Navíc samotní Rožmberkové se považovali za první popravce v zemi hned po králi, čili horizont jejich působení se nevztahoval, alespoň v jejich podání, jen na určité vybrané regiony. Slabý král Václav IV. Lucemburský musel jejich pozici respektovat. Kniha zaznamenává jednak výsledky uskutečněné přímo na panství Rožmberků, ale také výsledky zločinců sdělované Rožmberkům z jiných panství. Do knihy nebyly zaznamenány všechny protiprávní skutky, ale pouze ty významnější. Docházelo k zápisům výsledků osob, jejichž výpovědi byly považovány za důležité. Stejně jako v případě Popravců a psaneckých zápisů jihlavských, ani zde nejsme informováni o trestech pro vyslýchávané škůdce a lapky. Jen v některých případech je konkrétně uvedeno, co se s daným dopadeným zločincem stalo, jako v případě panoše Malého, kterého jsme připomínali v souvislosti s krádeží 10 koní u Prahy na silnici do Kutné Hory („... na ty jest na vŕecky Malý pravil a sám jest oběšen“). Je třeba si uvědomit, že zajatí a vyslýchání lapkové prováděli svou činnost dlouhodobě a opakovaně se dopouštěli loupeží a krádeží. Patrně velkou většinu z nich čekala smrt oběšením.⁵⁴

⁵³ HOFFMANN, ref. 2, s. 57-61; HOFFMANN, ref. 9 (Popravčí zápisy), s. 163-167, 172-177.

⁵⁴ KALNÝ, ref. 6, s. 7-12, 34 (odtud v textu uvedená citace o oběšení lapky Malého). Další příklad o oběšení lapky Chocovce ve Vlašimi na s. 38.

Závěr

Byla provedena analýza tří různých pramenů hromadné povahy z českých zemí 14. – 15. století, Knih pŕuhonných a nálezových, Popravcích a psaneckých zápisů jihlavských a Popravcí knihy pánů z Rožmberka. Cílem studie bylo zjistit, zda byly potraviny častým předmětem činnosti lapků a zemských škůdců. Ze srovnání výsledků ze všech tří pramenů plyne, že potraviny byly vítaným zdrojem zájmu těchto činitelů. Krádeže potravin ovšem nesloužily lapkům a zemským škůdcům primárně jako zdroj potravy, ale jako zdroj finančních prostředků, protože ukradené zboží či zvířata v mnoha případech ihned prodávali u překupníků. Jak ukazují záznamy, překupníci často lapky naváděli, co mají sebrat, o co je na trhu zájem. Zdá se, že se jednalo o propracovaný systém. V některých případech uvedených v Knihách pŕuhonných a nálezových nelze rozlišit, zda se potraviny staly předmětem klasické loupeže s cílem se obohatit jejich prodejem, či se jednalo o formou zajištění majetku v dědických sporech. Ve všech třech námi sledovaných pramenech vévodily na prvním místě krádeže koní (když nepočítáme krádeže peněz, ale ty nebyly předmětem našeho výzkumu). V menší míře je pak uváděn další dobytek jako krávy, kozy, ovce a další. Z rostlinné říše se jednalo o obilí, koření, hrách a mák.

Seznam pramenů a literatury:

Edice a publikované prameny:

- BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus I. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1872.
- BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus II. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1873.
- BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus III. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1878-1880.
- BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus IV. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1881 – 1882.
- BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus V. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1888 – 1892.
- BRANDL, Vincenc (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus VI. Brunae: Sumpt. Deput. March. Mor., 1895.
- BRETHOLZ, Berthold (ed.). Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové. Tomus VII. Brunae: Sumptibus Deputationis March. Moraviae, 1911.
- HOFFMANN, František (ed.). Archiv český čili staré písemné památky české i moravské sebrané z archivů domácích i cizích. Svazek XXXVIII. Popravcí a psanecké zápisy jihlavské z let 1405 – 1457. Praha: Filosofia, 2000.
- KALNÝ, Adolf (ed.). Popravcí kniha pánů z Rožmberka. Třeboň: Státní oblastní archiv, 1993.
- MAREŠ, František (ed.). Popravcí kniha pánů z Rožmberka. Praha: Královská česká společnost nauk, 1878.
- NEUMANN, Augustin (ed.). Nové prameny k dějinám husitství na Moravě. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1930.
- SPÁČIL, Vladimír (ed.). Nejstarší městská kniha olomoucká (Liber actuum notabilium) z let 1343 – 1420. Olomouc: Ediční rada MěstNV v Olomouci, 1982.

Monografie a sborníky:

- ANDERMANN, Ulrich. Ritterliche Gewalt und bürgerliche Selbstbehauptung. Untersuchungen zur Kriminalisierung und Bekämpfung des spätmittelalterlichen Raubrittertums am Beispiel norddeutscher Hansestädte. Frankfurt am Main et al.: Lang, 1991.
- ČORNEJ, Petr. Velké dějiny zemí Koruny české, 5. svazek. Praha: Paseka, 2000.
- KAUFMANN, Manfred. Fehde und Rechtshilfe. Die Verträge brandenburgischer Landesherrscher zur Bekämpfung des Raubrittertums im 15. und 16. Jahrhundert. Pfaffenweiler: Centaurus, 1993.
- Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Díl 20. Praha: J. Otto, 1903.
- PEKAŘ, Josef. Žižka a jeho doba. 1.-4. díl. Praha: Vesmír, 1927-1933.
- RAUSCHER, Rudolf. O popravčí knize pánů z Rožmberka. Praha: Jan Kapras s podporou min. šk. a nár. osvěty a S.Č.P. Všehrd, 1934.
- ŠMAHEL, František. Husitská revoluce. 1.-4. díl. Praha: Historický ústav AV ČR, 1993.

Studie a články v časopisech a ve sbornících, kapitoly v kolektivních monografiích:

- HARRER, Franz. Das älteste Schönberger Stadtbuch aus dem 15. Jahrhundert. In Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1937, roč. 39, s. 105-119.
- HLAVÁČEK, Ivan. Nejstarší městská kniha Českých Budějovic jako pramen k dějinám třídních bojů koncem 14. a poč. 15. století. In Zápisky katedry čsl. dějin a archivního studia Karlovy univerzity, 1956, č. 1, s. 22-25.
- HOFFMANN, František. Bojová družina Erharta Pušky z Kunštátu. In Vlastivědný věstník moravský, 1988, roč. 40, s. 56-64.
- HOFFMANN, František. Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí a za revoluce. In Tábořský archiv, 1994, roč. 6, s. 47-144.
- HOFFMANN, František. Bojové družiny před husitskou revolucí na západní Moravě. In Moravský historický sborník (Historica Moravica), 1986, roč. 1, s. 72-88.
- HOFFMANN, František. Bojové družiny před husitskou revolucí na jižní Moravě. Jižní Morava, 1986, roč. 25, s. 99-116.
- HOFFMANN, František. Bojové družiny před husitskou revolucí ve východních Čechách. In Československý časopis historický, 1987, roč. 35, s. 75-104.
- HOFFMANN, František. Janáčovo tovaryšstvo. In Časopis Matice moravské, 1971, roč. 90, s. 83-93.
- HOFFMANN, František. K počátkům Tábora. In Československý časopis historický, 1967, roč. 15, s. 103-120.
- HOFFMANN, František. K povaze drobné války, záští a násilných činů před husitskou revolucí. In Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám. Praha: Univerzita Karlova, 1975, s. 55-75.
- HOFFMANN, František. K prehistorii moravských táborů. In Sborník Matice moravské, 1967, roč. 86, s. 202-218.
- HOFFMAN, František. Pašije šlapanických loupežníků. In K poctě Jaroslava Marka. Sborník prací k 70. narozeninám prof. dr. Jaroslava Marka. Praha: Historický ústav Akademie věd České republiky, 1996, s. 149-168.
- HOFFMANN, František. Popravčí zápisy jihlavské. In Právněhistorické studie, 1974, roč. 18, s. 163-204.
- HOFFMANN, František. Vilém z Pernštejna. Pokus o portrét moravského pána husitské doby. In Časopis Matice moravské, 1968, roč. 87, s. 163-186.

- JANIŠ, Dalibor. Odpověď (záští) a normativní zakotvení nepřátelství a svépomoci v českém a moravském zemském právu ve 14. až 17. století. In *Časopis Matice moravské*, 2017, roč. 136, s. 235-268.
- MAUR, Eduard. Lokální záští a předpoklady husitství v západních Čechách. In *Minulosti západočeského kraje*, 1994, roč. 29, s. 15-47.
- PLEZER, Karel. Působení bratrstva Matěje Vůdce. In *Výběr*, 1974, roč. 11, s. 221-224.
- RÖSENER, Werner. Zur Problematik des spätmittelalterlichen Raubrittertums. In MAURER, Helmut - PATZE, Hans (eds.). *Festschrift für Berent Schwineköper. Zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Sigmaringen: Thorbecke, 1982, s. 469-488.
- STARÝ, Václav. Nejstarší zachovaná prachatické městská kniha. In *Okresní archiv v Prachaticích 1955 - 1975*, s. 16-41.
- ŠIMEČEK, Zdeněk. Lapkovské bratrstvo V. Hrona na Prachaticku. In *Jihočeský sborník historický*, 1955, roč. 24, s. 27-30.
- ŠMAHEL, František. Rejstřík budějovického lapkovského bratrstva z let 1434 - 35. In *Jihočeský sborník historický*, 1956, roč. 25, s. 1-15.
- ŠTĚPÁN, Václav. Proskripční záznamy v nejstarší městské knize olomoucké. In *Státní okresní archiv v Olomouci*, 1992, roč. 1 (20), s. 39-49.
- ŠTĚPÁN, Václav. Žižka v proskripčních záznamech Prostějova? In *Jihočeský sborník historický*, 1994, roč. 63, s. 151-152.
- TEPLÝ, Jaroslav. Lapkové na českém východě. In *Československý časopis historický*, 1970, roč. 18, s. 283-290.
- URBÁNEK, Rudolf. K historii husitské Moravy. In *Časopis Matice moravské*, 1939-1940, roč. 63-64, s. 229-314.
- URFUS, Valentin. O opovědnících a škůdcích zemských. In *Dějiny a současnost*, 1961, roč. 3, č. 4, s. 34-36.
- URFUS, Valentin. „Zášť“ v Čechách v polovině 15. století. In *Právněhistorické studie*, 1957, roč. 3, s. 90-114.
- ZŘÍDKAVESELÝ, František. K problému vědeckého využití moravských knih půhoných a nálezových. In *Rodná země*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 1988, s. 319-331.

Počet znakov vrátane medzier: 46 835

Počet slov: 7127

MĚSTO ŘÍM A JEHO PAMÁTKY OČIMA DVOU ČESKÝCH POZDNĚ RENESANČNÍCH ŠLECHTICŮ

Markéta MELOUNOVÁ

Masarykova univerzita
Ústav klasických studií
A. Nováka 1
602 00 Brno
Česká republika
174501@mail.muni.cz

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.317-334

MELOUNOVÁ, Markéta. The City of Rome and Its Monuments Through the Eyes of Two Late Renaissance Czech Noblemen. The paper analyzes and compares the methods and accuracy of the descriptions of ancient Roman monuments in two important Old Bohemian travelogues from the beginning of the 17th century: the Pilgrimage of Christopher Harant of Polzice and Bezdrúžice (1564 – 1621; travelogue printed in 1608) and the travelogue of Friedrich of Donin (ca. 1574 – 1634; travelogue preserved in a single manuscript). Both travelogues are richly illustrated; they describe both specific monuments of the city of Rome at the turn of the 16th and 17th centuries as well as the types of monuments not all of which are of Roman origin, but can also be found in Rome (such as obelisks and pyramids). In his account, Donin prefers to provide general information about the monuments rather than to describe his own journey. However, due to the missing page, we do not know the exact beginning of his description. The descriptions are chronological: first, he depicts the monuments of pagan Rome; second, Christian churches and basilicas; and, finally, the secular buildings of Christian Rome. The preserved part of the account of Roman pagan monuments starts topographically with the Vespasianic Templum Pacis and the Palatine hill; nevertheless, while speaking of imperial arches, Donin abandons the method and describes instead the most important monuments according to their type. The arches are followed by the Flavian amphitheatre, the Theatre of Marcellus, Roman baths, the Pyramid of Cestius, the obelisks of Rome, the columns of Trajan and Marcus Aurelius (incorrectly identified with the column of Antoninus Pius), and the mausoleum of Hadrian. Donin is well versed in architecture, his concise descriptions of monuments are mostly accurate (although not always). Contrary to Harant who labels most building stones as “marble”, Donin distinguishes between different kinds of building stones (marble, travertine, porphyry). The lack of autopsy in Harant’s descriptions is sometimes obvious, not only in verbal descriptions (the curious information that Titus’ triumphal carriage in the relief of Titus’ arch is drawn by two unicorns), but also in illustrations (the Egyptian pyramids resembling obelisks). On the other hand, Harant’s travelogue is much more extensive and elaborate, whereas the greatest difference between him and Donin when it comes to the information processing method is Harant’s ubiquitous bibliographical citations and the lack of these in Donin’s work (except in case of literal quotes from Latin or Italian poets).

Klíčová slova: Bedřich z Donína; Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic; staročeský cestopis; Řím; topografie Říma;

Keywords: Friedrich of Donin; Christopher Harant of Polzice and Bezdruzice; Old Bohemian Trav-
elogue; Rome; Topography of Ancient Rome;

Cílem příspěvku je porovnat způsob a přesnost popisu památek na území města Říma ve dvou významných staročeských cestopisech ze začátku 17. století, *Putování* Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic a cestopisu Bedřicha z Donína. Zatímco Donín tvořil svůj výklad o Římě na základě autopsie, neboť město navštívil hned dvakrát (v roce 1594 a 1608), Kryštof Harant se mohl opírat pouze o literaturu – Řím nenavštívil ani během svého pážecího pobytu na dvoře arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského, a nejspíš ani později během své mise ke španělskému králi Filipovi III. Ve svém dochovaném rozsáhlém cestopisu, jehož jádro tvoří pouť do Svaté země a na Sinaj, však pro větší poučení čtenářů píše o mnoha místech, která na vlastní oči nespasil: nejvýmluvnějším příkladem je rozsáhlá kapitola o „Indiích Orientálních“, tedy exkurz o Předním a Dálném východě. U Donína i Haranta najdeme jak popisy konkrétních staveb, tak určitých typů starověkých památek, z nichž některé sice nejsou primárně památkami římskými, ale v Římě se s nimi také setkáme (obelisky, pyramidy). Oba cestopisy jsou hojně ilustrovány, u vybraných případů je tedy možné porovnat rovněž přesnost grafického znázornění.

Autoři a jejich cestopisy

Zatímco o zařazení *Putování* Kryštofa Haranta mezi renesanční (humanistické) cestopisy není nejmenší odborné pochybnosti, v případě cestopisu Bedřicha z Donína se nacházíme na rozhraní mezi epochou renesanční a barokní. Donín byl přitom jen o něco málo mladší než Harant,¹ svůj cestopis sepsal asi krátce po roce 1610.² Antonín Grund, první a dosud jediný moderní vydavatel tohoto spisu, o něm prohlásil, že „stojí na samém konci vývojové řady českého renesančního cestopisu“. Z hlediska stylu jej řadí doprostřed mezi extrémně učený cestopis Harantův a ryze beletristické *Příběhy* Václava Vratislava z Mitrovic (1599), popisující Mitrovicovu cestu do Konstantinopole a věznění tamtéž. Co se týče literární úrovně, Grund jej vhodně označuje za typickou ukázkou renesančního

¹ Kryštof Harant se narodil roku 1564, u Bedřicha z Donína je datum narození neznámé, ale předpokládá se rok 1574. Donín zemřel roku 1634 (Harant byl popraven roku 1621).

² Jana Ekertová a Kateřina Bobková se domnívají, že Donín cestopis sepsal až poté, co byl napsán a Donínovi dedikován záznam o druhé italské cestě jeho společníkem, jezuitou Petrem Velcursiem. EKERTOVÁ, Jana – BOBKOVÁ, Kateřina. Cesta do Itálie očima Bedřicha z Donína a Petra Velcursia. In BOBKOVÁ, Lenka – NEUDERTOVÁ, Michaela (eds.). Cesty a cestování v životě společnosti: sborník příspěvků z konference konané 6. – 8. září 1994 v Ústí nad Labem. Ústí n. Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1995, s. 299.

Velcursiův (tiskem nevydaný) spis nese vrocení 1610. Také A. Grund se domnívá, že Donín dopsal cestopis „právě, když jeho hospodářství, otřesené nákladným způsobem života, bylo vyvráceno“, když prodává rodové državy na podzim 1611. GRUND, Antonín (ed.). Cestopis Bedřicha z Donína. Praha: Melantrich, 1940, s. 12.

cestopisu, nikoli jeho vrchol.³ Na konec řady renesančních cestopisů umístila Donínův cestopis ve svém výboru staročeských záznamů z cest také Zdeňka Tichá.⁴

Eduard Petrů, autor studií o staročeském cestopisu jako literárním druhu,⁵ jej již řadí na pomezí mezi renesanční a raně barokní literaturu.⁶ Nepopírá, že cestopis ještě svým učeneckým rázem připomene spis Harantův či *Cestu z Prahy do Benátek a odtud po moři až do Palestiny* Oldřicha Prefáta z Vlkanova; cesty, které Donín popisuje, však již mají ráz typických sebevzdělávacích cest barokních kavalírů. K ranému baroku Donína podle Petrů řadí nejen forma cesty, ale rovněž jeho „vidění skutečnosti, systém uměleckých i jiných hodnot, který je mu blízký“.⁷ Je pravdou, že například Harantova cesta se od Donínova kavalířského cestování v mnohém lišila: Měla primárně poutní charakter, vedla, jak bylo obvyklé v 16. století, do Palestiny (a do Egypta, kde byla cílem taktéž posvátná křesťanská místa). Itálie, a to ještě jen její severní část, byla pouhou zastávkou na cestě. Donínovy cesty směřovaly do Evropy, z toho dvakrát do Itálie. Jedna z cest měla také primárně poutní ráz, Donín putoval v letech 1607 – 1608 do Loreta. Západní Evropa se od počátku 17. století stala novým preferovaným cílem cest mladých šlechticů, a Itálie zvláště pro šlechtice katolického vyznání.⁸

Bedřich z Donína se od Haranta odlišuje výchozím společenským postavením i vzděláním: pocházel z panské rodiny purkrabí z Donína (z újezdecké větve),⁹ Kryštof Harant pocházel z rodiny rytířské (narodil se pravděpodobně na hradě Klenová u Klatov), do panského stavu byl povýšen císařem Rudolfem II. roku 1603.¹⁰

Nejvyššího vzdělání se Harantovi dostalo při pobytu na dvoře arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského na zámku Ambras u Innsbrucku (1576 – 1584). Bedřich z Donína disponoval vzděláním univerzitním: studoval u jezuitů v pražském Klementinu (zapsán spolu se starším bratrem Janem Vladislavem roku 1587), mezi lety 1588 – 1591 pobýval ve Vídni nejspíš na dvoře arciknížete Arnošta a v letech 1592 – 1593 ještě s bratrem studoval u jezuitů v Ingolstadtu.¹¹

³ GRUND, ref. 2, s. 21-22.

⁴ TICHÁ, Zdeňka (ed.). Jak starí Čechové poznávali svět: výbor ze starších českých cestopisů 14. – 17. století. Praha: Vyšehrad, 1986, s. 27-28.

⁵ PETRŮ, Eduard. Vzrušující skutečnost: fakta a fantazie ve středověké a humanistické literatuře. Ostrava: Profil, 1984. PETRŮ, Eduard. Cesta jako klíčový motiv starších slovanských literatur. In *Slavia*, 1995, roč. 64, č. 1/2, s. 125-131.

⁶ „Můžeme tedy na Donínovy cestopisy právem pohlížet jako na díla, která stojí na rozhraní renesančního manýrismu a raného baroka.“ PETRŮ, Eduard. Itálie a její obraz na počátku českého baroka: cestopis Bedřicha z Donína. In HEROLD, Vilém – PÁNEK, Jaroslav (eds.). *Baroko v Itálii – baroko v Čechách: setkávání osobností, idejí a uměleckých forem: sborník příspěvků z italsko-českého sympozia Barocco in Italia, Barocco in Boemia, uomini, idee, forme d'arte e confronto*, Praha, Karolinum a vila Lanna 19. – 21. dubna 1999. Praha: Filosofia, 2003, s. 430.

⁷ PETRŮ, ref. 5, s. 430. Mezi cestopisy barokního charakteru jej zařadil už ve své práci *Cesta* jako klíčový motiv (ref. 5), s. 129.

⁸ POLIŠENSKÝ, Josef. Česká touha cestovatelská. In BINKOVÁ, Simona – POLIŠENSKÝ, Josef (eds.). *Česká touha cestovatelská: cestopisy, deníky a listy ze 17. století*. Praha: Odeon, 1989, s. 30.

⁹ GRUND, ref. 2, s. 7-8.

¹⁰ KOLDINSKÁ, Marie. Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic: cesta intelektuála k popravě. Praha: Paseka, 2004, s. 252.

¹¹ GRUND, ref. 2, s. 9-10.

Také cestopisy mají poněkud odlišnou strukturu a formu. Bedřich z Donína v cestopisu rozděleném na čtyři části popsal několik svých cest podniknutých v letech 1588 – 1608: cestu do Rakous a Uher až k turecké hranici u Rábu, cestu Bavorskem, cestu Švábskem do Itálie, pouť do Loreta spolu s cestou po Itálii, při níž navštívil Neapolsko a podruhé Řím. Cestopis na rozdíl od Harantova nevyšel tiskem, dochoval se v jediném rukopise, který je považován za originální přepis Donínových zápisků, který sám Donín diktoval nebo ze zápisků nechal opsat.¹² Rukopis je poškozený, chybí v něm listy včetně titulního, tudíž ani neznáme původní název cestopisu a jeho dataci.¹³ První i druhou Donínovu italskou cestu také popsal latinsky Donínův preceptor a druh, jezuita Petrus Velcursius (asi 1560 – 1565 až 1620). Dochovalo se však pouze zpracování druhé cesty, které zůstalo stejně jako záznam Donínův v rukopisu.¹⁴ Velcursiův trojdílný spis, nesoucí zkráceně název *Itineris Italici... brevis et succincta narratio*, vznikl v letech 1608 – 1609 a jeho autor jej věnoval Bedřichovi z Donína k Novému roku 1610. Spis by si zasloužil samostatnou pozornost a zejména podrobné srovnání s cestopisem Donínovým. Dosavadní srovnávání ukázalo, že se jedná o samostatná díla, Velcursius se nepodílel na českém spisu Donínově,¹⁵ avšak Donín možná z Velcursiova dříve vydaného spisu čerpal.¹⁶ Velcursiově spisu zde pozornost věnována nebude nejen proto, že není psán česky, ale také protože se jedná o variantu Donínova podání.

Řím navštívil Bedřich z Donína během obou svých italských cest, poprvé zde pobýval od 22. listopadu 1593 do 11. února 1594 a od 9. března do 15. září 1594, podruhé, při své loretánské pouti, od 27. února do 15. března 1608.

Harantův cestopis se věnuje jediné cestě, pouti z Čech do Palestiny, Egypta a na Sinajský poloostrov se zastávkami v severní Itálii (Benátky, Padova, Ferrara) a na středomořských ostrovech (Zakynthos, Kréta, Kypr), uskutečněné v letech 1598 – 1599. Kryštof Harant podnikl později, v letech 1614 – 1615, ještě cestu po západní Evropě, k níž mu příležitost poskytl úkol doručit španělskému králi Filipovi III. řád Zlatého rouna po zemřelém císaři Rudolfovi II. Literární zpracování této cesty, která vedla přes Španělské Nizozemí (Brusel) a Francii do Španělska (Madrid, Santiago de Compostela) a zpět přes severní Itálii (Milán), se však nedochovalo.¹⁷

Kryštof Harant Řím nikdy nenavštívil, ve svém cestopisu se ale příležitostně věnuje některým římským památkám, respektive typům památek, jejichž popisy mohou být srovnány s popisy Donínovými.

¹² Rukopis obsahuje omyly, které mohly vzniknout přeslechnutím nebo přepsáním, a vynechaná místa s faktografickými údaji, která asi měla být doplněna později. Není uveden autor (GRUND, ref. 2, s. 14).

¹³ Uchovávan je v knihovně kláštera premonstrátů na pražském Strahově (signatura DG IV 23). EKERTOVÁ – BOBKOVÁ, ref. 2, s. 294-295. Naskenovaný rukopis je přístupný v databázi Manuscriptorium <www.manuscriptorium.com>.

¹⁴ Dnes v knihovně Národního muzea v Praze (RKPT. XVII G 30), dosud edičně nezpracováno. EKERTOVÁ – BOBKOVÁ, ref. 2, s. 294-295.

¹⁵ GRUND, ref. 2, s. 15.

¹⁶ EKERTOVÁ – BOBKOVÁ, ref. 2, s. 299.

¹⁷ Harant chtěl spis, psaný tentokrát německy, také vydat tiskem, už k roku 1638 se však uvádí jako ztracený. KOLDINSKÁ, ref. 10, s. 314-315.

Oba cestopisy jsou hojně ilustrované, Harantovy vlastní náčrtky zpracoval slezský grafik Johann Willenberg (v původním vydání černobílé),¹⁸ Donínovy barevné ilustrace (miniatury) pořídil neznámý malíř. Ilustrace u Donína představují mapy, znázornění místního způsobu odívání, erbů a v Římě zejména propracované nákresy některých památek (oblouk Septimia Severa na s. 163,¹⁹ flaviovský amfiteátr – Colosseum na s. 164, Cestiova pyramida na s. 165, čtyři obelisky na s. 166, sloup Traianův a sloup Marka Aurelia na s. 167, Hadrianovo mauzoleum – Andělský hrad na s. 168, Pantheon na s. 172, z pozdějších staveb papežský palác s chrámem sv. Petra ve Vatikánu na s. 175). U Donína se vůbec oceňuje zběhllost v architektuře. Jak poznamenal A. Grund, Donín „rozlišuje bystře stavební slohy: německý, t. j. gótický, od vlašského, t. j. renesančního, a jeho popisy budov spolu s nákresy, do *Cestopisu* vloženými, mohou býti pomůckou i dnešnímu dějepisci umění.“²⁰

Popisy památek

Cestovatelé se liší způsobem popisu cesty a spatřených pamětihodností. Harant zpravidla jednoznačně čtenáře informuje, co a kdy sám spatřil; jeho cestopis i přes četné učenecké exkurzy působí mnohem více než Donín jako záznam autentických zkušeností a poznatků. Donínovy zápisky z první italské cesty mají záměrně stručný deníkový charakter, neboť si popisy kraje a památek nechává na vyprávění o druhé italské cestě; toto vyprávění však připomíná spíše turistického průvodce po pamětihodnostech než popis vlastních zážitků: z podání není zřejmé, které římské památky Donín spatřil během první a které během druhé cesty, popřípadě kdy přesně je spatřil, ani které sám viděl a na které jen upozorňuje, protože stojí za zaznamenání (je pravděpodobné, že spatřil vše, co popisuje). Popis památek není vesměs koncipován jako popis procházek.²¹ Donín se však šíří záběru svých popisů nemůže rovnat Harantovi. Dalo by se říci, že Donínův cestopis je méně „vědecký“ než Harantův – Donín sice uvádí množství informací o zemích i památkách, ale jde spíše o sled údajů, chybí mu Harantova humanistická systematickост a metodika výkladu (Harant například pojednává i obecně o cestování).²² Co upoutá pozornost, podíváme-li se třeba jen na výklad

¹⁸ BOČKOVÁ, Hana. Kryštof Harant a jeho cestopis. In HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof. Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země Svaté, země júdské a dále do Egypta a velikého města Kairu. II. BOČKOVÁ, Hana – MELOUNOVÁ, Markéta (eds.). Praha; Brno: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Host, 2017, s. 412.

¹⁹ V případě Donínova cestopisu se zde odkazuje na čísla stran v rukopisu, nikoliv Grundově edici. Grund vynechal většinu obrázků, reprodukce vybraných ilustrací jsou pouze černobílé a jejich umístění nezachovává původní rozvržení. V citátech z Donínova textu v této studii byly pro lepší čitelnost sjednoceny podle moderního úzu psaní i/y, velkých písmen, diakritika a interpunkce.

²⁰ GRUND, ref. 2, s. 19.

²¹ I Petruš si všímá, že cestopis má spíše popisný charakter a méně se věnuje vlastnímu průběhu cesty. PETRUŠ, ref. 6, s. 430-431.

²² Harant si systematicky všímá též státního zřízení, Donín se mu věnuje jen v případě Benátek. U Donína je navíc občas znát, že rukopis asi neprošel řádnou závěrečnou revizí, neboť se vícekrát opakují již uvedené informace.

o římských památkách, je téměř naprostá absence odkazů na autority, třebaže jde o pasáže jednoznačně převzaté z literatury. Bibliografické citace najdeme obecně u Donína takřka výhradně u citátů z básníků.²³

To, že se Donín často soustředí na architektonické a jiné umělecké památky, ukazuje podle Petrů na jeho výtvarné vidění světa a dokládá to „baroknost“ jeho vnímání skutečnosti: jako barokní Petrů pochopitelně klasifikuje také Donínovu víru v zázraky a k výtvarnému vidění světa řadí i jeho zvyk zachycovat obrazem místní zvyklosti v odívání (v Římě oděvy duchovních na s. 176, úbory světských dam na s. 179). Tato baroknost ale podle Petrů na druhou stranu neznamena, že by Donín preferoval pouze památky církevní nebo dokonce jen ty, které vykazují barokní prvky; jeho cestopis celkově představuje propojení počínajícího barokního citění s myšlením a vnímáním humanistickým.²⁴

V popisu Říma skutečně vidíme, že se Donín věnuje postupně různým typům památek: začíná pamětihodnostmi antickými, pokračuje křesťanskými kostely a končí světskými stavbami křesťanské éry. Z těchto je v zachované části cestopisu popsán a zobrazen papežský palác ve Vatikánu, poté chybí jeden list a následně se pokračuje římskými zahradami. Následuje vyobrazení současné římské módy a obdivný popis nádhery průvodů duchovních i světských potentátů. Není jasné, jak popis Říma končil, protože i v závěru chybí dva listy (včetně obrázku průvodu vozů španělského vyslance). Na samém začátku popisu taktéž chybí jeden list, takže nevíme, kterou stavbou antického Říma Donín začínal, ani jak popis památek uvedl.²⁵

Donín má s Harantem společný humanistický zájem o antické památky, jak si všímá i Petrů. Donín stejně jako Harant odsuzuje antické pohanství,²⁶ nikoliv už pohanské památky nebo pohanské spisovatele – v této souvislosti můžeme připomenout i Harantův neutrální postoj k antickým autorům, kteří mu slouží za autority stejně dobře jako autoři křesťanské éry.²⁷

S výtvarným viděním a zájmem o architekturu souvisí nejspíš i to, že Donín má lepší povědomí o různých druzích stavebního kamene – v rámci popisu Říma si lze všimnout, že rozlišuje mramor, travertin a porfyr. Naopak Harant používá označení mramor pro různé druhy kamene. Například ostrov Kythéra byl údajně ve starověku přezdíván *Porfyris* „pro lom mramoru, kterýž v něm jest a *porphyr* slove, kterýž u veliké vzácnosti podnes všudy mají“.²⁸ Jak známo, horniny jsou různého původu, mramor, krystalický vápenec, je hornina

²³ I v případě cizojazyčných citátů se Donín od Haranta liší, protože nepovažuje za nutné pro svého čtenáře latinu nebo italštinu doslovně překládat.

²⁴ PETRŮ, ref. 6, s. 431, 434-435. Donín je nakonec charakterizován jako „humanisticky vzdělaný kavalír s barokním uměleckým citěním“ (PETRŮ, ref. 6, s. 436).

²⁵ Naposledy se chystá jmenovat sedm římských pahorků (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 160).

²⁶ „Kostel S. Mariae Rotundae neb Pantheon jmenovaný všem pohanským bohům neb spíše ďáblům vystaven, potom ku poctivosti Panny Marie a Všech Božích svatých posvěcen.“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 172)

²⁷ MELOUNOVÁ, Markéta. Publius Ovidius Naso v cestopisu Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdrůžic. In Auriga, 2018, roč. 60, č. 2, v tisku. PETRŮ, ref. 6, s. 434.

²⁸ Název ostrova se ovšem odvozoval od purpurového barviva. HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof. Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země Svaté, země júdské a dále do Egypta a velikého města Kairu. I. BOČKOVÁ, Hana –

přeměněná, porfyr hornina sopečná (vyvřelá). „Mramor“ se podle Haranta nacházel i na Menkaureově pyramidě: „Nebo od země na 22 noh zvýší jest vystavená z černého mramoru mouřeninského, *basaltes* řečeného a velmi drahého, ostetek z bílého mramoru až do vrchu.“²⁹ Dochované spodní obložení pyramidy je z červené žuly, vnější obložení pyramid bývalo tvořené z kvalitního vápence.³⁰ Na Harantovu obranu podotkneme, že bazalt a žula jsou aspoň shodně vulkanického původu. Správně uvádí Harant mramor u Titova oblouku, o němž říká, že je to „brána z pěkného štukového kamene mramorového“.³¹

Donín správně určuje, že sarkofág císaře Otty II. ve svatopetrské bazilice byl v té době překrytý víkem z porfyru.³² Správně také uvádí travertin jako materiál použitý na stavbu flaviovského amfiteátru – Colossea³³ a baziliky sv. Petra ve Vatikánu, konkrétně její aktuální verze, jejíž stavba započala za papeže Iulia II. na počátku 16. století (travertin je tu použitý na monumentálním exteriéru).³⁴ Travertin správně zmiňuje jako materiál také na exteriéru jezuitského kostela Il Gesù.³⁵

Starověké pamětihodnosti města Říma

Popis římských památek je v dochované verzi cestopisu Bedřicha z Donína zahájen Vespasianovým chrámem Míru.³⁶ Donín zmiňuje známé informace, že šlo o jednu z nejkrásnějších a nejbohatších staveb císařského Říma³⁷ a že zde byla

MELOUNOVÁ, Markéta (eds.). Praha; Brno: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Host, 2017, s. 104 a vysvětlivka na s. 523.

²⁹ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof. Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země Svaté, země jüdské a dále do Egypta a velikého města Kairu. II. BOČKOVÁ, Hana – MELOUNOVÁ, Markéta (eds.). Praha; Brno: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Host, 2017, s. 194. Srov. Harantovo „Registrum aneb Index na druhý díl knihy této“ na s. 343 2. dílu: „Basaltes mouřeninský, černý mramor“.

³⁰ VERNER, Miroslav – BAREŠ, Ladislav – VACHALA, Břetislav. Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta. Praha: Karolinum, 1997, s. 367 a 369 (heslo Pyramida).

³¹ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 28, s. 236. Obložení travertinového oblouku je z pentlického mramoru (BRTNICKÝ, Ladislav. Topografie starověkého Říma. Praha: Česká akademie věd a umění, 1925, s. 254).

³² „V jednom mramorovém hrobě z přetvrdého kamene porfidu.“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 169). Víko bylo později zakomponováno Carlem Fontanou do luxusně provedené svatopetrské křtitelnice (dokončené roku 1694).

³³ „Jest veliké vysoké z kamene tirbutinského(!) tesaného čtverhranatého“. „Tirbutinského“ je v rukopisu opraveno na „tiburtinského“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 164).

³⁴ „Jest z pěkného bílého tiburtinského kamene nesmírné velikosti.“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 170).

³⁵ „Schody a štít kostelní jest z tiburtinského tesaného kamene.“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 173).

³⁶ Komplex byl původně označován nikoliv jako forum, ale templum Pacis (PLINIUS MAIOR. *Naturalis historia* XXXVI, 4, 27 uvádí také opera Pacis); názvy forum Pacis nebo forum Vespasian, popř. forum Vespasiani Pacis se objevují až u pozdně antických autorů (RICHARDSON Jr., L. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1992, s. 287).

K Římu Donín přijel symbolicky přes Milvijský most, „kdež Konstantin Veliký veliké vítězství proti Maxenciovi tyranu obdržel“ (s. 159-160).

³⁷ Srov. PLINIUS MAIOR. *Naturalis historia* XXXVI, 24, 102.

uložena kořist z roku 70 dobytého Jeruzaléma „a jiné mnohé poklady“. Donín informuje, že se stavba nachází v troskách, ale že z ní zůstává kamenný sloup „z jednoho kusu takové šířky, že sotva od tří osob může obsáhnout bejtí“.³⁸ Komplex byl v troskách už v 6. století, dodnes se z něj dochovalo minimum pozůstatků; jeho půdorys známe ze zlomků *Formy Urbis*, umístěné původně právě v tomto komplexu a nalézané od roku 1562, ale i tak kolem jeho dispozic panují některé nejasnosti. Sporný je zejména vstup do chrámu.³⁹ Vzhledem k tomu, že Donín umísťuje chrám Míru naproti pahorku Palatinu, je pravděpodobné, že má na mysli spíše pozůstatky Constantinovy – Maxentiovy baziliky, které bývaly s chrámem Míru ztotožňovány až do 19. století.⁴⁰

Kryštof Harant píše o chrámu Míru v souvislosti s důsledky první židovské války.⁴¹ Zmiňuje taktéž, že do chrámu byly po triumfu císaře Tita uloženy nejposvátnější židovské předměty (včetně čtyř sloupů z jeruzalémského Chrámu), které byly v jeho současnosti uváděny jako součást pokladů chovaných v kostele San Giovanni in Laterano. Odkazuje při tom na spis o sedmi hlavních poutních kostelech města Říma augustiniána Onofria Panvinia⁴² *De praecipuis urbis Romae sanctioribusque basilicis, quas Septem ecclesias vulgo vocant, liber*.⁴³ Harant na rozdíl od Donína není zcela přesný, když říká, že předměty uschoval do svého chrámu Titus – chrám byl zasvěcen ještě za vlády Vespasianovy.⁴⁴

³⁸ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 163.

³⁹ RICHARDSON, ref. 36, s. 286-287.

⁴⁰ Tak například i autor cestopisu po Itálii z počátku 19. století, básník Milota Zdirad Polák (BRT-NICKÝ, ref. 31, s. 233; POLÁK, Milota Zdirad. Vznešenost přírody. Cesta do Itálie. IBRAHIM, Robert – SELUCKÁ, Markéta – STICH, Alexandr (eds.). Brno: Host, 2014, s. 275). Z chrámu podle něj zbyly „jen tři velikánské oblouky“, což platí právě o bazilice.

⁴¹ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 28, s. 236.

⁴² Žil v letech 1530 – 1568. BAUER, Stefan. Panvinio, Onofrio. In Dizionario Biografico degli Italiani [Online]. Volume 81, 2014. Dostupné na internetu: <[http://www.treccani.it/enciclopedia/onofrio-panvinio_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/onofrio-panvinio_(Dizionario-Biografico))>.

⁴³ Harantův odkaz bez udání přesného místa. Panvinio zmiňuje předměty a sloupy, Titův oblouk, ale nemluví o chrámu Míru: Sub isto nempe altari est Arca foederis, in qua sunt duae tabulae Testamenti; virga Moysi et virga Aaron. Est ibi candelabrum aureum et thuribulum aureum thymiamate plenum et urna aurea plena manna. Item de panibus propositionum. Hanc autem Arcam cum candelabro et his, quae dicta sunt, cum quattuor praesentibus columnis Titus et Vespasianus a Iudaeis asportari fecerunt de Hierosolyma ad Urbem, sicut usque hodie cernuntur in triumphali fornice, qui est supra ecclesias s. Mariae Novae, ob victoriam et perpetuum..... reliqua non possunt legi.

(PANVINIUS, Onuphrius. De praecipuis urbis Romae sanctioribusque basilicis, quas Septem ecclesias vulgo vocant, liber. Roma: haeredes Antonii Bladii, 1570, s. 148. Kapitola De IIII. sacrosancta basilica s. Salvatoris Lateranensi. Velká písmena a interpunkce byly sjednoceny podle moderního úzu.)

⁴⁴ Uvedme zde ještě dotčené pasáže v úplnosti (zvýraznění MM). Cestopis Bedřicha z Donína, s. 163: „[Na] téměř rynku jest **templum Pacis, kostel pokoje od Vespaziana císaře** po vítězství a triumfu jeruzalémském **slavně vystavený** a někdy v celém městě nej přednější a nejbohatější, v kterém nádobí a ozdoby chrámu jeruzalémského a jiné mnohé poklady složené byly; nyní rozbořený a mezi zříceninami spatřuje se kamenný sloup z jednoho kusu...”

HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 28, s. 236: „Nemohu i toho pominouti, abych nedotekl některých chrámových věcí, jako archy umluvy, dvou kamenných desk v ní, Mojžíšovy holi, prutu Aronového, stolu zlatého a chlebů na něm, svícnu zlatého. Ty věci se čtyřmi sloupy mosaznými dal Titus při zkáze chrámu vynesiti a zachovati. Potom je s sebou do Říma zavezl

Donín pak pokračuje poznámkami o pahorku Palatinu, kde se podle něj nacházely paláce Octaviana Augusta a dalších císařů, v jeho době již „toliko zřeciny velikého a nákladného stavení“. Zřejmě ve třech stojících sloupech chrámu Kastorů na foru Romanu spatřoval pozůstatky „mostu neb pavlače“, který si nechal postavit císař Caligula z paláce na Palatinu na Kapitol⁴⁵ „na osmdesáti mramorových sloupích“.⁴⁶

Donínovým výchozím bodem byl asi prostor na Svaté cestě mezi Constantinovou bazilikou a Titovým obloukem, který popisuje jako další stavbu, která je z tohoto bodu přístupná.⁴⁷ Kromě Titova oblouku, vystavěného „po jerusalemském vítězství od obce římské“, zmiňuje Donín oblouk císaře Constantina I.,⁴⁸ oblouk císaře Galliena⁴⁹ a „Iani Quadrifrontis“.⁵⁰ V nedochované úvodní části popisoval ještě jiný oblouk, nejspíš oblouk Septimia Severa na foru Romanu,⁵¹ který je zjevně i na obrázku.⁵²

Kryštof Harant věnuje popisu Titova oblouku více prostoru, a to hned po zmínce o chrámu Míru, všímá si i výzdoby. Nezapomíná ani na citaci autorit:

„A stojí posavad brána z pěkného štukového kamene mramorového, blízko kostela svatě Marie Nové, ku poctivosti *Titovi*, když do Říma v triumfu jel, stavená, a slove *arcus triumphalis Titi*, vlasky *il' arco di Tito*, na němž viděti *Tita* na voze a v něm dva koně a dva jednorožce zapřežené jeti, archu umluvy, zlatý svícen o sedmi ratolestech, stůl zlatý a jiné chrámové nádobí vytesané, kteréž tehďaz

a tam mezi jinými věcmi v triumfu, totiž v příjezdu svém do města, před sebou nésti dal a potom **do chrámu svého pohanského Pacis, totiž pokoje nazvaného**, zavřel a schovati dal. Kteréžto věci, totiž archa, však bez zlata, dsky Mojžíšovy, hůl Mojžíšova a Aronový prut i chleby posvátné s těmi čtyřmi sloupy v Římě v kostele svatého Jána Lateranenského podnes v kaple přední ukazují. Onuphrius de 7 Urbis ecclesiis.“

⁴⁵ Srov. SUTONIUS. De vita Caesarum, Caligula 22, 4.

⁴⁶ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 163. O tři stojící sloupy chrámu zbožněného Vespasiana a Tita se nejspíš nejedná, neboť byly ještě na začátku 18. století do poloviny zasypané v zemi (BRTNICKÝ, ref. 31, s. 176); chrám Kastorů také stojí blíže Palatinu. Srov. veduty obou památek od Étienne Du Perca v jeho sbírce, která vyšla poprvé v Římě v roce 1575: vedutu Vestigi d'una parte del Campidoglio che guarda verso il foro Romano a Parte del Monte Palatino verso il foro Romano (DU PERAC, Étienne. I Vestigi dell'antichità di Roma. Roma: Lorenzo della Vaccheria, 1575, s. 2 a 7; vydání je dostupné z <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145473>>).

⁴⁷ „Vycházejíc z toho rynku jest... arcus ku poctivosti Tita Vespaziana...“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 163).

⁴⁸ „... a málo dále třetí, Konstantinovi Velikému od též obce postavený“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 163).

⁴⁹ Bez udání přesné polohy. Travertinový oblouk se nachází na Esquilinu u kostela San Vito (BRTNICKÝ, ref. 31, s. 407; RICHARDSON, ref. 36, s. 25-26).

⁵⁰ Nejspíš čtyřstranný oblouk na hranici mezi forem Boariem a Velabrem (BRTNICKÝ, ref. 31, s. 298; RICHARDSON, ref. 36, s. 208).

⁵¹ „... **jest vejš psanému podobný** arcus ku poctivosti Tita Vespaziana“ (Cestopis Bedřicha z Donína, s. 163; zvýraznění MM).

⁵² Pro tuto identifikaci svědčí následující: v dochovaném textu se nikde neodkazuje na obrázek umístěný v pravém horním rohu na s. 163, což je pro Donína atypické, tudíž se obrázek musí vztahovat k oblouku, který byl popsán v předchozím nedochovaném textu; oblouk na obrázku nemá medailony, které charakterizují oblouk Constantinův; stavba není zobrazená celá – Donínovým zvykem je zobrazovat stavby přesně, jak v jeho době vypadaly – jedině oblouk Septimia Severa stál na začátku 17. století ještě částečně zasypaný v zemi (viz veduty Étienne Du Perca Vestigi dell'arco di Constantino a Vestigi dell'arco di Settimio Severo, DU PERAC, ref. 46, s. 3 a 15).

v triumfu všechněm ukazoval. Vedlé čehož dosti podobné jest, že vlastně ty kusy některé (ač skrze války a časté vyplundrování města Říma od Gotův a jiných národův zlata a drahých ozdob zbavené)⁵³ tam se chovají a ukazují. *Martianus antiq. Rom. cap. 26., M. Attil. Serran. de 7 Urb. eccl.*⁵⁴

Za zmínku stojí především poznámka, že Titův triumfální vůz na reliéfu táhnou dva jednorozci. Harant údaj nejspíš čerpal z některého dobového popisu oblouku. Není pravděpodobné, že by se sečtělý člověk jeho typu dopustil takové dezinterpretace jen po zhlédnutí ilustrace (pro nezasvěcené oko mohou svazky prutů liktorů, doprovázejících Titův vůz, ve druhém plánu reliéfu působit jako rohy u nejméně dvou ze čtyř koní v prvním plánu). Bartolomeo Marliani, autor oblíbené topografické příručky *Topographia antiquae Romae*,⁵⁵ kterou zde Harant cituje, tento omyl pochopitelně neuvádí, naopak, píše, že na reliéfu je zpodobněno dvanáct konzulských (liktorů s) *fascēs*.⁵⁶ Odkaz na pojednání o sedmi poutních římských kostelích od Marka Attilia Serrana *De septem urbis ecclesiis* nám k určení zdroje omylu také příliš nepomůže, neboť se vztahuje opět k židovským *spoliis* v chrámu sv. Jana v Lateránu (již bez odkazu na Tita či Vespasiana).⁵⁷

S informací, že Titův vůz táhnou dva koně a dva jednorozci, se setkáme později v encyklopedické práci Adama Preyela,⁵⁸ v níž srovnává přírodní i umělé pamětihodnosti Číny a Evropy.⁵⁹

Donín pak pokračuje flaviovským amfiteátre, který stojí „uprostřed starého Říma“. ⁶⁰ Harant popisuje amfiteátr v obecné rovině, příležitost mu k tomu poskytl topografie starověkého Jeruzaléma. Oba cestovatelé stavbu popisují velmi

⁵³ Harant zná dílo historika Prokopia, snad tedy také četl o vyplenění Říma Geiserichovými Vandaly, kteří právě židovské cennosti ukradli a odvezli do Afriky, odkud se po vítězství vojevůdce Belisaria dostaly do Konstantinopole (Procopius. *De bellis* IV, 9, 5).

⁵⁴ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 28, s. 236.

⁵⁵ Latinizovaně Bartholomaeus Marlianus (1488 – 1566). Příručka poprvé vyšla roku 1534 v 7 knihách. Albanese, Massimiliano. Marliani, Bartolomeo. In *Dizionario Biografico degli Italiani* [Online]. Volume 70, 2008. Dostupné na internetu: <[http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marliani_\(Dizionario-Biografico\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marliani_(Dizionario-Biografico)>).

⁵⁶ *Praecedentibus XII fascibus consularibus* (MARLIANUS, Ioannes Bartholomaeus. *Topographia antiquae Romae*. Lugdunum: Seb. Gryphius, 1534, s. 129-130; 3. kniha, 26. kapitola; oblouk nazýván *arcus Vespasiani*). V ilustrovaném vydání z roku 1550 v 5 knihách se o oblouku píše také ve 3. knize, ale v 8. kapitole (MARLIANUS, Bartholomaeus. *Urbis Romae topographia*. Basilea: Ioannes Oporinus, [1550], s. 64); ilustrace u oblouku není, pouze přepisy nápisů.

⁵⁷ Archa úmluvy, (stůl Poslední večeře,) Mojžíšova a Áronova hůl: SERRANUS, M. Atilius. *De septem urbis Romae ecclesiis*. Una cum reliquiis, stationibus et indulgentiis. Colonia: officina Birckmannica, 1600, s. 70 (kapitola *De sacrosancta divi Ioannis Lateranensis basilica in monte Caelio*).

⁵⁸ *Latinsky Artificia hominum miranda naturae in Sina et Europa* (1655), německy *Abentheuer der natürlichen und künstlichen Sachen in Sina und Europa* (1656).

⁵⁹ PREYEL, Adam. *Artificia hominum miranda naturae*, in *Sina et Europa*. Francofurtum ad Moenum: Wilhelmus Serlinus et Georgius Fickwirth, 1655, s. 296 / PREYEL, Adam. *Abentheuer der natürlichen und künstlichen Sachen*. In *Sina und Europa*. Frankfurt am Mayn: Wilhelm Serlin und Georg Fickwirth, 1656, s. 154 (kapitola 14 o jeruzalémském chrámu, *Templum Hierosolymitanum / Von dem Tempel zu Jerusalem*): In quo etiam arcu ex uno quidem latere ipsum Titum triumphantem, in curru, qui duobus equis totidemque monocerotibus sive unicornibus ducitur, conspicere licet. / „An welchem Bogen zwar uff der einen Seiten Titus selbst triumphirend uff dem Wagen ist zu sehen, den zween Pferd und zwey Nösenhorn oder Einhorn ziehen.“

⁶⁰ *Cestopis Bedřicha z Donína*, s. 163.

podobně. Oba shodně uvádějí přirovnání řad sedadel k lázni i scestnou informací, že amfiteátr sloužil také pro divadelní představení (ačkoliv výraz „divadla rozličná“ by také mohl označovat obecně jakoukoliv podívanou). Těžko rozhodnout, zda Donín znal při psaní cestopis Harantův, který vyšel tiskem už roku 1608 (i vzhledem ke své cestovatelské zálibě jej znát mohl), anebo oba opisovali ze stejné, ani jedním neuvedené příručky. Donín, uchvácen mohutností stavby, je tentokrát obsírnější než Harant, zejména správně určuje materiál (travertin; viz výše).

Uveďme nejdříve Donínův popis:⁶¹

„Uprostřed starého Říma stojí nákladné **amphitheatrum**, to jest okrouhlé stavení. Vnitř má plac též okrouhlý a vůkol něho kamenné lavice jedna nad druhou jako v lázni svrchnice, k tomu od Vespéziana císaře vystavené, aby se v něm lidé, jichž volně **do vosmdesáti tisíc** tam seděti a **divadlům** rozličným a všelijakým **hrám dívati se mohli**. Jest veliké, vysoké, z kamene tiburtinského tesaného, čtverhranatého, a ku podivu slavné a **nákladné stavení**, takže těchto let s těžkostí od nejbohatšího potentáta všeho světa mohlo by co podobného způsobeno býti, který Martialis nad sedmi divův světa vyvyšuje. Třidceti tisíc lidu za jedenácte let je stavělo. Kontrfekt polož.“

Harant stavbu popisuje takto: „*Amphitheatrum* bylo stavení okrouhlé a nákladné, vnitř plac mělo okrouhlý a vůkol něho vysoké lavice (jako v lázni svrchnice) kamenné, na nichž lid seděti a **hrám neb divadlům**, kteréž se dole v placu dály, **dívati se mohl**. *Ioseph. 18. ant. 10.* Jakož jinde, kupříkladu v Římě, nacházely se podobná stavení, že v nich **do 80 000 lidu dívati se mohlo**. *Alexan. ab Alexand. genial. dierum.*“⁶²

Harantem uvedené odkazy k odhalení společného zdroje obecného popisu stavby nevedou: citované místo z židovského historika Flavieho Iosepha se týká amfiteátru a divadla v Jeruzalémě.⁶³ Neapolský právník a humanista Alessandro d'Alessandro⁶⁴ se ve své kompilaci *Geniales dies* o flaviovském amfiteátru pouze obdivně zmiňuje, podrobnosti neuvádí; říká však, že se stavba nachází uprostřed města a že touto stavbou Vespasianus předčil veškeré císaře a krále.⁶⁵ Donínův odkaz na básníka Martiala směřuje k prvnímu epigramu jeho *Liber spectaculorum*, kde Martialis vynáší nový flaviovský amfiteátr nad pět (nikoliv sedm) divů

⁶¹ Doplněný obrázkem. Cestopis Bedřicha z Donína, s. 164. Zvýraznění MM.

⁶² HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 28, s. 336.

⁶³ FLAVIUS IOSEPHUS. *Antiquitates Iudaicae* XV 8, 1 §268.

⁶⁴ Žil v letech 1461 – 1523. Podrobněji MELOUNOVÁ, Markéta. Debtors and Decoctors in the Travelogue of Christopher Harant of Polžice and Bezdruzice: Some Examples of How a Humanist Scholar Worked with Primary and Secondary Sources. In *Acta Universitatis Carolinae Philologica*, 2017, č. 2, s. 288–289.

⁶⁵ Quantae autem admirationis fuisse amphitheatrum **urbe media** credimus, mirificum opus a Vespasiano fundatum, cum ipsius fere demoliti nunc ruinas solidissima structura demiremur? **In quo extruendo omnes imperatores regesque magnificentia antecessit**, quibus monumentis illud decus maiestatis et imperii, quo urbs Romana floruit, facile est coniectari. (zvýraznění MM; AB ALEXANDRO, Alexander. *Genialium dierum libri sex. Tomus primus. Lugdunum Batavorum: officina Hackiana, 1673, s. 1195a; jedná se o knihu 4, kapitolu 25.)*

antického světa – egyptské pyramidy, babylónské zahrady, Artemidin chrám v Efesu, Apollónův oltář na Délu a mausóleion v Halikarnassu.⁶⁶

Bedřich z Donína k flaviovskému amfiteátru přirovnává stavbu Marcellova divadla, při čemž si můžeme opět všimnout jeho zběhlosti v architektuře, neboť rozlišuje mezi amfiteátre a divadlem.⁶⁷

Dalším typem památky, kterou Donín čtenáři představuje, již zcela bez topografické návaznosti, jsou římské lázně. Jmenuje konkrétně troje největší císařské thermy, Diocletianovy, Caracalovy a Constantinovy.⁶⁸ Harant o římských lázních pojednává podrobně ve výkladu o moderních lázních tureckých. Opět je možné si všimnout velké podobnosti Donínova a Harantova popisu; oba zdůrazňují přehnaný luxus a nemravnost antických lázní.

Donín lázně popisuje následujícím způsobem:⁶⁹

„Mezi jinými předními antiquity také se počítí mohou zříceniny lázeň neb teplic; **oni je thermas jmenují**, jakožto lázně císaře Diokleciana, kterou za čtrnácte let čtyrydceti tisíc ubohých zajatých křesťanů stavělo; lázně Antonina Caracalle, lázně císaře Konstantina a jiných Římanů, které **byly s nesmírným nákladem, jako nějaká městečka neb zámky stavené, v nichž se nacházeli lesové, rybníci, loubí a lusthausy, hospody** a rozličné pokoje drahým mramorem a sloupy mramorovými draze ozdobené, a krátce mluvě, **všelijaká zvůle, rozkoš a kratochvíl, nač se pomyslí mohlo**, v nich se nacházela.“

Harant vynechává zmínku o týrání křesťanů císařem Diocletianem a, jak je jeho zvykem, přidává obsáhlý bibliografický výčet autorit:⁷⁰

„Nebo hned nejprve u aziatických národů nad jiné rozkošem oddaných pošly neb býti počaly lázně a ty potom i do Evropy se dostaly, zvláště do Říma, kdež tehdáž stolice císařův římských byla. Tu lázně **byly staveny s nesmírným nákladem jako nějaká městečka a hrady, v nichž byli lesové, rybníky, divné lusthausy, hospody, a v těch všelijaké hry, kratochvíle a rozkoše až přespříliš provozovány byly, a co se jen od rozkoší vymyslí mohlo**, mužskému i ženskému pohlaví všeho toho se povolovalo, takže tam velicí páni aneb kdokoli chtěl na své peníze živ pobýti skvostně a je marně utratiti, ve dne i v noci tam bývávali. O čemž *Plin. in epist., Spartianus, Lampridius, Iulius Capitolinus, Barth. Marlianus topog. Urb. Romae, Ioh. Servilius de mir. antiq. oper.* a jiní vypisují a **lázně ty thermas jmenují**.“

⁶⁶ MARTIALIS. Liber spectaculorum 1 (... Omnis Caesareo cedit labor amphitheatro,/ unum pro cunctis fama loquetur opus.)

⁶⁷ „Podobné stavení nachází se však na díle rozbořené, theatrum Marcelli jmenované, nedaleko od řeky, kde nyní palác pánův ze Sabellis jest.“ (s. 164) Rod Savelli byl jedním ze středověkých a raně novověkých vlastníků divadla, který část divadla upravit a využíval jako vlastní obydlí (srov. BRTNICKÝ, ref. 31, s. 318-319).

⁶⁸ V 16. století byly ještě vidět trosky i těchto posledních lázní, v letech 1605 – 1621 byly ovšem téměř zcela zničeny stavbou paláce Rospigliosi (a následně v 1. pol. 18. století paláce della Consulta; PLATNER, Samuel Ball; ASHBY, Thomas. A Topographical Dictionary of Ancient Rome. London: Oxford University Press, 1929, s. 525-526, heslo Thermae Constantinianae; BRTNICKÝ, ref. 31, s. 378).

⁶⁹ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 164-165. Zvýraznění MM.

⁷⁰ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 29, s. 188. Zvýraznění MM.

Z dopisů Plinia Mladšího Harant nejspíš myslel na podrobný popis lázeňských místností v Pliniových vilách v Laurentu a Tifernu,⁷¹ z císařských životopisů v souboru *Historia Augusta* na zmínky o císařské stavbě lázní a péči o ně.⁷²

Marlianiho *Topografie* uvádí podrobný obecný výklad o lázních u Římanů v úseku připojeném k výkladu o lázních Caracallových: objevují se tu také odkazy na Harantem zmíněné Pliniovy dopisy i autory Historie Augusty.⁷³ V případě Harantových citací se tudíž může jednat, jak je u něj zvykem, o kombinaci citování primárního (Marliani) a sekundárního (Plinius, autoři Historie Augusty).

Obdivným tónem, nejpodobnějším popisu Harantovu (Donínovu), se o římských lázních vyjadřuje ve své práci o starověkých pamětihodnostech nizozemský filolog Iohannes Servilius.⁷⁴ Vypisuje například souhrnně nejružnější „kratochvíle“ a „rozkoše“, které se v římských lázních mohly nacházet.⁷⁵

Jak Harant, tak Donín viděli blízkou podobnost mezi pyramidou a obeliskem. Harant na rozdíl od Donína sice navštívil Egypt, egyptské pyramidy ale na vlastní oči zblízka nespatriil kvůli nilským záplavám, zahlédl je pouze z dálky, když se plavil z Damietty do Káhiry.⁷⁶ Zdály se mu, „jako by nějací vrchové byli“, dále je označuje jako „věže“ a přejímá chybnou etymologii jejich názvu:

„Ty věže tak sou nazvané od řeckého slova *pyr*, totiž oheň, a to proto, že dole od spodku široce, k vrchu pak čím výše tím ouže se stavěly, tak rovně, jako každý oheň svým vrchem k špici směřuje a se ztenčuje, tak tyto aneb jako diamant špičatě k vrchu staveny byly a jsou.“⁷⁷

Na Harantově obrázku („kontrfektu“) pak jednoznačně vypadají jako obelisky, jedna je dokonce vypočtena s podivnými znameními, znázorňujícími hieroglyfy.⁷⁸ Na plánu Káhiry⁷⁹ jsou pyramidám o něco podobnější.

Donín zjevně spatřil Cestiovu pyramidu v Římě. Ve slovním popisu ji připodobňuje ke sloupu a obeliskům, na obrázku je však zobrazena věrně. Správně je přepsán i nápis a určen materiál vnějšího obložení:

⁷¹ PLINIUS MINOR. Epistulae II 17, 11-12; V 6, 25-27.

⁷² HISTORIA AUGUSTA. Septimius Severus 19, 5 (stavba lázní); 21, 11 (Caracallov velkolepé lázně); Caracalla 9, 4-5 (velkolepost Caracallových lázní); Alexander Severus 24, 5-6 a 25, 3-6 (založení a vybavení lázní – císař k nim přidal lesík; vylepšení lázní Caracallových); Gordiani tres 32, 3 a 32, 5 (lázně ve vile Gordianů a menší pro soukromé osoby v Římě).

⁷³ 4. kniha, 25. kapitola (De thermis in genere) ve vydání z roku 1534 (MARLIANUS 1534, ref. 56, s. 178-180); 4. kniha, 7. kapitola v ilustrovaném vydání z roku 1550 (součást kapitoly De thermis et palatio Antonini Caracallae; MARLIANUS [1550], ref. 56, s. 93-95).

⁷⁴ Jan Knaep (před 1536 – po 1569). BLOK, P. J. – MOLHUYSEN, P. C. (eds.). Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Achtste Deel. Leuven: A. W. Sijthoff, 1930, s. 980.

⁷⁵ 1. kniha, kapitola nazvaná výmluvně De splendidissimis thermarum urbis Romae structuris (SERVILIUS, Ioannes. De mirandis antiquorum operibus, opibus et veteris aevi rebus, pace belloque magnifice gestis, lib. III. Antverpia: Ioannes Withagius, 1569, s. 19-20). Práce vyšla poprvé roku 1541.

⁷⁶ „Okolo nešporu plavice se viděli sme zdaleka pyramides u Cairu“ (HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 29, s. 52).

⁷⁷ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 29, s. 192. Srov. s. 222 („Pyramides, totiž ty věže“). Také sfinga je podle něj „hlava člověčí řemeslně vytesaná na věži aneb pyramidě u Kairu“ (ibidem, s. 350 – rejstřík, totéž marginálie na s. 195).

⁷⁸ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 29, s. 197 („Kontrfekt pyramid“).

⁷⁹ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 29, s. 225 („Kontrfekt vlastní nejhlavnějšího města Kairu v zemi egyptské“).

„U brány Svatého Pavla vprostřed zdi stojí **pyramis, to jest jako kuželka neb sloup čtverhranný, zespod široký, k vrchu špičatý**, všečen z tesaného bílého kamene neb mramoru pěkně spojeného, a jest pohřeb Cestii Kaji s tímto nápisem: C. Cestius L. F. Pob. epulo pr. tr. pl. VIIvir epulonum. Mimo tento sloup jest jiných v Římě několik z **jednoho kusu mramoru**; obelisci se jmenují.“⁸⁰

Obelisky jmenuje Donín čtyři, podle něj nejvýznamnější. Údaje týkající se jejich původu a současného umístění, za něž všechny vděčily papeži Sixtu V. (pontifikát 1585 – 1590), jsou až na výjimky správné. Minul se pouze materiálem, obelisky nejsou z mramoru, ale z žuly. U lateránského obelisku, jež do Říma přivezl Constantius II. a umístil jej do Circu maximu, si všímá i hieroglyfů, avšak nesprávně tvrdí, že byl „od císaře Konstantina z Egypta do Konstantinopole a odtad od syna jeho Konstancia do Říma přivezený“.⁸¹ Constantinus I. jej stihl převézt pouze do Alexandrie.⁸²

Donín dále jmenuje vatikánský obelisk pocházející z Gaiova a Neronova cirku, augustovský obelisk, určený původně pro Circus maximus, na piazza del Popolo a konečně jeden ze dvou obelisků od Augustova mauzolea, rekonstruovaný a přemístěný na pahorek Esquilin za kostel Santa Maria Maggiore papežem Sixtem V.⁸³ Ilustrace těchto čtyř obelisků na s. 166 cestopisu jsou detailní a přesné, je z nich zřejmé, které obelisky mají hieroglyfické nápisy a které jsou hladké, správně jsou znázorněny i raně novověké doplňky (kříže, o nichž Donín píše, apod.).

Donín pak jmenuje ještě jiné menší: „před kostelem Zvěstování Panny Marie, v zahradě Mathei a v zahradě knížete florentského“.⁸⁴ Zřejmě se ve všech třech případech jedná o egyptské obelisky určené původně pro Ísidinu svatyni na Martově poli (*Iseum Campense*), respektive na Kapitolu. První případ je nejasný, v úvahu přichází jedině obelisk stojící dnes na fontáně před Pantheonem, původem z Isea na Martově poli. Tento se v 16. a 17. století nacházel před kostelem San Macuto, nedaleko od Pantheonu a kostela Santa Maria sopra Minerva. Druhý zmíněný kus je identifikovatelný s obeliskem, který dnes stojí v zahradě villy Celimontany (rodina Mattei jej získala v roce 1582), pocházejícím snad ze svatyně Ísidy a Sarápida na Kapitolu.⁸⁵ Třetí Donínův obelisk, opět z Isea na Martově poli, se dnes nachází v zahradách Boboli ve Florencii; v 16. století stál v komplexu villy Medici na pahorku Pinciu v Římě.⁸⁶

Donínova definice obelisku je podobná Harantově: „Obeliscus jest veliký, špičatý čtverhranný kámen na způsob metae neb nějakého cíle vysoce vyzdvížený, k vrchu špičatý a čím vejš vždycky užší.“⁸⁷

⁸⁰ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 165. Zvýraznění MM.

⁸¹ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 165.

⁸² RICHARDSON, ref. 36, s. 273. O transportu obelisku pojednává známá pasáž u Ammiana Marcellina (AMMIANUS MARCELLINUS. Res gestae XVII 4, 13-15).

⁸³ Druhý z obelisků, dnes na quirinském náměstí, byl objevený také již v 16. století, ale byl z neznámých důvodů uložen zpět do země a znovu objeven až roku 1781 (RICHARDSON, ref. 36, s. 275).

⁸⁴ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 167.

⁸⁵ RICHARDSON, ref. 36, s. 273, heslo Obeliscus Capitolinus. Obelisk se skládá ze dvou nesourodných částí, pouze krátká horní část je popsána hieroglyfy.

⁸⁶ RICHARDSON, ref. 36, s. 274-275.

⁸⁷ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 165.

Harant viděl obelisky v Alexandrii: „Blízko toho jsou dva sloupové, každý z jednoho a celistvého kusu mramoru strakatého, a všudy na nich rozličné figúry a litery vytesané... Slovou *obelisci*, protože nejsou okrouhlí jako sloupové, ale zespod čtverhranní a širocí, navrchu špičatí.“⁸⁸

Harant se následně zmiňuje o dovozu obelisků do Říma, ale není přesný: „Píše *Plinius lib. 36. c. 9.*, že jsou dva císařové římské, *Augustus* a *Claudius*, dva sloupy odtud, každý 125 noh vysoký, do Říma přes moře odvezti dali.“ *Plinius Starší* sice píše o dvou obeliscích dovezených Augustem z Egypta,⁸⁹ o *Claudiovi* však pouze říká, že nechal potopit v přístavu v Ostii velkou loď, na níž přivezl obelisk jeho předchůdce *Gaius Caligula*.⁹⁰

Donínův popis římských památek pokračuje císařskými sloupy:⁹¹ jmenuje sloup *Traianův* a sloup *Antonina Pia*. Zde je však Donín vícekrát nepřesný. Na sloupu *Traianově* stála původně pozlacená socha císaře, Donín čerpá z legendy, když říká, že „po smrti jeho svrchu nejvyšší kosti jeho v zlaté kouli byly postaveny“. Ví sice o šnekovitém schodišti uvnitř sloupu („vnitř sou stupně neb schody jako v nějakém šneku, po nichž se až k vrchu jíti může“), na vrcholu sloupu však stojí socha apoštola *Petra*, nikoliv *Pavla* („kdežto nejvyšší *Sixtus Pátej* papež obraz mosazný, pozlacený, sedm neb osm loket zvejši svatého *Pavla* apoštola postaviti dal“).

Socha sv. *Pavla* naopak stojí na sloupu *Marka Aurelia*, který Donín vydává za sloup *Antonina Pia*⁹² („na svrchu od téhož *Sixta Pátého* obraz vejš psanému podobný svatého *Petra* postaven jest, což k velké okrase města jest a zdaleka se spatřuje“). Přiložená ilustrace odpovídá sloupu *Marka Aurelia*, nikoliv *Antonina Pia*. Tento se sice také nacházel „nedaleko odtud“ (tj. od sloupu *Traianova*), ale nepůsobil jako „druhý podobný“. Oba sloupy na Donínově obrázku mají schematicky znázorněnou stejnou výzdobu, ale dřív sloupu *Antonina Pia*, z červené žuly, byl nezdobený. Oba zobrazené sloupy jsou navíc vidět vcelku i s podstavcem, avšak sloup *Antonina Pia* až do roku 1705, kdy byl celý vykopán, vyčníval ze země jen částečně.⁹³

Řadu Donínových antických památek zakončuje „pohřeb *Adriana* císaře na způsob nějaké veliké a okrouhlé věže neb bašty“, nacházející se „při řece *Tiberis* a mostu svatého *Anjela*“, tedy *Hadrianovo mauzoleum* – *castel Sant' Angelo*, u nějž již Donín popisuje jeho současný stav a připojuje vedle obrázku i popis sváteční

⁸⁸ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 29, s. 250; komentář k dané pasáži na s. 563.

⁸⁹ PLINIUS MAIOR. *Naturalis historia* XXXVI 14, 71.

⁹⁰ PLINIUS MAIOR. *Naturalis historia* XXXVI 14, 70.

⁹¹ *Cestopis Bedřicha z Donína*, s. 167.

⁹² Nejspíš podle tradičního označení *columna Antonina*. Viz DU PERAC, ref. 46, s. 34, *Disegno della colonna Antonina*. V popisku ale dále podotýká, že sloup zasvětil *Marcus* svému adoptivnímu otci *Antoninovi* (... questa colonna fu da M. Antonio(!) philosopho drizzata, ma egli la consacrò in honore di Antonino Pio, suo padre adottivo). V tomto vydání jsou ještě oba zmiňované sloupy zobrazeny pochopitelně bez soch na vrcholu.

⁹³ Dnes z něj zbývá podstavec s reliéfy; poškozený dřív byl z rozhodnutí papeže *Pia VI.* (pontifikát 1775 – 1799) použit k restaurování obelisku z *Augustova* *horologia* na *piazza Montecitorio* (BRTNICKÝ, ref. 31, s. 356; CIANCIO ROSSETTO, Paola – MANCIOLI, Danila – MANODORI, Alberto – NISTA, Leila. *Obelisco di Piazza Montecitorio*. In *Romarcheologica: guida alle antichità della Città eterna: Campo Marzio*, settembre 1999, n. 4, s. 44).

střelby a ohňostroje, které očividně sám zažil („neviděl sem nikdy co k tomu podobného“).⁹⁴

Mezi křesťanskými kostely nechybí „kostel S. Mariae Rotundae neb Pantheon“ i s detailně vyvedeným obrázkem, který představuje částečný řez stavbou.⁹⁵ Harant, který památku neznal z autopsie, zaměnil s Pantheonem – Santa Maria Rotonda jiný mariánský kostel, a to baziliku Santa Maria Maggiore, kde je uchovávána relikvie svatých jesliček: „ačkoli v Římě v kostele *al Santa Maria Maggiore* aneb *Rotonda* na Vánoce také pravé jesličky ukazují“.⁹⁶

Závěr

Srovnávané pasáže dobře vypovídají o charakteru a celkové koncepci obou staročeských cestopisů. Donínův popis Říma na prvním místě podává přehled základních informací o nejdůležitějších památkách, méně už se dozvíme o autorově návštěvě města. V dotčené části cestopisu nicméně chybí několik listů, zejména hned v počáteční části, takže není jasné, jak Donín přechází od obecných informací o městě k výkladu o pamětihodnostech a jak tento výklad zahajuje. Výklad v dochované části je zpočátku topografický, pak se mění v popis typologický. Popisy staveb v jejich tehdejšímu stavu jsou velkou předností cestopisu stejně jako detailní, do textu zakomponované obrázky. Donín většinou správně specifikuje i stavební materiál, zatímco pro Haranta většina kamenů spadá do obecné kategorie „mramor“. Po faktografické stránce se Donín dopouští spíše drobných nepřesností a dezinterpretací. U Harantových popisů se někdy negativně projevuje chybějící autopsie (popis reliéfů Titova oblouku). Jeho znázornění pyramid je velmi nepřesné, avšak musíme ocenit, že předlohy vytvořil sám, ač se kreslením profesionálně nezabýval. Harantův cestopis je mnohem rozsáhlejší, i výklad je tudíž celkově propracovanější: vyprávění o vlastních zážitcích na cestě Harant nejen oživuje různojazyčnými citáty a rčeními, ale zejména propojuje s obsáhlými učenými exkurzami, při čemž se snaží uvádět co nejvíce odkazů na zdroje informací. Donín toto činí zřídka a s Harantem se nemůže srovnávat ani co do podrobnosti bibliografických údajů, které uvádí. Donín poměrně často prokládá popisy míst latinskými a italskými citáty rčení i spisovatelů, které nezapomíná citovat, jinak ale u vlastního výkladu uvádí své zdroje jen zřídka.

Seznam pramenů a literatury:

Prameny (staré tisky; moderní edice cestopisů):⁹⁷

AB ALEXANDRO, Alexander. *Genialium dierum libri sex. Tomus primus*. Lugdunum Batavorum: officina Hackiana, 1673.

AB ALEXANDRO, Alexander. *Genialium dierum libri sex. Tomus secundus*. Lugdunum Batavorum: officina Hackiana, 1673.

⁹⁴ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 167-168.

⁹⁵ Cestopis Bedřicha z Donína, s. 172.

⁹⁶ HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, ref. 28, s. 293.

⁹⁷ U starých tisků bylo pro přehlednost sjednoceno psaní velkých písmen a interpunkce podle moderního úzu.

- rukopis cestopisu Bedřicha z Donína dostupný z databáze Manuscriptorium <www.manuscriptorium.com>
- GRUND, Antonín (ed.). Cestopis Bedřicha z Donína. Praha: Melantrich, 1940.
- HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof. Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země Svaté, země júdské a dále do Egypta a velikého města Kairu. I. BOČKOVÁ, Hana – MELOUNOVÁ, Markéta (eds.). Praha; Brno: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Host, 2017.
- HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof. Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země Svaté, země júdské a dále do Egypta a velikého města Kairu. II. BOČKOVÁ, Hana – MELOUNOVÁ, Markéta (eds.). Praha; Brno: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Host, 2017.
- MARLIANUS, Ioannes Bartholomaeus. Topographia antiquae Romae. Lugdunum: Seb. Gryphius, 1534.
- MARLIANUS, Bartholomaeus. Urbis Romae topographia. Basilea: Ioannes Oporinus, [1550].
- PANVINIUS, Onuphrius. De praecipuis urbis Romae sanctioribusque basilicis, quas Septem ecclesias vulgo vocant, liber. Roma: haeredes Antonii Bladii, 1570.
- DU PERAC, Étienne. I Vestigi dell'antichità di Roma. Roma: Lorenzo della Vaccheria, 1575.
- POLÁK, Milota Zdirad. Vznešenost přírody. Cesta do Itálie. IBRAHIM, Robert – SELUCKÁ, Markéta – STICH, Alexandr (eds.). Brno: Host, 2014.
- PREYEL, Adam. Abentheur der natürlichen und künstlichen Sachen. In Sina und Europa. Frankfurt am Mayn: Wilhelm Serlin und Georg Fickwirth, 1656.
- PREYEL, Adam. Artificia hominum miranda naturae, in Sina et Europa. Francofurtum ad Moenum: Wilhelmus Serlinus et Georgius Fickwirth, 1655.
- SERRANUS, M. Atilius. De septem urbis Romae ecclesiis. Una cum reliquiis, stationibus et indulgentiis. Colonia: officina Birckmannica, 1600.
- SERVILIUS, Ioannes. De mirandis antiquorum operibus, opibus et veteris aevi rebus, pace belloque magnifice gestis, lib. III. Antverpia: Ioannes Withagius, 1569.

Monografie a sborníky jako celky:

- BINKOVÁ, Simona – POLIŠENSKÝ, Josef (eds.). Česká touha cestovatelská: cestopisy, deníky a listy ze 17. století. Praha: Odeon, 1989, 496 s.
- BLOK, P. J. – MOLHUYSEN, P. C. (eds.). Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Achtste Deel. Leuven: A. W. Sijthoff, 1930.
- BRTNICKÝ, Ladislav. Topografie starověkého Říma. Praha: Česká akademie věd a umění, 1925, 484 s.
- KOLDINSKÁ, Marie. Kryštof Harant z Polžic a Bezdrůžic: cesta intelektuála k popravě. Praha: Paseka, 2004, 523 s.
- PETRŮ, Eduard. Vzrušující skutečnost: fakta a fantazie ve středověké a humanistické literatuře. Ostrava: Profil, 1984, 194 s.
- PLATNER, Samuel Ball; ASHBY, Thomas. A Topographical Dictionary of Ancient Rome. Oxford: Oxford University Press, 1929, 609 s.
- RICHARDSON Jr., L. A New Topographical Dictionary of Ancient Rome. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1992, 458 s.
- TICHÁ, Zdeňka (ed.). Jak staří Čechové poznávali svět: výbor ze starších českých cestopisů 14. – 17. století. Praha: Vyšehrad, 1986, 328 s.
- VERNER, Miroslav – BAREŠ, Ladislav – VACHALA, Břetislav. Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta. Praha: Karolinum, 1997, 487 s.

Studie a články v časopisech a sbornících, kapitoly v kolektivních monografiích:

- ALBANESE, Massimiliano. Marliani, Bartolomeo. In *Dizionario Biografico degli Italiani* [Online]. Volume 70, 2008. Dostupné na internetu: <[http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marliani_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marliani_(Dizionario-Biografico))>.
- BAUER, Stefan. Panvinio, Onofrio. In *Dizionario Biografico degli Italiani* [Online]. Volume 81, 2014. Dostupné na internetu: <[http://www.treccani.it/enciclopedia/onofrio-panvinio_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/onofrio-panvinio_(Dizionario-Biografico))>.
- BOČKOVÁ, Hana. Kryštof Harant a jeho cestopis. In HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof. Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země Svaté, země žúdské a dále do Egypta a velikého města Kairu. II. BOČKOVÁ, Hana – MELOUNOVÁ, Markéta (eds.). Praha; Brno: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Host, 2017, s. 399-415.
- EKERTOVÁ, Jana – BOBKOVÁ, Kateřina. Cesta do Itálie očima Bedřicha z Donína a Petra Velcursia. In BOBKOVÁ, Lenka – NEUDERTOVÁ, Michaela (eds.). *Cesty a cestování v životě společnosti: sborník příspěvků z konference konané 6. – 8. září 1994 v Ústí nad Labem*. Ústí n. Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1995, s. 293-300.
- MELOUNOVÁ, Markéta. Debtors and Decoctors in the Travelogue of Christopher Harant of Polžice and Bezdrůžice: Some Examples of How a Humanist Scholar Worked with Primary and Secondary Sources. In *Acta Universitatis Carolinae Philologica*, 2017, č. 2, s. 283-292.
- MELOUNOVÁ, Markéta. Publius Ovidius Naso v cestopisu Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdrůžic. In *Auriga*, 2018, roč. 60, č. 2, v tisku.
- PETRŮ, Eduard. Cesta jako klíčový motiv starších slovanských literatur. In *Slavia*, 1995, roč. 64, č. 1/2, s. 125-131.
- PETRŮ, Eduard. Itálie a její obraz na počátku českého baroka: cestopis Bedřicha z Donína. In HEROLD, Vilém – PÁNEK, Jaroslav (eds.). *Baroko v Itálii – baroko v Čechách: setkávání osobností, idejí a uměleckých forem: sborník příspěvků z italsko-českého symposia Barocco in Italia, Barocco in Boemia, uomini, idee, forme d'arte a confronto*, Praha, Karolinum a vila Lanna 19. – 21. dubna 1999. Praha: Filosofia, 2003, s. 429-436. *Romarcheologica: guida alle antichità della Città eterna: Campo Marzio, settembre 1999*, n. 4.

Počet znakov vrátane medzier: 59 710

Počet slov: 8924

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.335-361

* Štúdia je výstupom projektu VEGA č. 1/0655/17 Prienik ideí fašizmu do politickej kultúry Slovenska v 20. – 40. rokoch 20. storočia, ich etablovanie a variácie v kontexte európskeho vývoja a projektu VEGA č. 2/0043/16 Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942 – 1945.

eration, it also debates the question why the Lower Land Slovak communities, in general, did not show a passionate pro-regime activism and joy over the independent Slovak State, why they held a neutral, negative or not clearly profiled stance to the political issues regarding the “New Europe” instead and why the traditional cultural aspects like Lutheran faith played a bigger role within their identity than a wartime nationalism.

Klíčové slová: zahraniční Slováci; Dolná zem; evanjelici a. v.; Slovenský štát; druhá svetová vojna;

Keywords: Foreign Slovaks; Lower Land; Lutherans; Slovak State; World War II;

Vznik Slovenského štátu dňa 14. marca 1939 prijala slovenská spoločnosť rôznorodo. Zatiaľ čo časť spoločnosti ho vnímala ako korunovanie národnoemancipačného procesu a uspokojenie túžob národa, druhá časť reflektovala nový štát skepticky, s obavami, prípadne vyslovene s odporom. Reakcie tejto časti verejnosti pramenili z viacerých pohnútok, ktoré boli priamo ovplyvnené charakterom politiky vládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) a jej režimu. Demokraticky orientovaným občanom prekážala zahraničnopolitická orientácia HSLS na nacistické Nemecko¹, zoštiehlenie straníckej štruktúry na jednu slovenskú, nemeckú a maďarskú stranu² a stupňujúce sa aplikovanie fašistickej ideológie, metód a politickej praxe do verejného života na Slovensku.

Režim Slovenskej republiky, v základných rysoch sformovaný už v krátkom období autonómie Slovenska (október 1938 – marec 1939), sa napriek oficiálne ekumenickému vymedzeniu vyznačoval veľmi svojským postojom k nekatolíckym menšinám. Najradikálnejšie opatrenia postihli židovskú komunitu. Popri obmedzení politických, hospodárskych, občianskych a nakoniec i ľudských práv nariadenia vydávané vládou Slovenskej republiky, sprevádzané „pouličnou politikou“ zradikalizovanej majority³, vonkoncom nenaznačovali, že by ústavne garantovaná sloboda vierovyznania platila pre všetkých občanov.

¹ Od júna 1941 po napadnutí Sovietskeho zväzu aj slovenským komunistom, ktorí dovtedy v zmysle paktu Molotov – Ribbentrop propagandisticky nevystupovali proti nemeckej expanzii a držali líniu Moskvy. K vývoju vnímania nemecko-sovietskeho spojenectva slovenskými komunistami bližšie pozri SYRNÝ, Marek. Slovenskí komunisti v rokoch 1939 – 1944. Náčrt dejín Komunistickej strany Slovenska v odboji a v povstaní. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Múzeum SNP v Banskej Bystrici, 2013, s. 22-28, 59-68.

² K zastúpeniu nemeckej a maďarskej menšiny v slovenskom parlamente a k činnosti menšinových poslancov pozri PODOLEC, Ondrej. Prvý slovenský parlament. Snem Slovenskej republiky a jeho legislatívna činnosť. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017, s. 216-242. Rusíni mali v sneme taktiež zastúpenie v podobe dvoch poslancov, ale bez príslušnosti k rusínskej národnostnej strane, ktorá sa v podmienkach ľudáckeho režimu nikdy nekonštituovala.

³ Napríklad v noci 24. 4. 1939 gardisti vyťahli sučianskeho farára Vojtecha Hrušku z fary, zaviazali mu oči a spolu s ďalšími dvoma obeťami odviezli autom za Turany, kde ho v poli surovo zbili obuškami. Ubitého a dokrvaveného ho poslali domov s odkazom, aby si pri najbližšej nedeľnej kázni odpustil urážky ľudovej strany a gardistov, a ak nie, porátajú sa s ním rovnakým spôsobom znova. Pozri: Barbarstvo neznámych gardistov. In Cirkevné listy, 28. 4. 1939, roč. 53, č. 9, s. 176 – 177. Evanjelické presbytérium sa v snahe zamedziť rastúcim útokom na dedinách rozhodlo vyzvať všetkých evanjelikov, aby vstúpili do Hlinkovej gardy. SOKOLOVIČ, Peter. Hlinkova garda 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009, s. 109-110.

Na rozdiel od židov, ktorí boli etapovito dehumanizovaní, vylúčení zo slovenskej spoločnosti a napokon vyvraždení v nacistických vyhladzovacích táboroch, ľudácky režim voči evanjelikom a. v.⁴ ako najpočetnejšej nekatolíckej komunite priamo neuplatňoval nábožensky motivovanú perzekučnú politiku. Formálne boli evanjelici rovnoprávni a mali rovnaké možnosti sebarealizácie ako katolíci. Predstavitelia režimu vo svojich prejavoch evanjelikov vyzývali k spolupráci na „budovaní slovenského štátu“ a „šťastnej budúcnosti“ slovenského národa. Vzťah medzi režimom a evanjelickou komunitou bol však dlhodobý napätý, rámcovaný tradičnými konfesijnými rozpormi.⁵ Tento antagonizmus sa odrážal aj za hranicami Slovenska v priestore tzv. Dolnej zeme, kde už niekoľko storočí žili početné slovenské komunity, ktoré boli z väčšej časti evanjelického vierovyznania.

Plnoprávna menšina? K postaveniu evanjelikov na Slovensku

Podľa údajov z 31. decembra 1938 žilo na Slovensku 72 % rímskokatolíkov (cca 1,76 mil. obyvateľov), 14,8 % evanjelikov (362 tis.), 5,4 % gréckokatolíkov (185 tis.) a 3,7 % židov (90 tis.). Pri prepočte katolíckeho a evanjelického obyvateľstva podľa slovenskej materinskej reči vychádzal pomer katolíkov a evanjelikov na 100 osôb približne 78 : 22 (1,5 mil. rímskokatolíkov : 325 tis. evanjelikov).⁶ Napriek početnému zastúpeniu evanjelikov v štruktúre obyvateľstva sa im v novom štáte po 14. marci 1939 nedostalo adekvátneho zastúpenia v štátnych službách, čo vyplývalo jednak z historických predsudkov katolíckej väčšiny, reprezentovanej vládnuou Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou, ako aj zo spochybňovania „slovenskosti“ evanjelikov a ich kolektívneho spájania s čechoslovakizmom. Pozície evanjelikov v ľudáckom režime ilustruje zastúpenie v najvyšších štátnych a straníckych orgánoch: v predsedníctve HSĽS nebol žiaden evanjelik, vo všetkých štyroch vláдах Slovenskej republiky sa objavil len jeden (minister národnej obrany gen. Ferdinand Čatloš) a medzi poslancami prvého slovenského autonómneho snemu len 5 zo 63 (Ján Liška, Peter Zaťko, Martin Morháč, Emil B. Lukáč a Miloš Vančo, ktorý bol od decembra 1938 do marca 1939 zároveň ministrom pravosúdia v slovenskej autonómnej vláde). Na 100-člennej jednotnej kandidátke Hlinkovej slovenskej ľudovej strany – Strany slovenskej národnej jednoty

⁴ Pre zjednodušenie píšeme v ďalších častiach textu o evanjelikoch augsburského vierovyznania len ako o evanjelikoch (bez skratky a. v.). V prípade, že do skupiny evanjelických veriacich zahrňame aj iné reformačné prúdy (napr. kalvinistické), na príslušných miestach na to vždy upozoríme.

⁵ V prípade vzťahu HSĽS k evanjelikom je to o to zarážajúcejšie, že hoci sa jej historická predchodkyňa už v posledných rokoch pred prvou svetovou vojnou začala vymedzovať ako katolícka strana, nemalý podiel na jej zrode a fungovaní po roku 1905 mali aj evanjelici. K tomu bližšie pozri DANIŠ, Vladimír. Podiel evanjelikov na vzniku Slovenskej ľudovej strany. In LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BARTLOVÁ, Alena (eds.). Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945. Martin: Matica slovenská, 2006, s. 109-125. Vzťah medzi oboma komunitami bol aj v období medzivojnového Československa rozpačitý, hoci formálne spolu vychádzali korektne a vzájomne sa tolerovali. ŽITŇAN, Andrej. Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. In Historické rozhľady, 2006, roč. 3, s. 155.

⁶ Koľko nás bude? In Stráž na Sione, 1939, roč. 47, č. 2, s. 24-25. Evanjelici mali najväčšie zastúpenie (vyše 90 %) v politickom okrese Myjava. LACKO, Martin. Slovenská republika 1939 – 1945. Bratislava: Perfekt – Ústav pamäti národa, 2008, s. 150.

pre voľby do prvého autonómneho snemu figurovalo 94 rímskych a gréckych katolíkov a iba 6 evanjelikov, pričom do zákonodarného orgánu nekandidoval ani jeden evanjelický farár (oproti tomu sa na kandidátnej listine objavilo 15 rímskokatolíckych kňazov a 11 bolo zvolených).⁷ Od 16. decembra 1938 evanjelici nemali žiadne politické zastúpenie, ku ktorému by pociťovali puto „svojej strany“. Slovenská národná strana, v ktorej vedúce funkcie tradične zastávali osobnosti evanjelického vierovyznania, sa musela ako posledná z existujúcich slovenských strán dobrovoľne/nasilu zlúčiť s HSLS, resp. sa ňou nechať pohltiť.⁸

Evanjelická inteligencia zdôrazňovala štátotvornosť evanjelickej cirkvi⁹ a časť z nej aj potrebu aktivizovania sa v spoločenských organizáciách a inštitúciách slovenského štátu, no hlasy po „vybudovaní spoločnej vlasti ruka v ruke“ neboli evanjelickou verejnosťou vypočuté.¹⁰ Prispievala k tomu situácia na najnižších úrovniach štátnej správy, keď i v obciach s výraznou prevahou evanjelikov dochádzalo v podmienkach ľudáckeho režimu k neprimeranému protežovaniu katolíckych nominantov. Generálny biskup Vladimír P. Čobrda uviedol vo výročnej správe za rok 1938 názorný príklad „nových poriadkov“ v réžii HSLS: v jednej zo slovenských obcí so zastúpením 406 evanjelikov, 81 rímskych a 35 gréckych katolíkov bolo po októbrových udalostiach roku 1938 vymenované nové obecné zastupiteľstvo, v ktorom figuroval len jeden evanjelik (Čobrdomými slovami – „akoby len na ukážku“), hoci percentuálny pomer medzi evanjelikmi a rímskymi katolíkami v obci bol 85 % : 15 %.¹¹

Ako vyplýva zo situačných správ okresných náčelníkov podávaných ústredným štátnym orgánom Slovenskej republiky, v regiónoch, kde mali evanjelici početné zastúpenie, prevládala silná nedôvera voči režimu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany.¹² Evanjelici sa nedokázali identifikovať s režimom, ktorý

⁷ Voľby a slovenské evanjelictvo. In Stráž na Sione, 1939, roč. 47, č. 1, s. 6; tiež Rozvrstvenie slovenských poslancov v prvom slovenskom sneme. In Služba, 1939, roč. 3, č. 1, s. 26-27.

⁸ BYSTRICKÝ, Valerián. Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939. Bratislava: Veda, 2014, s. 341.

⁹ Pozri napr. ŠENŠEL, Ľudovít. Slovenské evanjelictvo v Slovenskom štáte. In Stráž na Sione, 1939, roč. 47, č. 8, s. 114. Ľ. Šenšel v pôvodnom autorskom článku v Cirkevných listoch písal: „Od 14. marca t. r. máme svoj samostatný, slobodný Slovenský štát. Povstal pod vlivom zahraničnej situácie... Za osobitný Slovenský štát nebojovali ani pionieri slovenského autonomizmu..., ani Hlinka, ani Rázus... Teraz však, keď samostatný Slovenský štát stal sa skutkom, slovenské evanjelictvo stavia sa bez akejkoľvek výhrady na jeho pôdu... Chceme spolupracovať v novom štáte. Domáhame sa spolupráce v Slovenskom štáte. Od tvorivej spolupráce za Slovenský štát odbiť sa nedáme.“

¹⁰ JURKOVIČ, Ladislav. Slovenské evanjelictvo v Slov. štáte. In Služba, 1939, roč. 3, č. 4, s. 122-123. Ladislav Jurkovič bol príkladom evanjelika otvoreného spolupráci s Hlinkovou gardou. V roku 1939 sa po vydaní nového štatútu stal zástupcom hlavného duchovného pre Hlinkovu gardu v duchovných otázkach. SOKOLOVIČ, ref. 3, s. 82. Celkovo bol však postoj evanjelikov k organizácii konštantne odmeraný.

¹¹ ČOBRDA, Vladimír. Evanj. cirkev stojí na stráži! In Stráž na Sione, 1939, roč. 47, č. 5, s. 67.

¹² K týmto ohniskám patrili okrem Myjavy s okolím predovšetkým Turiec, podhorská časť podjavorinského kraja, obce v okrese Liptovský Sv. Mikuláš či evanjelické obce na juhu a východe stredného Slovenska. Ako skonštatoval historik Juraj Krištofík, v Starej Turej a okolitých kopaničiarskych obciach na slovensko-moravskom pomedzí historicky „prevládalo evanjelické vierovyznanie a značný protikatolícky impetus“, pretrvávajúci aj vo vojnovom období. Pozri KRIŠTOFÍK, Juraj. „Javorinu Nemci nikdy nedostanú!“ Odboj a partizánske hnutie v podjavorinskom

vo všetkých politických a pridružených organizáciách používal meno katolíckeho farára (Hlinkova slovenská ľudová strana, Hlinkova garda, Hlinkova mládež atď.)¹³ a na politické účely legitimizovania „boja za národ“ neváhal zneužiť postavu Milana Rastislava Štefánika, prisvojovanú si, naopak, evanjelikmi.¹⁴ Farár Gustáv Plavec, ktorý počas vojnového obdobia viedol evanjelický zbor v bašte HSLS Ružomberku, charakterizoval postavenie evanjelikov slovami, ktoré možno vzťahovať na situáciu evanjelikov v celoštátnom meradle: „Slovenský štát nám nebol matkou, ale macochou, a poznávali sme, že protireformácia, či už zjavná a či tajná, neskončila sa ani Leopoldom I., ani Máriou Teréziou. Protestantskej a slovenskej demokracie ani tu nebolo, aj v Ružomberku evanjelik pociťoval nútenosť blahosklonnosti a nedostatok dobrej vôle, keď si uplatňoval svoje práva. Aj v Ružomberku sme boli druhoradými občanmi, a takéto zaobchádzanie s nami nietilo v nás odpor a vzdor a kázalo nám pripravenosť na lepšie časy.“¹⁵

regióny 1939 – 1945. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2017, s. 20-22. Nábožensky motivované rozpory medzi režimovými organizáciami s prevahou katolíkov vo vedúcich funkciách a evanjelickým obyvateľstvom rozčerovali hladinu vzťahov aj v konfesionalizovaných okresoch Pohronskej župy, napríklad v Modrom Kameni, Lovinobani, Dobšinej či Revúcej. O konfesionalizácii v regióne Pohronskej župy bližšie pozri situačné hlásenia vo fonde: Štátny archív Banská Bystrica, f. Pohronská župa, šk. 4, 12. Rozpory sa bezúspešne snažil tlmieť okresný veliteľ Hlinkovej gardy vo Zvolene Fraňo Maichel. Pri príležitosti prvého výročia samostatnosti napísal ekumenicky ladený komentár do regionálneho periodika Štúrov hlas, kde vyzýval na vzájomný zmier: „Varujme sa škriepok náboženských! Boh je jeden a jeden je slovenský národ a kto verne slúži národu, za národ žije a mríe, je statočným Slovákom, či je katolíkom, či evanjelikom.“ Maichelova iniciatíva však nenašla ohlas a nábožensky motivované trenice neustávali ani v ďalších rokoch. Pozri HRUBOŇ, Anton. Hlinkova garda na území Pohronskej župy 1938 – 1945. Organizácia a aktivity. Ružomberok: Historia nostra – Ústav pamäti národa, 2012, s. 57.

¹³ Pozri napr. kritické články: Otázky. In Služba, 1939, roč. 3, č. 2, s. 56-60; Sme národ slovenský a či katolícky? In Stráž na Sione, 1939, roč. 47, č. 6, s. 8-88.

¹⁴ Na Štefánikovej mohyle na Bradle sa každoročne v máji konali spomienkové oslavy na pamiatku tejto osobnosti. K ukotveniu M. R. Štefánika v národnom príbehu ľudáckeho režimu a mýtizovaniu jeho údajne „Čechmi zosnovanej násilnej smrti“ bližšie pozri MACHO, Peter. Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti. Bratislava: Prodama, 2011, s. 44 a n.; resp. tiež najnovšie štúdie MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Public holidays and festivities in totalitarian regimes: Case of Slovak Republic 1939 – 1945 In SGEM 2016: Proceedings from 3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts. Anthropology, Archeology, History & Philosophy. Sofia: STEF92Technology, 2016, s. 203-210; MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Between Politics and Culture: The Impact of Ideology on Cultural Heritage Protection in Slovak State 1939 – 1945. In Brukenthalia: Romanian Cultural History Review. Supplement of Brukenthal. Acta Musei, 2015, Vol. 5, No. 1, s. 794-801. Cirkevné listy svojich čitateľov upozorňovali, že ani v čase vzostupu fašistických diktatúr sa nemôžu dať zlákať duchom doby a musia zostať verní tradičnej autorite – Ježišovi Kristovi: „Mládež sa veľmi ľahko dá strhnúť k napodobňovaniu. Dnešná mládež celého sveta túži nasledovať pokyny a povel politikých vodcov. A preto, evanjelici, pozor, kým nebude neskoro! Talianska mládež má svojho Duceho, nemecká mládež má svojho Führe- ra, slovenská katolícka mládež má svojho Hlinku. Evanjelici, pozor! Naša evanjelická mládež mala v minulosti, má v zmenených pomeroch prítomnosti a bude mať i v neistej a hmlistej budúcnosti za svojho Vodcu výlučne – Ježiša Krista.“ JURÁŠ, Jozef. náš Vodca!? In Cirkevné listy, 12. 5. 1939, roč. 53, č. 10, s. 184 – 185. Za týmto textom, ktorý musel mať pre ľudácky režim a jeho Úrad propagandy zaiste provokatívny podtón, nasleduje textové pole vybielené cenzorom.

¹⁵ VÍTEK, Peter – DZURIAK, Karol. ... A napodobňujeme ich vieru. Z dejín Evanjelického cirkevného zboru a. v. v Ružomberku. Ružomberok: Občianske združenie Vladimíra Pavla Čobrdu, 2007, s. 67.

Napriek tomuto razantnému protil'udáckemu vyhraneniu postoj evanjelických komunít dolnozemských Slovákov nie vždy kopíroval nálady evanjelikov z historickej vlasti ich predkov. Evanjelickí Slováci žijúci v Maďarsku, Juhoslávii, Rumunsku a Bulharsku neboli ako občania (štátni príslušníci) týchto štátov v bezprostrednom styku so Slovenskou republikou a jej režimom. Ľudácky režim na ich aktivity a kultúrne zázemie nemal úplne priamy dosah a aj problémy svojich súvercov na Slovensku evanjelici v zahraničí sledovali viac-menej len na diaľku.

Štúdia sa v nasledujúcich podkapitolách pokúsi analyzovať, či (a do akej miery) sa situácia evanjelikov na Slovensku odzrkadľovala v živote dolnozemských evanjelikov, v ich vnímaní režimu Slovenskej republiky a v postojoch k slovenskej štátnosti, resp. či komunity väčšmi sužovali vlastné problémy vyplývajúce z lokálnych špecifik ich národného, kultúrneho a náboženského života na Dolnej zemi a k politickým otázkam zachovávali viac-menej neutrálne alebo jasne nevyprofilované stanovisko.

Slovenskí evanjelici v Maďarsku

*„Beda našim slovenským evanjelikom tam na tej peknej Čabe! Beda tam i slovenskému národu! Zrúcaninou je tá Čaba, ten evanjelický cirkevný sbor je veľkou slovenskou zrúcaninou! Nad ňou pôsobí slovenský spev a slovenská kázeň vo veľkom kostole ako pohrebný obrad.“*¹⁶ Takto nelichotivo zhodnotil situáciu slovenského evanjelického zboru v Békešskej Čabe autor písuci pod pseudonymom Slávofil v prvom vydaní časopisu *Služba* (1939), vydávaného Štúrovou evanjelickou spoločnosťou v Bratislave. Hoci v porovnaní so situáciou v 19. a začiatkom 20. storočia sa mohol autorovi stav slovenských evanjelických komunít v Maďarsku javiť ako úpadkový, koncom 30. rokov v krajine stále žilo okolo 80 tisíc evanjelických Slovákov.¹⁷ Toto číslo z nich činilo najpočetnejšiu slovenskú komunitu evanjelického vierovyznania nielen na Dolnej zemi, ale v celom slovenskom zahraničí.¹⁸ Navzdory nie práve ideálnemu postaveniu v horthyovskom Maďarsku si ako komunita udržiavali svoju slovenskú identitu a pestovali národný život organizovaný spolkami nepolitického charakteru.¹⁹

¹⁶ Zrúcaniny slovenských evanjelických cirkevných sborov na „Dolnej zemi“ v Maďarsku. In *Služba*, 1939, roč. 3, č. 1, s. 25.

¹⁷ Slovenskí evanjelici v Maďarsku. In *Služba*, 1939, roč. 3, č. 3, s. 85. Niektorí autori uvádzajú oveľa vyššie čísla. Podľa historického demografa Jána Svetoňa žilo na území trianonského Maďarska minimálne 155 tisíc Slovákov a vrátane po slovensky hovoriacich Maďarov (t. j. podľa J. Svetoňa pomaďarčených Slovákov) až 282 tisíc. Porovnaj SVETOŇ, Ján. Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie. Bratislava: Ústav zahraničných Slovákov, 1942, s. 114-115. K štatistickým aspektom zastúpenia Slovákov v Maďarsku pozri tiež BOBÁK, Ján. Poznámky k demografii Slovákov v Maďarsku. In *Historický zborník* 11, 2001, č. 2, s. 69-76 a nasledujúce tabuľkové porovnania na s. 77-117.

¹⁸ Békešská Čaba bola historicky najľudnatejšou slovenskou obcou v Uhorsku. V roku 1850 ju obývalo vyše 22 tisíc Slovákov, hoci ležala viac než 200 kilometrov južne od kompaktného slovenského osídlenia Horných Uhier. Okrem toho bola s dvetisíc domami najväčšou dedinou vtedajšej Európy. MRVA, Ivan. Slovensko a Slováci v 2. polovici 19. storočia. Bratislava: Perfekt, 2010, s. 16.

¹⁹ Pozri napr. článok Békešskí Slováci a Česi. In *Politika*, 15. 1. 1932, roč. 2, č. 1, s. 2, kde jeho autor kriticky konštatuje: „My Slováci dobre vieme, ako sa vedie našim slov. bratom v Maďarsku, že

Baštou slovenských evanjelikov v maďarskej časti Dolnej zeme bol slovenský etnický ostrov v župách Békeš, Čanád a Čongrád. Z konfesionalnej stránky bol s výnimkou potomkov rímskokatolíkov prisťahovaných z okolia Nitry roku 1748 takmer čisto evanjelický.²⁰ Slovenské dolnozemske cirkevné zbory evanjelikov spadali do troch seniorátov: Aradsko-békešského, Békešského a Čanádsko-čongrádskeho. V Aradsko-békešskom senioráte sa nachádzal najpočetnejší cirkevný zbor so zastúpením Slovákov v Békešskej Čabe s viac než 30 tisíc cirkevníkmi. V Békešskej Čabe slúžili evanjelikom tri kostoly, z ktorých tzv. Veľký chrám bol najväčším kostolom evanjelických Slovákov v zahraničí. Ďalšie zmiešané slovensko-maďarské cirkevné zbory v Aradsko-békešskom senioráte sa nachádzali v Medešedháze a Poľnom Berinčoku. Samostatný slovenský cirkevný zbor s vlastným farárom i kostolom pôsobil v Otlake. Zbory so zastúpením slovenských cirkevníkov pôsobili i v Kíďóši a Gerendáši. V Békešskom senioráte sa slovenskí evanjelici organizovali v zboroch v Kondoroši, Sarvaši a Slovenskom Komlóši. V Čanádsko-čongrádskom senioráte to boli zbory v Alberte, Ambrózke, Pitvaroši a Slovenskom Bánhedeši (od roku 1908 Veľký Bánhedeš). Hoci väčšina z týchto zborov bola oficiálne zmiešaná (slovensko-maďarská), slovenskí cirkevníci v nich etnicky jednoznačne početne dominovali. Podľa štatistických údajov zo *Schematizmu generálnej cirkvi a. v. v Uhorsku* z roku 1903 (*A magyarhoni ág. h. ev. egyetemes egyház névtára az 1903. évből*) od Alexandra Posvéka spomenuté cirkevné zbory mali 82 113 cirkevníkov.

Slovenská evanjelická cirkev si vo vojnovom období naďalej udržiavala postavenie dôležitého faktora udržiavania slovenského povedomia v obkolesení maďarským etnickým osídlením, no ako si všimol dolnozemský literárny kritik, historik a pedagóg Jozef Maliak, ani ona nedokázala zabrániť trendom prirodzenej asimilácie Slovákov. Vo svojej reflexii z roku 1939 si povzdychol: „*Ohľadom Čaby mohli by sme byť spokojní, lebo má 50.000 obyvateľov. Len keby bolo viac slovenského ducha v nej. Dávna túžba našich čabianskych rodákov, no ukazujú sa už červánky, predchádzajúce žiaru národného povedomia.*“²¹

K otupeniu národného života v Békešskej Čabe nepochybne prispeli i prekážky kladené zo strany maďarských úradov. V roku 1941 napríklad pozastavili činnosť Evanjelického cirkevného kníhkupectva, ktoré vydávalo *Čabiansky kalendár* – jeden z hlavných periodicky vydávaných titulov slovenskojazyčnej dolnozemskej tlače.²² Na druhej strane, v reakcii na tieto nacionálne motivované opatrenia, bolo súčasne možné pozorovať zintenzívňovanie stykov dolnozemskej

ich položenie je horšie ako pred prevratom, kedy sa aspoň kultúrne mohli oprieť o slovenskú masu v býv. Hornom Uhorsku, ale že dnes i to im je úplne znemožnené.“ O situácii maďarských Slovákov pozri výber hlásení vládneho komisára Adolfa Pechány, ktorý bol do funkcie vymenovaný v roku 1921. TILKOVSKÝ, Lóránt. K dejinám Slovákov v Maďarsku 1919 – 1945. Bratislava: Stála konferencie slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1996, s. 28-100.

²⁰ Slovenskí evanjelici v Maďarsku..., ref. 17, s. 84. Ďalšia vlna katolíkov sa na Dolnú zem prisťahovala v polovici 19. storočia z oblastí Liptova a Oravy. Títo katolícki Slováci v počte asi 8 tisíc osôb obývali prevažne katolícku časť Békešskej Čaby v III. okrese a salašnícke pustatiny Šoproň a Sentmiklós.

²¹ MALIAK, Jozef. Slovenské ev. osadníctvo v bánskom a zadunajskom dištrikte. In *Služba*, 1939, roč. 3, č. 6, s. 181.

²² SIRÁCKY, Ján et al. Slováci vo svete 1. Martin: Matica slovenská, 1980, s. 199.

slovenskej mládeže v Maďarsku so Slovenskom a so slovenskými komunitami v Juhoslávii.²³

Vzťah slovenskej komunity v Maďarsku k novovzniknutému slovenskému štátu bol rozpoltený. Na jednej strane sa politickí a kultúrni reprezentanti slovenskej menšiny úprimne tešili, že pozícia minority maďarských Slovákov získa vďaka nadobudnutej právnej subjektivite vlasti ich predkov patričné diplomatické zázemie. Na druhej strane stál náboženský faktor, ktorý bol pre slovenskú menšinu v Maďarsku tradičnejším a silnejším identifikačným faktorom než slovenská štátnosť sama osebe. Ani dolnozemskí Slováci nemohli prehliadnuť očividné katolizačné tendencie ľudáckeho režimu, rámcované neoficiálnym heslom „Čo Slovák – to ľudák, čo ľudák – to katolík“. S touto črtou slovenskej vládnej politiky získala slovenská menšina v Maďarsku bytostnú skúsenosť v rokoch 1938/1939, keď sa Tisov kabinet pokúšal u maďarskej strany presadiť založenie zahraničnej odnože Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ktorá mala predstavovať „jedinú a výhradnú zástupkyňu politickej vôle slovenskej národnej menšiny v Maďarsku“. HSĽS v Maďarsku mala taktiež vydávať svoj vlastný tlačový orgán s názvom *Týždenník*.²⁴ Slovenskí evanjelici na Slovensku na stránkach *Služby* oprávnené poukazovali na skutočnosť, že strana s takýmto názvom by nemohla zastrešovať záujmy dolnozemských Slovákov z trianonského Maďarska, pretože sú z 90 % evanjelici a s Hlinkovým menom ani s HSĽS na Slovensku ich nespája nič. „Našich Slovákov v starom Maďarsku udržala v prvom rade evanjelická cirkev, Tranoscius a biblia, a tieto ich duchovné poklady mali a majú najhlbší vplyv na ich národný cit. Chceť dať vyhlásiť aj pre nich len Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu za jediný možný politický útvar, môže sa stretnúť s plným nezdarom a môže znemožniť koncentráciu Slovákov... Pre formu môže takto trpeť spoločná národná vec,“ upozorňoval jeden z komentárov v časopise Štúrovej evanjelickej spoločnosti v Bratislave.²⁵ Berúc na zreteľ tieto psychologické aspekty, slovenská vláda napokon upustila od pôvodného zámeru a politický subjekt Slovákov v Maďarsku dostal konfesiónálne neutrálny názov Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ).²⁶

²³ MALIAK, ref. 21, s. 181.

²⁴ Poznámky na poznámky (Bez poznámok, len na porovnanie). In *Služba*, 1939, roč. 3, č. 1, s. 18.

²⁵ Poznámky na poznámky..., ref. 24, s. 18.

²⁶ Ako skonštatoval v rozhovore pre časopis Slovenská jednota predseda strany Emanuel Böhm, „Strana slovenskej národnej jednoty nechce deliť a triediť Slovákov, ale zjednocovať, lebo nám záleží nesmierne na každej slovenskej duši v Uhorsku...“. MITÁČ, Ján. Strana slovenskej národnej jednoty na okupovanom území južného Slovenska v rokoch 1941 – 1944. In *Pamäť národa*, 2010, roč. 4, č. 3, s. 9. Katolíckych Slovákov na území Maďarska sa z duchovnej stránky usiloval podchytiť Spolok sv. Vojtecha v Uhorsku, založený v roku 1941. Bližšie pozri KMEŤ, Miroslav. „Spolok svätého Vojtecha v Uhorsku“ (Magyarországi Szent Adalbert Társulat) v rokoch 1941 – 1944. In KMEŤ, Miroslav (ed.). Na margo dvoch storočí. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010, s. 163-176.

Potrebu založenia slovenskej strany v Maďarsku presadzoval i slovenský vyslanec v Budapešti Ján Spišiak, ktorý prijímal početné sťažnosti slovenskej menšiny na postup maďarských úradov voči nej. „Považujem preto za potrebné, aby sa vytvorilo politické teleso, ktoré by zastávalo Slovákov pred maďarskými vrchnosťami. Maďarská menšina má podobnú možnosť na Slovensku,“ vysvetľoval vo svojich denníkoch stanovisko opierajúce sa o princíp reciprocity, ktoré sprostredkovane tlmočil i maďarskému ministrovi zahraničných vecí Istvánovi Csákyemu.

Založenie SSNJ bolo motivované predovšetkým masívnym prílivom slovenského obyvateľstva do Maďarska, spôsobeným zmenami československo-maďarskej štátnej hranice. Počet Slovákov v Maďarsku stúpol v dôsledku ustanovení prvej Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938.²⁷ Na základe verdiktu nemecko-talianskej arbitrážnej komisie pripadlo Maďarsku 10 307 km² územia s 854 217 obyvateľmi. Z 828 126 československých štátnych príslušníkov žijúcich na arbitrážnom území si 272 337 uvádzalo československú národnosť.²⁸ V zaokrúhlených číslach: z približne 400 tisíc evanjelikov žijúcich pred novembrom 1938 na Slovensku sa do Maďarska dostalo asi 38 tisíc osôb, z toho 13 tisíc Slovákov. Oproti druhej vetve reformovanej cirkvi – kalvínskej –, ktorá stratila 128 000 zo 146 000 príslušníkov (t. j. temer 90 % vrátane biskupa a seniora), arbitráž početné stavy evanjelikov neochromila až tak tragicky, no v každom prípade priamo zasiahla šesť seniorátov.²⁹

Viedenská arbitráž najväčšmi otriasla bratislavským slovensko-maďarským seniorátom. Seniorát stratil 7 zo 14 zborov, asi 14 tisíc príslušníkov (2/3 z celkového počtu) a v nových pomeroch sa stal čisto slovenským. V Maďarsku sa ocitlo okrem iných aj zhruba dvetisíc kolonistov, ktorí sa museli vysťahovať do Československa, zanechajúc v Maďarsku svoje majetky. Majetky stratila

SPIŠIAK, Ján. *Spomienky z Budapešti 1939 – 1944*. Bratislava: Slovak Academic Press, 2010, s. 65-66. Ako výstižne podotkol historik Ľubomír Lipták, tento „zápas o reciprocitu mal nesporné svoj praktický význam pre realizáciu národnostných práv menšín“, pričom režim na jednej i druhej strane „ju uplatňoval neraz drsne a bezohľadne“. LIPTÁK, Ľubomír. 2217 dní. Slovensko v čase druhej svetovej vojny. Bratislava: Kalligram, 2011, s. 245.

²⁷ Ako si všimol historik Ladislav Deák, podľa oficiálnej štatistiky sčítaní z rokov 1920 a 1941 klesol počet Slovákov v Maďarsku zo 141 918 na 75 920, t. j. takmer o polovicu. Výsledok prekvapil aj maďarský štatistický úrad, ktorý za roky 1920 – 1930 predpokladal prírastok slovenskej menšiny o 8 162 osôb. Počet Slovákov však v rozpore s týmto očakávaním klesal, a to nielen pomerne, ale aj v absolútnych číslach. Najmä mladá generácia, ktorá sa pre nedostatok slovenských škôl prirodzene pomaďarčovala, sa štatisticky presúvala do kategórie Maďarov ovládajúcich slovenský jazyk. DEÁK, Ladislav. Postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku medzi dvoma svetovými vojnami. In BALÁŽOVÁ, Eva – GRÁCOVÁ, Genová (eds.). *Slováci v Maďarsku*. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 24. Znalosť slovenského jazyka si uvádzalo až 346 053 spomedzi 8 688 319 obyvateľov predarbitrážneho Maďarska. Slovenčina bola po maďarčine a nemčine treťou najrozšírenejšou rečou v krajine. Čabiansky kalendár na obyčajný rok 1938. Békešcaba: Evanjelické cirkevné kníhkupectvo v Békešcabe, 1937, s. 59.

²⁸ Seznam obcí a okresů republiky Česko-Slovenské, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku. Praha: Státní úřad statistický, 1939, s. 5-6.

²⁹ KOVÁČ, Pavel najml. Naša cirkev v nových pomeroch. In *Stráž na Sione*, 1939, roč. 47, č. 1, s. 4-5. Porovnaj tiež počty publikované v cirkevnom časopise evanjelických Slovákov v Maďarsku, ktoré uvádzajú 12 tisíc Slovákov z celkového počtu 36 tisíc evanjelikov na arbitrážnom území. Evanjelický hlásnik všetkých evanjelikov, ktorí sa dostali do Maďarska, vítal slovami: „Vítame srdečne našich bratov evanjelikov, a to Maďarov, Slovákov a Nemcov. A chceme s nimi úprimne na zveľadení kráľovstva Božieho pracovať na území starého Uhorska, na základe evanjelia Krista Pána v duchu lásky, spravodlnosti a úprimnosti.“ Pozri: Koľko evanjelikov je pripojeno k našej uhorskej evanjelickej cirkvi? In Evanjelický hlásnik: cirkevno-spoločenský, vnútorný-misijný časopis, december 1938, roč. 8, č. 12, s. 287. Podľa maďarského sčítania z roku 1938 bol počet evanjelikov na odstúpených územiach nižší – 8 166 oproti 106 629 rímskokatolíckym Slovákom a vzácné rovnakému počtu 8 166 gréckokatolíckych Slovákov. Porovnaj MIŠKOVIČ, Alojz. Príspevok k cirkevným pomeroch katolíckych Slovákov v Maďarsku. In *Náš národ*, december 1943, roč. 1, č. 4, s. 231.

i evanjelická cirkev ako inštitúcia. Cirkvi nebolo povolené demontovať kostolné zvony zakúpené z milodarov slovenských veriacich ani interiérové súčasti chrámov.³⁰

Citeľné straty utrzili aj ostatné senioráty z územia Československa. Z Gemerského seniorátu sa do Maďarska z 36 zborov dostalo osem celých a jeden čiastočne a z 36 tisíc veriacich 10 tisíc. Tekovský seniorát stratil dva zbory a 2 400 veriacich. Po arbitráži mu zostali len tri malé zbory s 1 400 veriacimi. Hontiansky a Abovsko-zemplínsky seniorát stratili dva celé zbory a časť jedného ďalšieho, Malohontský tri zbory a Novohradský jeden celý zbor a jeden čiastočne. Celková bilancia územných zmien určených prvou Viedenskou arbitrážou bola takáto: do Maďarska pripadlo 23 celých a 9 častí seniorátov, 46 evanjelických kostolov, 27 farských budov, 35 škôl, 4 zborové domy, dve meštianske školy a po jednom gymnáziu, sirotinci a alumneu.³¹

V nových pomeroch bolo slovenským evanjelikom v Maďarsku povolené odbavovať služby Božie v slovenskom jazyku, avšak farské úrady mohli viesť korešpondenciu s nadriadenými cirkevnými úradmi výlučne v maďarčine.³² Evanjelici slovenskej národnosti styk s materskou krajinou neprerušili a o svojich skúsenostiach s novým štátom a režimom referovali v korešpondencii posielanej rodinám, priateľom i cirkevným inštitúciám na Slovensku. Evanjelický časopis *Stráž na Sione* publikoval úryvky z množiacich sa sťažností na svojich stránkach. Slovenskí evanjelici v Maďarsku sa najčastejšie sťažovali na chýbajúce služby Božie v slovenskom jazyku, púšťanie maďarskej hymny pred nimi či na dosadzovanie katolíkov neznalých slovenčiny na miesta učiteľov v školách s prevahou evanjelických detí.³³ Školské vyučovanie tvorilo spoločne so službami Božími a komunikáciou v rodine jeden zo základných prostriedkov udržiavania a rozvíjania slovenskej identity a kultúry, ktoré sa maďarské úrady usilovali cielene potláčať na úkor maďarského (uhorského) vlastenectva.³⁴ Krátko po arbitráži sa objavili prípady, keď úrady usídlili rodiny maďarských nájomcov v prázdnych domoch po vysídlených Slovákoch, vďaka čomu stúpol podiel maďarských detí v miestnej škole a výučba v slovenčine tak mohla byť nahradená maďarčinou.³⁵

Prvá Viedenská arbitráž priviedla svojimi dôsledkami viaceré slovenské evanjelické zbory na pokraj zániku. Zbory stratili nielen svoje nehnuteľné majetky (kostoly, fary, byty, školy, pôdu), ale z dôvodu exodu veriacich tiež základné ekonomické zázemie. V tejto situácii farárom, ktorí stratili príbytok i dôchodok, nezriedka vypomáhali farári zo susedných fílií, ktoré zostali po prekreslení hranicnej čiary na Slovensku.³⁶

³⁰ KOVÁČ, ref. 29, s. 5.

³¹ KOVÁČ, ref. 29, s. 5.

³² KOVÁČ, ref. 29, s. 5.

³³ V zemi cudzozemcov (Naši odtrhnutí bratia). In *Stráž na Sione*, 1939, roč. 47, č. 4, s. 54.

³⁴ Na ilustráciu: v dôsledku zrušenia slovenských škôl, nespoľahlivosti a neovládania maďarského jazyka bolo od novembra 1938 do začiatku roku 1939 na arbitrážnom území prepustených zo služby 1 119 učiteľov a ďalších 862 vykázaných za hranicu. DEÁK, Ladislav. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939. Bratislava : VEDA, 1990, s. 134.

³⁵ Naši uprchlíci. In *Stráž na Sione*, 1939, roč. 47, č. 3, s. 38.

³⁶ Naša cirkev v nových pomeroch. In *Stráž na Sione*, 1939, roč. 47, č. 2, s. 18.

Evanjelici žijúci na Slovensku síce vnímali odtrhnutie južnoslovenských regiónov a v nich žijúcich evanjelických komunít ako tragédiu, avšak súčasne sa nádejali, že za nového stavu konečne dôjde k uhladeniu dovtedajších národnostno-jazykových rozporov v lone cirkvi. Vplyv maďarského duchovenstva v rámci zmiešaných slovensko-maďarských seniorátov existujúcich pred arbitrážou bol minimalizovaný, keďže zbory patriace do týchto seniorátov boli po novembri 1938 včlenené do štruktúry maďarskej evanjelickej cirkvi. Predstavitelia karpatských Nemcov (novej najpočetnejšej národnostnej menšiny na Slovensku) vyvíjali úsilie o zriadenie samostatnej nemeckej evanjelickej cirkvi.³⁷ Odluka karpatskonemeckých evanjelikov prispela k vnútornej jednote slovenskej evanjelickej cirkvi na Slovensku a k homogenizovaniu pohľadov komunity na kľúčové spoločenské témy, rezonujúce v rokoch 1939 – 1945.

Prvá Viedenská arbitráž nebola definitívnou bodkou za príchodom Slovákov do Maďarského kráľovstva v jeho najväčšej územnej podobe od rozpadu Uhorska v októbri 1918.³⁸ V rokoch 1940 – 1941 pribudli v dôsledku ďalších územných korektúr v prospech Maďarska po druhej Viedenskej arbitráži (august 1940) a napadnutí Juhoslávie (apríl 1941) nové enklávy dolnozemskej Slovákov. V prípade bihorských Slovákov z pripojeného rumunského Sedmohradska išlo v prevažnej miere o katolíkov.³⁹ Podobne ako pre Slovákov z iných častí Maďarska sa ústrednou organizáciou koordinujúcou národný život nestali len cirkevné inštitúcie, ale aj SSNJ, ktorej pobočka s obvodným sekretariátom v Békešskej Čabe bola založená 9. októbra 1941. Čabianska SSNJ na čele s predsedom Jánom Sekerkom a tajomníkom Ondrejom Kerepeckým mala rozvetvenú sieť spolupracovníkov v obciach trianonského Maďarska. Pre pripojené územie Bihoru vznikla samostatná expozitúra v Gemelčičke. Aj keď maďarské úrady varovali SSNJ, aby sa vyhýbala maďarskému vnútrozemiu a svoje aktivity obmedzovala len na pripojenú „Hornú zem“, jej činovníci naďalej aktívne interpelovali maďarské ministerstvo školstva a kultu s požiadavkami národno-kultúrneho rázu, ku ktorým patrili aj cirkevné záležitosti.⁴⁰ SSNJ sa tak stala univerzálnou platformou vzájomnej spolupráce Slovákov v Maďarsku a pozitívnym príkladom katolícko-evanjelického porozumenia slovenskej menšiny v zahraničí, ktorý kontrastoval s formálnym a silným ekumenizmom v slovenskom štáte.

Menšinová politika Horthyho režimu nezanechala svoj rukopis len na arbitrážami „prinavrátených“ územiach osídlených slovenskou minoritou, ale aj v slovenských obciach prináležiacich Maďarsku už v predarbitrážnom období. Farár

³⁷ Naša cirkev v nových pomeroch..., ref. 36, s. 18-19. K osamostatňovaciemu úsiliu karpatských Nemcov evanjelického vierovyznania pozri: Osamostatnenie sa Nemcov. In Cirkevné listy, 20. 1. 1939, roč. 53, č. 2, s. 25-26; tiež RUPPELDT, Fedor. Odluka Nemcov od našej cirkvi. In Cirkevné listy, 3. 2. 1939, roč. 53, č. 3, s. 47-51.

³⁸ K demografickému stavu slovenskej menšiny po stabilizácii revolučnej situácie z konca roku 1938 pozri štúdiu prezentujúcu prvé poarbitrážne maďarské sčítanie ľudu z roku 1941: KRČ, Rudolf. Sčítanie ľudu na okupovanom území južného Slovenska v roku 1941. In BALÁŽOVÁ, Eva – GRÁCOVÁ, Genovéva (eds.). Slováci v Maďarsku. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 218-226.

³⁹ KMEŤ, Miroslav. Krátke dejiny dolnozemskej Slovákov 1. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012, s. 270-271.

⁴⁰ KMEŤ, ref. 39, s. 272.

Jozef Kmeť, ktorý tesne po druhej svetovej vojne navštívil 18 veľkých slovenských evanjelických zborov v Maďarsku, zistil, že z 18 farárov na tomto území sú len dvaja Slováci, traja tzv. tichí Slováci a zvyšných 13 Maďari alebo „maďaróni“, ktorí po slovensky nevedia vôbec alebo len veľmi slabo.⁴¹ Pred rokom 1945 mali slovenskí evanjelici s výnimkou *Čabianskeho kalendára* obmedzený prístup k slovenskojazyčnej náboženskej literatúre a k slovenskej literatúre všeobecne, čo sa negatívne podpísalo na postupnom odklone od ich slovenskej identity. J. Kmeť situáciu slovenských evanjelických zborov v prvých povojnových mesiacoch komentoval tvrdými slovami: „Prešiel som celý Novohrad, oblasť Komlóša, Čaby, bol som v Sarvaši, v Kondoroši a môžem preto smelo skonštatovať, že to, čo robila maďarská evanjelická cirkev, bolo najkrutejšie bezprávie, bola zrada Reformácie.“⁴²

Svoje dojmy z vybraných zborov na Dolnej zemi vyjadril v kritickom komentári: „Slovenský Komlós: Známa slovenská Mekka, kde je dosiaľ zachovalý, povedomý slovenský ľud. Má dvoch farárov, z ktorých jeden bol udavačom, za čo ho po vojne zatvorili a odsedel si 6 mesiacov. Druhý hovorí slovensky, len keď musí, v kancelárii, ba ešte aj v sakrestii pred slovenskými službami Božími len po maďarsky. Čaba: 32-tisícový, niekedy čisto slovenský evanjelický sbor, dnes je tak pomaďarčený, že dietky chodia už len na maďarské služby Božie, starší na slovenské. Z piatich farárov je jeden povedomý Slovák (Francisci), ktorý však je len katechetom a služby Božie odbavuje nie v samotnej Čabe, ale len vo Viniciach. Pre svoje cítenie a prácu ho nenávidia. Pitvaroš: Známa povedomá, čisto slovenská obec, celá evanjelická, vyvolila si za svojho farára M. Bulika, agilného, povedomého Slováka, ktorého však cirkevná vrchnosť suspendovala, vraj pre protištátnu činnosť, keď sa domáhal spolu s niektorými farármi slovenského evanjelického seniorátu. Na miesto neho menoval biskup Ordass Maďara, ktorý za asistencie žandárov chcel vojsť do kostola. Povedomí Pitvarošania sa však postavili na odpor a tak dosiaľ nikto sa nestará o duchovnú opateru tohto sboru. Ťsagárd: Čisto slovenská evanjelická obec má farára, ktorý sa slovensky len teraz učí. Má raz do mesiaca odbavovať služby Božie po slovensky, hoci niekedy sa tu len po slovensky odbavovalo a ľud si to už viackrát aj teraz žiadal. Z tohto sboru išiel istý cirkevník na Biskupský úrad do Balážskych Ďarmot, aby si vyžiadal *Tranoscus* a slovenské Pašie. Odpoveď dostal od p. biskupa, že keď chce *Tranoscia* a slovenské Pašie, aby šiel na Slovensko, a potom mu ukázal dvere. Tu sa tiež stalo, že bývalý učiteľ Fehér, keď počul dieťa rozprávať na ulici slovensky, obesil mu na krk obraz somára a takto »ozdobené« muselo dieťa dva dni chodiť cez dedinu do školy a zo školy. Nógrád: Kedysi čisto slovenská obec, dnes zásluhou maďarónskych učiteľov temer skoro pomaďarčená. Na návrh tamojšieho učiteľa žiadal si sbor (t. j. pár maďarónov) zrušenie slovenských služieb Božích, lebo vraj oni sú Maďari, hoci priznávajú, že ich otcovia vedeli len po slovensky a služby Božie odbavovali len v slovenskej reči. Leví podiel má na tejto maďarizačnej práci učiteľ Papp (rodom z Turieho Poľa), ktorý tam pôsobí vyše 40 rokov a ako sám povedal, maďarská vláda ho niekoľkokrát vyznamenala za zásluhy (rozumej maďarizačné – pozn. aut.)...“⁴³

⁴¹ V podobnom postavení sa nachádzali aj slovenskí katolíci v Maďarsku. Podrobne o ňom pozri MIŠKOVIČ, ref. 29, s. 243-251.

⁴² KMEŤ, Jozef. Slovenskí evanjelici v Maďarsku. In *Cirkevné listy*, 24. 8. 1946, roč. 59, č. 17, s. 274-276.

⁴³ KMEŤ, ref. 42, s. 275-276.

Trend úpadku slovenskej komunity a evanjelickej kultúry v dolnozemských oblastiach Maďarska, naštartovaný politikou tichej asimilácie v 20. – 40. rokoch, sa ešte väčšmi intenzifikoval po realizácii povojnovej akcie „Mať volá!“ a repatriácii maďarských Slovákov do ČSR.⁴⁴

Slovenskí evanjelici v Juhoslávii

Evanjelickí Slováci tvorili v Juhoslávii menšinu nielen svojou početnosťou, ale aj vierovyznaním. V multikultúrnom štáte, ktorý bol až do jeho rozbitia roku 1941 doslova „babylonom“ národov a konfesií, dominovalo pravoslávne obyvateľstvo (Srbi, Čiernohorci, Macedónci), rímski katolíci (Chorváti, Slovinci, Taliani, Istrorumuni) a moslimovia (Bosniaci, Albánci, Turci). Etnickú pestrofarebnosť spoločne so Slovákami dotvárali Nemci, Maďari, Česi, Rusíni, Rumuni, Arumuni, Bulhari, Rómovia a i. Slováci obývali predovšetkým báčsko-sriemsky a banátsky región, resp. oblasť Vojvodiny, kde patrili k historicko-kultúrne etablovaným komunitám.

Podľa štatistík z roku 1937 žilo najviac evanjelických Slovákov v Báčskom senioráte – 27 421, za ktorým nasledoval Banátsky seniorát s 18 229 evanjelikmi a Sriemsky seniorát s 15 184 evanjelikmi. V Juhoslávii teda žilo súhrnne 60 834 evanjelických Slovákov, čo oproti sčítaniu z roku 1927 znamenalo prírastok 6 181 osôb.⁴⁵ Juhoslovanskí Slováci ako jediná dolnozemska slovenská komunita v medzivojnovom období disponovali vlastnou strednou školou – gymnáziom v Báčskom Petrovci. Ich kultúrnou identitou výraznejšie neotriasli ani posrbovacie tendencie po zavedení kráľovskej diktatúry Alexandra I. z počiatku 30. rokov, spojené s dosadzovaním srbských profesorov, umelým zvyšovaním počtu srbských študentov na slovenských školách a obmedzovaním voľnočasových aktivít slovenských študentov.⁴⁶ Okrem prechodného obdobia asimilačných tendencií juhoslovanskej (srbskej) administratívy, ktorá inak k Slovákom dlhodobo pristupovala tolerantne, sa slovenskí evanjelici museli konfrontovať s maďarizačnými vplyvmi, a to tak v národnej, ako aj v cirkevnej oblasti. Po rozpade Uhorska vznikli na území Vojvodiny tri slovenské senioráty: Báčsky, Banátsky (august 1920) a Sriemsky (jar 1921). Na stretnutí v Starej Pazove 20. júna 1921 sa činovníci týchto troch seniorátov rozhodli zlúčiť do jednotného slovenského dištriktu, ktorý mal slovenských evanjelikov v Juhoslávii ochraňovať práve pred spomínanými maďarizačnými tendenciami reprezentovanými najmä kalvínmi.⁴⁷

Fatálny zásah do národného a náboženského života evanjelických Slovákov vo Vojvodine predstavovalo rozbitie Juhoslávie v apríli 1941 v dôsledku nemeckej a maďarskej vojenskej agresie. Juhoslávia ako štát po bleskovom útoku a kapitulácii zanikla. Slovenskí evanjelici v Juhoslávii, združení pred inváziou v jednotnom dištrikte, sa znenazdajky ocitli v troch štátoch, resp. zónach: sriemski

⁴⁴ POLÓNYOVÁ, Soňa. Z kultúrnych dejín Slovákov v Maďarsku (1945 – 1990). Krakov; Banská Bystrica: Spolok Slovákov v Poľsku – Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2016, s. 47-86.

⁴⁵ Vymierame... In Národná jednota, 28. 1. 1939, roč. 20, č. 4, s. 2.

⁴⁶ KMEŤ, ref. 39, s. 281-284.

⁴⁷ KMEŤ, ref. 39, s. 284-285, 287.

Slováci v Nezavislom chorvátskom štáte (*Nezavisna država hrvatska* – NDH), báčski Slováci v Maďarsku a banátski Slováci v nemeckom protektoráte.

Nové štátne hranice roztrhli dovtedajšiu štruktúru cirkevnej správy slovenských evanjelikov. Týkalo sa to najmä Srieemu. Podľa novej hraničnej línie prináležali niektoré slovenské zbory v Srieime (Stará Pazova a Boľovce spolu s fíliami Dobanovci, Ašanja a Kupinovo) cirkevne do protektorátnej zóny, zatiaľ čo Šíd, Erdevík, Bingul'a, Ilok a menšie filie do novovzniknutého NDH. Srieimsky seniorát bol odlúčený od materskej krajinskej cirkvi, a aj keď formálne fungoval naďalej, v prvých mesiacoch po okupácii Juhoslávie zostával v pasivite a nepúšťal sa do reorganizácie svojej štruktúry. Až v decembri 1941 vyšli staropazovskí seniorálni delegáti s požiadavkou ustanoviť v novom štáte oficiálnu cirkevnú organizáciu. Konvent zvolaný na 19. júna 1942 do Bingule odsúhlasil zlikvidovanie starého Srieimského seniorátu a dal podnet na zriadenie samostatnej cirkvi slovenských evanjelikov v NDH. Zvolením správneho výboru, ktorý mal zrealizovať všetky prípravné práce, Srieimsky seniorát ukončil činnosť a všetky jeho kompetencie prevzal dočasný správny výbor. Proces konštituovania slovenskej evanjelickej cirkvi v NDH sa však naťahoval pre úradné prekážky a vnútorné spory v rámci jednotlivých farských úradov. Slovenská evanjelická cirkev v NDH právne vznikla až v marci 1944, krátko pred prevalením frontu cez územie ustašovského chorvátskeho štátu, a na rozvinutie organizačných aktivít jej už nezostalo dostatočné množstvo času.⁴⁸

V srieimskej oblasti Juhoslávie sa slovenský evanjelický seniorát v Starej Pazove na prelome 30. a 40. rokov popri organizačnej roztrieštenosti konfrontoval i s malým záujmom evanjelickej mládeže o cirkevné záležitosti. Hoci mládež po konfirmácii alebo tesne pred ňou dosahovala početný stav okolo 200 osôb, jej účasť na službách Božích bola chatrná a zapojenie sa do ich priebehu veľmi pasívne. Tento nezáujem evanjelickej mládeže o duchovný život pramenil jednak zo zanedbanej náboženskej prípravy v škole (mladí evanjelici údajne neovládali náboženské piesne spievané počas bohoslužieb) a jednak z nedostatočnej osvety spôsobenej okrem iného aj malým počtom odoberanej krajinskej tlače, distribuovanej do Starej Pazovy.⁴⁹

Zatiaľ čo úrady NDH nekládli slovenským evanjelikom prekážky v ich činnosti, Slováci v maďarskej oblasti Juhoslávie museli čeliť zradikalizovanej maďarskej menšinovej politike, ktorá sa s novými územnými ziskami stupňovala a miestami mala ešte surovejší charakter než národnostná politika nacistov v anektovanej časti Slovinska (podľa odhadov po okupácii Juhoslávie padlo za obeť perzekúciám zo strany maďarských vojenských jednotiek až 5 tisíc osôb z radov civilistov).⁵⁰ Okrem násilia páchaného na obyvateľstve v prvých týždňoch po apríli 1941 sa nová maďarská správa usilovala menšiny zdecimovať predovšetkým kultúrne.

⁴⁸ KMEŤ, Miroslav. Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov 2. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2017, dok. 3, s. 109-111.

⁴⁹ Niekoľko slov z príležitosti tohtoročných misijných služieb Božích v Srieime. In *Evanjelický hlásnik*. Cirkevno-škol. mesačník v kr. juhoslovanskom, december 1938, roč. 13, č. 12, s. 183.

⁵⁰ THER, Philipp. Temná strana národných štátů. Etnické čistky v moderní Evropě. Praha: Argo, 2017, s. 125-126.

V Báčke, pričlenenej k Maďarsku, žilo v tom čase približne 35 tisíc evanjelických Slovákov.⁵¹ Hneď v roku 1941 bolo zatvorené slovenské gymnázium v Báčskom Petrovci a nižšie triedy premenené na uhorsko-kráľovskú meštiansku školu. Výrazný regres zaznamenali i politické, spolkové a kultúrne aktivity vojvodinských Slovákov.⁵² Činnosť Matice slovenskej v Juhoslávii, vedenej evanjelickým kňazom Samuelom Štarkem, nahradil Uhorsko-krajinský vzdelávací spolok slovenský.⁵³ Slovenskí obyvatelia Petrovca a Pivnice, ktoré tvorili centrá slovenského života v Báčke, však pred organizovaním sa v tomto promaďarskom spolku, vykonávajúcim svoje aktivity v intenciách uhorského vlastenectva, uprednostnili členstvo v SSNJ. SSNJ v prostredí Maďarskom okupovanej Juhoslávie nebola klasickou politickou organizáciou, ale skôr akýmsi „národným frontom“ Slovákov, zastrešujúc okrem iného aj náboženské a kultúrno-osvetové aktivity. Redakcia periodika *Slovenská jednota*, vydávaného v Maďarsku Stranou slovenskej národnej jednoty, napríklad na jar 1942 prichýlila antifašisticky a ľavicovo orientovaných profesorov Andreja Siráckeho, Jána Čajaka a Michala Topoľského, ktorým po zatvorení petrovského gymnázia umožnila naďalej pracovať v službách dolnozemskejších komunít.⁵⁴

Vzťahy slovenských krajanov v Juhoslávii so Slovenskou republikou sa niesli v rozpačitej tónine, v rámci ktorej zohral určujúcu rolu konfesionálny aspekt. Juhoslávia síce Slovenskú republiku uznala *de iure*, no až do svojho rozpadu poskytovala útočisko pročeskoslovenskej emigrácii a okruhu jej podporovateľov z radov juhoslovanských Slovákov, zoskupených najmä okolo advokáta Janka Bulíka. V dôsledku toho sa slovensko-juhoslovanské vzťahy na diplomatickom, kultúrnom či hospodárskom poli vlastne nikdy nepodarilo plne rozvinúť.⁵⁵ Podobný vzťah k Slovenskej republike ako belehradské vládne inštitúcie prechovávali aj vojvodinskí Slováci. Slovenský chargé d'affaires v Belehrade Jozef Cieker nedokázal pred aprílom 1941 nadviazať hlbšie kontakty so slovenskou evanjelickou menšinou v Juhoslávii. Vzťahy s ňou, naopak, iba vyhrocoval. U juhoslovanských vládnych predstaviteľov sa sťažoval na aktivity Matice slovenskej v Juhoslávii, na činnosť spolkov nesúcich v názve stále prívlastok československosti a na produkciu vydavateľov a redaktorov časopisu juhoslovanských Slovákov *Národná jednota*, ktorých obviňoval zo šírenia protislovenskej propagandy. Keď na Ciekerove intervencie juhoslovanské úrady nereagovali,

⁵¹ SIRÁCKY et al., ref. 22, s. 197; tiež SVETONĚ, ref. 17, s. 119.

⁵² KMEŤ, Miroslav. Slováci v Juhoslávii v rokoch 1919 – 1945. In MIČKO, Peter – ŠMIGEL, Michal – SYRNÝ, Marek (eds.). V turbulentnom tridsaťročí. Kapitoly z dejín Slovenska v rokoch 1918 – 1948. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 327.

⁵³ K činnosti Matice pozri BOLDOCKÝ, Samuel. Spoločensko-politické zázemie pôsobenia Matice slovenskej vo Vojvodine v rokoch 1932 – 1941. In SEDLÁK, Imrich (ed.). Matica slovenská v národných dejinách. Martin: Matica slovenská, 2013, s. 352–362.

⁵⁴ SIRÁCKY, ref. 22, s. 199.

⁵⁵ Juhoslávia udržiavala v medzivojnovom období s Československom nadštandardne dobré vzťahy. Základom tohto dobrého pomeru bol vytváraný obraz „spoločných záujmov“, tradícia historickej spolupráce a protihabsburského odboja z čias pred rokom 1918, myšlienka slovanskej vzájomnosti a spoločný odpor voči separatizmu (osobite slovenskému a chorvátskemu). BRUMMER, Alexandr. Slovanství a slovanská tradice v meziválečném Československu 1918 – 1938. In Historický zborník 23, 2013, č. 2, s. 47–48.

požiadal priamo Maticu slovenskú na Slovensku o vyslanie propagačnej misie do Vojvodiny s cieľom získať tunajších Slovákov evanjelického vierovyznania pre „slovenskú vec“, t. j. cielenou propagačnou kampaňou ich nakloniť na stranu vládnej ľudáckej politiky a svetonázoru. Matica slovenská vyslala do Juhoslávie jazykovedca a kultúrneho pracovníka Henricha Barteka, petrovského rodáka – literárneho vedca Andreja Mráza a redaktora Vila Kovára, ktorý sa pokúšal nadviazať kontakt s J. Bulíkom. Počas návštevy v Belehrade vo februári 1940 však zisťoval, že nálady vojvodinských Slovákov voči ľudáckemu režimu nie sú nijako pozitívne a ich prípadná korektúra nemá dobré vyhliadky ani smerom do budúcnosti.⁵⁶

J. Cieker nedokázal vo svojich správach do Bratislavy nájsť na vojvodinských Slovákov dobré slovo a pejoratívne ich označoval za „*luteránsku skupinu, nasiaknutú československou ideológiou*“. Vinu za tento stav prisudzoval miestnym predstaviteľom slovenskej evanjelickej cirkvi, Matice slovenskej, redaktorom *Národnej jednoty* a profesorom petrovského gymnázia, ktorí menšinou údajne ideologicky manipulovali. Kladne referoval len o skupinách katolíckych Slovákov v Slavónsku, ktorí však svojimi aktivitami a početnosťou tvorili len torzo slovenskej menšiny v balkánskom kráľovstve.⁵⁷ J. Cieker nadviazal určité náznaky spolupráce so slovenskou menšinou v Juhoslávii až v lete 1940.⁵⁸ Napriek počiatočným nezdarom nepovažoval evanjelických Slovákov vo Vojvodine za „beznádejný prípad“ a veril, že „*jestvuje dobrá vôľa v širších vrstvách slovenského živlu v Juhoslávii korigovať doterajší postoj voči Slovensku a jeho vedúcim činiteľom*“.⁵⁹

Ministerstvo zahraničných vecí pripravovalo niekoľko možností, ako zabezpečiť účasť delegátov Slovenskej republiky na valnom zhromaždení Matice slovenskej v Juhoslávii, ktoré sa malo uskutočniť 15. augusta 1940 v Petrovci. Matica slovenská v Juhoslávii o ich účasť nestála a pozvánku – i to súkromne – zaslala len básnikovi Jánovi Smrekovi (tiež evanjelikovi). J. Cieker sa v prípade svojej účasti obával možného *faux pas*, do Petrovca radšej nevycestoval a na miesto konania valného zhromaždenia vyslal iba svojho informátora.⁶⁰

Na jeseň toho istého roku J. Cieker navštívil na pozvanie farára Vladimíra Hurbana Vladimírova Starú Pazovu. S V. Hurbanom Vladimírovom ako predstaviteľom slovenských evanjelických cirkevníkov v Juhoslávii udržiaval kontakt v podobe výmeny listov, pozvania na oslavy 14. marca v Belehrade pod záštitou

⁵⁶ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Slovenská menšina v dnešnej Vojvodine a jej vzťah so slovenským štátom. In 270 rokov dejín, literatúry a jazyka Slovákov vo Vojvodine. Nový Sad: Oddelenie slovakistiky Filozofickej fakulty Univerzity v Novom Sade, 2017, s. 86-87.

⁵⁷ Po rozbití Juhoslávie boli katolícki Slováci v Chorvátsku inštitucionálne zastrešovaní Slovenskou národnou jednotou (SNJ) na čele s predsedom Jozefom Stupavským. Slovenská národná jednota s centrom v Iloku organizovala ich politický a kultúrny život, pričom pôsobila ako styčný orgán medzi slovenským vyslanectvom v Záhrebe (resp. v širšom zmysle Slovenskou republikou) a slovenskými komunitami v regiónoch. K aktivitám organizácie pozri Archív slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi v Srbsku (ASEAVCS) Stará Pazova, fond Matica slovenská. Stanovy SNJ v NDH, prijaté v Záhrebe dňa 18. 8. 1942, pozri v: Dokumenty. In *Náš národ*, september 1943, roč. 1, č. 1, s. 45-49.

⁵⁸ ŠKORVANKOVÁ, ref. 56, s. 87-88.

⁵⁹ JARINKOVIČ, Martin. Slovensko a Juhoslávia v rokoch II. svetovej vojny. Banská Bystrica: Klub priateľov Múzea SNP, 2012, s. 19-20.

⁶⁰ JARINKOVIČ, ref. 59, s. 20.

slovenského veľvyslanectva a Hurbanovej účasti na svätej omši usporiadanej pri tejto príležitosti.⁶¹ V. Hurban Vladimírov patrila k málopočetnej skupine juhoslovanských evanjelických Slovákov, sústredených v Starej Pazove a Ľube, ktorí vznik Slovenského štátu privítali a sympatizovali s ním.⁶² Invázia vojsk Osi do Juhoslávie v apríli 1941 a následné rozparcelovanie krajiny akékoľvek ďalšie styky J. Ciekeru s inteligenciou vojvodinských Slovákov prerušili. J. Cieker bol preložený do Záhrebu, kde po alkoholickými aférami poznačenom pôsobení Karola Murgaša prevzal funkciu mimoriadneho vyslanca.⁶³

Elity vojvodinských Slovákov vnímali postoj Slovenskej republiky k evanjelikom veľmi citlivo. Považovali sa za akúsi vzdialenú súčasť evanjelickej cirkvi na Slovensku a jej zložitú postavenie v slovenskom štáte sa ich emočne dotýkalo.⁶⁴ Diskriminačnú politiku slovenskej vlády otvorene kritizovali, preto sa stali pomyselným „trňom v oku“ Ľudáckeho kabinetu.⁶⁵ Patričný výraz tomu dávali na stránkach *Národnej jednoty*, kde sa objavovali kritické, ba miestami až ironizujúce články predovšetkým na adresu premiéra Vojtecha Tuku, ktorého noviny titulovali jeho pôvodným maďarským menom Béla. *Národná jednota* s obľubou písala o slovenskom štáte a jeho činiteľoch v úvodzovkách („slovenský štát“, „samostatný“ štát, „vodca“ Tiso). Články obdobného razenia sa objavovali aj v cirkevnej tlači juhoslovanských Slovákov – v mesačníku *Nádej*, vydávanom v Kysáči, a v *Evanjelickom hlásnikovi*, vydávanom v Erdevíku. Slovami historika

⁶¹ ŠKORVANKOVÁ, ref. 56, s. 87–88. Itinerár Hurbanovej cesty do Belehradu sa zachoval vo fonde ASEAVCS Stará Pazova, f. Vladimír Hurban Vladimírov – články, č. j. 224. Referát o mojej včerajšej ceste do Belehradu – 15. 3. 1941. V. Hurban Vladimírov o svojej ceste na oslavy 14. marca napísal: „Idem ta úplne a výlučne vo svojom mene s heslom, že Slováč sa má tešiť, že Slovenská republika je tu, žije, zmáha sa, zveľaďuje sa a že Boh, ak dal trpieť – ale zhynúť nedal toľkej rodine!“

⁶² SOVILJ, Milan. Československo-jugoslávské vzťahy v lete 1939 – 1941: od zániku Československej republiky do okupácie Kráľovstvom Jugoslávie. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, s. 166–167.

⁶³ Kontakty medzi slovenskými vyslancami v Juhoslávii, resp. Chorvátsku a evanjelikmi existovali pravdepodobne hlavne vďaka osobe V. Hurbana Vladimírova. Ešte pred Ciekerovým nástupom do funkcie Starú Pazovu navštívil aj K. Murgaš, ktorý sa v centre sriemských Slovákov evanjelického vierovyznania zdržal tri dni. Počas svojej návštevy sa zúčastnil aj na službách Božích v miestnom chráme. ASEAVCS Stará Pazova, f. Matica slovenská, č. j. 649. Program návštevy vyslanca K. Murgaša v Starej Pazove.

⁶⁴ Späť so Slovenskom mala u juhoslovanských evanjelických Slovákov mnoho podob. Slovenskí evanjelickí farári študovali teológiu v Bratislave, pri bohoslužbe používali rovnakú agendu a bohoslužobný poriadok ako evanjelici na Slovensku. To isté platilo aj pre bohoslužobné knihy a používanie zhodného pomenovania cirkvi. KOŠTIAL, Rudolf. Slovenskí evanjelici v zahraničí. Duchovná opatera slovenských evanjelických vysťahovalcov. Martin: Osveta, 1992, s. 83.

Čo je však paradoxné, evanjelická komunita v Juhoslávii sa nesePARovala len od politických a kultúrnych organizácií spojených s režimom HŠLS, ale žila v istej izolácii aj od vlastných súvercov na Slovensku. Cirkevné listy si vo vydaní z 28. 4. 1939 povzdychli: „Evanjelická slovenská cirkev v Juhoslávii je nám najbližšou i po viere i po krvi, iba že nás delí niekoľko sto kilometrov. Je však zvlášť, že nemáme s ňou stykov. Našich Slovákov – ktorí sú všetci evanjelici – navštevujú rozličné akademické, kultúrne, ba i futbalové spolky. Ale na cirkevnom poli sa vôbec neschádzame, až na to, že pri posledných biskupských inštaláciách u nás i u nich reprezentanti cirkvi sa vzájomne navštívili a pozdravili.“ Evanjelická slovenská cirkev v Juhoslávii. In Cirkevné listy, 28. 4. 1939, roč. 53, č. 9, s. 178.

⁶⁵ SOVILJ, ref. 62, s. 158.

Milana Sovilja, v roku 1939 a čiastočne i v roku 1940 tlač slovenských evanjelikov v Juhoslávii využívala doslova každú možnosť verbálne si „kopnúť“ do vlády⁶⁶, a to najmä v rámci rubriky *Listy zo Slovenska*, ktorá redakcii pod rúškom anonymity pisateľov umožňovala naplno prejať jej protiľudácku politickú orientáciu.

Nezostalo len pri štipľavých vetách v krajaňských periodikách. Z pohľadu záujmu slovenskej vlády o krajanov v cudzine a ich ideologické „spracovanie“ skončili fiaskom nielen pokusy o ideový prerod evanjelickej slovenskej menšiny, ale aj snahy Študentského odboru Slovensko-juhoslovanskej ligy z júla 1939 zorganizovať v slovenských obciach v Juhoslávii propagačné prednášky pre krajanov o slovenskom štáte.⁶⁷ Účastníci výpravy zo Slovenska zažili u vojvodinských Slovákov veľmi chladné prijatie, ktoré hraničilo až s ignorantsvom.⁶⁸

Ako podotkol historik Miroslav Hroch, slovenská menšina sa v Juhoslávii tešila ojedinelému postaveniu, porovnateľnému azda len s postavením minorít v medzivojnovom Československu či Estónsku. Vysoká miera kultúrnej autonómie, ktorou ju Belehrad častoval, jej umožňovala vyjadrovať svoje názory slobodne, a to aj napriek opakovaným intervenciám J. Ciekeru a ministerstva zahraničných vecí, aby juhoslovanské úrady v záujme dobrých slovensko-juhoslovanských vzťahov takéto prejavy netrpeli.⁶⁹

Slovenskí evanjelici v Rumunsku

Na rozdiel od Maďarska a Juhoslávie boli evanjelici v rámci slovenskej komunity v Rumunsku menšinou. Z približne 50-tisícovej slovenskej komunity⁷⁰ tvorili približne jednu pätinu celkového slovenského osídlenia tzv. Veľkého Rumunska pred rokom 1918, sústredeného v aradsko-čanádskej, banátskej a bukovinskej oblasti a v Sedmohradskom rudohorí.⁷¹ Evanjelickí Slováci boli združení v štyroch matkocirkvách – Nadlak, Butín, Vuková a Mokrá, resp. v troch filiách – Semlek, Cipár a Morava. Od 31. januára 1933 ich integroval samostatný slovenský seniorát na čele s nadlackským farárom Jánom Kmeťom (od decembra 1935 ho vystriedal Ivan Bujna⁷²). Zriadenie vlastného seniorátu umožnilo slovenským evanjelikom v Rumunsku dovŕšiť svoj konfesionalno-konštitučný proces. Rozhodnutie odlúčiť sa od nemeckých cirkevných zborov, zlúčených do Krajinskej evanjelickej cirkvi (*Landeskirche*) so sídlom v Sibiu, ku ktorej sa pripojili 25. novembra 1922, a odmietnutie pripojiť sa k maďarským cirkevným zborom v novoutvorenej evanjelickej synodálno-presbyteriálnej cirkvi so sídlom v blízkom Arade sa ukázali byť z hľadiska národného vývoja evanjelických Slovákov v Rumunsku kľúčovými.⁷³

⁶⁶ SOVILJ, ref. 62, s. 161-163; ŠKORVANKOVÁ, ref. 56, s. 88-89.

⁶⁷ ŠKORVANKOVÁ, ref. 56, s. 88-89.

⁶⁸ JARINKOVIČ, ref. 59, s. 54.

⁶⁹ HROCH, Miroslav. Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy. Praha: SLON, 2016, s. 275.

⁷⁰ Niektoré zdroje hovoria o 60 tisíc Slovákov v medzivojnovom Rumunsku. Porovnaj DOVAL, Peter Pavol. Slováci v Rumunsku. In *Náš národ*, október 1943, roč. 1, č. 2, s. 105.

⁷¹ DOVAL, ref. 70, s. 105.

⁷² I. Bujna bol farárom v Nadlaku dlhý čas, a to v rozpätí rokov 1909 – 1948. V roku 1948 repatrioval na Slovensko, kde o rok neskôr zomrel. KOŠTIAL, ref. 64, s. 60.

⁷³ KMEŤ, ref. 39, s. 278.

Podľa štatistík z roku 1938 prináležalo do slovenského seniorátu evanjelickej cirkvi 9 256 osôb. Z tohto počtu bolo najviac evanjelických Slovákov organizovaných v evanjelickom zbore v Nadlaku (7 214), ďalej vo Vukovej s príslušnými diaspórami (813), Butíne (598), Cipári (343), Mokrej (161) a Morave (127). Do konca roku 1938 stúpol počet slovenských evanjelikov na 9 288.⁷⁴

Demografické rozvrstvenie Slovákov v Rumunsku narušila sovietska anexia Besarábie a severnej Bukoviny, ale hlavne tzv. druhá Viedenská arbitráž z 30. augusta 1940. Rumunsko muselo na jej základe odstúpiť Maďarsku severnú Transylvániu s rozlohou približne 43 tisíc km².⁷⁵ V poarbitrážnom Rumunsku zostala necelá polovica z pôvodnej národnostnej skupiny Slovákov rozmiestnená v troch oblastiach. Početne najväčšia obývala Aradskú župu. Centrum slovenskej komunity v Rumunsku Nadlak obývalo 5 000 Slovákov, v obciach Cipár, Chereluș, Ineu, Mokrá, Pečița, Semlak, Șeitin, Buteni, Arad, Satu Nou, Veľký Pereg, Prunișor, Sebiș a Pâncota žilo spolu 3 000 Slovákov. Banátsku skupinu Slovákov tvorilo okolo 7 000 osôb v Temešsko-torontálskej župe roztrúsených v obciach Temešvár, Vuková, Butín, Morava, Brestovec, Teș, Felnac a Herneacova a v menších obciach Severínskej a Karašskej župy. Menšie komunity Slovákov zväčša katolíckeho vierovyznania v počte asi 5 000 osôb žili v bukovinských obciach, ktoré boli pripojené k Sovietskemu zväzu. Z uvedených počtov Slovákov žijúcich v Rumunsku po auguste 1940 tvorili evanjelici vyše polovicu. Rozvoju náboženského života katolíckych Slovákov bránila predovšetkým ich rozptýlenosť. V roku 1943 v krajine neexistovala ani jedna samostatná katolícka farnosť a v celom Rumunsku pôsobil len jeden katolícky kňaz slovenskej národnosti.⁷⁶ Aj väčšie obce so zastúpením 50 – 90 % slovenského obyvateľstva boli často len filiálkami maďarských farností, kde Slováci nemali možnosť používať pri cirkevných úkonoch svoj jazyk.⁷⁷

Slovenskí evanjelici v Aradskej a Temešskej župe mali na výkon duchovných potrieb utvorené oveľa lepšie podmienky. Vo všetkých slovenských evanjelických zborech pôsobili slovenskí kňazi.⁷⁸ Roky 1933 – 1953, keď v Rumunsku jestvoval samostatný slovenský evanjelický seniorát, možno z hľadiska rozvoja duchovného života evanjelických Slovákov označiť za „zlatú éru“.⁷⁹ Slovenský evanjelický seniorát sídlia v Nadlaku vyvíjal na prelome 30. a 40. rokov intenzívne úsilie s cieľom zjednotenia všetkých slovenských evanjelikov v mnohonárodnostnom Rumunsku, vyznačujúcich sa vysokou mierou národnej a kultúrnej emancipovanosti. V januári 1941 padol na seniorálnom konvente dokonca návrh nominovať nadlackého farára I. Bujnu na biskupa a taktiež návrh na zvolenie troch vikárov,

⁷⁴ Seniorálny konvent ev. a. v. cirkve v Nadlaku. In *Naše snahy*, 30. 9. 1939, roč. 4, č. 28, s. 2.

⁷⁵ BALOGH, Béni L. *The Second Vienna Award and the Hungarian-Romanian Relations 1940 – 1944*. Boulder: Social Science Monographs, 2011, s. 231.

⁷⁶ DOVAL, ref. 70, s. 106. Začiatkom roku 1938 ním bol Vladimír Hríbik, pôsobiaci v Bodonoši. DOČOLOMANSKÝ, Rudolf. Slováci v Rumunsku. In *Naše snahy*, 1. 1. 1938, roč. 3, č. 1, s. 2.

⁷⁷ DOČOLOMANSKÝ, Rudolf. Slováci v Rumunsku (Dokončenie). In *Naše snahy*, 6. 1. 1938, roč. 3, č. 2, s. 2.

⁷⁸ DOVAL, ref. 70, s. 106.

⁷⁹ VANKO, Juraj Dušan. *Slovenskí evanjelici v Rumunsku v 20. storočí*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2015, s. 144.

ktorí by zastupovali tri národnosti žijúce v biskupstve. Evanjelickí Slováci sa tak tiež dožadovali, aby mali svoje zastúpenie v generálnom konvente. Ich požiadavky však neboli naplnené.⁸⁰ Na druhej strane nezvolením I. Bujnu do funkcie biskupa boli ušetrení od sústredených tlakov odnože národnosocialistickej strany pre nemeckú menšinu v Rumunsku, reprezentovanej *Volksgruppenführerom* Andreasom Schmidtom, od implantovania ideológie národného socializmu medzi menšiny prostredníctvom cirkevnej platformy.⁸¹

Slovenský evanjelický seniorát zohrával vo vojnovom období okrem duchovných záležitostí čiastočne úlohu i pri organizovaní slovenskojazyčného vyučovania na slovenských školách v Rumunsku, čím prispieval k uchovávaní slovenského povedomia školopovinných žiakov, a to predovšetkým intervenciami na úradoch na Slovensku s požiadavkami vyslania slovenských učiteľov na Dolnú zem.⁸² Nad školstvom však evanjelická cirkev nemala takmer žiaden bezprostredný dohľad. Všetky slovenské školy v Rumunsku boli štátne s výnimkou evanjelickej školy vo Vukovej, ktorá mala spolu s nadlackou školou i vlastnú samosprávu a na jej fungovaní sa priamo podieľali cirkevníci. V školskom roku 1942/1943 ju navštevovalo 53 žiakov a pôsobil v nej jeden slovenský učiteľ.⁸³

O zriadení evanjelickej školy sa pôvodne uvažovalo aj v Nadlaku, avšak po pridelení prvých štyroch slovenských učiteľov roku 1937 sa od myšlienky opätovného prechodu poštátnenej školy do cirkevných rúk upustilo. V roku 1938 bol počet učiteľov v Nadlaku zvýšený na šesť. Školu navštevovali výlučne evanjelické deti, katolícke chodili do maďarskej rímskokatolíckej školy. Slovenská evanjelická cirkev v Nadlaku sa na zabezpečovaní slovenskej výučby nemusela nijako finančne podieľať. Školské budovy však zostávali naďalej v jej majetku. Aj keď ich cirkev prenajala obci, čím sa odbremenila od financovania prevádzkových nákladov, opravy budovy a drobnú rekonštrukciu interiéru vrátane renovácie zariadenia (tabúľ, lavíc, stolov, skriň atď.) uskutočňovala naďalej vo vlastnej réžii. Presbytérium ale nebolo vo veciach údržby a obnovy interiérov nadlackej školy práve najzhovievavejšie. Vybavenie učební bolo zastarané, výučba pre nedostatok priestorov istý čas počas roku 1939 prebiehala v dvojzmennej prevádzke

⁸⁰ VANKO, ref. 79, s. 155-156.

⁸¹ V období národného socializmu sa v nemeckých protestantských kruhoch objavovali tendencie (obrazne povedané) reformovať aj reformované učenie spochybňovaním židovského pôvodu Ježiša Krista či požiadavkami odstrániť z Biblie Starý zákon. SZABÓ, Miloslav. „Klérofašizmus“? Katolicizmus a radikálna pravica v stredoeurópskom kontexte (1918 – 1945). In Historický časopis, 2017, roč. 65, č. 4, s. 678-679.

⁸² Všetci slovenskí učitelia v Rumunsku (štátni učitelia, učitelia začiatočníci i cirkevní učitelia) boli na základe rozhodnutia Ministerstva školstva autonómnej Slovenskej krajiny z januára 1939 prevzatí do Štátnej školskej správy na Slovensku, pokiaľ na výkon učiteľského povolania spĺňali kvalifikačné predpoklady. Slovenskí učitelia v Rumunsku budú prevzatí slovenským min. školstva. In Naše snahy, 2. 2. 1939, roč. 4, č. 5, s. 2.

⁸³ DOVAL, ref. 70, s. 107-108. Celkovo slovenské školy navštevovalo v príslušnom školskom roku 1 481 žiakov v 16 obciach (v Nadlaku 716, v Cipári 134, v Skajúši 127, vo Veľkom Peregu 95, v Malej Poľane 61, v Butíne a Nadlaku Vil 53, v Berzáskej 31, v Pečiči 25, vo Vermeši 25, v Brestovaci 24, v Morave 23, v Teši 21 a v Semlaku a Mokrej 20). Najviac slovenských učiteľov pôsobili v Nadlaku (7), v Cipári, Skajúši, Veľkom Peregu a Malej Poľane po dvoch, v ostatných slovenských školách po jednom.

až do neskorých večerných hodín. Obrat nastal až po tom, čo cirkevníci presbyteriu pohrozili preradením detí do rumunskej školy.⁸⁴

Povolanie učiteľa sa v prostredí rumunských Slovákov, podobne ako v iných dolnozemskejších komunitách, neobmedzovalo len na zabezpečovanie vyučovacieho procesu. Učiteľ bol spoločne s kňazom tradičnou autoritou, ktorá organizovala i spolkový život a voľnočasové aktivity a prepájala tak národný a náboženský život slovenskej menšiny. Tolerantná kultúrna politika rumunskej vlády voči Slovákom, rámcovaná spoločným protimaďarským vyhranením, umožnila začiatkom 40. rokov nielen vznik siedmich nových slovenských škôl v Rumunsku, ale aj slobodný rozvoj národného a duchovného života Slovákov.⁸⁵ Jazykové a kultúrne práva a vzájomnú spoluprácu v oblasti školstva garantovala slovensko-rumunská kultúrna dohoda, uzavretá v Bukurešti 9. mája 1943 v zastúpení slovenským ministrom školstva a národnej osvety Jozefom Sivákom a rumunským ministrom národnej osvety a kultu Ionom Petrovicim.⁸⁶

Slovenskí pedagógovia zaznamenali na kultúrno-organizačnom poli napriek vojnovým časom viaceré úspechy. V Cipári sa novovymenovanému učiteľovi P. Lovcimu v školskom roku 1943/1944 podarilo zorganizovať výstavbu evanjelického domu, ktorý slúžil nielen na náboženské, ale aj kultúrno-osvetové činnosti. Verejná aktivizácia slovenských učiteľov, ktorí boli do Rumunska vysielaní zo Slovenska na pedagogickú misiu⁸⁷, prispievala k zomknutiu národného života slovenských evanjelikov, ako i katolíkov, žijúcich v národnostne zmiešanom prostredí spoločne s Rumunmi, Nemcami a Maďarmi.⁸⁸ Ich všestranná činnosť, prepájajúca národný a duchovný život, umožňovala rumunským Slovákom efektívnejšie odolávať odnárodňovacím tendenciám, ktoré sa prejavovali najmä v obciach s početnejším zastúpením maďarských, nemeckých a poľských komunit. Spolkové aktivity slovenských evanjelikov neorganizovali len učitelia, ale aj samostatne pôsobiace inštitúcie. Okrem Slovenského ľudového kruhu (založený roku 1898) a Hospodárskeho spolku (založený roku 1914) to bol predovšetkým najväčší Slovenský kultúrny spolok založený v Nadlaku roku 1924, ktorý svoju pôsobnosť rozšíril do ďalších siedmich obcí v Rumunsku, kde vznikli jeho pobočky. Konfesionálny rámec, obsiahnutý aj v samotnom názve, mal jediný ženský spolok rumunských Sloveniek – Evanjelický ženský spolok.⁸⁹ Organizoval okrem iného charitatívne akcie v období vianočných sviatkov.⁹⁰

⁸⁴ Školské otázky v Nadľaku. In Naše snahy, 19. 11. 1939, roč. 4, č. 35, s. 1-2.

⁸⁵ Slová vďaky rumunských Slovákov za „možnosť plného národného života“ prostredníctvom povolenia otvoriť národné školy deklarovali i na stránkach periodika Slovákov a Čechov v Rumunsku Naše snahy. Pozri ALFA, L. K. Slovenské dieťa do slovenskej školy! In Naše snahy, 8. 9. 1938, roč. 3, č. 27, s. 1.

⁸⁶ Dokumenty. In Náš národ, október 1943, roč. 1, č. 2, s. 109-112.

⁸⁷ Ministerstvo školstva a národnej osvety Slovenskej republiky vyslalo napríklad v školskom roku 1942/1943 do Rumunska 23 učiteľov. Na slovenské školy a pedagógov dohliadal vlastný školský inšpektor pri generálnom školskom inšpektoráte v Temešvári. DOVAL, ref. 70, s. 107.

⁸⁸ Blížšie k situácii v jednotlivých obciach so slovenským osídlením v Rumunsku pozri BAUE-ROVÁ, Jana. Slovensko a Rumunsko v rokoch 1939 – 1944. Krakov; Trnava: Spolok Slovákov v Poľsku – Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2014, s. 175-203.

⁸⁹ DOVAL, ref. 70, s. 108.

⁹⁰ Teplá ruka starej vlasti v Poiana Micului a v Nadľaku. In Naše snahy, 28. 1. 1940, roč. 5, č. 5, s. 2.

O udalostiach spätých s náboženským životom slovenských evanjelikov informoval do roku 1941 týždenník *Naše snahy*, ktorý pre nedostatok technických síl v tlačiarňi zanikol. V neskoršom období si nadlackí Slováci zakúpili vlastnú kníhtlačiareň, v ktorej chceli tlačiť nový týždenník a náboženský časopis pre evanjelikov.⁹¹ Táto snaha však zostala len v štádiu úvah.

Slovenskí evanjelici v Bulharsku

Najmenšiu komunitu dolnozemských Slovákov tvorili bulharskí Slováci. Slováci, ktorí sa do Bulharska prisťahovali na prelome 19. a 20. storočia z už kolonizovaných dolnozemských enkláv⁹², obývali tri hlavné sídelné oblasti: tzv. južnú (Sofia), východnú (Dolné Ezerovo a Burgas) a severnú (Lom, Pišurka, Orechovo, Vojvodovo, Gorna Mitropolija, Podem/Mrtvica a Brašljanica).⁹³

Celkový počet Slovákov v Bulharsku bol oproti ostatným dolnozemským komunitám takmer zanedbateľný. Podľa štatistík z vojnového obdobia išlo len o 1 635 osôb. Najväčšiu komunitu tvorili v Gornej Mitropoliji (669 osôb), nasledoval Podem (338), Brašljanica (232), Pišurka (133), Vojvodovo (115), Orechovo (68) a Dolný Ezerov (26), ďalších 54 Slovákov žilo roztratené v iných bulharských mestách a obciach.⁹⁴ S výnimkou pišurských Slovákov pôvodne pravoslávneho vierovyznania boli takmer všetci bulharskí Slováci evanjelici.⁹⁵ V dedinách mali svoj kostol alebo modlitebňu.⁹⁶ Pred príchodom kňazov zo Slovenska (a niekde ešte aj v rokoch druhej svetovej vojny) duchovné potreby zabezpečovali laickí a ľudoví kazatelia. Tí realizovali náboženské obrady pri nedeľných alebo výročných bohoslužbách a pri pohreboch, avšak nemali oprávnenie vykonávať krst, konfirmáciu či sobáš (tie uskutočňovali bulharskí popi v pravoslávnych kostoloch).⁹⁷ Počas vojny sa pri bulharských Slovákoch vystriedalo viacero evanjelických kňazov. Mikuláš Mitaľ, pôsobiaci v Bulharsku od 1. novembra 1937 do 30. júna 1940, dal do poriadku rozhárané pomery spôsobené konfliktmi medzi zbormi za čias pôsobenia predošlého kňaza Jána Galáda, rozbehol prípravy na stavbu nového kostola v Gornej Mitropoliji a vypracoval prvý štatút slovenskej evanjelickej cirkvi v Bulharsku. Mitaľove ambiciózne pokusy sa pre vojnové udalosti a následnú povojnovú reemigráciu bulharských Slovákov nepodarilo dokončiť. Jeho nástupcovia, farári Ondrej Hruška, Alexander Lichner a Jozef Kováč, pôsobili

⁹¹ DOVAL, ref. 70, s. 108.

⁹² Išlo hlavne o rodiny z Padiny, Kovačice a Nadlaku, menej početné skupinky bulharských Slovákov pochádzali tiež zo Starej Pazovy, Boľoviec, Hajdušíc, Kysáča, Petrovca, Semleku, Pitvaroša, Sarvaša a Slovenského Komlóša. BOTÍK, Ján. Slováci v Bulharsku. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994, s. 6.

⁹³ MICHALKO, Ján. Slováci v Bulharsku. In *Náš národ*, december 1943, roč. 1, č. 4, s. 291.

⁹⁴ MICHALKO, ref. 93, s. 293.

⁹⁵ Špecifickým prípadom boli Slováci z česko-slovenskej obce Vojvodovo. Vojvodovskí Slováci sa pôvodne hlásili k evanjelikom, avšak neskôr pod vplyvom uzatvárania manželstiev s českým obyvateľstvom konvertovali na sektárske odnože kresťanstva – metodizmus, darbizmus a nazarénstvo –, udomácnené medzi českou komunitou. BOTÍK, ref. 92, s. 37.

⁹⁶ MICHALKO, ref. 93, s. 296.

⁹⁷ BOTÍK, ref. 92, s. 34-35.

pri bulharských Slovákoch do jari 1944. Po ich odchode zostali bez farára a kňazské úkony museli opätovne zabezpečovať laici.⁹⁸

Kultúrny život evanjelických Slovákov v Bulharsku sa koncentroval v národných domoch. Ženy sa organizovali v ženských spolkoch pod záštitou evanjelickej cirkvi, podobne ako v Rumunsku.⁹⁹ Vyhliadky národného rozvoja slovenských evanjelikov v Bulharsku sa však celkovo javili kriticky. Okrem pridelených kňazov zo Slovenska v ich radoch úplne absentovala vrstva študovanej inteligencie. Prevažná časť bulharských Slovákov sa živila roľníctvom, časť v snahe lepšie sa materiálne zabezpečiť si začala zarábať remeslom.¹⁰⁰ Jediný študovaný bulharský Slovák, profesor Samuel Jaroslav Zachej, žil dlhodobo v Sofii, teda mimo slovenských enkláv, a ďalší vzdelanec Ján Ambruš (prvý slovenský maturant v Plevne) pôsobil ako štátny učiteľ v Pezinku.¹⁰¹ Ku kultúrnemu zdecimovaniu slovenskej menšinovej komunity prispelo i úradné zatvorenie všetkých národných škôl v roku 1934. Rozhodnutie bulharskej vlády narušilo kontinuitu slovenského vzdelávania, ktoré sa v Gornej Mitropoliji v rokoch 1925 – 1934 realizovalo dokonca v samostatnej slovenskej národnostnej ľudovej škole a od roku 1928 aj v slovenskej meštianskej škole (v tzv. progymnáziu).¹⁰² Chýbajúcu výučbu v slovenčine len čiastočne napravilo zriadenie doplnovacích slovenských škôl so štyrmi (neskôr šiestimi) hodinami v slovenskom jazyku, uskutočňovanými v stredu a v sobotu popoludní.¹⁰³ Z dôvodu málopočetnosti a absentujúceho kultúrneho zázemia sa bulharskí Slováci usilovali nadviazať určité kontakty s evanjelickými krajanmi v Rumunsku. Rumunskí Slováci im vytvorili priestor v časopise *Naše snahy*, ktorý uverejňoval príležitostné správy o ich živote.¹⁰⁴ So zánikom *Našich snáh* v roku 1941 zanikla aj jediná existujúca kultúrna platforma slovenských evanjelikov v Bulharsku. Proces narušenia slovenskej etnodiaspóry bol dovŕšený po vojne, keď v rokoch 1945 – 1949 do ČSR emigrovalo asi tisíc bulharských Slovákov. Osídlenie plevenských osád slovenskými kolonistami sa zredukovalo na štatistické minimum.¹⁰⁵

Záver

Slovenské dolnozemske komunity nadobudli počas obdobia druhej svetovej vojny skúsenosti s novými štátmi a politickými režimami. V dôsledku politicko-vojenskej agresie Maďarska, ktoré ako nemecký spojenec v rokoch 1938 – 1941 získalo časti území Československa, Rumunska a Juhoslávie, sa veľká časť dolno-

⁹⁸ BOTÍK, ref. 92, s. 37.

⁹⁹ MICHALKO, ref. 93, s. 296.

¹⁰⁰ Slovák z Gornej Mitropoliji Juraj Ďurica si vo svojom článku publikovanom v *Našich snahách* povzdychol: „Zpočiatku bolo nám tu ťažko, kým sme nemali učenejších ľudí medzi sebou. Bez školených vodcov ťažko je shromažďovať sa a organizovať...“ ĎURICA, Juraj. Ako sa boría za svojeť naši bratia v Gornej Mitropoliji. In *Naše snahy*, 31. 3. 1940, roč. 5, č. 13, s. 2.

¹⁰¹ MICHALKO, ref. 93, s. 294.

¹⁰² BOTÍK, ref. 92, s. 42.

¹⁰³ MICHALKO, ref. 93, s. 295.

¹⁰⁴ List od našich Slovákov z Bulharska. In *Naše snahy*, 10. 12. 1939, roč. 4, č. 38, s. 2.

¹⁰⁵ PENČEV, Vladimír. Po serpentínách sebezpoznaní a poznání toho druhého. Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice. Praha: Fakulta humanitních studií UK v Praze, 2012, s. 66-67.

zemských Slovákov na prechodný čas dostala do lona Maďarského kráľovstva. Ďalšie skupiny Slovákov obývali obce v poarbitrážnom Rumunsku, v ustašovskom NDH a v Nemcami okupovanej zóne Srbska. Podmienky národného a náboženského života slovenských komunít sa líšili v závislosti od národnostných politík týchto krajín a lokálnych špecifik, v akých koexistovali s inými národmi a národnosťami.

Zbory slovenskej evanjelickej cirkvi na Dolnej zemi nemuseli počas vojnového obdobia čeliť likvidačným, resp. cirkevno-asimilačným tlakom, ako napríklad pravoslávni Srbi v ustašovskom Chorvátsku. Naopak, berúc na zreteľ mimoriadne pomery, vojnové obdobie prežili bez väčšej ujmy.

Najväčšími problémami, s ktorými sa dolnozemskí slovenskí evanjelici museli konfrontovať, bola roztrieštenosť cirkevných štruktúr po územných zmenách, strata družobných väzieb s okolitými farnosťami a fíliami z medzivojnového obdobia a obzvlášť v Maďarsku aj silnejúce maďarizačné snahy štátnych úradov, voči ktorým sa evanjelici ako presvedčení šíritelia evanjelia v národnom jazyku veriacich ostro vymedzovali.

Evanjelická cirkev dokázala v dolnozemskom prostredí slovenskú menšinu integrovať omnoho funkčnejšie než v Maďarsku pôsobiaca Strana slovenskej národnej jednoty či kultúrne aktivity pod patronátom vyslanectiev Slovenskej republiky. K tým najmä juhoslovanskí Slováci prechovávali konštantnú nedôveru, ba v niektorých prejavoch až otvorenú rezistenciu, čo vyplývalo z konfesionálne determinovaného vnímania vzťahu Slovenskej republiky a slovenských dolnozemských komunít. Len minimum evanjelických Slovákov na Dolnej zemi (obzvlášť v Juhoslávii) podporovalo režim katolíckej HSĽS, ktorá evanjelikov na domácej pôde v rozpore s ekumenickým heslom spoločného „boja za národnú vec“ odsúdila na vedľajšiu koľaj. Vzťah Ľudákov k evanjelikom na Slovensku sa tak celkom pochopiteľne stal na celé vojnové obdobie určujúcou mierkou pre vzťah slovenských dolnozemských evanjelikov k Slovenskej republike a jej reprezentantom.

Vzhľadom na vlažný postoj slovenskej evanjelickej komunity k slovenskému štátu boli hlavným inkubátorom slovenského národno-kultúrneho života inštitúcie s dlhšou a univerzalistickejšou tradíciou – škola, kostol, miestne kultúrno-osvetové spolky, cirkevný zbor, ale najmä rodina. Slovenských dolnozemských evanjelikov viazalo k týmto ustanovizniám hlbšie emočné puto a videli v nich väčšie stelesnenie „slovenskosti“ ako v novovzniknutom slovenskom štáte. Ako sa ukázalo na lokálnej úrovni na príklade situácie rumunských Slovákov, miestne cirkevné evanjelické autority dokázali svojimi intervenciami vyriešiť vzniknulé problémy v oblasti národného a duchovného života a vzdelávania neraz oveľa efektívnejšie ako slovenské ministerstvá a zastupiteľské úrady.

Evanjelickí Slováci na Dolnej zemi sa v protiklade s očakávaniami slovenskej vlády nestali ľahko ovládnuteľnou minoritou, ktorej lojalitu si možno kúpiť domnelou ochranou jej menšinových práv. Na rozdiel od precízne a premyslene organizovanej národnostnej politiky Nemeckej ríše v krajinách s početnejším zastúpením nemeckej menšiny prostredníctvom *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi), slovenskej vláde sa nepodarilo politicky, organizačne ani kultúrne podchytiť

slovenské enklávy na Dolnej zemi. Ba čo viac, popri politicky indiferentných, resp. neutrálnych enklávach (Maďarsko, čiastočne Rumunsko) predstavovali slovenské evanjelické komunity v zahraničí (predovšetkým v Juhoslávii) ostrov opozície voči ľudáckemu režimu, ktorý Bratislava nedokázala ovládať vlastnými mocenskými pákami. Aj keď protiľudácke názorové prúdy, rozšírené medzi juhoslovanskými Slovákami a prezentované i smerom navonok v krajanskej tlači, nemohli ľudácky režim existenčne ohroziť, jeho predstaviteľom už len samotná prítomnosť takejto opozície zaiste nebola príjemná – najmä nie v čase, keď podľa oficiálneho stereotypu „národné teleso“ doma i v zahraničí má držať jednotnú líniu a byť oddané svojim politickým vodcom. Ako poznamenal etnograf Ján Botík, v danej súvislosti sa treba zamyslieť, do akej miery hrala v občiansko-politických postojoch a konaní juhoslovanských Slovákov počas vojny (i po nej) kľúčovú rolu autentická evanjelická viera a do akej miery evanjelická identita, historicky vymedzená rezistentne voči ofenzívnemu politickému katolicizmu.¹⁰⁶

Ukončenie druhej svetovej vojny, porážka ľudáckeho režimu a fašizmu, obnovenie predmníchovských hraníc, ako aj postupný nástup komunistických režimov v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy a s ním spojená sekularizácia nastolili v domovinách slovenských enkláv novú spoločensko-politickú realitu. Komunity dolnozemskej Slovákov postavili pred nové problémy, v rámci ktorých už konfesijný aspekt nebol až takým dôležitým faktorom.

Zoznam prameňov a literatúry:

Archívy:

Archív slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi v Srbsku Stará Pazova: fond Matica slovenská; fond Vladimír Hurban Vladimírov – články.
Štátny archív v Banskej Bystrici: fond Pohronska župa.

Pramene a edície:

Seznam obcí a okresů republiky Česko-Slovenské, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku. Praha: Státní úřad statistický, 1939.
SPIŠIAK, Ján. Spomienky z Budapešti 1939 – 1944. Bratislava: Slovak Academic Press, 2010.
TILKOVŠZKY, Lóránt. K dejinám Slovákov v Maďarsku 1919 – 1945. Bratislava: Stála konferencie slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1996.

Dobová tlač:

Cirkevné listy, 1939, 1946.
Čabiansky kalendár na obyčajný rok 1938.
Evanjelický hlásnik: cirkevno-spoločenský, vnútorno-misijný časopis, 1938.
Národná jednota, 1939.
Náš národ, 1943.
Naše snahy, 1938, 1939, 1940.

¹⁰⁶ BOTÍK, Ján. Evanjelická cirkev a luteranizmus v živote dolnozemskej Slovákov. In BOTÍK, Ján (ed.). Dolnozemskej Slováci. Tri storočia vystaňovaleckých osudov, spôsobu života a identity Slovákov v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2011, s. 56.

Politika, 1932.

Služba, 1939.

Stráž na Sione, 1939.

Monografie a zborníky ako celok:

- BALOGH, Béni L. The Second Vienna Award and the Hungarian-Romanian Relations 1940 – 1944. Boulder : Social Science Monographs, 2011.
- BAUEROVÁ, Jana. Slovensko a Rumunsko v rokoch 1939 – 1944. Krakov; Trnava: Spolok Slovákov v Poľsku – Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2014.
- BOTÍK, Ján. Slováci v Bulharsku. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994.
- BYSTRICKÝ, Valerián. Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939. Bratislava: VEDA, 2014.
- DEÁK, Ladislav. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939. Bratislava: VEDA, 1990.
- HROCH, Miroslav. Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy. Praha: SLON, 2016.
- HRUBOŇ, Anton. Hlinkova garda na území Pohronskej župy 1938 – 1945. Organizácia a aktivity. Ružomberok: Historia nostra – Ústav pamäti národa, 2012.
- JARINKOVIČ, Martin. Slovensko a Juhoslávia v rokoch II. svetovej vojny. Banská Bystrica: Klub priateľov Múzea SNP, 2012.
- KMEŤ, Miroslav. Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov 1. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012.
- KMEŤ, Miroslav. Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov 2. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2017.
- KOŠTIAL, Rudolf. Slovenskí evanjelici v zahraničí. Duchovná opatera slovenských evanjelických vysťahovalcov. Martin: Osveta, 1992.
- KRIŠTOFÍK, Juraj. „Javorinu Nemci nikdy nedostanú!“ Odboj a partizánske hnutie v podjavorinskom regióne 1939 – 1945. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2017.
- LACKO, Martin. Slovenská republika 1939 – 1945. Bratislava: Perfekt – Ústav pamäti národa, 2008.
- LIPTÁK, Ľubomír. 2217 dní. Slovensko v čase druhej svetovej vojny. Bratislava: Kaligram, 2011.
- MACHO, Peter. Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti. Bratislava: Prodama, 2011.
- MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Public holidays and festivities in totalitarian regimes: Case of Slovak Republic 1939 – 1945. In SGEM 2016: Proceedings from 3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts. Anthropology, Archeology, History & Philosophy. Sofia: STEF92Technology, 2016, s. 203-210.
- MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Between Politics and Culture: The Impact of Ideology on Cultural Heritage Protection in Slovak State 1939 – 1945. In Brukenthalia: Romanian Cultural History Review. Supplement of Brukenthal. Acta Musei, 2015, Vol. 5, No. 1, s. 794-801.
- MRVA, Ivan. Slovensko a Slováci v 2. polovici 19. storočia. Bratislava: Perfekt, 2010.
- PENČEV, Vladimír. Po serpentínach sebezpoznání a poznání toho druhého. Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice. Praha: Fakulta humanitních studií UK v Praze, 2012.
- PODOLEC, Ondrej. Prvý slovenský parlament. Snem Slovenskej republiky a jeho legislatívna činnosť. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017.

- POLÓNYOVÁ, Soňa. Z kultúrnych dejín Slovákov v Maďarsku (1945 – 1990). Krakov; Banská Bystrica: Spolok Slovákov v Poľsku – Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2016.
- SIRÁCKY, Ján et al. Slováci vo svete 1. Martin: Matica slovenská, 1980.
- SOKOLOVIČ, Peter. Hlinkova garda 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009.
- SOVILJ, Milan. Československo-jugoslávské vzťahy v letech 1939 – 1941: od zániku Československej republiky do okupácie Kráľovství Jugoslávie. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016.
- SVETOŇ, Ján. Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie. Bratislava: Ústav zahraničných Slovákov, 1942.
- SYRNÝ, Marek. Slovenskí komunisti v rokoch 1939 – 1944. Náčrt dejín Komunistickej strany Slovenska v odboji a v povstaní. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Múzeum SNP v Banskej Bystrici, 2013.
- THER, Philipp. Temná strana národných štátů. Etnické čistky v moderní Evropě. Praha: Argo, 2017.
- VANKO, Juraj Dušan. Slovenskí evanjelici v Rumunsku v 20. storočí. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2015.
- VÍTEK, Peter – DZURIAK, Karol. ... A napodobňujeme ich vieru. Z dejín Evanjelického cirkevného zboru a. v. v Ružomberku. Ružomberok: Občianske združenie Vladimíra Pavla Čobrdu, 2007.

Počet znakov vrátane medzier: 90 395

Počet slov: 12 551

FLORIÁN TOMÁNEK V STRANE SLOBODY (1946 – 1947)

Peter OLEXÁK

Katolícka univerzita v Ružomberku
Katedra histórie
Hrabovská cesta 1A
034 01 Ružomberok
peter.olexak@ku.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.362-381

OLEXÁK, Peter. Florián Tománek in the Liberty Party (1946 – 1947). The Catholic priest and deputy Florián Tománek (1877 – 1948) can be regarded as one of the figureheads that, after World War II, spearheaded Political Catholicism. He is an example mirroring the political life in Slovakia at his lifetime. His political dedication for the Liberty Party (*Strana slobody*) can be considered as one of the interesting moments of his personal life, but serves also as an example for the zeitgeist after World War II that had been shaped by a reshuffling of the political forces in the renewed Czecho-Slovakia. The intention of this paper is to explore relevant sources to reconstruct his part in the set-up of the post-World War Political Catholicism and to highlight his contributions for and his role in the Liberty Party (*Strana slobody*).

Kľúčové slová: Florián Tománek; Strana slobody; voľby; 1946;

Keywords: Florián Tománek; Liberty Party (*Strana slobody*); Elections; 1946;

Úvod

Nemožno povedať, že by postava kňaza, politika a novinára Floriána Tománka (1877 – 1948)¹ patrila medzi úplne zabudnuté. Svedčí o tom niekoľko prác

¹ Štúdiá je čiastkovým výstupom v rámci projektu VEGA 1/0035/17 Florián Tománek – kňaz, politik, publicista.

V úvodnej poznámke považujeme za potrebné skorigovať faktografické nepresnosti, ktoré sa vyskytujú v slovníkoch, ale aj novšej literatúre. Florián Tománek sa narodil 4. 5. 1877 v Borskom Sv. Petre (Bur-Szent-Péter). Gymnaziálne štúdiá absolvoval v Skalici a Bratislave, teologické štúdiá v Trnave a Spišskej Kapitule. Za kňaza bol vysvätený v Spišskej Kapitule 14. 6. 1903. Bol kaplánom v Podvlku, Čimhovej, Veličnej, Lokci, Hybiach, Poprade, Markušovciach, Zázrivej, Hruštine, Nižných Ružbachoch a Rabči. Už počas štúdiá publikoval v slovenskej katolíckej a politickej tlači. Ako kňaz sa angažoval v slovenskom spolkovom živote, zakladal svojpomocné družstvá, peňažné a úverové ústavy, propagoval slovenskú tlač. Za svoje politické názory a panslavizmus bol dvakrát suspendovaný biskupom Alexandrom Párwym. Od roku 1910 pôsobil

po roku 1989, ktoré sa priamo alebo okrajovo zaoberajú jeho životom.² Doteraz však nebolo spracované Tománkovo angažovanie sa v Strane slobody (SSL), ktorá v dobe svojho vzniku predstavovala jeden z hlavných straníckych pokusov o obnovu politického katolicizmu na Slovensku po roku 1945. Štúdia si kladie za cieľ zrekonštruovať prácu a aktivity Tománka v súvislosti s úvodnými peripetiami okolo vzniku tohto politického subjektu, resp. s jeho etablovaním, ale aj napätia, ktoré sa objavili po voľbách v roku 1946 a napokon mali za následok Tománkovo vylúčenie z SSL. K čiastkovým cieľom patrí snaha zistiť, čo viedlo k tomu, že Tománek sa už krátko po vstupe do SSL stal jednou z jej kľúčových postáv, hoci nepatril k zakladateľom či hlavným programovým ideológom tejto politickej strany. Práca sa opiera o pramennú základňu, ktorá je do veľkej miery torzovitá a roztrúsená vo viacerých archívnych fondoch slovenských i českých archívov. Dobová tlač rámcujúca prvé dva ročníky denníka Sloboda zároveň predstavuje menej známu Tománkovu novinársku aktivitu v období rokov 1946 – 1947.

Zakladanie Strany slobody

Pokiaľ sa aspoň letmo pozrieme na Tománkove politické začiatky, aby sme pochopili význam jeho nasledujúcej angažovanosti, treba pripomenúť, že už v roku 1905 sa spolu s Andrejom Hlinkom podieľal na založení Slovenskej ľudovej strany. V rámci jej štruktúr nepatril len k radovým členom. V rokoch 1918 – 1920 bol poslancom Revolučného národného zhromaždenia a v období rokov 1920 – 1929 poslancom Národného zhromaždenia. Jeho stranícke ambície sa prejavili aj v roku 1929, keď v dôsledku Tukovej aféry po vylúčení z Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) inicioval opozičnú Jurigovu slovenskú ľudovú stranu (JSLS). Jej vrcholným momentom bola účasť vo voľbách do Národného zhromaždenia v októbri 1929. V celonárodnom meradle však získala iba 0,1 % a v roku 1930 zanikla.³ Po tomto politickom intermezze sa Tománek stiahol zo straníckeho

mimo diecézy a v roku 1912 sa stal farárom v Karlovej Vsi. Patril k sympatizantom hnutia katolíckeho modernizmu a usiloval sa o demokratizáciu cirkvi na Slovensku podľa vzoru v českých krajinách. Po vzniku ČSR sa stal poslancom Revolučného národného zhromaždenia v Prahe. Bol zástancom autonomistického programu Andreja Hlinku. V roku 1929 bol vylúčený z HSLŠ a suspendovaný. V roku 1945 sa v spolupráci s českými katolíkmi pokúšal vytvoriť spoločnú katolícku stranu, no napokon prijal členstvo v Strane slobody. Zomrel 25. 3. 1948. Je pochovaný na cintoríne v Borskom Petre, ktorý je dnes súčasťou Borského Mikuláša. Porov. Archív Spišského biskupstva (ďalej len DA) Spišské Podhradie, Liber presbyterorum, s. 283-284; Národný biografický ústav Slovenskej národnej knižnice v Martine, Tománek Florián.

² HOLEC, Roman. Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť. Martin: Matica slovenská, 1997, s. 109, 208-211; HERTEL, Maroš. Vzostupy a pády Floriána Tománka. In ROGULOVÁ, Jaroslava – HERTEL, Maroš et al. Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách. Bratislava: Veda, 2016, s. 23-36. Do výpočtu prác o Tománkovi patria aj dve absolventské práce: KOVÁČIK, Peter. Florián Tománek, život a dielo. Bratislava: FiF UK, 2014; KOVÁČIK, Ladislav. Florián Tománek. Príspevok k životu a dielu katolíckeho kňaza a politika. Ružomberok: FF KU, 2015. Heslá v slovníkoch: MAŤOVČÍK, Augustín. Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). VI. zväzok. T – Ž. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 86; PAŠTEKA, Július et. al. Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska. Bratislava: Lúč, 2000, s. 1389.

³ Jurigova slovenská ľudová strana vo voľbách roku 1929 získala 5395 hlasov. Porov. KRIVÝ, Vladimír. Výsledky volieb 1929 – 2016 za obce na Slovensku. Dostupné na internete: <http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_2010001 sociálnych dát> [14. 8. 2018].

života, ale aj zo stránok politickej žurnalistiky, v ktorej sa angažoval takmer tri desaťročia na rôznych redaktorských postoch.⁴ Po zániku prvej Slovenskej republiky znova prejavil vôľu prevziať zodpovednosť za správu národa. Na jednom mieste povedal: „*Praskli putá germánskych tyranov a my slávime znova vzkriesenie od Šumavy až po Tatry. Čech a Slovák podal si pravicu a tvoria znova jeden krásny štát, Československú republiku. Za túto našu vlasť žijeme a mrieme, lebo chceme veriť, že sa nenaruší celoslovenské krédo, to jest sľubovaná zásada rovného s rovným v politickom, hospodárskom, kultúrnom a sociálnom živote dvoch národov republiky, to jest národa českého a slovenského.*“⁵

Po obnovení Československej republiky (ČSR), ktoré dalo impulz k novému preskupeniu politických síl, sa v jeho korešpondencii začala objavovať myšlienka vytvorenia katolíckeho politického hnutia.⁶ Súčasťou Tománkovej prebúdajúcej sa politickej aktivity boli stretnutia s katolíckymi politikmi.⁷ Navrhoval vytvoriť spoločnú československú katolícku stranu, s ktorou by sa mohli identifikovať katolícki voliči.⁸ Bez nich sa podľa Tománka nedalo na Slovensku dlho a šťastne vládnúť.⁹

S odstupom času možno zhodnotiť, že Tománek neprichádzal s originálnou či dovtedy neznámou myšlienkou. Prvé úvahy v prospech vytvorenia novej strany zazneli už v roku 1943 počas moskovských rokovaní. Exilový prezident Edvard Beneš vtedy predsedovi delegácie zahraničného vedenia Komunistickej strany Československa (KSČ) Klementovi Gottwaldovi predstavil svoju víziu troch politických strán, na ktorých by mohol spočívať politický systém v povojnovej ČSR. Množstvo strán sa všeobecne považovalo za chybu prvej republiky, preto sa hľadal regulatív ich počtu. Beneš navrhoval vytvoriť ľavicovú, stredovú (centralistickú) a konzervatívnu stranu, pričom ich názvy mali byť predmetom ďalších rokovaní.¹⁰ Pôsobenie dvoch politických strán na Slovensku sa totiž ukazovalo ako extrém, azda vážnejší než množstvo politických strán počas prvej republiky. Ostávala preto otvorená otázka, čo s neorganizovanou skupinou katolíkov po zrušení HSLS.¹¹

Pokiaľ v súvislosti s konzervatívnou stranou sledujeme Tománkove iniciatívy, musíme nevyhnutne venovať pozornosť aj iným ohniskám, ktoré boli v tejto úvodnej fáze oveľa aktívnejšie než on sám. Strana získala prvé kontúry

⁴ Už ako študent teológie prispieval do Kazateľne a Katolíckych novín. V roku 1909 bol redaktorom a v rokoch 1910 – 1911 zodpovedným redaktorom Ľudových novín. Tejto funkcie sa vzdal na nátlak biskupa A. Párvyho 17. 3. 1911, napriek tomu aj naďalej pracoval v redakcii a mal reálny dosah na vychádzanie a obsah periodika. Porov. HERTEL, Vzostupy a pády, s. 23-36.

⁵ TOMÁNEK, Florián. Náš cieľ je jasný. In Sloboda, roč. 1, č. 11 (28. 4. 1946), s. 1.

⁶ ŠUTAJ, Štefan. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944 – 1948). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2002, s. 17. Dostupné na internete: <<http://www.svusav.sk/data/uploads/publikacie/sops.pdf>> [14. 8. 2018].

⁷ Slovenský národný archív Bratislava (ďalej len SNA Bratislava), fond (ďalej len f.) S, kartón (ďalej len k.) 42, (S – 439), inventárne číslo (ďalej len č.) 8.

⁸ SNA Bratislava, f. Vavro Šrobár, k. 12, č. 77, s. 10.

⁹ TOMÁNEK, ref. 5.

¹⁰ MINAROVIC, Silvester. Vznik a vývoj Strany slobody a jej miesto na Slovensku. In Historický časopis, roč. 38, č. 2, 1990, s. 190-192.

¹¹ SNA Bratislava, f. Vavro Šrobár, k. 12, č. 77, s. 10; ŠUTAJ, ref. 6, s. 17.

už v októbri 1945. Vtedy sa štrnásť poslanci Demokratickej strany (DS), zide-
ní v kancelárii Jána Kempného, vyjadrili za odchod z DS a ohlásili založenie
Kresťansko-republikánskej strany.¹² Návrh politického programu skoncipovali
o niekoľko týždňov neskôr v redakcii Katolíckych novín.¹³ S ohľadom na správa-
nie katolíckych poslancov v DS bol Tománek v kontakte s kanonikom Andrejom
Cvinčekom. Ich konanie reflektovalo prehlbujúce sa rozpory medzi názorovými
a konfesionálnymi frakciami v DS, frustráciu z Národného frontu (NF), ktorý
ovládla Komunistická strana Slovenska (KSS), ale aj momentálnu príťažlivosť
úspešných kresťanských hnutí v zahraničí.¹⁴

Nebolo žiadnym prekvapením, že takáto iniciatíva sa v tomto období hneď
od začiatku stretla s priaznivým ohlasom slovenských katolíckych biskupov.¹⁵
Najmä arcibiskup Karol Kmeťko oceňoval názov strany a hlásenie sa katolí-
ckych aktivistov k princípom kresťanskej solidarity a učeníu sociálnych encyklík
Leva XIII. (*Rerum novarum*, 1891) a Pia IX. (*Quadragesimo anno*, 1931).¹⁶ Biskupi
počas návštevy prezidenta v Prahe predložili memorandum, v ktorom ho okrem
iného žiadali, aby podporil vznik slovenskej pravicovej strany.¹⁷ Beneš na post
predsedu navrhol vtedajšieho reprezentanta vlády za DS a zástancu čechoslo-
vakizmu, ministra Vavra Šrobára.¹⁸ Ukázalo sa, že aj činitelia KSS by ho boli naj-
radšej videli v tejto funkcii. DS by takto vo voľbách nezískala dostatočné hlasy
a nová strana by neohrozila ich mocenské ambície.¹⁹

Aj keď nedokážeme povedať, ako na tieto udalosti prenikajúce na verej-
nosť zareagoval Tománek, faktom je, že Šrobár pred oslobodením ako delegát
Slovenskej národnej rady (SNR) za DS viedol politiku dvoch tvárí a svoje cesty
po oslobodenom území využíval na politickú agitáciu.²⁰ Šrobár podobne ako

¹² ŠUTAJ, ref. 11.

¹³ SNA Bratislava, f. S, k. 43 (S – 439), č. 8.

¹⁴ Kresťansko-demokratická centralistická a proeurópska strana Mouvement republicain popu-
laire (MRP) sa stala druhou najrozhodujúcejšou politickou silou vo Francúzsku, čo medzi ka-
tolíckymi politikmi na Slovensku nezostalo nepovšimnuté. Podobný úspech mali kresťanské
strany v Rakúsku, Taliansku a Španielsku. Štátny archív v Prešove (ďalej len ŠA Prešov), f. Gréc-
kokatolícke biskupstvo, k. 981, č. 999/1947; ŠUTAJ, ref. 6, s. 309-314, dok. č. 89.

¹⁵ SYRNÝ, Marek. Vzťah Komunistickej strany Slovenska a politického katolicizmu na Slovensku
v rokoch 1945 – 1947. In ŠUCHOVÁ, Xénia. Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?
Prešov: Universum, 2006, s. 139-140.

¹⁶ SNA Bratislava, f. Vavro Šrobár, k. 12, č. 77, s. 70.

¹⁷ Archív Ministerstva vnútra Českej republiky Praha (ďalej len AMV ČR Praha), č. 215-190-6; ŠA
Prešov, f. Gréckokatolícke biskupstvo, k. 981, č. 999/1947; ŠUTAJ, ref. 6, s. 309-314, dok. č. 89.

¹⁸ Stačí upozorniť na fakt, že v DS už na jar v roku 1945 bol badateľný odklon od programu SNF,
ktorý okrem iného žiadal radikálnu očistu od ľudáckych živlov. Táto skutočnosť sa napokon
stala súčasťou útočných kampaní komunistov proti DS, ktorí sa ju snažili zdiskreditovať a obvi-
niť z vedomej infiltrácie ľudákov a protištátnej činnosti. Podrobnejšie: SYRNÝ, Marek. Slovenskí
demokrati '44 – '48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948.
Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2010.

¹⁹ SNA Bratislava, f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady (ďalej len ÚP SNR), k. 114, č. 116.

²⁰ ŠUTAJ, Štefan. Začiatky činnosti Demokratickej strany na oslobodenom území v období do jej
prvého zjazdu. In Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a vý-
skumné štúdie z oblasti spoločenských vied, roč. 1, 1998, č. 1, s. 20-21. Dostupné na internete:
<<http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=AQE178J2I82V4RI6S849CMK9C>>
[14. 8. 2018].

Tománek bol po roku 1929 kritikom ľudáckej politiky. Navyše obaja sa poznali viac ako štyri desaťročia a isté obdobie veľmi úzko spolupracovali.²¹ Šrobár v hlásení o pomeroch na Slovensku napísal, že sa rozprával s mnohými významnými osobnosťami zo všetkých spoločenských táborov, ktoré „*volajú po založení tretej politickej strany*“²². Základom budúceho stranického subjektu mal byť návrat k sociálnym a humanitným ideálom Tomáša G. Masaryka a uplatňovanie zásad kresťanskej morálky.²³

Pretláčanie Šrobára na čelo vznikajúcej strany spôsobilo zmenu v postoji katolíckych aktivistov. Objavila sa veľmi vážna obava, že nový politický subjekt sa stane expozitúrou českých politických záujmov na Slovensku, prípadne sa ocitne v područí KSS.²⁴ Tománek bol tradične ostražitý voči národnému socializmu, liberalizmu či kolektivismu. Podľa záznamov štátnej bezpečnosti visela nad ním nebezpečná informácia, že bol ľudák.²⁵ V jeho prospech však svedčili dve významné skutočnosti: prvá, že v roku 1929 bol vylúčený z HSLS pre názorové nezhody s Hlinkom a nesúhlas s Tukom, a druhá, že počas Slovenského štátu bol internovaný v ilavskom koncentračnom tábore so skupinou kňazov a rehoľníkov, ktorí nesúhlasili s vývojom v spoločnosti a deportáciami Židov.²⁶ Tománek však nebol presne identifikovateľnou osobnosťou. Prejavoval sa v mnohých rovinách, čo vyvolávalo voči nemu istý odstup, a to aj napriek tomu, že svoj celoživotný postoj spojený s kňazstvom organicky prelínal so záujmom o národ. Slovenskí katolícki biskupi ho nepovažovali za dostatočne reprezentatívnu katolícku osobnosť.²⁷ Výhrady panovali aj voči Šrobárovi, ktorý mal povest' bezverca.²⁸

V tom čase však už poslanci DS na čele s Cvinčekom podpísali 1. marca 1946 zakladajúcu listinu Kresťansko-republikánskej strany, zvolili jej vedenie

²¹ Korene ich priateľstva siahali ešte do roku 1905 a prechádzali rôznymi fázami. Šrobár mu napríklad začiatkom dvadsiatych rokov poskytol podporu ako minister s plnou mocou pre správu Slovenska, keď sa usiloval spolu s Ferdišom Jurigom presadiť myšlienky demokratizácie katolíckej cirkvi na Slovensku. OLEXÁK, Peter. Reformné hnutie nižšieho katolíckeho kléru v čase vzniku prvej Československej republiky. In: Duchovný pastier. Revue pre teológiu a duchovný život, roč. 98, č. 8, 9, 10, 2017, s. 361-371.

²² SNA Bratislava, f. Vavro Šrobár, k. 12, č. 77, s. 72.

²³ SNA Bratislava, f. Demokratická strana II., k. 1, č. 47; ŠUTAJ, ref. 6, s. 260-266, dok. č. 71; MINAROVÍČ, Vznik a vývoj Strany slobody, s. 190. Ako ukázali už prvé rokovania po návrate slovenských katolíckych biskupov z Prahy, Šrobár nebol akceptovateľný na čele novej strany. Biskupi namiesto neho preferovali katolíckych demokratov Emanuela Böhma, Ivana Pietora a Kornela Filu. Porov. AMV ČR Praha, č. 305-145-1.

²⁴ SYRNÝ, Vzťah komunistickej strany, s. 141.

²⁵ SNA Bratislava, f. S, k. 42 (S - 439), č. 8.

²⁶ V Ilave sa spolu s Tománkom ocitli aj katolícki kňazi Ľudovít Okánik, Augustín Pozdech, Pavel Žiška a viacerí redemptoristi. Porov. GÁL-PODDŮMBIERSKÝ, Ján. Z kalicha utrpenia. Rozpomienky na zážitky v koncentračnom tábore v Ilave. Komárno: b. v., 1947.

²⁷ Takéto postoje boli pochopiteľné, keďže vychádzali z oficiálneho stanoviska cirkvi ku katolíckemu reformizmu, v ktorom sa Tománek angažoval v období rokov 1918 - 1920, ale aj interpretácie rozchodu s Hlinkom v roku 1929, následkom čoho bol postihnutý cirkevným trestom suspenzie. Tománkovo počínanie sa v minulosti tiež preberalo na stránkach periodickej tlače a nie všetko bolo dementované. Porov. HOLEC, Roman. Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť. Martin: Matica slovenská, 1997, s. 109, 208-211; HERTEL, Vzostupy a pády, s. 23n. K suspenzii: Archív Trnavskej arcidiecézy Trnava, f. Apoštolská administratúra trnavská, 1929, INT 11/48 adm.

²⁸ ŠUTAJ, ref. 11, s. 17.

a schválili program.²⁹ Žiadosť o prijatie strany za člena NF doručili jeho sekretariátu 5. marca 1946.³⁰ Šrobár ani Tománek neboli medzi signatármi novej strany. Dôvody urýchleného konania boli viaceré, no najpregnantnejšie to vyjadril kanonik Cvinček: „... narazil [som] na také ťažkosti a prekážky, s ktorými nebolo možné robiť kompromisy.“³¹ Etablovanie strany nebolo celkom úspešné. NF žiadal zmeniť názov, „nakoľko v zmysle záverov rokovania NF 12. 3. 1946 bod. 3 nijaká politická strana nemá byť organizovaná na konfesijnom, t. j. náboženskom základe“, a podpísať vyhlásenie, že strana bude naplňať Košický vládny program. K ďalším úlohám patrilo: jasnejšie sformulovať postoj strany k ČSR, demokracii, procesu s Jozefom Tisom, zoštátneniu priemyslu a školstva.³²

Zápas o konfesijný ráz nového politického subjektu sa ukazoval ako kľúčový. Predpokladalo sa, že tento moment bude vytvárať silnú treciu plochu v konfrontácii s ostatnými politickými hnutiami. Neodvratne to k tomu aj smerovalo. Činitelia DS vo svojom tlačovom orgáne vydali vyhlásenie: „Sme proti strane založenej na konfesijnom základe. Táto strana by sa po čase stala obnovenou stranou ľudovou, ktorá sa tak skompromitovala v očiach celého slovenského národa. Keby na čele strany stál i sebelepší vlastenec, partizán, človek, ktorý to myslí s ČSR úprimne, mocný prúd zdola by ho zmietol.“³³ Kanonik Cvinček a za ním stojaca skupina sa ocitli pod veľkým tlakom, a to tak vo vnútri vznikajúcej strany, ako aj zo strany DS a biskupov. Prenikali hlasy, že strana nevznikla z potreby slovenských občanov, ale zásahom zhora, pomocou českej politickej kliky, čím mali na mysli Šrobára a čechoslovakisticky orientovaných politikov. Skutočnosť bola zrejme iná. SSL vznikla najmä vďaka tichému súhlasu KSS, ktorá s ňou mala svoje plány.³⁴ Cvinček a jeho skupina už tajne i oficiálne rokovali s vedúcimi činiteľmi DS, čo vyústilo do podpísania vzájomne výhodnej dohody, ktorá priniesla zásadnú zmenu do procesu konštituovania SSL.³⁵ Prijatím tzv. Aprílovej dohody nielenže časť skupiny okolo Cvinčeka rezignovala na ďalšie angažovanie sa v novozaloženej strane a odvolala podpisy spod jej prihlášky do NF, ale zmenila svoj kurz a začala na novú stranu útočiť.³⁶

²⁹ SNA Bratislava, f. ÚP SNR, k. 52, č. 61; Ohlas Strany slobody k slovenskému národu. In Sloboda, roč. 1, č. 1 (14. 4. 1946), s. 1.

³⁰ Prihlášku podpísal kanonik a poslanec A. Cvinček, povereník pôšt K. Filo, poslanci P. Blaho, J. Beharka, J. Kempný, J. Gašperík a člen SNR J. Brúha. SNA Bratislava, f. ÚP SNR, k. 114, č. 116.

³¹ CVINČEK, Andrej. V duchu demokratickej jednoty. In Čas, roč. 2, č. 81 (7. 4. 1946), s. 1.

³² SNA Bratislava, f. ÚP SNR, k. 114, č. 116. Odpoveď predstavovalo verejné vystúpenie poslanca P. Blaha v Národnom zhromaždení 9. 4. 1946, ktorým mal rozptýliť pochybnosti o SSL. Porov. Digitálna knižnica. Dočasné NS RČS 1946 – 1948, stenoprotokoly, 45. schůze (9. 4. 1946). Dostupné na internete: <<http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/045schuz/s045004.htm>> [14. 8. 2018].

³³ Vyhlásenie. In Čas, roč. 2, č. 58 (19. 3. 1946), s. 1.

³⁴ PETRANSKÝ, Ivan. Štát a katolícka cirkev na Slovensku 1945 – 1946. Nitra: Garmond, 2001, s. 262-267.

³⁵ CVINČEK, V duchu demokratickej jednoty, s. 1. Zdržanlivý postoj k vytvoreniu katolíckej strany bol uverejnený aj v Katolíckych novinách: „Mnohí sa pýtajú, či budú mať katolíci svoju stranu. Naším prvoradým poslaním nateraz nie je politická strana.“ Katolícke noviny, roč. 2, č. 12 (24. 3. 1946), s. 1.

³⁶ Dohoda bola prezentovaná verejnosti 5. 4. 1946 v reakcii na vznik Strany slobody. PETRANSKÝ, ref. 34, s. 48-52.

Táto kríza otvorila priestor pre nástup konzervatívne orientovaného Tománka. Po odstúpení väčšej časti zakladateľov Kresťansko-republikánskej strany vstúpili do strany Šrobár s Blahom, ktorí v nej z rôznych dôvodov videli realizáciu svojich politických plánov. Šrobárovi v tom čase nevyšli rokovania s predstaviteľmi Československej sociálnodemokratickej strany, pričom počítal s jej založením na Slovensku, a Blaho mal za sebou zaujímavé stretnutia spojené s finančnými ponukami od národných socialistov, ktorí sa pokúšali vytvoriť vlastnú stranu, ale napokon sa ich ambície rozplynuli v DS a SSL.³⁷ Blaho navyše patril medzi signatárov Kresťansko-republikánskej strany a bol pri nej od samého začiatku. So Šrobárom ho spájala činnosť v predsedníctve DS, ale aj odbojovej skupine Flora, podobne ako odboj a katolícky akcent ho spájali s Tománkom. Napokon trojica Šrobár, Blaho, Tománek vytvorila dočasné direktórium SSL.

Novovzniknutá strana sa ocitla v ťažkej situácii nielen pre odchod väčšiny svojich zakladateľov, čo poznačilo verejnú mienku a názor na mladú stranu, ale aj v dôsledku útočnej kampane DS a nedostatku času, keďže strana sa objavila na verejnej scéne len šesť týždňov pred voľbami. Tománek nastúpil takpovediac do rozbehnutého vlaku. Jeho aktivity viedli dvoma smermi. Prvý predstavovala snaha o vnútornú konsolidáciu pomerov a stabilizáciu hnutia a druhá smerovala k organizovaniu predvolebnej kampane. Tománek začal postupne preberať vedúcu úlohu, čo potvrdil aj jeden zo zakladateľov Dionýz Chmelo.³⁸ Ukázalo sa, že disponuje prirodzenými vlohami, jednak vďaka skúsenostiam z predchádzajúcich politických zápasov, jednak pre svoju povahu a temperament, ktorý sa prejavil počas príprav na zjazd strany. Okrem toho Šrobár nechcel stáť v centre nového politického subjektu, ale ani prevziať na seba celú zodpovednosť z dôvodu iných záväzkov, a to najmä vo vláde, čo v SSL posúvalo viac dopredu Tománka.³⁹ Tománek zas musel potlačiť svoj postoj k sociálnej demokracii. Uvedomoval si, že najdôležitejšie bude zachovať konsenzus v nádeji, že zjazd dorieši ostatné.

Šrobár po prijatí SSL za štvrtého člena NF vytvoril v Dočasnom národnom zhromaždení poslanecký klub SSL, do ktorého vstúpili aj odídenci z DS Pavol Blaho, Ján Slávik a Ján Beharka. Z hľadiska formovania štruktúry NF bola týmto politická scéna na Slovensku uzavretá. Tománek podpísal programové vyhlásenie strany už z prvého miesta dočasného predsedníctva SSL.⁴⁰ Zostalo v pôvodnej a nezmenenej podobe, ako ho skoncipovali predstavitelia Kresťansko-republikánskej

³⁷ Julius Firt (pôvodne Fürth), významný český politik Československej strany národnosocialistickej, ponúkol Blahovi 18 miliónov korún. Podľa Štefana Šutaja je dokázateľné, že Blaho najmä v prvom období zabezpečoval činnosť SSL z neznámych zdrojov, ktorých pôvod sa nepodarilo odhaliť ani štátnej bezpečnosti. Porov. ŠUTAJ, ref. 6, s. 19.

³⁸ Chmelo bol ružomberským lekárom a patril k zakladajúcim členom SSL. Počas vojny bol príslušníkom Čsl. armádneho zboru v ZSSR. SNA Bratislava, f. S, k. 42 (S – 439), č. 8; ŠUTAJ, ref. 6, s. 175-176, dok. č. 41.

³⁹ ŠUTAJ, ref. 6, s. 184-193, dok. č. 53 a 54.

⁴⁰ Za Tománkom nasledovali: Pavol Blaho, Ladislav Škoda, Jozef Dieška, Jozef Brúha, Tibor Šabo, Dionýz Chmelo, Ján Behárka, Jozef Hanzel, Emil Šaršún, Július Gašperík, Peter Gula, Jozef Chmura, Ján Gazdík, Pavol Polák, Karol Blanár, Teofil Bažáni, Karol Folta a Emil Klein. Porov. Ohlas Strany slobody k slovenskému národu. In *Sloboda*, roč. 1, č. 1 (14. 4. 1946), s. 1.

strany. Takto ho aj s menami signatárov uverejnilo prvé číslo tlačového orgánu SSI, ktoré vychádzalo od 14. apríla 1946 pod príznačným názvom Sloboda.⁴¹

Voľby v máji 1946

Dňa 27. apríla 1946 vyšiel v Slobode Tománkov článok, ktorým povzbudzoval slovenskú verejnosť, aby sa zúčastnila na voľbách: „Ešte nikdy voliči pri voľbe nerozhodovali nad tak dôležitou vecou a ešte ani jedna voľba sa nekonala vo vážnejšej chvíli než teraz. Veru, Slováci, bratia, vo vašich rukách, vo vašej hrsti je celá budúcnosť nášho slovenského národa.“⁴² Ako bolo možné čítať v ostatných číslach Slobody, Tománkova predvolebná stratégia bola rozpracovaná na vidiecky a roľnícky ľud, „pre-siaknutý ideou kresťanstva“. Počas predvolebnej kampane zaznievali jeho slová: „Chceme spravodlivosť. Chceme spravodlivé roľnícke, robotnícke a remeselnícke, živnostenské zákony. [...] Áno, chceme bojovať za roľníctvo.“⁴³ V straníckej centrále vládla eufória, že SSI by mohla byť vďaka katolíckemu vidieku a roľníkom najsilnejšou slovenskou stranou.⁴⁴

Tománek mal povest' experta na oblasť kresťansko-sociálneho hnutia a v SSI bol uznávanou autoritou aj vďaka skúsenostiam poslanca Národného zhromaždenia. Už v minulosti sa snažil pretkávať svoje politické aktivity opornými bodmi. K pomocným pilierom jeho politickej činnosti patrila práca v katolíckych spolkoch, zakladanie a riadenie malých družstevných podnikov a peňažných úverových ústavov. Vrcholom bolo založenie Seredskej ľudovej banky, ktorá v tridsiatych rokoch patrila k úspešným finančným ústavom na Slovensku.⁴⁵ Okrem toho v roku 1914 spolu s Hlinkom a Vojtaššákom založil Slovenskú katolícku jednotu vo Viedni a bol jej prvým predsedom.

V skutočnosti predvolebná realita nebola mladej strane priaznivo naklonená. Propagačné noviny sa vracali s poznámkou „adresát neprijíma“, plagáty SSI boli strhávané a prelepované agitačnými plagátmi iných politických subjektov. Dokonca podľa informácií z dobových novín predseda istého okresného národného výboru vydal nariadenie, podľa ktorého sa miestne národné výbory mali postarať, aby bol propagačný materiál SSI odstránený a šíritelia oznámení Národnej bezpečnosti.⁴⁶

SSI vstúpila do predvolebnej kampane v krajne nepriaznivých podmienkach. Nielen pre nedostatok času, prostriedkov a personálu, ale aj následkom vyhrotených útokov DS, ktorá ju považovala za svoju konkurenčnú stranu s pravicovým programom. Činitelia SSI dementovali podozrenia zo spolupráce s KSS

⁴¹ Rovnaký názov však mal v minulosti ústredný tlačový orgán Národne-republikánskej strany roľníckej, neskôr premenovanej na Slovenskú národnú a roľnícku stranu. Toto periodikum vychádzalo od roku 1918 v Skalici, ale 20. 8. 1921 sa spojilo s časopisom Slovenská vlasť. Hlavným a zodpovedným redaktorom ústredného orgánu SSI bol poslanec SNR Jozef Hanzel. Išlo o deník, ktorý vychádzal denne okrem pondelka. Do konca roka 1946 vychádzal na štyroch stranách a potom na šiestich.

⁴² TOMÁNEK, ref. 5.

⁴³ TOMÁNEK, ref. 5.

⁴⁴ Prečo sme založili Stranu slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 11 (28. 4. 1946), s. 1.

⁴⁵ KAČKOVIČOVÁ, Mária. Seredská ľudová banka. In Biatec, 2006, roč. 16, č. 1, s. 31.

⁴⁶ Pre náš program nie sú neprekonateľné prekážky. In Sloboda, roč. 1, č. 27 (19. 5. 1946), s. 3.

a nejasného financovania. Tománek deklaroval, že strana „sa nikomu ničím neviazala, od nikoho nič neprijala a po veľkých ťažkostiach je dnes konečne tu“⁴⁷, čím iba potvrdzoval neľahkú pozíciu strany.

SSI sa programovo hlásila k odkazu Kresťansko-republikánskej strany, čo uverejnil aj manifestačný *Ohlas SSI k slovenskému národu*. Programové postuláty strany tvorilo budovanie národného a štátneho života na zásadách kresťanského svetonázoru, úsilie o zdravý rozvoj v hospodárskej a sociálnej oblasti, zvýšenie životnej úrovne, primeraná mzda, zhodnotenie práce roľníkov, pozemková reforma, zjednodušenie štátnej administratívy, zlepšenie postavenia štátnych a verejných zamestnancov, ochrana súkromného vlastníctva, podpora podnikania a družstevníctva, vylúčenie straníckych vplyvov z kultúrnej politiky, zbavenie občana strachu a núdze, povinná náboženská výchova na školách, usporiadanie vzťahov Čechov a Slovákov na princípe rovného s rovným, uskutočňovanie zásad Košického vládneho programu a dôsledná očista verejného života od osôb, ktoré sa ľudsky a politicky skompromitovali v predchádzajúcom režime.⁴⁸

Strane nechýbalo akčné vedenie. Tománek sa ochotne zapojil do riadenia strany, v ktorej programe videl príležitosť pre katolíkov. Jeho politický profil bol poznačený práve takýmito konzervatívnymi kresťanskými hodnotami, do ktorých od konca 19. storočia nielenže vrástol, ale reprezentoval ich elitnú súčasť. Okrem toho významnú rolu zohrával aj jeho hlboký celoživotný postoj spojený s kňazstvom, ktorý organicky prelínal so záujmom o národ. Ukázalo sa to aj v jeho predvolebných vyhláseniach v apríli 1946, podľa ktorých „svet sv. Cyrila a Metoda musí sa vzkriesiť. Vierou a právom cyrilometodejským, apoštolátom cyrilometodejským chceme posvätiť reč našu, národ náš, posilniť nášho ducha, aby sme obstáť mohli v búrkach budúcich časov. Toto je a musí byť náboženským obsahom našej strany, Strany slobody. Tak posvätime národ náš, reč našu, štát náš, ľud náš“⁴⁹.

Tománek sa zapojil do vytvárania organizačného poriadku SSI a pred zjazdom predsedal všetkým kľúčovým poradám. Od zjazdu sa očakávalo, že vytvorí medzník, ktorý prevedie stranu do druhej fázy a odlíši ju od predchádzajúceho obdobia. Napriek úsiliu predstaviteľov SSI k takémuto vymedzeniu a striktnému oddeleniu dvoch období nedošlo. Tománek nebol za zmenu charakteru strany, resp. odklon od jej pôvodného kresťanského programu. Vďaka takýmto a podobným expozíciám zahraničie nadobúdalo dojem, že SSI bola stranou katolíkov.⁵⁰

Denník SNR Národná obroda upozorňoval, že SSI naďalej používala neschválený názov Kresťansko-republikánska strana, čím vyjadril obavu z nábožensko-separatistických snáh mladej strany, ktoré odsúdil aj NF.⁵¹ Samozrejme, takéto výčitky nebolo možné bagatelizovať. Mohla za ne nedôsledná redakcia niekoľkých článkov v prvých číslach Slobody, ktoré vyšli spod pera zakladajúcich členov strany. Aby strana nedoplácala na takéto upozornenia, kritiku prijala

⁴⁷ Prečo sme založili Stranu slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 11 (28. 4. 1946), s. 1.

⁴⁸ Ohlas Strany slobody k slovenskému národu. In Sloboda, roč. 1, č. 1 (14. 4. 1946), s. 1.

⁴⁹ TOMÁNEK, ref. 5.

⁵⁰ Archív Ministerstva zahraničných vecí (ďalej AMZV) Praha, f. Teritoriální odbor (ďalej TO) Vatikán, k. 85, ale aj AMZV Praha, f. TO Vatikán 1945 – 59, k. 13.

⁵¹ Ohlas novozałożenej Strany slobody. In Národná obroda, roč. 2, č. 90 (16. 4. 1946), s. 1.

a rešpektovala. Vo všeobecnosti možno povedať, že tlačový orgán SSL sa snažil budovať formát seriózneho a vyváženého periodika.

Tománek ako člen direktória bol za kultúrnu predvolebnú kampaň bez politikárčenia a konfliktov.⁵² Program strany sa začínal vyhlásením: „*Vychádzajúc z úsilia zapojiť všetkých, ktorí chcú uskutočňovať naše programové zásady, opierajúce sa o kresťanský svetonáhľad, obraciame sa na všetky vrstvy nášho národa, aby išli s nami budovať takú Československú republiku, ktorá sa stane pokojným, šťastlivým domovom všetkých príslušníkov slovenského a českého národa.*“⁵³ Zásada slobody náboženského presvedčenia nebola len doménou Tománkovej strany, ale aj podstatnou súčasťou kampane DS a KSS. Obe vyhlasovali, že dajú veriacim a cirkvám všetko, čo je potrebné na rozvoj náboženstva, pričom ostatné strany v tejto otázke iba klamú.⁵⁴

Možno povedať, že Tománek v posledných týždňoch pred voľbami vykonal najdôležitejšiu časť práce pre SSL. Členstvo v predsedníctve od neho vyžadovalo množstvo systematickej práce v zázemí, získaval starších a skúsených politikov, ale aj mladších spomedzi katolíckej inteligencie, pomáhal svojimi radami a skúsenosťami, viedol rokovania s názorovými skupinami, ktoré určovali ideové zameranie strany, a pracoval na jej sfunkčnení.⁵⁵ Keďže bolo potrebné eliminovať počiatočné názorové odlišnosti, navrhol vytvoriť užší výbor. V ňom pracoval na konsolidovaní pomerov a vytvorení spolupráce medzi frakciami, aby sa predišlo situácii, ktorá vznikla v DS pred Aprílovou dohodou. Toto grémium malo tiež kľúčovú pozíciu pri obsadzovaní najvyšších straníckych postov a programovom smerovaní SSL. Hoci korešpondencia prezrádzala, že stretnutia sa niesli v priateľskom ovzduší, dalo sa predpokladať, že ťažkosti nastanú pri zostavovaní kandidátok.⁵⁶

Užší výbor sa schádzal až do 5. mája 1946, keď sa v Bratislave uskutočnil stranícky zjazd. Delegáti si na ňom zvolili predsedníctvo strany. Tománek sa stal jeho súčasťou.⁵⁷ Okrem predsedníctva štruktúru strany tvorili oblastné výbory prispôbené volebným krajom, okresné výbory a miestne organizácie. Najpodstatnejšie

⁵² Zásada mravnosti v politike. In Sloboda, roč. 1, č. 4 (18. 4. 1946), s. 1.

⁵³ Ohlas Strany slobody k slovenskému národu, s. 1.

⁵⁴ Dokladom boli napríklad ideologicky manipulované články povereníka Husáka, snažiace sa odvrátiť pochybnosti katolíckych voličov o potláčanie cirkvi a náboženského života. „Na hlavu boli porazené všetky propagačné lži. Povedali sme jasne a dôsledne: sme za náboženskú slobodu. Komunistický povereník vnútra povolil katolícku tlač, komunistický povereník školstva trval na tom, aby sa náboženstvo vyučovalo na školách. Čo je božie Bohu, čo je cisárovo, cisárovi. Tak sme to žiadali. Nič neprekáža veriacemu občanovi, aby svoje politické, sociálne a národné požiadavky uplatňoval cez našu stranu.“ HUSÁK, Gustáv. Vzkriesenie a mier. In Pravda, roč. 3, č. 92, 1946, s. 1-2. Podobné články: Za náboženskú znášanlivosť. In Pravda, roč. 3, č. 99 (1. 5. 1946), s. 3; Na slovíčko. In Pravda, roč. 3, č. 115 (24. 5. 1946), s. 2.

⁵⁵ ŠUTAJ, ref. 6, s. 175-176, 205-206, dok. č. 41, 53, 54.

⁵⁶ SNA Bratislava, f. S, k. 42 (S – 439), č. 8.

⁵⁷ Ďalšími boli: Pavol Blaho, Jozef Brúha, Jozef Hanzel, Ján Beharka, Jozef Dieška, Tibor Šabo, Ivan Lančarič, Karol Blanár, Ladislav Bačkor, Ján Baník, Vojtech Róbert Bunda, Ladislav Škoda a Július Gašperík. Štefan Šutaj uvádza, že „Šrobár vystupoval v tom čase len ako čestný predseda“. Porov. ŠUTAJ, ref. 6, s. 26. Tlačový orgán strany však 1. 6. 1946 tvrdil, že má len dočasné vedenie a minister financií v ňom nie je. Porov. Mylné informácie o vedení Strany slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 37 (1. 6. 1946), s. 1.

však bolo, že zjazdom sa vytvorili predpoklady na vstup do predvolebnej kampane s konkrétnymi menami.⁵⁸

Ďalšou významnou skutočnosťou bolo vytvorenie Klubu akademikov SSL. V SSL zaznievali hlasy, že ak sa nepodarí dať dokopy tím kompetentných odborníkov, ľahko sa môže stať, že chaos na spoločenskej úrovni prerastie do dlhoročnej krízy. Tománek ochotne prijal úlohu predniesť na ustanovujúcom zasadnutí Klubu úvodný referát.⁵⁹ Tento fakt naznačoval aj Tománkovu orientáciu na mestské a intelektuálne prostredie, ktoré ho vždy priťahovalo, a teda nielen zameralie na vidiek a roľníctvo. Stretnutie sa konalo v priestoroch Katolíckej charity v Bratislave. V prejave sa snažil prítomných akademikov mobilizovať a získať pre záchranu katolíckeho školstva. Tvrdil, že SSL môže v tejto veci priniesť rozuzlenie, a nabádal k spojeniu síl. V SSL videl taktiež príležitosť pre veľkú časť slovenského katolíckeho voličstva. Podľa neho SSL predstavovala možnosť vyjadriť svoj nesúhlas s počínaním iných strán či ich nedostatočnými riešeniami. Znakom mravnosti a bezúhonnosti SSL mali byť členovia na kandidátke do Ústavodarného národného zhromaždenia (ÚNZ).⁶⁰

Počas stretnutia sa polícia postarala o incident, keď počas prejavu generálneho tajomníka SSL a poslanca Brúhu vtrhla do miestnosti, kde sa konalo rokovanie. Niektoré dobové interpretácie v tom videli signál, že SSL sa ocitla vo veľkej defenzíve.⁶¹ Prvé májové dni mal ústredný denník Sloboda plno práce s tým, aby obhájil stranu pred útokmi štvavej kampane, ktorú pri prvomájových oslavách rozpútali najmä predstavitelia KSS. SSL musela upokojsovať a vysvetľovať: „*Sme rovnoprávnou zložkou Národného frontu, ideme do volieb ako riadna štátotvorná strana a nechceme nič, čo by bolo proti vládnomu košickému programu. Chceme len jedno, aby pri výstavbe a riadení vecí národa aj štátu mali slovo i naše kresťanské zásady, ku ktorým sa hlási taká veľká časť, väčšina slovenského národa. Chceme, aby pri usporadúvaní nášho štátnopolitického života mali slovo aj tí slovenskí katolíci, evanjelici atď., ktorí sa proti demokracii a republike nijako neprevinili a ktorí boli doteraz vynechávaní z politického vedenia len preto, že prehnaným generalizovaním a obviňovaním z fašizmu neboli pripustení nikde napriek zásluhám či už v odboji so zbraňou, alebo inou činnosťou. Chceme však aj to, aby sa už raz dala možnosť úprimnej a činorodej práci všetkým, ktorí uznali svoj politický omyl a chcú statočne ako kresťania pracovať na blahu a povznesení nášho národa a našej obnovennej vlasti s bratmi Čechmi na princípe kresťanskej lásky a spravodlivosti. Toto je naše stanovisko a toto je náš politický program.*“⁶²

Aj napriek vyššie uvedeným skutočnostiam a úlohe stránickej tlače pred voľbami Tománek len občasne spolupracoval s redakciou novín. Denník Sloboda bol v tom čase zároveň jeho jedinou publicistickou tribúnou. Tománek však nepatril k sústavným dopisovateľom a ani z argumentačného hľadiska neprinášal veľa nového. Redakcia Národnej obrody to okomentovala ironicky – „*Ujko F. Tománek*

⁵⁸ ŠUTAJ, ref. 57.

⁵⁹ TOMÁNEK, ref. 5; Záujem akademikov o Stranu slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 25 (17. 5. 1946), s. 2.

⁶⁰ Strana do volieb poslancov ÚNZ nominovala tridsaťšesť kandidátov, štyroch za každý volebný kraj. Kandidáti vzišli zo stránických primárok konaných v Žiline 16. 5. 1946. Porov. Strana Slobody predstavuje bojovníkov kresťanského Slovenska. In Sloboda, roč. 1, č. 24 (16. 5. 1946), s. 2.

⁶¹ Záujem akademikov o Stranu slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 25 (17. 5. 1946), s. 2.

⁶² Dať slovo aj katolíkom. In Sloboda, roč. 1, č. 16 (5. 5. 1946), s. 1.

zaspal“⁶³. Problémom nebol iba Tománkov vek, ale aj stratégia strany a nová situácia v redakcii, v ktorej pôsobila mladá katolícka inteligencia. Kým Tománek ako redaktor Slovenských ľudových novín mohol svoje príspevky zaraďovať do jednotlivých čísel priamo, v redakcii Slobody to nešlo bez prostredníka. Okrem toho usmerňovanie Tománka a vplyv na neho potvrdil aj Dionýz Chmelo, člen predsedníctva.⁶⁴

Na isté napätie v strane medzi Tománkom a mladšou generáciou poukázal aj list rímskokatolíckeho kňaza Štefana Janegu, v ktorom žiadal svojho spolurodáka, Vojtecha Róberta Bundu, notára v Bošáci, „aby ste i do budúcnosti vždy obhajovali tú tománkovskú líniu. Mne sa tie reči tých mladých pánov nepáčia“⁶⁵. Najvypuklejšie sa to prejavilo v momente, keď univerzitný docent Jozef Dieška vystúpil s návrhom na vytvorenie výraznejšieho ideového a sociálneho programu, aby sa SSL dostala „aspoň o niečo viac doľava“, než bola v tom čase DS. Takouto snahou narazil na ideovú odlišnosť a neochotu Tománka.⁶⁶ Hlavným Tománkovým argumentom proti Dieškovi bolo, že SSL si má zachovať svoj program kresťanskej obrody, ktorý má byť jej základným ideovým pilierom.⁶⁷

Po schôdzach predsedníctva zostával v Tománkovi čoraz väčší pocit sklamaní z roztrieštenosti strany a zmenených postojov jej kľúčových predstaviteľov, čo vytváralo veľmi netolerantné prostredie. Nepriaznivo vnímal odmietavé postoje mladších kolegov voči ideám kresťanskej demokracie a kritizoval ich pokrokárske tendencie, ktoré považoval za prezlečené prejavy materializmu a liberalizmu. Napätia sa rodili tiež z celkového hľadania smeru SSL a v dôsledku nástupu mladších straníckych kádrov orientovaných prošrobárovsky.⁶⁸ Tománek svoje ťažkosti vyjadril v liste: „Všetko je namierené proti bývalým ľudákom. Podporte prosím našich ľudí, ktorí majú čistý štít, a zamedzte tomu, aby sa plietol ešte väčší bič na nás katolíkov.“⁶⁹ Nebolo žiadnym prekvapením, keď sa šrobárovec Július Gašperík u generálneho tajomníka KSS pričínil o zamietnutie Tománkovej kandidatúry do parlamentu.⁷⁰ Jednou z príčin bola aj zväčšujúca sa Tománkova stigma „bývalého ľudáka“, ktorú už v tom čase výrazne reflektovali noví tribúni povojnovej ČSR. SSL sa vo svojich radoch usilovala o udržiavanie „čistého štítu“. Ten nebol iba podmienkou členstva v strane, ale aj Tománkovým krédom: „Preto musíme sa snažiť, aby naša strana bola stranou výlučne charakterných ľudí, ľudí túžiacich po pokoji, ľudí s otvoreným jednaním a čistým štítom.“⁷¹

To, čo zvyšovalo dôvod na opatrnosť voči takým osobnostiam, ako bol Tománek, na ktoré by mohla doplatiť celá strana, boli súdne procesy riadené

⁶³ Ujko F. Tománek zaspal. In Národná obroda, roč. 2, č. 182 (11. 8. 1946), s. 8.

⁶⁴ SNA Bratislava, f. S, k. 42 (S – 439), č. 8. ŠUTAJ, ref. 6, s. 175-176, dok. č. 41.

⁶⁵ ŠUTAJ, ref. 6, s. 206, dok. 54.

⁶⁶ O našom „komunizme“. In Sloboda, roč. 1, č. 31 (24. 5. 1946), s. 1.

⁶⁷ Slovenskí katolíci na rázcestí. In Sloboda, roč. 1, č. 46 (16. 6. 1946), s. 2; MINAROVIC, Vznik a vývoj Strany slobody, s. 197.

⁶⁸ Tvorila ich skupina mladej katolíckej inteligencie na čele s J. Dieškom. Viac: ŠUTAJ, ref. 6, s. 34.

⁶⁹ ŠUTAJ, ref. 65.

⁷⁰ SYRNÝ, Marek. Stranícko-politická scéna na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). Dr. Vavro Šrobár – politik, publicista a národnoosvetový pracovník. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2012, s. 597.

⁷¹ SNA Bratislava, f. S, k. 42, (S – 439), č. 8; PAVELKA, Ján V. Strana slobody. b. m.: b. v., 1946, s. 2.

retribučnými súdmi.⁷² Pokiaľ sledujeme Tománka, už pred skončením vojny registroval narastajúcu animozitu a tlak proti reprezentácii bývalého režimu, keďže ju bez rozlišovania označovali nálepkou ľudáctva, ktorá nadobúdala hanlivý význam. Vnímal to ako cielený boj proti katolíckej cirkvi a jeho obava korešpondovala s väčšinovým znepokojením slovenského katolíckeho kléru.⁷³ Napriek narastajúcej protikatolíckej kampani sa Tománek rozhodol nevzdať a svoje odhodlanie pokračovať vyjadril v liste straníckemu kolegovi Bundovi aj krátko pred voľbami: „*Cesta naspäť nemožná! Ste klamaný, naši nepravníci... prišli s návrhom, aby boli predĺžené ľudové súdy (povereník Štefánik), kto bude potom našich ľudí vymáhať?*“⁷⁴ Napriek tomu sa mal hlavný politický zápas v májových voľbách odohrať medzi KSS a DS, takže Tománkove pokusy vzhľadom na konzervatívne postavenie SSI nemohli priniesť veľké ovocie.

Po voľbách

Aj keď SSI nezískala výrazný volebný výsledok, vydala vyhlásenie, že pre politickú stranu „*Bohom zverenú do opatery mladých, minulosťou nezašpinených nadšencov*“ je to povzbudivý začiatok.⁷⁵ Je pochopiteľné, že takéto a podobné vyhlásenia mali upokojiť stranícky elektorát. Denník Sloboda písal o morálnom a čestnom víťazstve, o nádejných a optimistických vyhlídkach do budúcnosti a sľubnom raste SSI. V centrále strany však vládlo rozčarovanie, dokonca sa hovorilo o smútku nad premrhanou historickou príležitosťou slovenského katolicizmu.⁷⁶ Podľa výsledkov sčítania SSI získala 60 195 hlasov z celkového počtu 1 612 216 voličov, čo bolo 3,73 %.⁷⁷

Keďže voľby predstavovali dôležitý medzník aj v Tománkovej straníckej angažovanosti, aspoň stručne treba zhrnúť, ktorým smerom sa uberali analýzy činiteľov SSI po voľbách. Nevýrazný úspech nebol podľa nich dôsledkom neschopnosti vedenia a malej aktivity členov, ale „*hrišnej nenávisťi politických rivalov voči mladej strane, ktorá vyšla na scénu len 6 týždňov pred voľbami*“⁷⁸, ako aj nízkej úrovne

⁷² ŠKUTOVÁ, Daniela. (Ne)slobodné parlamentné voľby 1946 a ich spoločensko-politické konzekvencie v boji o demokraciu a charakter štátnosti. In SYRNÝ, Marek (ed.). Rok po vojne a Európa v roku 1946. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2017, s. 212-216; OLEXÁK, Peter. Snahy Československa a Vatikánu odvolať biskupa Jána Vojtaššáka v rokoch 1945 – 1950. In Studia Theologica, 2013, roč. 15, č. 1, s. 47-73; PETRANSKÝ, Štát a katolícka cirkev na Slovensku, s. 262-267.

⁷³ Konflikty kulminovali tesne pred parlamentnými voľbami na stránkach komunistickej Pravdy. Pozri Za náboženskú znášanlivosť. In Pravda, roč. 3, č. 99 (1. 5. 1946), s. 3; Na slovíčko. In Pravda, roč. 3, č. 115 (24. 5. 1946), s. 2; BENKO, Juraj. Socialistická ideológia v konfrontácii s religióznym slovenským prostredím v prvej štvrtine 20. storočia. In ŠUCHOVÁ, Xénia. Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?. Prešov: Universum, 2006, s. 9-11; PETRANSKÝ, ref. 34, s. 262-267.

⁷⁴ SNA Bratislava, f. S, k. 42 (S – 439), č. 8.

⁷⁵ Vyhrali sme česť. In Sloboda, roč. 1, č. 35 (29. 5. 1946), s. 1.

⁷⁶ Slovenskí katolíci na rázcestí. In Sloboda, roč. 1, č. 46 (16. 6. 1946), s. 2.

⁷⁷ KRIVÝ, Vladimír. Výsledky volieb 1929 – 2016 za obce na Slovensku. Dostupné na internete: <http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_2010001 sociálnych dát> [14. 8. 2018]. Podľa výsledkov uverejnených v dennej tlači z 26. a 29. 5. 1946 SSI získala 67 575 hlasov, teda 4,2 %. Tieto údaje sa však ukázali ako nepresné, pretože niektoré obce ohlasovali volebné výsledky v nesprávnom poradí. Porov. Konečný výsledok volieb z celej republiky. In Sloboda, roč. 1, č. 35 (29. 5. 1946), s. 1.

⁷⁸ Vyhrali sme česť, s. 1.

politického povedomia a nezrelosti slovenského kresťanstva, ktoré „žiaľ, nedosahovalo stupeň kresťanského zmýšľania a angažovania vo Francúzsku, Rakúsku či inde v Európe“⁷⁹.

Samozrejme, bolo potrebné vyrovnať sa s tým, ale jednou z hlavných príčin, ktorá sa podpísala pod slabý volebný výsledok, bol oficiálny pokyn katolíckej hierarchie, aby katolíci hlasovali za DS. Tománek ako dlhodobý kritik hierarchie sa vyjadril k tomuto kroku biskupov s neskrývaným dešpektom a veľmi kriticky.⁸⁰ Táto skutočnosť nebola, prirodzene, náhodná. Odpoveďou na otázku, prečo sa biskupi rozhodli nepodporiť SSL, hoci niektorých spájali s jej predstaviteľmi osobné kontakty⁸¹, bola obava z trieštenia hlasov katolíkov v kľúčových voľbách do ÚNZ. Navyše z vnútra strany sa tesne pred voľbami začali šíriť hlasy o jej rozkolísanej a nejasnej línii a zachádzaní do extrémov, o čom informovali vatikánske noviny L'Osservatore Romano.⁸² Na druhej strane volebné víťazstvo DS na Slovensku bolo možné považovať za ukážku jednoty a disciplíny katolíkov, na čom sa dalo stavať do budúcnosti: „Ved' je známe, že stačilo by vyhlásiť v posledný deň pred voľbami, že katolíci nevolia DS, ale Stranu slobody, a boli by zasa všetci poslúchli tento príkaz.“⁸³ Tománek v tom videl jeden z pilierov budúceho úspechu SSL: keď sa DS „prikloní k všetkému, čo vláda chce“, nastane príležitosť pre SSL.⁸⁴ Zatiaľ však so svojou snahou o konzervatívne smerovanie SSL neuspel a prehral. Navrhoval urobiť si „letnú prázdninovú prestávku“ a po chaotickom predvolebnom zápase mohlo dôjsť k potrebnej kryštalizácii strany.⁸⁵

Bolo otázkou času, kedy jednotlivé frakcie pristúpia k vyjasňovaniu si svojich zámerov.⁸⁶ O urýchlenie celého procesu sa postarali slovenskí komunisti, ktorí sa pokúšali o negáciu volebných výsledkov. S týmto zámerom spustila KSS nekompromisnú a mohutnú protiidácku kampaň na izolovanie slovenských demokratov vo vláde, ktorá zasiahla celé stranícke spektrum na Slovensku.

Tománek mesiac po voľbách vydal článok o vzťahu štátu a cirkvi. Možno ho zaradiť do kategórie politických prejavov, ktoré sa objavovali v povolebných podmienkach, v atmosfére očakávaní, ale i obáv z ďalšieho vývoja. „My Slováci katolíci s Božou pomocou aj na poli politickom chceme pracovať na tom, aby duch kresťanskej viery celý spoločenský a štátny život našej vlasti prenikol, aby Cirkev naša štátom ani

⁷⁹ Rovno do očí. Kto zvíťazí 26. mája? In Sloboda, roč. 1, č. 28 (21. 5. 1946), s. 2.

⁸⁰ TOMÁNEK, Florián. Aká má byť naša politika. In Sloboda, roč. 1, č. 85 (4. 8. 1946), s. 1.

⁸¹ Jozef Dieška a Tibor Šabo mali kontakty na biskupa Jána Vojtaššáka, ako tvrdí ŠUTAJ, ref. 6, s. 40-41.

⁸² Vatikán o Strane slobody. Mylné informácie o vedení Strany slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 37 (1. 6. 1946), s. 2; Vyhrali sme česť, s. 1; La giornata elettorale in Cecoslovacchia. In L'Osservatore Romano, roč. 86, č. 112 (27.-28. 5. 1946), s. 4. Beáta Katrebová-Blebová sa domnieva, že informátorom bol bývalý veľvyslanec Karol Sidor. KATREBOVÁ-BLEHOVÁ, Beáta. Voľby v roku 1946 na Slovensku v medzinárodno-politickom kontexte. In Verbum historiae. Bratislava: Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 2016, č. 1, s. 28.

⁸³ Splnia požiadavky katolíkov? In Sloboda, roč. 1, č. 39 (4. 6. 1946), s. 1.

⁸⁴ TOMÁNEK, ref. 80, s. 1.

⁸⁵ TOMÁNEK, Florián. Využite prázdniny. In Sloboda, roč. 1, č. 65 (11. 6. 1946), s. 1.

⁸⁶ „Strana Slobody má len dočasné vedenie, ako sa o tom naša verejnosť môže presvedčiť z Ohlasu Strany slobody k slovenskému národu uverejneného v našej Slobode v čísle zo dňa 14. apríla t. r.“ Mylné informácie o vedení Strany slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 37 (1. 6. 1946), s. 1.

potlačená, ani odstrkovaná nebola.“⁸⁷ V príspevku reflektoval negatívne dôsledky nejednoty katolíckeho politického tábora, ako aj obavy, že DS nebude schopná presadzovať záujmy katolíckej cirkvi a čeliť nebezpečenstvám zo strany komunistov.

Skupina, ktorá hájila podobné záujmy ako Tománek (Bačkor, Bunda), si ešte dočasne dokázala udržať vplyv na stranícku tlač prostredníctvom poslanca Jozefa Hanzela, ktorý bol hlavným redaktorom tlačového orgánu strany od jej začiatku.⁸⁸ Keďže Hanzel získal aj jedno z troch poslaneckých kresiel SSL v ÚNZ, stal sa tiež neformálne vedúcou postavou Tománkovej frakcie. Zblíženie Tománka s Hanzelom prebehlo na základe realistickej reflexie vlastných schopností a istej modifikácie kresťansko-sociálneho prúdu v SSL. Tománek v máji 1946 oslávil 69. narodeniny a enormné zaťaženie v súvislosti s voľbami sa začalo prejavovať aj na jeho zdraví.⁸⁹

Zrejme aj vďaka prítomnosti Tománkových sympatizantov v redakcii Slobody sa podarilo uverejniť niekoľko jeho článkov na titulných stranách. Bez toho, aby sme vstupovali do ich hlbšieho hodnotenia, rečnícky pátos a spomienky na poslanecké skúsenosti prvých decénií 20. storočia odhaľovali v ich pisateľovi starca, ale i opatrného a zdržanlivého politika. Pravdepodobne aj tu možno hľadať jeden zo zdrojov takmer permanentných sporov s mladšími straníckymi kolegami. Tománek sa uzatváral do svojich spomienok a uchýľoval sa k archaickej argumentácii typickej pre kazateľstvo konca 19. storočia.⁹⁰ V článku z 2. júla 1946 spomínal okrem iného aj na to, ako „po prvej svetovej vojne minister školstva predostrel v pražskom parlamente návrh zákona, ktorým do škôl mala byť zavedená tzv. laická (svetská) mravoveda. S touto laickou mravovedou mienil minister Habrman odcirkevniť školy. A dôvodil, že vraj odcirkevnenie školy nebude škodiť výchove. Tento návrh zákona v parlamente silne podporoval istý univerzitný profesor – na meno sa nepamätám – a odvolával sa na etiku Kantovu oproti etike Kristovej. Ale trafila kosa na kameň! Nebohý pán arcibiskup Dr. Kordáč, vtedy poslanec, umlčal rečníka týmito slovami: „Čo? Vy chcete argumentovať etikou s etikou Kantovou oproti etike Kristovej? Kantova etika je ako drevená noha oproti živej nohe z mäsa.“ A či to nemáme potvrdené i skúsenosťou..., ako škodí deťom rozluka otca od matky, tak škodí výchove detí rozluka štátu od Cirkvi v škole, čiže tzv. odcirkevnenie školy. Žiaľ, sú aj v našom štáte ľudia, ktorí z nenávisti radi by Cirkev zo školy vylúčili. Ale my, katolíci, kresťania, nie sme za túto rozluku, lebo vieme, že taká rozluka nebola by výchove na prospech. My vieme, že štát najviac môže vykonať vo výchove rozumu, ale čo sa výchovy srdca týka, tu najschopnejšia a najúčinnnejšia je činnosť Cirkvi v škole. (...) A preto komu na srdci leží sláva kríža Kristovho, češ a právo krvi, rod v budúcnosti, kto má v sebe iskru lásky k Cirkvi, kvapku krvi slovenskej, ten musí brániť cirkevné školy tak, ako dobrý otec bráni dieťa svoje, ako pobožný dobrý katolík vieru svoju, ako verný Slovák rod svoj, a nemôže byť za poštatnenie cirkevno-náboženskej školy“⁹¹. Tománkov záujem o zachovanie cirkevného školstva a jeho financovania spred roku 1938 potvrdzuje aj posledný článok v Slobode zo 4. augusta 1946.⁹²

⁸⁷ TOMÁNEK, Florián. Cirkev a štát. In Sloboda, roč. 1, č. 51 (20. 6. 1946), s. 2.

⁸⁸ ŠUTAJ, ref. 6, s. 34.

⁸⁹ Archív Trnavskej arcidiecézy, f. Apoštolská administratúra trnavská, 1946, 234/46 adm.

⁹⁰ Ujko F. Tománek zaspal. In Národná obroda, roč. 2, č. 182 (11. 8. 1946), s. 8.

⁹¹ TOMÁNEK, Florián. Kresťanská alebo laická morálka? In Sloboda, roč. 1, č. 59 (2. 7. 1946), s. 1.

⁹² TOMÁNEK, ref. 84.

Hoci samotná SSL bola na periférii politického záujmu, reformisti všetkých odtieňov v strane sa zhodovali na tom, že Tománkovo krídlo v nej nemá budúcnosť. Zatiaľ čo tlačou hýbal súdny proces s Jozefom Tisom pred Národným súdom, o vplyv v SSL zápasila skupina okolo Beharku (bývalí šrobárovci) a skupina mladej slovenskej katolíckej inteligencie, reprezentovaná Dieškom. Práve členovia poslednej menovanej skupiny 28. novembra 1946 podpísali list adresovaný vedeniu strany. Vyjadrili ním nespokojnosť s organizačným zabezpečením a úrovňou riadenia SSL. Poukazovali na potrebu pripraviť stranu na nové voľby, do ktorých by mala vstúpiť s pripraveným kádrom ľudí, inovovaným kresťanským programom, zabezpečenou tlačou, propagáciou a vyspelým i schopným administratívnym aparátom.⁹³ Takýto počin nezanedbateľnej časti členov bol jasným impulzom k radikálnemu zásahu do organizačnej štruktúry strany a k zmene jej vedenia. Dieška už 6. septembra 1946 vyzval spolustraníkov, aby uvažovali o zmene a nevyhnutnej aktualizácii programu SSL v „*kresťanskom, demokraticky a sociálne pokrokovom náhľade, ako si to vyžadujú nové časy*“⁹⁴.

Pre Tománka mala jeho ľudácka anabáza čoraz vážnejšie následky. Stal sa obeťou kádrovania, postupne bol vylučovaný zo spolupráce a odsúvaný na perifériu záujmu. Jeho posledné vystúpenie uverejnila Sloboda 4. augusta 1946. Tománek v ňom kritizoval obmedzovanie slobody vierovyznania, cirkevného školstva, spolkov, tlače a cirkevných inštitúcií. Politikom vyčítal, že ak sa má demokratická úroveň na Slovensku priblížiť svetovým demokratickým systémom, nemôžu „*dostanúc sa k poslaneckému mandátu, ihneď prestať cítiť farchu slovenského života a hlavou prikyvovať všetkému, čo vláda chce*“⁹⁵. Varoval pred zánikom demokracie v krajine, čím narážal na nástup straníckej oligarchie k moci, presúvanie správy verejných vecí z rúk volených predstaviteľov do rúk straníckych aparátnikov, ktorí sa neriadili vôľou ľudu, ale potrebami straníckeho sekretariátu a dogmami politickej doktríny. Podľa Tománka obnovenému štátu opäť hrozil teror, ktorého, ako uviedol, „*bolo dosť už v minulosti*“⁹⁶. Tománek nebol naklonený kompromisom s komunistami. Rozhodujúci bol pre neho vyšší princíp. Svojich kolegov napomínal, že „*slovenský politik, kresťan, nikdy nesmie sa vysloviť tak, ako sa vyslovujú ateistickí politici, že politika nepozná morálku, mravnosť. Právý slovenský a kresťanský politik má vedieť, že nielen na tomto svete posudzovaný býva, ale i na druhom svete bude skladať prísny počet Bohu, ktorého mal na tomto svete zastupovať*“⁹⁷.

Dňa 8. decembra 1946 sa konala prelomová schôdza predsedníctva SSL, z ktorej vzišlo užšie predsedníctvo strany. Zmyslom tejto zmeny bolo, aby predsedníctvo tvorili „*osobnosti, ktoré jednak sa najviac zaslúžili o založenie a vznik Strany slobody, a jednak osobnosti, ktoré vynikali svojou bezúhonnosťou, mravnou a odbornou školenosťou*“⁹⁸. V skutočnosti sa vplyvu v strane zmocnila skupina okolo Diešku, ktorá mala prostredníctvom Tibora Šaba kontakt na spišského biskupa Jána

⁹³ SNA Bratislava, f. S, k. 42 (S – 439), č. 5.

⁹⁴ DIEŠKA Jozef. Program strany neznadáme. In Sloboda, roč. 1, č. 113 (6. 9. 1946), s. 1.

⁹⁵ TOMÁNEK, ref. 84.

⁹⁶ TOMÁNEK, ref. 84.

⁹⁷ TOMÁNEK, ref. 84.

⁹⁸ Predsedníctvo Strany slobody. In Sloboda, roč. 1, č. 202 (22. 12. 1946), s. 1.

Vojtaššáka.⁹⁹ Malo ísť predovšetkým o atraktívnych a známych ľuď, aktívnych v politickom, kultúrnom, vedeckom a hospodárskom živote. Predsedom výboru sa stal Jozef Dieška, prvým podpredsedom poslanec ÚNZ Jozef Hanzel, druhým podpredsedom Pavol Blaho, generálnym tajomníkom poslanec ÚNZ Jozef Brúha, zástupcom generálneho tajomníka Emil Šaršún a členmi predsedníctva poslanec ÚNZ Tibor Šabo a poslanec SNR Ján Beharka. Ako ústredný motív svojho programu si vytýčili „*pracovať v prospech slovenského národa, jeho kresťanského cistenia a zmýšľania, ako aj úprimnej oddanosti k obnovenej Československej republike*“¹⁰⁰.

Mesiac po tejto schôdzi povereník vnútra za DS Mikuláš Ferjenčík adresoval predsedníctvu SSL list, v ktorom tvrdil, že strana má vo svojich radoch nepreverené protištátne živly, čím narážal na členov s ľudáckou orientáciou. „*Tieto hromadiace zjavy ma nútia upozorniť Vás na neodkladnosť prevedenia dôkladnej očisty vo vlastných radoch a sprostena sa všetkých týchto štátu nespoľahlivých živlov a ich vplyvov. Poznamenávam, že v opačnom prípade bol by som nútený predložiť celú túto otázku s príslušným už zozbieraným materiálom Národnému frontu Čechov a Slovákov na rozhodnutie.*“¹⁰¹ Nie je vylúčené, že úradnícka aktivita povereníka bola politicky motivovaná. Informátor komunistov vyjadril podozrenie, že za tlakom na SSL stojí sekretariát DS, ktorý sa prostredníctvom svojho povereníka snaží zmeniť politickú konšteláciu. Predpokladalo sa, že DS chce odvrátiť pozornosť od svojej vlastnej strany, ktorú komunisti považovali „*za skryšiu kompromitovaných ľudí*“, a ukázať, že týmto problémom trpí SSL.¹⁰² Okrem toho mal Ferjenčík výhrady aj voči niektorým článkom, ktoré sa objavili v denníku Sloboda, ktoré podľa jeho zistení boli „*v príkrom rozpore*“ s vládny programom a narúšali štátne a politické záujmy ČSR.¹⁰³

Listom povereníka sa zaoberalo predsedníctvo na svojom mimoriadnom zasadnutí 13. januára 1947. V predvečer jeho konania dvaja členovia výboru zašli za povereníkom Ferjenčíkom a prijali inštrukcie, aby sa zbavili vplyvu radikálnej katolíckej skupiny okolo Tománka. Predsedníctvo napokon vylúčilo z SSL jedenásť členov, medzi nimi Tománka a zástupcu generálneho tajomníka Emila Šaršúna. Spravodajca KSS to okomentoval slovami: „*Bola vykonaná očista od nespoľahlivých ľudí vo vedení ústredného výboru strany. Pri tom bolo vylúčených asi 11 popredných činiteľov, medzi ktorými sa nachádzali: bývalý kandidát do Slovenskej národnej rady dekan Florián Tománek a zástupca generálneho tajomníka Strany slobody Dr. Emil Šaršún. Na tomto zasadnutí bol zrušený ústredný výbor Strany slobody, ktorý bol zvolený v decembri 1946, v počte 7 členov na čele s Dr. Jozefom Dieškom. Strana slobody je t. č. bez ústredného výboru a nové zloženie ústredného výboru sa má skladať zo všetkých zložiek odbojových organizácií.*“¹⁰⁴

Zhodou okolností sa v tom čase začal zhoršovať Tománkov zdravotný stav, ochorel na rakovinu pľúc. Postupne rezignoval na stranícke aktivity a väčšinu času trávil vo svojej vile v Karlovej Vsi, kde zomrel pomerne náhle 25. marca 1948.

⁹⁹ ŠUTAJ, ref. 6, s. 40-41.

¹⁰⁰ Predsedníctvo Strany slobody, s. 1.

¹⁰¹ ŠUTAJ, ref. 6, s. 17, 349, dok. 93.

¹⁰² SNA Bratislava, f. Rôzne politické strany, k. 4, č. 77.

¹⁰³ ŠUTAJ, ref. 101.

¹⁰⁴ ŠUTAJ, ref. 6, s. 349, dok. 94.

Telesné pozostatky boli pochované na Veľkonočný pondelok 1948 v jeho rodisku v Borskom Petre.¹⁰⁵ Zdvorilý nekrológ v denníku Sloboda, ktorý už pred februárovými udalosťami začal byť lojálny k politike KSS, na okraj Tománkovho povojnového angažovania uviedol: „Zdá sa, že nepochopil nové politické smery a prúdy a videl, že dnešná politika je iná ako na začiatku storočia, keď na Orave a potom neskôr v Prešporku pracoval za svoj slovenský ľud.“¹⁰⁶ To bolo aj isté ocenenie Tománkovho celoživotného konzervatívneho politického smerovania. Takto sa definitívne skončili osudy jedného z čelných a zaujímavých predstaviteľov politického katolicizmu na Slovensku.

Záver

Napriek tvrdeniu Biografického slovníka z roku 1994, že Florián Tománek sa po roku 1930 politicky neangažoval¹⁰⁷, dnes môžeme tento údaj korigovať a povedať, že patril medzi osobnosti, ktoré po skončení druhej svetovej vojny nadväzovali na politický katolicizmus ako jednu z typických črt slovenského politického života. Keďže v roku 1945 nevyšiel jeho plán vytvoriť spolu s českými katolíkmi československú katolícku stranu, po odchode väčšiny zakladajúcich členov z SSL prijal členstvo v tomto politickom subjekte, ktorý vznikol 1. apríla 1946. Hneď po vstupe sa stal členom jej dočasného trojčlenného direktória, ktoré malo pripraviť stranu na zjazd a riadiť predvolebnú kampaň pred kľúčovými voľbami do Ústavodarného národného zhromaždenia v máji 1946.

Zásadný podiel na jeho vstupe do SSL mal minister Šrobár, s ktorým ho nespájala iba idea česko-slovenskej vzájomnosti. Ich cesty sa preťali niekoľkokrát a zakaždým tvorili nový medzník v Tománkovom živote. Prvýkrát to bolo v roku 1906, keď si počas volieb do uhorského snemu Tománek za podporu Šrobára vyslúžil dočasný cirkevný trest a bol suspendovaný „*ab ordine et iurisdictione*“¹⁰⁸, druhýkrát po rozpade monarchie, keď sa obaja stali členmi Revolučného národného zhromaždenia, následne keď Šrobár ako minister s plnou mocou pre správu Slovenska podporil Tománkov a Jurigov plán na demokratizáciu cirkvi na Slovensku a napokon v odboji v závere vojny.¹⁰⁹

Tománek od svojho vstupu do SSL bol v jej predsedníctve až do straníckych čistiek v januári 1947, keď strana začala doplácať na útoky komunistov proti bývalým ľudákom. Skutočnosť, že bol reprezentantom konzervatívneho katolíckeho krídla, bola zrejmá aj z jeho novinárskych aktivít, v ktorých hlavnou témou bol vzťah Boha (resp. kresťanskej morálky) a národa. Tománek sa zoči-voči nástupu a agresívnej expanzii komunizmu oddával myšlienke ochrany národa v duchu politického katolicizmu a snažil sa presadzovať konzervatívne hodnoty. Avšak na to, aby dokázal strane vtlačiť výraznejšiu pečať, mal málo času. Vplývali na to jednak spoločensko-politické súvislosti a jednak zápas vo vnútri

¹⁰⁵ Dnes súčasť Borského Mikuláša.

¹⁰⁶ Za Floriánom Tománkom. In Sloboda, roč. 3, č. 42 (3. 4. 1948), s. 3.

¹⁰⁷ MAŤOVČÍK, Augustín. Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). VI. zväzok. T – Ž. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 86.

¹⁰⁸ DA Spišské Podhradie, Liber presbyterorum, s. 283.

¹⁰⁹ OLEXÁK, ref. 21, s. 369.

strany, z ktorej bol napokon začiatkom roka 1947 vylúčený. Smrť, ku ktorej došlo len krátko po februárových udalostiach v roku 1948, ho podľa slov nových spoločenských tribunov uchránila od vážnejších perzekúcií, ktorým však neunikli viacerí jeho stranícki kolegovia.¹¹⁰

Štúdiou som sa pokúsil prispieť k hlbšiemu pochopeniu, ale aj relatívne zásadnému doplneniu portréту výraznej osobnosti slovenského politického katolicizmu.

Zoznam prameňov a literatúry:

Pramene:

a) archívne

Archív Ministerstva vnútra Českej republiky Praha: f. 2M.

Archív Ministerstva zahraničných vecí Praha: f. Teritoriální odbor – Vatikán.

Archív Spišského biskupstva Spišské Podhradie.

Archív Trnavskej arcidiecézy: f. Apoštolská administratúra trnavská.

Národný biografický ústav Slovenskej národnej knižnice v Martine.

Slovenský národný archív Bratislava: fond Demokratická strana; f. S; f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady; f. Vavro Šrobár.

Štátny archív v Prešove: f. Gréckokatolícke biskupstvo.

b) publikované

Digitální knihovna. Dočasné NS RČS 1946 – 1948, stenoprotokoly. Dostupné na internete: <<http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/045schuz/s045004.htm>>.

GÁL-PODDŮMBIERSKÝ, Ján. Z kalicha utrpenia. Rozpomienky na zážitky v koncentračnom tábore v Ilave. Komárno: b. v., 1947.

KRIVÝ, Vladimír. Výsledky volieb 1929 – 2016 za obce na Slovensku. Dostupné na internete: <http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_2010001 sociálnych dát>.

ŠUTAJ, Štefan. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944 – 1948). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2002. Dostupné na internete: <<http://www.svusav.sk/data/uploads/publikacie/sops.pdf>>.

Dobová tlač:

Čas, roč. 2, 1946.

L'Osservatore Romano, roč. 86, 1946.

Národná obroda, roč. 2, 3, 1946 – 1947.

Pravda, roč. 3, 1946.

Sloboda, roč. 1, 2, 1946 – 1947.

Monografie, lexikóny a zborníky ako celok:

HOLEC, Roman. Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť. Martin: Matica slovenská, 1997.

MAŤOVČÍK, Augustín. Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). VI. zväzok. T – Ž. Martin: Matica slovenská, 1994.

PAŠTEKA, Július et al. Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska. Bratislava: Lúč, 2000.

PETRANSKÝ, Ivan. Štát a katolícka cirkev na Slovensku 1945 – 1946. Nitra: Garmond, 2001.

¹¹⁰ ŠUTAJ, ref. 6, s. 17, 349, dok. 93, 94.

SYRNÝ, Marek. Slovenskí demokrati '44 - '48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 - 1948. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2010.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- BENKO, Juraj. Socialistická ideológia v konfrontácii s religióznym slovenským prostredím v prvej štvrtine 20. storočia. In ŠUCHOVÁ, Xénia. Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci? Prešov: Universum, 2006, s. 9-23.
- HERTEL, Maroš. Vzostupy a pády Floriána Tománka. In ROGULOVÁ, Jaroslava - HERTEL, Maroš et al. Adepti moci a úspechu. Etablovanie elít v moderných dejinách. Bratislava: Veda, 2016, s. 23-36.
- KAČKOVIČOVÁ, Mária. Seredská ľudová banka. In Biatic, 2006, roč. 16, č. 1.
- KATREBOVÁ-BLEHOVÁ, Beáta. Voľby v roku 1946 na Slovensku v medzinárodno-politickom kontexte. In Verbum historiae. Bratislava: Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 2016, č. 1, s. 7-30.
- MINAROVIC, Silvester. Vznik a vývoj Strany slobody a jej miesto na Slovensku. In Historický časopis, 1990, roč. 38, č. 2, s. 190-209.
- OLEXÁK, Peter. Reformné hnutie nižšieho katolíckeho kléru v čase vzniku prvej Československej republiky. In Duchovný pastier. Revue pre teológiu a duchovný život, roč. 98, č. 8, 9, 10, 2017, s. 361-371.
- OLEXÁK, Peter. Snahy Československa a Vatikánu odvolať biskupa Jána Vojtaššáka v rokoch 1945 - 1950. In Studia Theologica, 2013, roč. 15, č. 1, s. 47-73.
- SYRNÝ, Marek. Stranícko-politická scéna na Slovensku v rokoch 1944 - 1948. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). Dr. Vavro Šrobár - politik, publicista a národnoosvetový pracovník. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2012, s. 580-598.
- SYRNÝ, Marek. Vzťah Komunistickej strany Slovenska a politického katolicizmu na Slovensku v rokoch 1945 - 1947. In ŠUCHOVÁ, Xénia. Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci? Prešov: Universum, 2006, s. 137-153.
- ŠKUTOVÁ, Daniela. (Ne)slobodné parlamentné voľby 1946 a ich spoločensko-politické konzekvencie v boji o demokraciu a charakter štátnosti. In SYRNÝ, Marek (ed.). Rok po vojne a Európa v roku 1946. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2017, s. 112-121.

Internetové zdroje:

ŠUTAJ, Štefan. Začiatky činnosti Demokratickej strany na oslobodenom území v období do jej prvého zjazdu. In Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, roč. 1, 1998, č. 1. Dostupné na internete: <<http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=AQE178J2I82V4RI6S849CMK9C>>.

Počet znakov vrátane medzier: 66 789

Počet slov: 9751

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.382-407

/382/

Vzťahy a polemiky medzi slovenskými intelektuálmi (a spomedzi nich najmä spisovateľmi) v rokoch 1945 – 1948 sa tešia pozornosti mnohých bádateľov, ktorí danú tému skúmali a zhodnocovali z rôznych hľadísk.² Napriek tomu si myslím, že sa diskusiám medzi spisovateľmi v danom období treba znova podrobnejšie venovať a pozrieť sa na ne novým pohľadom. V nasledujúcich riadkoch sa nebudem zaoberať všetkými diskusiami v slovenskej tlači, ale zameriam sa len na jednu kľúčovú tému, ktorá rezonovala v slovenských kultúrno-politických časopisoch krátko po druhej svetovej vojne – a to bol problém povojnovej očisty kultúrneho života.

Jednou z mojich počiatočných motivácií pri písaní štúdie bola aj snaha vymedziť sa, resp. poopraviť niektoré zaužívané tvrdenia opakujúce sa v staršej i súčasnej slovenskej historiografii. Jedným z nich je problém periodizácie a vnímanie roku 1945 a konca druhej svetovej vojny ako výrazného medzníka v slovenských kultúrnych dejinách.³ Samozrejme, nechcem spochybniť tvrdenie, že v politickej oblasti bolo obnovenie Československa významnou a rozhodujúcou historickou udalosťou, avšak z pohľadu kultúrneho vývoja je vhodnejšie hovoriť o kontinuitate s predchádzajúcim obdobím, najmä s obdobím spred roka 1938. Aj z tohto dôvodu sa v jednej časti príspevku vraciam do druhej polovice tridsiatych rokov, v ktorej analyzujem už takmer zabudnutý spor v rámci spisovateľskej obce.

Ďalej, podobne ako nemecká historička Christianne Brenner, nepovažujem za prínosné skúmať diskusie v rokoch 1945 – 1948 z hľadiska perspektívy budúceho prevzatia moci Komunistickou stranou, pretože tak sa toto obdobie stane iba akýmsi bezvýznamným obdobím „na ceste KSČ k monopolu moci“, ako to nazval slovenský historik Michal Barnovský⁴, alebo len „medzičasom pred novou diktatúrou“ (podľa historičky Vlasty Jaksicsovej).⁵ Avšak tento spiatocný pohľad sa stáva problematický, keďže vytvára dojem, že februárový prevrat z roku 1948 bol predvídateľný, dokonca neodvratný a nastupujúca studená vojna a vytvorenie nepriateľských ideologických blokov boli predurčené.⁶ Navyše takýmto úzko politickým hľadiskom sa aj čisto umelecké spory či diskusie o podobu povojnového kultúrneho života majú tendenciu javiť ako mocenská konfrontácia medzi stúpenkami Demokratickej a Komunistickej strany. Alebo povedané ešte jednoznačnejšie: literárne diskusie potom môžu byť vnímané ako súčasť politického boja medzi zástancami demokracie a otvorenej spoločnosti a medzi stúpenkami

² DRUG, Štefan. Smrekov Elán – pokus o alternatívu? In DRUG, Štefan. Literatúra a politika po slovensky. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2003, s. 58-95. JAKSICSOVÁ, Vlasta. Kultúra v dejinách. Dejiny v kultúre. Bratislava: VEDA, 2012, s. 269-290.

³ JAKSICSOVÁ, Vlasta. Komunistický intelektuál – víťaz hodnotového sporu v „medzičase“ pred komunistickou diktatúrou. In PAŽOUT, Jaroslav (ed.). Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945 – 1989). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2013, s. 35-36. Táto periodizácia slovenských kultúrnych dejín vychádza najmä z literárnohistorického výskumu. Porovnaj: MARČOK, Viliam. Peripetie zmien literárnej situácie. In MARČOK, Viliam et al. Dejiny slovenskej literatúry III. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2006, s. 20. BÍLIK, René. Duch na reťazi. Bratislava: Kalligram, 2008, s. 23.

⁴ BARNOVSKÝ, Michal. Na ceste k monopolu moci. Bratislava: Archa, 1993.

⁵ JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 269-290.

⁶ BRENNER, Christianne. Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1945 – 1948. Praha: Argo, 2015, s. 12-24.

totalitných režimov (t. j. komunistickej diktatúry), ako to prezentovali vo svojich štúdiách literárny kritik a historik René Bílik⁷ alebo naposledy tiež literárna historička Edita Příhodová⁸.

Vyššie uvedený prístup pokladám za príliš zjednodušený a skresľujúci. Vývoj v rokoch 1945 – 1948 síce možno opísať ex post ako lineárne smerujúci ku komunistickému prevratu, avšak očami vtedajších aktérov sa javilo toto obdobie ako otvorené – a myslím, že v prospech tejto interpretácie hovorí aj ich konanie. Môj záujem sa teda obracia do vnútra spisovateľskej obce, ktorá už od obdobia prvej republiky bola tradične rozhádaná a osobnými konfliktmi rozdelená na nepriateľské tábory. Ale táto vzájomná nevraživosť medzi spisovateľmi nekopírovala nevyhnutne ich politické/ideologické presvedčenie, čo koniec koncov dokladá aj odborná literatúra, ktorá mnohokrát prekvapujúco konštatuje dôverné priateľstvo medzi inak politicky a ideologicky nezmieriteľnými nepriateľmi.⁹ Práve táto skutočnosť je z pohľadu výskumu zaujímavá a bude čiastočne aj predmetom nasledujúcich riadkov.

Samozrejme, nemám v úmysle analyzovať a skúmať názory a postoje všetkých slovenských literátov k problému očisty kultúrneho života, úmyselne som si vybral najmä komunistických a radikálne ľavicovo orientovaných spisovateľov pravidelne publikujúcich na stránkach časopisov blízkych Komunistickej strane. Napriek tomu, že dané osobnosti spájalo rovnaké ideologické presvedčenie, v otázke očisty slovenského kultúrneho života prejavovali značné nezrovnalosti. A hoci existovala vedením Komunistickej strany uznaná koncepcia k otázke „očisty“ na Slovensku, medzi komunistickými spisovateľmi jestvovali aj rozličné interpretácie tejto koncepcie, ba dokonca aj odlišné postoje k danej otázke, verejne prezentované na stránkach tlače.

V neposlednom rade sa v štúdiu pokúšam vysvetliť problém, ktorý je ešte stále v centre pozornosti mnohých domácich i zahraničných bádateľov: Ako je možné, že sa Komunistická strana dostala v Československu k moci tak ľahko?¹⁰ Ako to, že komunistický prevrat prebehol tak hladko v krajine, ktorá mala pred vojnou fungujúcu parlamentnú demokraciu? A vôbec prečo bol aj v slovenskom kultúrnom prostredí prechod ku komunistickej diktatúre taký hladký,

⁷ BÍLIK, ref. 3, s. 24-25. Pozri najmä prvú kapitolu s názvom Industrializovaná literatúra (1945 – 1949).

⁸ PRÍHODOVÁ, Edita. Kultúrna činnosť katolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945 – 1948. Analýza kultúrnych časopisov Nová práca a Verbum. In Kultúrne dejiny, 2016, ročník 7, č. 2, s. 257-287.

⁹ JAKSICOVÁ, ref. 2, s. 294-300. KOLKOVÁ, Stanislava. „Triedenie duchov“? Kontinuita alebo diskontinuita elít na Slovensku v zlomových rokoch 1938/39 a 1945 – na príklade vedeckých a kultúrnych elít. In KMEŤ, Norbert – SYRNÝ, Marek a kol. Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického. Bratislava – Banská Bystrica: Ústav politických vied – Múzeum SNP, 2013, s. 253-255. JABLONICKÝ, Jozef. Bratislava a Slovenské národné povstanie. In JABLONICKÝ, Jozef. Samizdat o odboji. Štúdie a články. Bratislava: Kalligram, 2004, s. 23, s. 59 a n.

¹⁰ BRENNER, ref. 6, s. 23-24. ZINNER, Paul E. Problems of Communist Rule in Czechoslovakia. In World Politics, 1951, ročník 1, č. 4, s. 112-129. PERNES, Jiří. O jedné pomýlené knize. In Soudobé dějiny, 2016, č. 4, s. 712. Rovnakú otázku, avšak v súvislosti s iným historickým obdobím, si kladie v jednej zo svojich prác aj historik Jan Mervart. K tomu pozri: MERVART, Jan. Kultura v karanténě. Umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2015, s. 6.

bez zaznamenaniahodného odporu? Prečo slovenskí literáti a intelektuáli tak ľahko prijali zákaz niektorých kultúrnych časopisov, ďalej postupný zákaz publikovať pre autorov z vlastných radov, prípadne sa sami dobrovoľne vzdali práva na slobodnú kritiku tak v roku 1938, ako aj o desaťročie neskôr? Domnievam sa, že odpoveď na tieto otázky netreba hľadať iba v zahraničnopolitickej oblasti, teda v skutočnosti, že tretia Československá republika pripadla po druhej svetovej vojne do sovietskej sféry vplyvu. A úplne ju nevysvetľujú ani domáce politické pomery a ochota (aj) niektorých demokratických politikov do značnej miery obmedzovať fungovanie demokratických inštitúcií.

Podľa Alexeja Kusáka bola práve oblasť kultúry tou rozhodujúcou sférou, ktorú využili komunistickí predstavitelia v zápase o moc.¹¹ A tento náhľad potvrdzuje aj spomínaná Christiane Brenner, ktorá tvrdí, že predovšetkým tlač bola miestom, kde sa odohrával najväčší mocenský boj.¹² A do tretice Katherine Clark v práci „Moscow – the fourth Rome“ zdôrazňuje snahu Stalina a čelných predstaviteľov Sovietskeho zväzu nielen o politickú hegemoniu, ale najmä o kultúrne prvenstvo v Európe v časoch pred druhou svetovou vojnou, ako aj po nej.¹³ Vysvetlenie otázky, prečo sa tak ľahko slovenská literárna obec poddala stalinistickej kultúrnej politike krátko po februári 1948, preto hľadám v úzkej spojitosti so slovenským kultúrnym vývojom a s pomermi v slovenskej literárnej obci, v jej štruktúre a jej mentalite.

Výrazný priestor v predkladanej práci venujem aj vtedajšiemu povereníkovi školstva a osvety Ladislavovi Novomeskému.¹⁴ Tento predvojnový komunistický básnik a publicista mal značnú autoritu v slovenskej spisovateľskej obci a taktiež podstatne ovplyvnil podobu očisty kultúrneho života na Slovensku. Ako člen predsedníctva Slovenskej národnej rady, politického orgánu utvorivšieho sa ešte

¹¹ KUSÁK, Alexej. *Kultura a politika v Československu 1945 – 1968*. Praha: Torst, 2001, s. 143.

¹² BRENNER, ref. 4, s. 28. S náhľadom, že tlač mala rozhodujúci význam pri neúspešnom pokuse o obnovenie parlamentnej demokracie po druhej svetovej vojne, sa zhoduje aj slovenská právna historička Katarína Zavacká. Porovnaj: ZAVACKÁ, Katarína. *Cenzúra v Československu v rokoch 1945 – 1948*. In ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (eds.). *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2000, s. 557.

¹³ CLARKOVÁ, Katerina. *Moskva, čtvrtý Řím. Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931 – 1941*. Praha: Academia, 2016, s. 45-46. Samozrejme nielen tlač a oblasť umenia využívali komunistickí ideológovia na získavanie podpory medzi obyvateľstvom. K využívaniu sviatkov a osláv na podporu komunistickej politiky pozri: HASAROVÁ, Zuzana. *Nový sviatok v kalendári komunistického režimu. K formovaniu osláv československo-sovietskeho vzťahu na konci 40. rokov 20. storočia*. In *Studia Historica Nitriensia*, 2016, ročník 20, č. 1, s. 135-160, DOI: 10.17846/SHN.2016.20.1.135-160.

¹⁴ Ladislav Novomeský v povojnovom období zastával viacero verejných funkcií. V rokoch 1945 – 1950 bol povereníkom SNR pre školstvo a osvetu, v roku 1945 aj podpredsedom SNR a zároveň členom predsedníctva SNR. V sledovanom období bol navyše členom predsedníctva ÚV KSS, členom ÚV KSČ a predseda aj kultúrnej komisie ÚV KSS až do roku 1950. V kultúrnej sfére ďalej pôsobil ako predseda Spolku slovenských spisovateľov (1945 – 1948), predseda Matice slovenskej (1945 – 1950) a tiež Všeslovanského združenia. Okrem toho bol aj zodpovedným redaktorom denníka *Národná obroda* od roku 1945 až do jeho zániku po februárovom prevrate v roku 1948. K Novomeského verejným funkciám a pôsobeniu pozri bližšie: DRUG, Štefan. *Zatĺkať klynce zlatými hodinami alebo z básnika a novinára verejným činiteľom*. In DRUG, Štefan. *Umenie politiky, politika umenia. Z listov Laca Novomeského I*. Bratislava: Tatran, 1988, s. 5-12.

počas vojny, sa spolupodieľal na vypracovaní zákonnej normy o potrestaní slovenských vojnových zločincov¹⁵ a taktiež mal rozhodujúci vplyv na formovanie slovenskej kultúrnej politiky v krátkom období pred komunistickým prevratom. Novomeský sa svojou autoritou zasadil, aby mnohé spolky, časopisy a kultúrne inštitúcie mohli byť po vojne obnovené, rozhodoval o zakladaní nových kultúrnych inštitúcií a presadil aj zrušenie niektorých kultúrnych či vedeckých spolkov. V rokoch 1945 – 1948 bol Novomeský navyše tvorcom i realizátorom kultúrneho programu KSS, ktorého niektoré hlavné body budem v tejto štúdii analyzovať. Do tejto oblasti patrí aj otázka, akú personálnu politiku vo svojom rezorte Novomeský uplatňoval, t. j. aké osobnosti presadzoval na vedúce miesta do inštitúcií, ktoré patrili do jeho kompetencie. Moja štúdia sa nebude venovať len Novomeského politickej praxi¹⁶, ale zvlášť jeho predstavám a cieľom, ktoré chcel v kultúrnej politike dosiahnuť, a to napriek tomu, že jeho predstavy sa nakoniec realizovať nepodarilo a po februári 1948 sa jeho koncepcia nestala oficiálnou súčasťou kultúrneho programu Komunistickej strany Československa.

Slovenský literát po celé 20. storočie nebol iba umeleckým tvorcom, ale vždy aj angažovaným publicistom, politikom, dokonca rozhodujúcim politickým predstaviteľom.¹⁷ Daný fakt platil takisto po druhej svetovej vojne, keď ani apolitický umelec nestál (a azda ani nemohol stáť) mimo politického diania. Od prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov bola slovenská i česká kultúra totálne ovládnutá stalinistickými ideológmi a násilne usmerňovaná z jedného politického centra. V ére stalinizmu boli mnohí autori vyradení z kultúrneho života, obvinení z vykonštruovaných zločinov a odsedeli si dlhoročné tresty. Iní boli nútení písať ponižujúce sebakritiky alebo vynútené kritiky na objednávku zo stranického vedenia voči svojim priateľom z literárneho života. Takýto hladký priebeh ovládnutia slovenskej kultúry naznačuje neexistenciu obranných mechanizmov v slovenskej literárnej obci. Nasledujúce riadky sa pokúšajú vysvetliť niektoré príčiny, ktoré umožnili jej jednoduché a rýchle ovládnutie a nástup tragickej stalinovej éry.

Diskusia o odboji, kolaborácii a tzv. očiste kultúrneho života

„Kvantitatívne slovenská literatúra žije – mnohí spisovatelia však zamĺkli alebo tvoria pre písací stôl a pre podzemie. Vychádzajú i literárne časopisy, okolo ktorých sa skupia spisovatelia protirežimní. Boli sme však i svedkami literárnej prostitúcie niektorých spisovateľov... a Slovenská Matica sa dala tiež do služieb nacistického ducha.“

Juraj Slávik (1942)¹⁸

Na očiste politického a verejného života sa dohodli členovia dočasnej československej vlády v Košiciach už 5. apríla 1945 vo vládnom programe. Otázky po-

¹⁵ RAPA VÁ, Ivana. Mimořádný lidový soud v Mostě v letech 1945 – 1948. Hradec Králové, 2015, s. 39.

¹⁶ K politickej praxi rezortu Povereníctva školstva najmä vo vzdelávacom procese pozri najnovšie: GABZDILOVÁ, Soňa. Nové úlohy učiteľov na Slovensku v období vrcholiaceho stalinizmu (1948 – 1953). In Studia Historica Nitriensia, 2017, ročník 21, č. 1, s. 137-154, DOI: 10.17846/SHN.2017.21.1.137-154.

¹⁷ JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 7.

¹⁸ SLÁVIK, Juraj. Československo. Zemský ráj – nacistické peklo. Londýn: Lofox, 1943, s. 41.

trestania vojnových zločincov a kolaborantov sa týkali články č. IX., X. a XV., pričom československá vláda označila za svoju „*morálnu povinnosť postihnúť a vydať súdu a trestu všetkých vojnových previnilcov, všetkých zradcov, všetkých vedomých a aktívnych pomocníkov nemeckých a maďarských utláčateľov*“. Obzvlášť závažné zločiny mal v ČSR súdiť Národný súd, a ako vlastizradcovia mali byť predeň postavení členovia protektorátnej vlády na čele s prezidentom E. Háchom a rovnako aj J. Tiso a „*členovia slovenských vlád od 14. marca 1939, ako aj členovia tzv. slovenského snemu*“, čo sa týkalo aj niektorých spisovateľov, ako bol napr. E. B. Lukáč. A hoci samotné zamestnanie na štátnych úradoch v režime vojnového slovenského štátu (čo sa opäť týkalo mnohých slovenských umelcov a kultúrnych pracovníkov) alebo v Protektoráte Čechy a Morava nemalo byť trestné, individuálne vyšetrovanie malo čakať každého jednotlivca, aby bol nový štátny aparát zbavený všetkých fašistických pomáhačov a aby tam nezostali osoby, „*ktoré v kritických udalostiach rokov 1938 a 1939 a v dobe nemeckej a maďarskej okupácie prejavili voči národu a štátu vierolomnosť, preukázali nespoľahlivosť a zbabelosť*“. Očistené od kompromitovaných osôb potom mali byť aj všetky typy škôl a kultúrnych ustanovizní (divadlá, knižnice a pod.) a realizovaná mala byť aj „*dôkladná očista v oblasti žurnalistiky, rozhlasu a filmu*“.¹⁹

Vzhľadom na špecifickosť zločinov, ktoré priniesla druhá svetová vojna, sa štáty protihitlerovskej koalície vrátane ČSR zaviazali, že všetky osoby, ktoré sa zúčastnili (či už ako spolupáchatelia, organizátori, resp. „len“ propagátori) na nacistických zločinoch, musia byť vydané pred trestný súd štátu, na ktorého území sa tieto zločiny spáchali. V Československu boli na tento účel zriadené tzv. mimoriadne ľudové súdy, na ktorých rozhodovaní mali participovať aj laici bez právnického vzdelania.²⁰ Z tejto účasti laikov na povojnovom súdnictve a tiež z formulácií vládneho programu (ako „*posvätná povinnosť*“, „*dôkladná očista*“ či tresty za „*zbabelosť*“), je zrejmé, že nešlo len o klasické súdenie trestných činov ako takých, ale viac ako inokedy sa tu vyzdvihoval morálny a etický rozmer súdenia zločincov a kolaborantov. Podľa vtedajších predstáv sa takto (zapojením celého obyvateľstva do potrestania domnelých i skutočných vinníkov vojny) mala povojnová spoločnosť sama morálne očistiť. Rovnako to chápal aj predseda SNR Jozef Lettrich, ktorý sa domnieval, že „*sa nevybuduje nový život na Slovensku a v Republike, ak nebude z nášho verejného života vykorenený celý ten umele zavlečený fašistický nános..., ak sa nevyhubí celá tá mravná hniloba, do ktorej nás uvalilo reakčné ľudáctvo*“²¹.

Výrazným faktorom, ktorý rozhodol o spôsobe tzv. očisty na Slovensku, bolo rozhodnutie predsedníctva SNR o vypracovaní vlastnej zákonnej normy platiacej iba pre slovenskú časť republiky, a to napriek tomu, že československá vláda v Londýne na čele s prezidentom Benešom pripravovala na schválenie vlastný dekrét, ktorý mal platiť pre celé územie Československa. Práve členovia KSS

¹⁹ Túto a všetky predchádzajúce citácie uvádzam podľa: Program československej vlády Národní fronty Čechů a Slováků prijatý 5. dubna 1945 v Košicích, tzv. Košický vládní program. Dostupné na internete: http://www.totalita.cz/txt/txt_kvp.pdf (videné naposledy 20. 5. 2017).

²⁰ SYRNÝ, Marek. Slovenskí demokrati 1944 – 1948. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2010, s. 125.

²¹ LETTRICH, Jozef. O Slovenskej národnej rade. Bratislava: Povereníctvo informácií, 1945, s. 60-61.

v predsedníctve SNR (medzi inými aj L. Novomeský a G. Husák) rozhodne presadzovali vydanie vlastnej retribučnej normy, aby tak bol rešpektovaný odlišný vývoj v českých krajinách a na Slovensku.²² Táto zákonná úprava sa mohla udiť vďaka dohode rozhodujúcich politických subjektov o novej úprave česko-slovenského pomeru v obnovenej ČSR, ktorý už nemal kopírovať model z prvej republiky, keďže nový štát mal byť vybudovaný ako štát dvoch etnicky rozdielnych a rovnoprávných národov – českého a slovenského.

Predsedníctvo SNR tak prijalo narýchlo vypracovanú právnu normu o potrestaní vojnových zločincov ešte pred prezidentským dekrétom nariadením SNR č. 33/1945 z 15. mája 1945, ktoré definovalo päť rôznych foriem trestnej činnosti v období vojny. Nariadenie rozlišovalo: fašistických okupantov (§ 1), domácich zradcov (§ 2), kolaborantov (§ 3), previnilcov fašistického režimu (§ 5) a taktiež definovalo aj „zradu na povstaní“ (§ 4), čo bolo špecifickým trestným činom, platným iba na Slovensku.²³ Práve na základe posledného spomenutého paragrafu mohli byť trestne stíhaní aj spisovatelia, ktorí v októbri 1944 podpísali tzv. „protipovstalecký manifest“ (tiež sa nazýval aj „bratislavský manifest“ alebo „Ohlas slovenských spisovateľov“), ktorý bol v tlači ešte za povstania označený ako „manifest hanby“, „dokument čiernych dní“ či „zradný dokument“.²⁴ Za podpísanie tohto manifestu tak mohol čakať signatárov ten najprísnejší trest, pretože podľa odseku a) § 4 Sbierky nariadení SNR „*kto akýmkoľvek spôsobom maril boj slovenského národa proti zradcom alebo okupantom*“ a podľa odseku c) „*kto takúto zradcovskú činnosť propagoval, verejne obhajoval alebo schvaľoval, potresce sa smrťou*“²⁵.

Ďalej bolo toto nariadenie č. 33/1945 novelizované a doplňované vykonávacím nariadením Zboru povereníkov č. 55/1945 z 5. júna 1945 a nariadením SNR č. 83/1945 z 25. júla 1945.²⁶ Pre mnohých umelcov a kultúrnych pracovníkov, keďže pracovali na štátnych úradoch, platili ešte aj ďalšie nariadenia, ktoré

²² RAPA VÁ, ref. 15, s. 39. Porovnaj tiež stanoviská Laca Novomeského a Gustáva Husáka zaslané Antonovi Rašlovi koncom šesťdesiatych rokov k otázke prípravy zákonných noriem o zriadení retribučného súdnictva. Listy oboch bývalých členov predsedníctva SNR sú uverejnené v publikácii: RAŠLA, Anton – ŽABKAY, Ernest. Proces s dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho. Bratislava: Tatrapress, 1990, s. 29-30.

²³ Sbierka nariadení SNR 1944 – 1945. Bratislava: Úrad predsedníctva SNR, 1945, s. 42-44.

²⁴ Okolnosti vzniku tzv. protipovstaleckého manifestu sú dostatočne zmapované, preto sa ním v predkladanej štúdii nebudem zaoberať. Na tomto mieste sa pokúsím len o stručné zhrnutie. Po auguste 1944 vyšli od kultúrnych pracovníkov dva rozdielne manifesty. Prvý vzišiel z podnetu šéfa Úradu propagandy T. J. Gašpara pod názvom Ohlas slovenských kultúrnych pracovníkov k národu a spravodlivej verejnosti sveta. Druhý, miernejší, skoncipovali spisovatelia zo Spolku slovenských spisovateľov, aby sa dištancovali od Gašparovho Ohlasu. Avšak zo strachu, že takéto mierne vyjadrenie neprejde cenzúrou, zašiel vtedajší predseda spisovateľskej organizácie V. Beniak za ministrom vnútra A. Machom, aby získal jeho podporu, o čom zrejme nie všetci spoluautori vedeli. Machom upravený manifest potom vyšiel ako stanovisko Spolku slovenských spisovateľov v týždenníku Slovák. Jeho signatármi boli: A. Žarnov, J. Kostra, L. Zúbek, D. Chrobák, J. Smrek, E. B. Lukáč, J. Poničan, M. Gacek, V. Beniak, R. Dilong, H. Bartek, K. Strmeň, J. Ambruš, J. Antošík. Bližšie pozri: JAKSICSOVÁ, Vlasta. Presvedčenie alebo strach signatárov? Historicko-spoločenské pozadie vzniku protipovstaleckého „manifestu hanby“ z jesene roku 1944. In Romboid, 2012, 47, č. 2, s. 39.

²⁵ Sbierka nariadení, ref. 23, s. 42.

²⁶ Sbierka nariadení, ref. 23, s. 105.

preverovali štátnych a verejných zamestnancov. Išlo hlavne o nariadenie SNR č. 44/1945 z 25. mája 1945 o úprave služobného pomeru štátnych a verejných zamestnancov a dopĺňujúce nariadenie SNR č. 99/1945 z 23. augusta 1945. Podľa tejto právnej normy museli všetci verejní zamestnanci pôsobiaci v režime tzv. slovenského štátu, ktorí chceli pôsobiť v štátnych úradoch aj naďalej, vyplňať „Dotazník o osobných pomeroch a k zisteniu štátoobčianskej spoľahlivosti a národnej spoľahlivosti štátneho a verejného zamestnanca“, kde museli uviesť o. i. aj všetky články, ktoré napísali do *Slováka*, *Gardistu* a iných straníckych časopisov HSLŠ, HG, HM (a aj nemeckých alebo maďarských časopisov), ako aj to, aké knihy alebo brožúry medzi rokmi 1939 – 1944 vydali a či v daných rokoch rečnili na schôdkach HSLŠ alebo či platili po 29. auguste 1944 členské príspevky HSLŠ.²⁷ V prípade kladných odpovedí mohlo nasledovať rozviazanie pracovného pomeru a začať trestné stíhanie danej osoby podľa osobitných zákonných nariadení SNR o potrestaní vojnových zločincov.

Ako vidno zo zákonných nariadení, neboli nastavené nijako mierne, práve naopak, zákonná norma hrozila prísnyim postihom novinárom, spisovateľom, umelcom a vôbec kultúrnym pracovníkom. Napriek tomu realita nebola až taká prísna, najmä ak to porovnáme s počtom odsúdených a dĺžkou trestov v českých alebo iných európskych krajinách.²⁸ Navyše už začiatkom roku 1946 až do prevratu vo februári 1948 sa v slovenských médiách začínali objavovať hlasy od rôznych umelcov, intelektuálov i odbojárov, že očista verejného života bola nedôsledná, keďže mnohí ľudáci verejní činitelia ďalej pôsobili bez trestu na vysokých pozíciách. Karel Koch, vedúci občianskej odbojovej skupiny Justícia pôsobiacej na Slovensku od roku 1939, svojím typickým spôsobom a mimoriadne kriticky v čase procesu s Jozefom Tisom napísal: „*Gardistické uniformy nezožrali ešte mole. Ich nositelia sú ďalej na vedúcich pozíciách. Teraz sa to ukázalo!*“²⁹

Aj takéto názory o nedôslednej očiste verejného života neskôr, samozrejme, využívali v propagandistických kampaniach predstavitelia Komunistickej strany pri konštrukcii protištátneho sprisahania, do ktorého mali byť zapojení vedúci predstavitelia Demokratickej strany napojení na ľudácky exil a ľudácke podzemie v Československu.³⁰ Avšak vzájomné obvinenia z kolaborácie sa objavovali aj medzi komunistickými spisovateľmi, príp. medzi umelcami, ktorí boli príslušníkmi rovnakej politickej strany alebo mali rovnaký ideologický postoj. Preto sa domnievam, že kritika v rámci spisovateľskej obce nemala iba tieto stranícko-politické motívy. Svoju úlohu zrejme zohrali aj osobné rozpory, no takisto úprimná snaha o skutočné zbavenie sa všetkých zvyškov fašistickej ideológie v slovenskom literárnom prostredí.

²⁷ Sbierka nariadení, ref. 23, s. 145-150.

²⁸ SYRNÝ, ref. 20, s. 125. Európsky rozmer potrestania vojnových zločínov spracoval: LOWE, Keith. *Krutý kontinent. Krv, chaos a bezprávie v Európe 1944 – 1949*. Bratislava: Premedia Group, 2014, s. 148-185.

²⁹ KOCH, Karel. *Justícia*. Bratislava: Justícia, 1947, s. 90.

³⁰ BARNOVSKÝ, ref. 4, s. 183-208.

Podoby tzv. očisty kultúrneho života³¹

*„Vraj Slovo, dobre, – a že Nové
Slovo.
Len jedno nám v ňom neni novô:
chváli tých, ktorí jedia z rúčky
a anoným,
iste nie s dobrým svedomím,
máta v ňom, strieľa poza búčky,
podľa starej náture:
proti majstrom kultúry.“*

Ján Poničan (1945)³²

Odhliadnuc od individuálneho preverovania jednotlivých umelcov za ich politickú činnosť, ktoré, ako som uviedol, nebolo príliš prísne, jediným kolektívnym previnením, ktoré sa spisovateľom kládlo za vinu, bol podpis niektorých pod spomínaným „protipovstaleckým manifestom“.³³ Ten mohol byť posúdený ako „zrada na povstaní“ a mohol zaň hroziť aj najvyšší trest. Okolnosti vzniku tohto dokumentu sa mali riešiť na verejnom zhromaždení v Banskej Bystrici – na prvom zjazde umelcov a vedeckých pracovníkov, ktorý sa konal zároveň s oslavami prvého výročia SNP. Na povstaní nezúčastnení umelci takto mohli (aspoň symbolicky) rok po SNP prísť do Banskej Bystrice. Hlavným iniciátorom zasadnutia bol povereník školstva a osvety Ladislav Novomeský, ktorý navrhol hlavný program stretnutia a predniesol aj hlavný referát o umelecko-kultúrnych otázkach.³⁴

Novomeský sa v hlavnom prejave zhodoval s Clementisovým postojom a jeho hodnotením slovenskej umeleckej tvorby, známym z vojnového rozhlasového vysielania³⁵, kde tvrdil, že slovenskí umelci si zachovali napriek diktatúre („deravej totalite“) vlastnú tvorivú autonómiu a vo väčšine sa nedali do služieb fašistickej propagandy. Novomeský po vojne nadviazal na tento názor, keď tvrdil, že bolo len málo umelcov, „ktorí uvedomele znásilňovali tradičnú vývojovú líniu (slovenského umenia – F. P.) alebo cieľavedome pašovali do nej názory z domácej, či berlínskej národno-socialistickej kuchyne, takže nie je mnoho takých, ktorí súdení byť majú, a nie je mnoho toho na kultúrnom poli, čo má byť súdené“. Podľa Novomeského teda slovenská literárna obec ako celok morálne ani občiansky nezlyhala, zlyhali iba niektorí jednotlivci, a preto nebolo potrebné rozsiahle preverovanie v literárnej

³¹ K očiste literárneho života pozri aj: PAVČÍK, Filip. Očista literárneho života a spory medzi slovenskými spisovateľmi v rokoch 1945 – 1948. In KARPÍŠEK, Jaromír – STURZ, Zbyněk – BLÁHOVÁ, Marie. České, slovenské a československé dějiny 20. století XI. Hradec Králové: Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2017, s. 287-294.

³² PONIČAN, Ján. Epigram. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 8, s. 10.

³³ NOVOMESKÝ, Ladislav. Poznámky k diskusii na prvom zjazde slovenských umelcov a vedeckých pracovníkov v dňoch prvého výročia SNP v Banskej Bystrici. In MRLIAN, Rudolf. Sborník z I. sjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov. Bratislava: Umelecká a vedecká rada a Poverenictvo informácií, 1946, s. 82-85.

³⁴ Ustavenie prípravného výboru a jeho činnosť. In MRLIAN, ref. 33, s. 9-12. NOVOMESKÝ, Ladislav. K prvému kongresu umelcov a vedeckých pracovníkov. In MRLIAN, ref. 33, s. 47-50.

³⁵ CLEMENTIS, Vladimír. Odkazy z Londýna. Bratislava: Nakladateľstvo Obroda, 1947.

obci. Jediným morálnym pochybením spisovateľov bol spomínaný „manifest“. Novomeský na konci svojho vystúpenia vyzval jeho signatárov, aby priznali svoje pochybenie a sami odmietli minuloročný text: *„Tento apel nemal vyjsť a vonkoncom už nie s podpismi osobností, ktorých k povstaniu viaže ideová jednota a s ktorými život rodiaci sa z povstania tiež rátať. (...) Toto presvedčenie nám dáva príčinu pozastaviť sa nad pochybenou epizódou s lánskym ohlasom niektorých slovenských spisovateľov a dáva nám i právo žiadať, aby bola vysvetlená a odmietnutá najlepšie nimi samotnými.“*³⁶ V zmysle Novomeského slov sa mali signatári k manifestu vyjadriť na neskoršej zjazdovej diskusii.

Z banskobystrického kongresu sa nezachovala žiadna zápisnica ani protokol z diskusií a spomienky účastníkov sa o ňom taktiež nezmieňujú.³⁷ Jediným prameňom je o rok neskôr vydaný *Sborník z prvého sjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov*, ktorý je však k diskusii ohľadom „Ohlasu slovenských spisovateľov“ mimoriadne stručný. Zo signatárov sa na tejto zjazdovej diskusii zúčastnili iba štyria literáti (J. Kostra, J. Smrek, J. Poničan, D. Chrobák – ostatní buď emigrovali, alebo boli v tej dobe vo väzení, príp. neboli pozvaní; výnimkou bol Ľ. Zúbek, ktorý sa pre zranenie ospravedlnil³⁸) a priamo sa do nej podľa zborníka zapojil len Ján Poničan, ktorý sa obhajoval poukazovaním na svoje predošlé nonkonformné a rezistentné postoje. Poničan na kongrese dôvodil, že obvinení spisovatelia podpísali manifest, aby sa dištancovali od predošlého vulgárneho manifestu, ktorého autorom bol Tido J. Gašpar. Potom však vystúpil básnik Ján Kostra a *„verejne pred celým sjazdom oľutoval svoj skutok, že podpísal bratislavský manifest“* (píše sa v zjazdovom zborníku). Nato nasledoval dlhotrvajúci potlesk *„na znak akceptovania jeho vývodov a očistenia nezmyselného nielen jeho kroku, ale aj všetkých ostatných, ktorých sa to týkalo“*. Následne povereník informácií Michal Chorváth, jeden z najväčších kritikov tohto manifestu, symbolicky uzavrel tému a vyhlásil ju za *„zlikvidovanú“*.³⁹

Aj z uvedených formulácií je zrejmé, že týmto sa diskusia o manifeste a ani o kolaborácii slovenských spisovateľov s fašistickým režimom neskončila. Totiž nie všetci literáti súhlasili s tým, že iba tento „Ohlas“ sa pokladal za kolaborantskú činnosť, pričom ostatné aktivity slovenských umelcov a literátov mali byť pardonované. Svedčia o tom aj ich spory a vzájomné obvinenia v danom období, keď si vyčítali príspevky v ľudáckych periodikách, účasť na propagandistických akciách organizovaných A. Machom alebo V. Tukom či vôbec podporu ľudáckej kultúrnej politiky. Rušnú diskusiu dokazuje hneď prvé dvojčíslo obnoveného časopisu *Elán* (vychádzal ako tlačový orgán Spolku slovenských spisovateľov), v ktorom spomenutí traja „previnilci“ – Smrek, Kostra, Poničan – uverejnili svoju dovtedy neznámu „šuplíkovú tvorbu“ s protivojnovou a rezistentnou tematikou

³⁶ Táto a predošlá citácia: NOVOMESKÝ, ref. 33, s. 82-84.

³⁷ Do spomienok nerátam text Rudolfa Mrliana, ktorý ho očividne prispôbil vydanému zborníku (ktorý aj sám redigoval) a všeobecne tradovaným interpretáciám. Pozri MRLIAN, Rudolf. Oživená ľudská tvár Ladislava Novomeského. In PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra. Laco Novomeský – kultúrny politik, politik v kultúre. Bratislava: Ústav politických vied, 2005, s. 243-249.

³⁸ Došlé príписy okolo sjazdu. In MRLIAN, ref. 33, s. 29.

³⁹ Rozprava vyjasňuje sporné otázky. In MRLIAN, ref. 33, s. 99.

akoby na dôkaz svojej protirežimovej činnosti z obdobia slovenského štátu.⁴⁰ Komunistický básnik Poničan sa v jednej poéme adresovanej „súduhom“ sklamané i rozčarované pýta: „Skromné vy boje moje / či ozaj neboli bojami ako iné? / Či ozaj nepočul nik moje smelé sólo?“⁴¹

Keďže vydanie „Ohlasu slovenských spisovateľov“ nebolo nijakým spôsobom potrestané, „očistenie“ signatárov manifestu verejnou sebakritikou mohlo byť právom vnímané ako nedostatočné. Týmto spôsobom vykonaná očista kultúrneho života od škôd, ktoré napáchala nacistická kultúrna politika, určite nezodpovedala predstavám spisovateľov, ktorí sami za vojny odmietli publikovať (J. Jesenský, E. Šándor, H. Gregorová), príp. nemohli publikovať inak ako pod pseudonymom (to sa týkalo najmä spisovateľov zo židovského prostredia – P. Karvaš, J. Rozner, J. L. Kalina) alebo boli vystavení dovtedy nepoznaným perzekúciám a strávili niekoľko mesiacov vo väzniciach (E. Šándor, E. Bohúň) či v koncentračných táboroch (L. Lahola⁴², J. Špitzer).

Príznačné bolo stanovisko spisovateľa Dominika Tatarku z leta roku 1946, keď na otázku „Aká je Vaša mienka o slovenských spisovateľoch kolaborantoch?“ od čitateľa Kultúrneho života A. Kántora z Trnavy odpovedal mimoriadne kriticky: „Ako sa očista národného života nepreviedla – a pochybujem či sa prevedie –, nepreviedli ju ani spisovatelia medzi sebou. Niektorí prevínili sa svojou spisovateľskou činnosťou, iní iba ako občania... Jedni i druhí zasluhujú výmer trestu za veľmi priťažujúcich okolností, že miatli národ svojím vplyvom v jeho orientácii, váhou svojich osobností a diela zavážili na strane nepriateľa a spreneverili sa svojmu výsostnému poslaniu. Od jedných i druhých slovenská verejnosť očakávala, že uznajú aspoň to, že politicky nesprávne mysleli, že národu v jeho ťažkom hľadaní príčin a zmyslu tragických udalostí nepomohli a v rozhodných chvíľach boja na život a na smrť nenašli cestu do Banskej Bystrice. (...) Som presvedčený, že toho najviac ľutujú oni sami ako jedinečnej príležitosti, kedy sa mohli osvedčiť ako chlapi, ako bojovníci a hrdinovia.“⁴³

Nielen Tatarka však bol nespokojný. V literárskych kruhoch totiž prebehol aj slovný konflikt o tom, či básnická tvorba môže byť pokladaná za rezistentnú a protirežimovú – a na základe toho by si mohol nárokovať vedúce postavenie

⁴⁰ Porovnaj: SMREK, Ján. Šampanské. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 3. SMREK, Ján. November 1944. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 6. SMREK, Ján. Pieseň živého. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 20. KOSTRA, Ján. Ja nie som človek. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 4. PONIČAN, Ján. Zametač. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 16.

⁴¹ PONIČAN, Ján. Súduhom. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 4.

⁴² Smutnú epizódu slovenského literárneho (i celkovo spoločenského) života ukazuje korešpondencia medzi mladým spisovateľom Leopoldom Laholom (vlastným menom Friedmann) a Jánom Smrekom už v čase prebiehajúcich deportácií židovského obyvateľstva do vyhladzovacích táborov. V jednom z listov žiadal tento mladý spisovateľ šéfredaktora Elánu o pomoc. Od Smreka však dostáva odpoveď, že nemôže nič urobiť: „Nie ste jediný, čo sa na mňa a na mojich známych obracia; ale tieto prípady sú úplne mimo nášho dosahu. Čo Vám môžem viac povedať?“ Slovenská národná knižnica – Literárny archív v Martine, sign. 181 AS 33, Smrek, Ján – Lahola, Leopold (Friedmann), 4. apríla 1942.

⁴³ TATARKA, Dominik. Odpoveď p. A. Kántorovi. In Kultúrny život (ďalej KŽ), 1946, ročník 1, č. 16-17, s. 7. Pozri aj ďalšie články na stránkach KŽ kriticky sa vyjadrujúce k prebiehajúcej „očiste“: TATARKA, Dominik. Meranie síl. In KŽ, 1946, ročník 1, č. 10, s. 5. HORVÁTH, Ivan. Preverení – nepreverení. In KŽ, 1946, ročník 1, č. 9, s. 2.

v kultúrnom živote. Najviac sa tohto uznania dožadovala básnická skupina nadrealistov⁴⁴, ktorí sa snažili dokázať, že ich tvorba nenesie na sebe žiadne stopy fašistickej či ľudáckej ideológie, ba dokonca mala podiel aj na porážke nacizmu.⁴⁵ Voči tomuto názoru sa otvorene postavil už spomínaný „hriešnik“ Ján Poničan, ktorý odmietal, že by ich tvorba mala vôbec nejaké rezistentné znaky. Následkom toho si potom títo komunistickí básnici vymenili medzi sebou niekoľko slovných atakov na stránkach kultúrnych periodík.⁴⁶

Jeden z možných problémov v novozaloženom spisovateľskom spolku bol ten, že neexistovala žiadna očistná komisia (aká napríklad fungovala v Syndikáte českých spisovateľov na čele s literárnym kritikom Václavom Černým)⁴⁷, ktorá by posudzovala správanie sa literátov vo vojnovom období a ktorá by fungovala ako všetkými akceptovaný vrcholný orgán spisovateľskej inštitúcie. V záujme urovnania problémov v spisovateľskej obci sa preto rozhodol Novomeský prevziať funkciu predsedu spisovateľského spolku⁴⁸, ktorú vykonával popri viacerých iných funkciách.⁴⁹

No ani Novomeský nedokázal zastaviť mimoriadne konfliktnú atmosféru a už v apríli 1946 oznámili nadrealisti spoločne s niektorými ďalšími prozaikmi z mladej generácie vystúpenie zo Spolku slovenských spisovateľov (ďalej SSS), keďže „*nesúhlasia s názormi a vplyvmi, ktoré sa začali v SSS uplatňovať*“. V tlačovej správe dali na vedomie, že sa budú organizovať v obnovenom literárnom odbore Umeleckej besedy slovenskej.⁵⁰ Svoju rolu pri odchode zo spolku zrejme zohrala aj okolnosť, že napriek nimi proklamovanému morálnemu kreditu, aký mala mať nadrealistická poézia po vojne, sa táto skutočnosť neodrazila v zložení výboru spisovateľského spolku, keďže spomedzi nich sa (radovým) členom výboru stal iba M. Považan – a naopak, za tajomníka spolku bol zvolený „hriešnik“ Ján Poničan.⁵¹

Myslím však, že by bolo chybné v takýchto a podobných názoroch vidieť iba nenaplnené ambície alebo osobnú pomstychtivosť či zlomyseľnosť.⁵² Skôr sa prikláňam k tomu, že išlo o skutočné presvedčenie mnohých literátov o nutnosti zbaviť slovenskú kultúru – zjednodušene povedané – všetkých fašistických i ľudáckych nánosov, ideí a vplyvov, a teda aj eliminovať z vedúcich pozícií v kultúrnom živote všetky osoby, ktoré tam pôsobili za vojnového slovenského štátu (ako šéfredaktori časopisov, vedúci vydavateľstiev, členovia výborov kultúrnych spolkov, ako boli Matica slovenská či Spolok sv. Vojtecha atď.).

⁴⁴ Medzi najangažovanejších v povojnovom kultúrnom živote patrili: V. Reisel, P. Bunčák, Š. Žáry či literárni kritici M. Bakoš a M. Považan.

⁴⁵ Porovnaj: POVAŽAN, Michal. Podiel nadrealistickej poézie v boji proti reakcii a nacizmu. In MRLIAN, ref. 33, s. 94-103.

⁴⁶ MB. Čo sa nepáči Poničanovi. In KŽ, 1946, ročník 1, č. 7-8, s. 2. Odpoveď Jána Poničana. In KŽ, 1946, ročník 1, č. 9, s. 2. Poničana ostro kritizovali aj autori z redakcie Nového slova: S kým idú majstri kultúry? In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 5, s. 12. Majstri kultúry. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 8, s. 10. PONIČAN, Ján. Epigram. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 8, s. 10.

⁴⁷ BAUER, Michal. Ideologie a paměť. Praha: H + H, 2003, s. 34.

⁴⁸ List Ladislava Novomeského Dobroslavovi Chrobákov. In DRUG, ref. 14, s. 104-105.

⁴⁹ Pozri pozn. č. 14.

⁵⁰ Spolkové otázky slovenských spisovateľov. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 9, s. 4.

⁵¹ Valné zhromaždenie SSS. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 8, s. 2.

⁵² Porovnaj: PRÍHODOVÁ, ref. 8, s. 259-260.

Medzi spisovateľmi (aj komunistickými, keďže Poničan, Tatarka aj „nadrealisti“ boli členmi KSS) teda existovalo niekoľko protichodných názorov na to, ako sa vyrovnáť s nedávnou minulosťou, ktoré sa výrazne odlišovali od Novomeského názoru a stanoviska, že preverovanie medzi slovenskými spisovateľmi nie je nutné ani potrebné. Ďalšou zo sporných otázok ešte na konci roku 1945 bola zrejme aj voľba tlačového orgánu SSS, pričom je zaujímavé a aj príznačné, že v dobových materiáloch (a ani v súčasnej historiografii) nie je zmienka o tom, že by sa uvažovalo o obnovení vydávania *Slovenských smerov* (oficiálneho orgánu SSS za prvej republiky). Táto skutočnosť si žiada podrobnejšie vysvetlenie.

Prípad Slovenských smerov

„Slovenský literát bude raz nútený preložiť to, za čo sa vyslovil v kultúrnych oblastiach, do politickej reči.“

Ladislav Novomeský (1936)⁵³

Literárny historik Štefan Drug spájal neskoré obnovenie časopisu *Elán* s komunistickou predfebruárovou kampanou vedenou voči nepohodlným literátom a zánik *Elánu* v roku 1947 pokladal za predzvesť nástupu komunistickej diktatúry a konca slobodnej tvorby.⁵⁴ Nesúhlasím celkom s týmto náhľadom. Zaujímavejšou otázkou totiž je, prečo sa vôbec *Elán* po vojne stal oficiálnym orgánom spisovateľského spolku a nestali sa ním, ako za prvej republiky, *Slovenské smery umelecké a kritické*, ktoré navyše neboli vôbec obnovené. Odpoveď na túto otázku je však možné dať až po krátkom exkurze do druhej polovice tridsiatych rokov a po oboznámení sa s takmer zabudnutým konfliktom medzi redaktormi *Elánu* a *Slovenských smerov*.

Názorové konfrontácie medzi redaktormi rôznych umeleckých časopisov neboli ničím výnimočným ani v medzivojnovom období. Avšak spisovateľské polemiky dostali v druhej polovici 30. rokov výrazne ostrejší náboj najmä v súvislosti s napätou zahraničnopolitickou situáciou a tiež s nacistickou kampanou vedenou voči „zvrhlému umeniu“ v Nemecku. Dozvuky tejto kampane dorazili, hoci v jemnejšej podobe, aj na Slovensko. Jedným z hlavných konfliktných bodov, ktorý sa objavil v tomto období, bol spor funkcionárov Spolku slovenských spisovateľov s niektorými predstaviteľmi Matice slovenskej a Jánom Pöstényim – správcom Spolku sv. Vojtecha. Nebudem sa tu obširne zaoberať týmto sporom, uvádzam ho len z dôvodu, že sa v slovenskej historiografii vôbec nespomína, hoci podľa mojej mienky mal významný vplyv na budúcu podobu slovenského literárneho života.

Genéza konfliktu sa začala ešte na počiatku roku 1936, keď počas návštevy delegácie Matice slovenskej v Spojených štátoch amerických odoslal katolícky kňaz Msgr. Ján Pöstényi šestnástim americkým kňazom zo slovenských komunít dôverný list, v ktorom ich upozorňoval na niektoré „mravne závadné“ knihy

⁵³ Cit. podľa: JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 164.

⁵⁴ DRUG, ref. 2, s. 58-95. DRUG, Štefan. Labutia pieseň vydavateľa, redaktora a publicistu *Elánu*. In Slovenská literatúra, 2015, ročník 62, č. 1, s. 129-134. Porovnaj: JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 278-281.

vydané Maticou slovenskou (ďalej MS).⁵⁵ Tento prípad rozprúdil vášnivú diskusiu na stránkach československých novín v októbri toho istého roku (po návrate matičnej delegácie do Československa) počas zasadnutia matičného výboru, ktorý na schôdzi prerokoval aj Pöstényiho list, na verejnosti ešte stále neznámy.⁵⁶

Schôdza výboru MS bola neverejná, no v mnohých denníkoch vychádzali rozličné správy a dohady o prerokovaných otázkach. Znepokojivé bolo, keď vychádzalo najavo, že niektorí členovia výboru obraňovali Pöstényiho stanovisko. Skutočnosť, že niektorí predstavitelia Matice slovenskej sa snažili presadiť zákaz publikovania pre niektorých autorov, popudila viacerých slovenských spisovateľov, ktorí to vnímali ako obdobu snáh, ktoré videli v nacistickom Nemecku v prípade „Entartete Kunst“, a dožadovali sa náležitého vysvetlenia. Následkom toho publikovali v októbri 1936 J. Jesenský a E. B. Lukáč, prvý ako predseda a druhý ako tajomník Spolku slovenských spisovateľov, *Otvorený list Správe Matice slovenskej*. V ňom sa okrem iných vecí pýtali, či „je pravda, že na schôdzi výboru Matice slovenskej ustanovila sa komisia preskúmať, či sú diela slovenských spisovateľov, ako sú Mitrovský, Jesenský, Jégé, Chrobák nemravné“⁵⁷. Na tento list odpovedala v tlači Správa Matice slovenskej, že nijakú komisiu na posudzovanie mravnosti, resp. nemravnosti literatúry nezriadila, avšak ustanovila inú komisiu, a to „na ciele personálne v osobnej veci istého člena výboru“⁵⁸, o ktorej však „nemôže dať podrobnejšie vysvetlenie, keďže zasadnutie výboru bolo prísne dôverné“. A taktiež Správa Matice „nepokladá za potrebné oznámiť Spolku slovenských spisovateľov mená členov komisie, ktorí majú osobitné personálne poslanie, lebo táto vec sa týka iba interných vecí ústavu, do ktorých inému spolku neprichodí sa miešať“. Znenie tohto matičného listu vedenie spisovateľského spolku v nasledujúcej odpovedi, samozrejme, odmietlo a ohodnotilo ako nedostatočné.⁵⁹

Do tejto mimoriadne konfliktnej diskusie sa zapojil aj šéfredaktor Elánu Ján Smrek. Tento básnik považoval spôsob, akým celú aféru riešilo vedenie SSS, za nešťastný a unáhlený, a to najmä z prestížnych dôvodov, keďže Matica slovenská mala v slovenskej spoločnosti vážené postavenie.⁶⁰ (Túto skutočnosť zneužili ľudácke denníky a označili spisovateľské listy za vykonštruovaný útok proti Matici slovenskej.⁶¹) Smrek, ktorý sa zrejme za každú cenu snažil o kompromis medzi

⁵⁵ Celú kauzu sledoval napr. dvojtýždenník *Politika*. Pozri článok: Čo napísal Msgr. Ján Pöstényi kňazom do Ameriky? In *Politika*, 1. 10. 1936, s. 200-203.

⁵⁶ Čo sa to robí v Matici slovenskej? In *Politika*, 15. 10. 1936, s. 217-218. MRÁZ, Andrej. O žabomyšej vojne pre mrzkosť v literatúre. In *Slovenské pohľady*, 1936, ročník 52, č. 2, s. 126-128. R. Mravnosť v literatúre a úcta k osobnostiam v živote. In *Kultúra*, 1936, ročník 8, č. 12, s. 562-563.

⁵⁷ SMREK, Ján. SSS a Matica Slovenská. In *Elán*, 1936, ročník 7, č. 3, s. 12.

⁵⁸ „Osobnou vecou istého člena výboru“ sa myslel, samozrejme, Pöstényiho list zaslaný americkým kňazom.

⁵⁹ Znenia oboch listov a aj ďalšia odpoveď SSS sú publikované v *Slovenských smeroch*. Pozri: Čo sa robí v Matici slovenskej? In *Slovenské smery*, 1936, ročník 4, č. 2, s. 78-80. Tiež pozri aj: TAJOVSKÝ, Jozef Gregor. Matica slovenská a Spolok slov. spisovateľov. In *Slovenské smery*, 1936, č. 3, ročník 4, s. 116. Matica slovenská odpovedala. In *Politika*, 1. 11. 1936, s. 229-230.

⁶⁰ SMREK, Ján. Z interných a verejných vecí SSS. In *Elán*, 1936, ročník 7, č. 4, s. 12. Porovnaj: SMREK, Ján. Poézia moja láska. Martin: Tatran, 1968, s. 169.

⁶¹ Redaktori Slováka však už predtým útočili na niektorých redaktorov *Slovenských smerov*, ako boli G. Vámoš, H. Gregorová či E. Šándor, ktorí im „už svojim jestvovaním prekážali“. Pozri:

spisovateľmi a Maticou, potom na jednom zo zasadnutí spisovateľského spolku skoncipoval nový, ospravedlňujúci list, ktorý ponúkol spisovateľskému výboru ako oficiálnu odpoveď. Tento list však väčšina výboru SSS odmietla a rozhodla sa publikovať kritickú odpoveď.⁶² Myslím, že v tomto prípade postupoval Smrek dosť jednostranne, keď žiadal nápravu situácie iba od spisovateľskej obce.

Celý tento spor medzi MS a SSS nakoniec zostal nedoriešený, avšak spisovateľská obec zostala po ňom rozdelená na dva tábory.⁶³ Takmer celý rok 1937 zaplňal konflikt medzi Jánom Smrekom a Gejzom Vámošom (ako jedným z hlavných kritikov MS) stránky *Elánu* a *Slovenských smerov*, pričom už nešlo o slobodu tvorby či o otázky „mravnej“, resp. „nemravnej“ literatúry, ale polemika dostala výrazne osobnú podobu.⁶⁴ Vyhrotený konflikt oboch spisovateľov sa rozšíril aj na ostatných redaktorov a prejavoval sa dokonca i v recenziách diel, ktoré tvorili pravidelné rubriky kultúrnych časopisov. Ak teda napr. v *Eláne* vyšla o nejakej knihe priaznivá recenzia, tak v *Slovenských smeroch* vyšlo spravidla jej negatívne hodnotenie a naopak.⁶⁵

Smrek sa potom naďalej pokúšal zmierniť spisovateľský spor s Maticou a v záujme nápravy situácie kandidoval v roku 1937 spolu s prozaikom Milom Urbanom do matičného výboru. Avšak ani jeden zo spisovateľov nebol zvolený a na tieto miesta sa dostali Ferdinand Ďurčanský a Anton Hancko (budúci poslanec Slovenského snemu). Smrek sa ale napokon do výboru dostal o rok neskôr, v apríli 1938, keď zaujal miesto po zosnulom Martinovi Rázusovi.⁶⁶

Azda práve vďaka vyššie uvedenej Smrekovej ochote dohodnúť sa s funkcionármi Matice a neskôr aj s poprednými ľudákymi predstaviteľmi mohol „pražský“ *Elán* aj naďalej vychádzať po 6. októbri 1938⁶⁷, ba aj po vzniku Slovenského

R. „Už svojím jestvovaním prekážajú...“ In *Slovenské smery*, 1937, ročník 4, č. 8, s. 318. VÁMOŠ, Gejza. Občianska relácia. II. časť. In *Pero*, december 1937, s. 5. CLEMENTIS, Vlado. „Kulturbolshevismus“. In *Slovenské zvesti*, 8. 11. 1936, s. 1.

⁶² SMREK, ref. 57, s. 12.

⁶³ Samozrejme, netvrdím, že toto bol jediný dôvod osobnej nevraživosti medzi spisovateľmi.

⁶⁴ j. s. Program kongresu slovenských spisovateľov. In *Elán*, 1936, ročník 7, č. 7, s. 12. j. s. Prekvapí nás Gejza Vámoš? In *Elán*, 1937, ročník 7, č. 8, s. 12. SMREK, Ján. Fixná idea Gejzu Vámoša. In *Elán*, 1937, ročník 7, č. 9, s. 12. SMREK, Ján. Umývanie murína. In *Elán*, 1937, ročník 7, č. 10, s. 12. SMREK, Ján. Zasľadový obkladok. In *Elán*, 1937, ročník 8, č. 2, s. 11. VÁMOŠ, Gejza. Spor Zlaty Dančovej. In *Slovenské smery*, 1937, ročník 4, č. 8, s. 317-318. VÁMOŠ, Gejza. Úvahy o pravej a nepravnej kritike. In *Slovenské smery*, 1937, ročník 4, č. 9-10, s. 387-390. VÁMOŠ, Gejza. List. In *Slovenské smery*, 1937, ročník 5, č. 1, s. 38-40. L. K jednej polemike. In *Slovenské smery*, 1937, ročník 5, č. 2, s. 79. Pozri aj: J. O. Literáti medzi sebou. In *Pero*, október 1937, s. 4.

⁶⁵ MRÁZ, Andrej. Martin Rázus. Odkaz mŕtvych (recenzia). In *Slovenské pohľady*, 1936, ročník 52, č. 10, s. 558-560. VÁMOŠ, Gejza. Poznámky k novému smelému dielu. In *Slovenské smery*, 1938, ročník 5, č. 5, s. 190-193. MEČIAR, Stanislav. Moja odpoveď. In *Slovenské pohľady*, 1938, ročník 54, č. 1, s. 58-59. BAKOŠ, Nikolaj. Odpoveď na odpoveď Stanislava Mečiara. In *Slovenské pohľady*, 1938, ročník 54, č. 2, s. 128. MEČIAR, Stanislav. Literárna tvorba v závoze. In *Slovenské pohľady*, 1938, ročník 54, č. 3, s. 189-192.

⁶⁶ Bohužiaľ, nemal som k dispozícii zápisnice zo zasadnutí Matice slovenskej z tohto obdobia. Údaje čerpám z: NOVOMESKÝ, Ladislav. Slávnosť istoty. Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1938 – 1944. Bratislava: Epoque, 1970, s. 281-282.

⁶⁷ V novembri 1938 to Smrek komentoval: „Vítazstvo nekompromisného slovenského ducha je zadosťučinením pre *Elán*, lebo on túto kultúrno-politickú líniu od začiatku sledoval a neraz vystupoval aj iniciatívne (sic! – F. P.).“ SMREK, Ján. V novej situácii. In *Elán*, 1938, ročník 9, č. 1, s. 11.

štátu.⁶⁸ Slovenské smery však po vyhlásení autonómie boli spolu s ďalšími periodikami a kultúrnymi spolkami ľudáckou vládou zastavené. A lepší osud nepostihol ani ich kmeňových redaktorov. Ján Jesenský spolu s J. G. Tajovským a Hanou Gregorovou⁶⁹ odmietli v období ľudáckej vlády verejne publikovať, pričom Jesenský sa vzdal funkcie predsedu SSS.⁷⁰ Gejza Vámoš bol ešte počas autonómnej slovenskej vlády fyzicky napadnutý a v predvečer vyhlásenia slovenského štátu emigroval z Československa.⁷¹ Elo Šándor po tzv. Žilinskej dohode z októbra 1938 vystúpil z agrárnej strany a vstúpil do vtedy už na Slovensku zakázanej KSČ a celé obdobie vojny pracoval v ilegalite, za čo bol aj väznený v ilavskej väznici.⁷² Literárni kritici Andrej Kostolný, Milan Pišút a Rudolf Brtáň síce publikovali v umeleckých alebo cirkevných periodikách, ale aj pre svoju príslušnosť k evanjelickému prostrediu nezastávali žiadne významnejšie pozície.⁷³

Prečo teda Slovenské smery, ktoré boli trňom v oku matičných funkcionárov i ľudáckych redaktorov a poslancov už pred rokom 1938, neboli po vojne obnovené a nestali sa oficiálnym orgánom spisovateľského spolku? Prečo takýto časopis, ktorý mohol mať po vojne nesporný morálny kredit a mohol stavať na svojej antifašistickej/antiľudáckej a demokratickej tradícii, nebol obnovený a ani nikto zo spisovateľov na významných pozíciách sa za jeho obnovenie nepostavil? Primárnym dôvodom bolo, že rozhodujúcimi osobnosťami v povojnovom kultúrnom živote bol považovaný za časopis stúpecov (vtedy už nežiaducej) československej orientácie a za periodikum príliš spriaznené s tradíciou predmníchovskej republiky. Práve táto okolnosť zrejme stála za neobnovením tohto periodika, pretože jeho prvorepubliková a „buržoázna“ tradícia zaiste odporovala komunistickým koncepciám o novej „ľudovodemokratickej“ republike s federatívnym, resp. so zmeneným štátoprávnym usporiadaním. Nie je však náhodou

⁶⁸ BENIAK, Valentín. Čitateľ Elánu. In *Elán*, 1939, ročník 10, č. 1-2, s. 12.

⁶⁹ GREGOROVÁ, Hana. *Spomienky*. Bratislava: Tatran, 1979, s. 278-295.

⁷⁰ ŠÁNDOR, Elo. Janko Jesenský v časoch fašistickej okupácie. In *Východoslovenská pravda*, 1946, ročník 2, č. 1, s. 2.

⁷¹ GETTING, Peter. Náčrt problematiky umeleckej kolaborácie predstaviteľov slovenskej literárnej obce počas totalitného režimu 1939 – 1945. In SYRNÝ, Marek a kol. *Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939 – 1945*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2009, s. 152-153. BARBORÍK, Vladimír. *Prozaik Gejza Vámoš*. Bratislava: Slovak Academic Press, 2006, s. 177-180.

⁷² Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Zväz slovenských spisovateľov, Dotazníky – žiadosti za člena. Elo Šándor – žiadosť o prijatie do ZČSS. Pozri aj Šándorove povojnové spomienky: ŠÁNDOR, Elo. *Ilava. Zážitky z policajného lapáku a z koncentračného tábora z čias, keď sa rodila naša sloboda*. Brno: Mír, 1947.

⁷³ Jedinú výnimku predstavoval Emil Boleslav Lukáč, ktorý bol ešte pred Mníchovom aktívnym poslancom za Československú národnú socialistickú stranu a bol v spisovateľskej obci všeobecne považovaný za stúpencu tzv. čechoslovakistického smeru. Ako zástupca národných socialistov sa však v októbri 1938 zúčastnil na rokovaníach s ľudáckymi predstaviteľmi, kde podpísal Žilinskú dohodu o autonómii, a ako hlavný predstaviteľ národných socialistov na Slovensku sa podieľal na zrušení vlastnej strany a jej včlenení do HSĽS – Strany slovenskej národnej jednoty. V decembri 1938 sa stal poslancom Slovenského snemu a na prekvapenie mnohých jeho priateľov ním zostal aj po 14. marci 1939 (až do konca režimu slovenského štátu). Osobnú angažovanosť v Tisovom režime obhajoval snahou zastupovať a chrániť záujmy evanjelickej cirkvi, ktorá bola vtedy na Slovensku v marginalizovanom postavení. Pozri: SNA, fond Národný súd (1945 – 1947), kr. 9.

práve neobnovenie Slovenských smerov (a nie nedobrovoľné zastavenie Elánu v roku 1947) predzvesťou nástupu ďalšej diktatúry a vylúčovania nepohodlných autorov zo slovenského kultúrneho života?

Je tu ešte jeden dôvod, prečo neboli Slovenské smery po vojne obnovené, úzko súvisiaci s prvým kongresom slovenských spisovateľov z roku 1936 a s mýtom vytvoreným okolo tohto kongresu (i manifestu spísaného na danom zasadnutí).⁷⁴ Hneď po kongrese sa totiž v československej publicistike začalo diskutovať o „skutočnom zmysle“ a „význame“ tohto manifestu i celého trenčianskoteplického spisovateľského zasadnutia. A práve Novomeského interpretácia významu a výsledkov tohto kongresu sa napokon presadila a do istej miery sa v slovenskej historiografii (s miernymi obmenami) udržala dodnes.⁷⁵

Novomeský tu sformuloval tézu o tzv. treťom smere v slovenskom kultúrnom živote, ktorý sa vyčlenil práve po tomto spisovateľskom kongrese. Svojou formuláciou tézy odmietol tie dva kultúrno-politické smery, ktoré dovtedy (údajne) ovládali kultúrny život na Slovensku. Na jednej strane Novomeský odmietal smer, „ktorý sa tak či onak usiloval včleniť slovenskú kultúru do kultúry českej (čechoslovakizmus)“, no odmietal aj druhý prúd, „ktorý zasa nikdy nespúšťal zo zreteľa najostrejšie protičeské zameranie slovenského kultúrneho diania a jeho šovinistické uzavretie sa pred svetom (stúpenci „svojráznej kultúry)“. Politicky vyjadrené, slovenskí literáti sa podľa tejto koncepcie mali postaviť „proti tým, ktorí dnes predstavujú moc na Slovensku. Nech sa menujú Hlinka alebo Hodža“⁷⁶.

Asi netreba zdôrazňovať, že nie každý slovenský spisovateľ (hoci táto téza mala aj svojich priaznivcov) súhlasil s Novomeského náhľadom, že „tento tretí smer najrozhodnejšie vystúpil proti čechoslovakizujúcim a počesťovacím úsiliam“⁷⁷. Odporcami tohto pohľadu boli najmä literáti pravidelne prispievajúci do Slovenských smerov. Už spomínaný literárny kritik Andrej Kostolný azda i na toto stanovisko odpovedal, keď napísal: „Bolo by predsa naivné zo slávnostného prejavu (známeho už z tlače) vyvodzovať i dohad, akoby tu nastalo nejaké ideové zjednotenie. Z referátov, debaty i referovania o kongrese vidieť, že medzi slovenskými spisovateľmi sú niektoré nepreklenuteľné rozpory práve v záujmoch literárnych.“ No zároveň dodal, že rozličné názory medzi slovenskými literátmi (týkajúce sa spoločnej československej alebo samostatnej slovenskej literatúry) nie sú vôbec na škodu, ba práve naopak, môžu byť veľmi prospešné v plodnej diskusii a súťaži názorov. „I naďalej ostane zápas. Môže osožiť, ak ho povedieme čestne!“⁷⁸ Ako som však v tejto časti ukázal, minimálne od polovice tridsiatych rokov sa nijaká čestná diskusia nevedla. Po vojne už spory o „význame“ spisovateľského zjazdu prevrstvili iné problémy.

Napriek tomu, že sa na jednotnej interpretácii odkazu spisovateľského kongresu slovenskí literáti nezhodli, Novomeského kultúrno-politická koncepcia

⁷⁴ Mimoriadne pozitívne – ako „doklad občianskeho dozrievania slovenského intelektuála“ – hodnotí tento kongres aj historička Vlasta Jaksicsová. Porovnaj: JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 156.

⁷⁵ Porovnaj: CHMEL, Rudolf. Závazná tradícia. In CHMEL, Rudolf. Kongres slovenských spisovateľov 1936. Bratislava: Tatran, 1986, s. 182-203. JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 163.

⁷⁶ NOVOMESKÝ, Ladislav. Tretí smer po kongrese slovenských spisovateľov. In CHMEL, ref. 75, s. 121.

⁷⁷ NOVOMESKÝ, ref. 76, s. 121.

⁷⁸ KOSTOLNÝ, Andrej. Budú po kongrese slovenskí spisovatelia jednotní? In Slovenské smery, 1936, ročník 3, č. 8, s. 423-424.

o tzv. treťom smere sa zhodou historických okolností (Mnichovom, slovenskou autonómiou a následnou vojnou) nakoniec stala súčasťou jeho povojnového kultúrneho programu a s politickou podporou sa začala aj realizovať. V novej, mocensky presadenej kultúrno-politickej koncepcii už časopis Slovenské smery s neaktuálnym kultúrno-politickým odkazom nemal byť obnovený.

Novomeského kultúrno-politický program

„Myslím, že historickou výzvou roku 1918, 1945, 1968 je českoslovenstvo (jež ve své podobě předválečné mohlo zahrnovat pět jazykových etnik) a že největším dluhem všech generací po Masarykovi je právě to, že je nedovedeme ani projektovat, natož uskutečnit; že je to hříchem především myslitelů, ne politiků.“

Jan Tesař (1989)⁷⁹

Historik Zdeněk Doskočil v obsiahlej štúdii, v ktorej sa venoval aj Novomeského pôsobeniu vo funkcii povereníka školstva, uznanlivo píše o množstve aktivít, ktoré vykonal a zorganizoval tento básnik v povojnovom období pre slovenský kultúrny život. Navyše do pozornosti uviedol, koľkým osobnostiam po vojne Novomeský pomohol a držal nad nimi „ochrannú ruku“, čo malo odzrkadľovať, napriek komunistickému presvedčeniu, jeho otvorené a nedogmatické spôsoby pri riadení kultúrnej politiky.⁸⁰

Avšak v súvislosti s Novomeského personálnou politikou v kultúrnom rezorte je možné pýtať sa – aj na základe predchádzajúcich riadkov – inak. Pri množstve osobností, ktorým po vojne pomohol a hľadal im zamestnanie, je zaujímavou otázkou, prečo povereník pomáhal aj kompromitovaným osobnostiam, ktoré sa výrazne exponovali za slovenského štátu na vysokých postoch... Prečo vlastne Novomeský pomáhal osobám ako M. Urban, V. Beniák, A. Žarnov, P. Čarnogurský, J. Koza-Matejov, hoci vedel, že ich aktívne pôsobenie v slovenskom kultúrnom živote bude len ťažko obhájiteľné a bude čeliť protestom nielen z kultúrnej obce, ale tieto kroky budú nepochopiteľné aj pre ostatných komunistických odbojárov? Myslím, že odpoveď nie je len v jeho „otvorenom a nedogmatickom prístupe pri riadení kultúrnej sféry“, ale je oveľa pragmatickejšia a spočíva v Novomeského koncepcii kultúrnej politiky.

V júnovom článku (z roku 1945) pre týždenník *Nové slovo* formuloval nový povereník školstva niektoré zo svojich základných ideí a princípov: „Je nesporné, že náš kultúrny ruch bude po všetkých stránkach slovenský. (...) Jeho slovenský charakter ponímame tak, že sa bude opierať o najlepšie tradície našej národnej histórie a búrlivého boja o naše národné povedomie.“ No zároveň treba povedať, že v ďalšom rozvíjaní myšlienok o kultúrnej politike trochu zmiernil danú nacionalistickú rétoriku. „Dejiny zrovna odviaily z nášho národného ruchu tendencie, ktoré videli uskutočnenie

⁷⁹ TESAŘ, Jan. Mnichovský komplex čili příspěvek k etologii Čechů. In TESAŘ, Jan. Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky. Praha: Prostor, 2014, s. 130.

⁸⁰ DOSKOČIL, Zdeněk. Jak se Ladislav Novomeský stal buržoazním nacionalistou. In DRUG, Štefan. Vážen vlastných súdruhov. Košice: FACE, 2015, s. 69-74. Pozri aj: DOSKOČIL, Zdeněk. Ladislav Novomeský v čele Slovenskej akadémie vied a umení (1950–1951). In Studia Historica Nitriensia, 2017, ročník 21, č. 2, s. 348-365. DOI: 10.17846/SHN.2017.21.2.348-365.

a zabezpečenie slovenskosti nášho verejného života len v tom, keď ho predstavoval Slováč. (...) Nazdávame sa, že konečne už aj pre nás nastal čas, keď pri úvahách o slovenskej škole, slovenskom divadle, slovenskej kultúre bude sa môcť položiť dôraz na školu, divadlo, kultúru a boríť sa o ich úroveň a vnútorný obsah, nakoľko ich slovenská povaha je už raz navždy zaistená.“⁸¹

Tento Novomeského dôraz na slovenskú národnú kultúru však nebol iba vecou momentálnej taktiky využívanej pre aktuálne potreby politického boja. Ako konštatuje historik Adam Hudek, komunistickí intelektuáli zo strednej a východnej Európy vôbec nevnímali nacionalizmus ako cudzorodý prvok. Práve naopak, „pre značnú časť komunistických elít predstavoval nacionalizmus najzákladnejšiu podmienku vlastnej seba-identifikácie, pričom komunizmus chápali nie ako program jednej strany, ale ako skutočné vyvrcholenie dlhodobých celonárodných snáh o završenie národných programov, ktoré mali svoje počiatky v národnoobrodeneckých hnutiach 18. storočia, alebo dokonca v hlbokom stredoveku“⁸².

Rovnako tak ani Novomeský nepoužíval v publicistike „národnostnú otázku“ iba ako účelový nástroj na legitimizáciu komunistických ideí v slovenskom prostredí. Už za prvej ČSR bolo totiž riešenie česko-slovenských vzťahov a tzv. slovenskej otázky preňho relevantným problémom a obhajoba „slovenských národných záujmov“ bola prítomná aj v jeho medzivojnovnej publicistike. Slovenským národným povstaním sa mala podľa Novomeského začať „slovenská národná revolúcia“ a podľa ním prispôsobenej interpretácie marxisticko-leninskej teórie historického vývoja sa slovenská kultúra mohla až po tejto „revolúcii“ naplno rozvíjať.⁸³ Avšak do vybudovania takejto „národnej kultúry“ potreboval zapojiť aj schopnosti umelcov pôsobiacich v predchádzajúcom režime, aby slovenské umenie a kultúra boli konkurencieschopné, no najmä aby sa dokázali vymedziť voči kultúre českej.

Tým nechcem tvrdiť, že vďaka takto sformulovanej koncepcii národnej kultúry našli aj ľudácki či fašistickí autori uňho otvorenú podporu. V liste zo septembra 1945 písal Novomeský dosť otvorene vtedajšiemu štátnemu tajomníkovi ministerstva zahraničných vecí a svojmu dôvernému priateľovi Vladimírovi Clementisovi o prípade Mikuláša Gaceka, a hoci odsudzoval jeho kolaborantskú činnosť, domnieval sa, že by bolo možné v kultúrnej oblasti jeho schopnosti využiť. „Milý Vlado, poznáš Mikuláša Gaceka? Mamľas na slovo vzatý. Nespolahlivý slovenský oportunista a hňup, ale pritom taká slovenská duša i pri tých nezmysloch, ktoré popáchal. Chlapík s dobrým perom, ktorý by pri prekladaní ruských vecí do slovenčiny **mohol byť nápomocný** (zvýraznil F. P.). (...) Keby bol odsúdený na desať rokov literárnej práce v náš prospech, veľmi by sme získali. Nechcel by si premýšľať trošku, akým spôsobom by sa dal zmierniť osud jeho? Či by sa nedal vyžiadať pre naše úrady?“⁸⁴

⁸¹ NOVOMESKÝ, Ladislav. Na okraj kultúrnej politiky. In Nové slovo, 15. 6. 1945, ročník 2, č. 3, s. 1.

⁸² HUDEK, Adam. Národná otázka v myslení prvej generácie slovenských komunistických intelektuálov. In OSYKOVÁ, Linda – HANULA, Matej a kol. Ideológia naprieč hranicami. Myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. Bratislava: VEDA, 2015, s. 51.

⁸³ HUDEK, Adam. Najpolitickjšia veda. Bratislava: VEDA, 2010, s. 80.

⁸⁴ Archiv bezpečnostních složek, fond Ministerstvo národní bezpečnosti, sign. ZV 62 MV, List Ladislava Novomeského Vladimírovi Clementisovi z 7. 9. 1945.

Novomeský sa tiež rozhodne postavil proti pokračovaniu vydávania Hronského (v tom čase v emigrácii) a Gašparových (v tom čase vo väzbe) zobraňujúcich spisov, ktoré sa bez jeho vedomia mali začiatkom roka 1946 vydať v Matici slovenskej, hoci tam bol predsedom. Rozhorčene písal M. Chorváthovi, vedúcemu osvetovej sekcie Povereníctva školstva a osvetu, pričom mu jednoznačne a jasne odkazoval: „Ani v tejto situácii, ani v budúcnosti nie je mysliteľné, aby sa vydávali a rozširovali knihy ľudí, ktorí sa tak ťažko prehrešili na našej národnej cti i na našich národných záujmoch.“⁸⁵

Aj keď si Novomeský uvedomoval spoluprácu niektorých spisovateľov s fašistickým režimom a ich previnenie „na národnej cti“, napriek tomu podporoval ich možnosť zapojiť sa do novej slovenskej kultúry, hoci tá mala byť už obsahom socialistická. Oproti tomu bol ale oveľa kritickejší k literátom patriacim do okruhu bývalého časopisu Slovenské smery, ktorí nemali rovnaké predstavy o povojnovom kultúrnom a politickom živote v ľudovodemokratickej republike ako KSS (resp. aj SNR), keďže im to – oprávnené – pripomínalo ľudácke snahy o autonómiu, a teda aj nedemokratické praktiky a úsilie o vyradovanie nepohodlných autorov z jesene 1938.

Precitlivené reakcie slovenských komunistov na stránkach Nového slova pri niektorých vyhláseniach o „československom národe“⁸⁶ či iba o „užších“ československých vzťahoch⁸⁷, ktoré sa ozývali z českej i slovenskej strany (od členov bývalých odbojových skupín, od slovenských legionárov z Československej obce legionárskej⁸⁸, ale aj od Spolku východoslovenských akademikov⁸⁹), iba dokazujú, že tradícia prvej Československej republiky i koncept československého politického národa založeného na občianskom a nie národnom princípe boli aj po oslobodení na Slovensku stále živé.⁹⁰ Od prvých mesiacov po oslobodení to naznačovala aj snaha slovenských sociálnych demokratov (nesúhlasiacich so zjednotením s KSS) o pripojenie sa k celorepublikovej Československej sociálno-demokratickej strane či stanoviská členov odbojových skupín (Flóra, Demec, Justícia, tzv. Šrobárova skupina), ktorí zotrúvali na postojoch exilovej vlády a prezidenta Beneša a nepo-

⁸⁵ List Ladislava Novomeského Michalovi Chorváthovi. In DRUG, ref. 14, s. 180.

⁸⁶ Poznámky. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 5, s. 10.

⁸⁷ Porovnaj: PIROŠKO, Jozef. Hlasisti a ich význam. In Východoslovenský akademik, 1946, ročník 1, s. 10. Dozvuky čechoslovakizmu. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 9, s. 12.

⁸⁸ Slovenskí legionári na pražskom zjazde v októbri 1945 žiadali, aby sa preambula novej ústavy aj v budúcnosti začínala slovami: „My národ československý...“ K tomu pozri: List Ladislava Novomeského Bohumilovi Přikrylovi z 6. okt. 1945. In DRUG, ref. 14, s. 90-91.

⁸⁹ Spolok východoslovenských akademikov (SVA) vydával vlastný časopis Východoslovenský akademik, hoci z neho vyšlo iba niekoľko čísel a po roku bolo vydávanie zastavené. Obnovený časopis vychádzal potom s hlavičkou Akademický východ ČSR. SVA sa taktiež od roku 1946 musel premenovať a od tohto roku vystupoval pod novým názvom Svojina. Jeho predsedom bol mladý slovenský historik Ondrej R. Halaga. Zo slovenských básnikov tu pôsobil napr. Pavol Horov. Viac k činnosti spolku Svojina pozri: HALAGA, Ondrej R. História Svojiny. In HALAGA, Ondrej R. Memorabilia z Európy a vlasti. Prešov: Univerzum, 2008, s. 175-243.

⁹⁰ O tom viac pozri: DÉRER, Ivan. Antiferlinger I. Politické paměti 1945 – 1949. Praha 1993, s. 20-25. GARAJ, Ján K. Slováci a Češi. Praha: Vladimír Žikeš, 1946. Z najnovších prác porovnaj: DUCHÁČEK, Milan (ed.). Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého. „Shledávám zcela logickým, že nalézáte příbuzenské vztahy mezi slovenským východem a českým západem.“ In Práce z dějin Akademie věd, 2009, ročník 1, č. 1, s. 35-70.

žadovali nové riešenie česko-slovenského pomeru v obnovenej republike ani nové vnútropolitické usporiadanie založené na federatívnom princípe.⁹¹

Dôležité však je, že konfliktná línia, ktorú som sledoval v povojnových diskusiách v kultúrnom živote, neprebíhala iba medzi jedným a druhým straníckym či ideologickým táborom, ale naprieč slovenskými intelektuálnymi elitami a spisovateľskou obcou. Samozrejme, taktikou Komunistickej strany Československa už v emigrácii a aj po vojne bolo skoncovať s prvorepublikovou tradíciou i občiansko-demokratickými hodnotami a odkazy na spoločné československé tradície boli už v tej dobe (z pohľadu KSČ) nežiaduce. Naopak, žiadané boli nacionalistické stanoviská a zdôrazňovanie súladu samostatných českých alebo slovenských národných snáh a komunistického hnutia.⁹²

V intenciách tejto politiky pracoval aj Ladislav Novomeský pri tvorbe a realizovaní kultúrneho programu KSS, ktorý už mal vychádzať „z vlastných slovenských tradícií“. Slovenskí spisovatelia mali byť podľa jeho koncepcie nositeľmi antifašistickej slovenskej tradície, odvíjajúcej sa od prvého kongresu slovenských spisovateľov z roku 1936 (duch tohto kongresu mali strážiť aj počas vojny – v relatívne samostatných kultúrnych periodikách, ako bol napr. spomenutý Elán). A práve z týchto „duchovných koreňov“ malo čerpať aj Slovenské národné povstanie. Program i ciele SNP mali byť potom „zhodné s teplejšími programovými smernicami slovenských spisovateľov“⁹³. „Ideály našej revolúcie,“ ako dodal Novomeský na prvom zjazde umelcov a vedeckých pracovníkov, „v ničom nie sú rozhodné s myšlienkami, ktoré vyznávali najlepší slovenskí spisovatelia, umelci, vedeckí a kultúrni pracovníci.“⁹⁴

Pri diskusiách o očiste kultúrneho života sa nie všetci spisovatelia zhodovali s Novomeského stanoviskom o tom, ako má vyzeráť táto „očista“, rovnako ako sa nie všetci zhodovali na tom, aký význam mal pre slovenskú kultúru prvý kongres slovenských spisovateľov. Táto Novomeského koncepcia (aspoň dočasne) v prvých povojnových rokoch nezískala širokú podporu medzi spisovateľmi. Napokon boli komunistickým prevratom vo februári 1948 aj diskusie o daných problémoch násilne ukončené a prevrstvili ich iné témy. Avšak po rehabilitácii tzv. slovenských buržoáznych nacionalistov a ich návrate do verejného života (v prípade Gustáva Husáka aj do vrcholných politických funkcií) bola Novomeského interpretácia spisovateľských postojov za vojny i tohto „prvého kongresu“ znova oživená. Neskôr sa stala súčasťou tzv. normalizačnej literárnej historiografie, ako to ukazuje aj zborník z prvého kongresu slovenských spisovateľov z roku 1987.⁹⁵ Táto interpretácia sa v slovenskej historiografii sčasti udržala až dodnes.⁹⁶

⁹¹ K tomu porovnaj: BEHARKA, Ján. Moje reminiscencie na SNP. Kto robil odboj a povstanie. In KVETKO, Martin – LIČKO, Miroslav Ján. Zborník úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní. Toronto: Stála konferencia slovenských demokratických exulantov, 1976, s. 155-159. Porovnaj: BENEŠ, Edvard. Sdělení presidenta republiky delegaci Slovenské národní rady (V Londýně dne 5. listopadu 1944). In BENEŠ, Edvard. Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky. Praha: Čin, 1947, s. 325-329.

⁹² KUSÁK, ref. 11, s. 143-147.

⁹³ NOVOMESKÝ, ref. 76, s. 69.

⁹⁴ NOVOMESKÝ, ref. 76, s. 71.

⁹⁵ CHMEL, ref. 75, s. 182-203.

⁹⁶ JAKSICSOVÁ, ref. 2, s. 163. CHMEL, ref. 75, s. 182-203.

Jednou z podstatných skutočností, ktoré po vojne uľahčili ovládnutie slovenského literárneho života Komunistickou stranou a stalinistickými ideológmi, bolo práve čoraz silnejšie využívanie nacionalistickej rétoriky (či už českej, alebo slovenskej) v dobovom diskurze.⁹⁷ S tým išlo ruka v ruke aj opustenie konceptu čechoslovakizmu i myšlienky československej vzájomnosti v jej predvojnovnej podobe. Symptomatickým prejavom tejto skutočnosti v slovenskom literárnom živote bol osud časopisu Slovenské smery, ktorý bol v tridsiatych rokoch tlačovým orgánom Spolku slovenských spisovateľov a ktorého autori boli silnými zástancami československej štátnej myšlienky. Práve autori z tohto okruhu sa po vyhlásení slovenského štátu zapojili do protifašistického odboja alebo zostali po celé obdobie v opozícii voči Tisovmu režimu.⁹⁸ Po vojne časopis Slovenské smery nebol obnovený a tlačovým orgánom spisovateľského spolku ostal naďalej Elán (až do roku 1947). Avšak skutočnosť, že neexistoval žiadny významný pokus o obnovenie Slovenských smerov, znamenala, že slovenskí spisovatelia sami a dobrovoľne (bez akéhokoľvek politického nátlaku) opustili významný ideový smer rozvíjajúci československú demokratickú tradíciu. Literáti sa tak vzdali časopisu, na ktorého občiansko-demokratickom odkaze mohli stavať pri obnovovaní parlamentnej demokracie (resp. pri neúspešnom pokuse obnoviť parlamentnú demokraciu) po druhej svetovej vojne.

Rozhodujúcou osobnosťou v slovenskej kultúre, ktorá mala veľký vplyv na obnovenie/neobnovenie kultúrnych časopisov a spolkov (a aj na podobu očisty kultúrneho života na Slovensku), bol Ladislav Novomeský. Hoci sa v historiografii všeobecne traduje, že tento komunistický intelektuál zastával mimoriadne tolerantné postoje, výskum preukazuje ich výrazné limity. Jeho kultúrno-politická predstava, ktorú sa pokúsil realizovať a sčasti aj realizoval po druhej svetovej vojne, na jednej strane vracala do hry niektorých kompromitovaných ľudáckych autorov, no na strane druhej umožnila odstaviť na druhú koľaj jednu významnú skupinu slovenských autorov hlásiacich sa k občiansko-demokratickému odkazu prvej republiky. Práve oni pritom mohli byť, na rozdiel od porazených ľudákov, aktívnymi protivníkmi komunistickej politiky. Neobnovenie Slovenských smerov v roku 1945 (a nie zánik Elánu o dva roky neskôr) by tak malo byť chápané ako predzvesť nástupu nedemokratických praktík v slovenskom kultúrnom živote.

Zoznam prameňov a literatúry:

Archív:

Slovenská národná knižnica – Literárny archív v Martine, sign. 181 AS 33, Smrek, Ján – Lahola, Leopold (Friedmann), 4. apríla 1942.

Slovenský národný archív: fond Zväz slovenských spisovateľov, fond Národný súd (1945 – 1947).

Archiv bezpečnostních složek: fond Ministerstvo národní bezpečnosti.

⁹⁷ Manipulatívne využívanie nacionalistickej rétoriky v dobových komunistických časopisoch zdôrazňuje aj historik Alexej Kusák. Porovnaj: KUSÁK, ref. 11, s. 147.

⁹⁸ S jedinou významnou výnimkou v osobe básnika E. B. Lukáča, ktorého názorovou konverziou sa zaoberám v predošlej časti textu. Pozri pozn. č. 73.

Publikované pramene a dobová tlač:

- BAKOŠ, Nikolaj. Odpoveď na odpoveď Stanislava Mečiara. In *Slovenské pohľady*, 1938, ročník 54, č. 2, s. 128.
- BEHARKA, Ján. Moje reminiscencie na SNP. Kto robil odboj a povstanie. In KVETKO, Martin – LIČKO, Miroslav Ján. *Zborník úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní*. Toronto: Stála konferencia slovenských demokratických exulantov, 1976.
- BENEŠ, Edvard. Sdělení presidenta republiky delegaci Slovenské národní rady (V Londýně dne 5. listopadu 1944). In BENEŠ, Edvard. *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky*. Praha: Čin, 1947.
- BENIAK, Valentín. Čitateľ Elánu. In *Elán*, 1939, ročník 10, č. 1-2, s. 12.
- CLEMENTIS, Vlado. „Kulturbolschewismus“. In *Slovenské zvesti*, 8. 11. 1936, s. 1.
- CLEMENTIS, Vladimír. Odkazy z Londýna. Bratislava: Nakladateľstvo Obroda, 1947.
- Čo napísal Msgr. Ján Pöstényi kňazom do Ameriky? In *Politika*, 1. 10. 1936, s. 200-203.
- Čo sa to robí v Matici slovenskej? In *Politika*, 15. 10. 1936, s. 217-218.
- Čo sa robí v Matici slovenskej? In *Slovenské smery*, 1936, ročník 4, č. 2, s. 78-80.
- DÉRER, Ivan. Antifierlinger I. Politické paměti 1945 – 1949. Praha 1993.
- Dozvuky čechoslovakizmu. In *Nové slovo*, 1945, ročník 2, č. 9, s. 12.
- DUCHÁČEK, Milan (ed.). Korespondence Ondreje R. Halagy a Václava Chaloupeckého. „Shledávám zcela logickým, že nalézáte příbuzenské vztahy mezi slovenským výcho- dem a českým západem.“ In *Práce z dějin Akademie věd*, 2009, ročník 1, č. 1, s. 35-70.
- GARAJ, Ján K. Slováci a Češi. Praha: Vladimír Žikeš, 1946.
- GREGOROVÁ, Hana. Spomienky. Bratislava: Tatran, 1979.
- HALAGA, Ondrej R. História Svojiny. In HALAGA, Ondrej R. *Memorabilia z Európy a vlasti*. Prešov: Univerzum, 2008.
- HORVÁTH, Ivan. Preverení – nepreverení. In *Kultúrny život*, 1946, ročník 1, č. 9, s. 2.
- CHMEL, Rudolf. Kongres slovenských spisovateľov 1936. Bratislava: Tatran, 1986.
- J. O. Literáti medzi sebou. In *Pero*, október 1937, s. 4.
- j. s. Program kongresu slovenských spisovateľov. In *Elán*, 1936, ročník 7, č. 7, s. 12.
- j. s. Prekvapí nás Gejza Vámoš? In *Elán*, 1937, ročník 7, č. 8, s. 12.
- KOCH, Karel. Justícia. Bratislava: Justícia, 1947.
- KOSTOLNÝ, Andrej. Budú po kongrese slovenskí spisovatelia jednotní? In *Slovenské smery*, 1936, ročník 3, č. 8, s. 423-424.
- KOSTRA, Ján. Ja nie som človek. In *Elán*, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 4.
- LETTRICH, Jozef. O Slovenskej národnej rade. Bratislava: Povereníctvo informácií, 1945.
- L. K jednej polemike. In *Slovenské smery*, 1937, ročník 5, č. 2, s. 79.
- Majstri kultúry. In *Nové slovo*, 1945, ročník 2, č. 8, s. 10.
- MB. Čo sa nepáči Poníčanovi. In *Kultúrny život*, 1946, ročník 1, č. 7-8, s. 2.
- MEČIAR, Stanislav. Literárna tvorba v závoze. In *Slovenské pohľady*, 1938, ročník 54, č. 3, s. 189-192.
- MEČIAR, Stanislav. Moja odpoveď. In *Slovenské pohľady*, 1938, ročník 54, č. 1, s. 58-59.
- MRÁZ, Andrej. Martin Rázus. Odkaz mŕtvych (recenzia). In *Slovenské pohľady*, 1936, ročník 52, č. 10, s. 558-560.
- MRÁZ, Andrej. O žabomyšej vojne pre mrzkosť v literatúre. In *Slovenské pohľady*, 1936, ročník 52, č. 2, s. 126-128.
- NOVOMESKÝ, Ladislav. Poznámky k diskusii na prvom zjazde slovenských umelcov a vedeckých pracovníkov v dňoch prvého výročia SNP v Banskej Bystrici. In MR- LIAN, Rudolf. *Sborník z I. sjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov*. Bratislava: Ume- lecká a vedecká rada a Povereníctvo informácií, 1946, s. 82-85.

- NOVOMESKÝ, Ladislav. K prvému kongresu umelcov a vedeckých pracovníkov. In MR-LIAN, Sborník z I. sjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov. Bratislava: Umelecká a vedecká rada a Povereníctvo informácií, 1946, s. 47-50.
- NOVOMESKÝ, Ladislav. Na okraj kultúrnej politiky. In Nové slovo, 15. 6. 1945, ročník 2, č. 3, s. 1.
- NOVOMESKÝ, Ladislav. Slávnosť istoty. Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1938 – 1944. Bratislava: Epocha, 1970.
- Odpoveď Jána Poničana. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 9, s. 2.
- PIROŠKO, Jozef. Hlasisti a ich význam. In Východoslovenský akademik, 1946, ročník 1, s. 10.
- PONIČAN, Ján. Epigram. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 8, s. 10.
- PONIČAN, Ján. Súduhom. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 4.
- PONIČAN, Ján. Zametač. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 16.
- POVAŽAN, Michal. Podiel nadrealistickej poézie v boji proti reakcii a nacizmu. In MR-LIAN, Sborník z I. sjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov. Bratislava: Umelecká a vedecká rada a Povereníctvo informácií, 1946, s. 94-103.
- Poznámky. In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 5, s. 10.
- R. Mravnosť v literatúre a úcta k osobnostiam v živote. In Kultúra, 1936, ročník 8, č. 12, s. 562-563.
- R. „Už svojím jestvovaním prekážajú...“ In Slovenské smery, 1937, ročník 4, č. 8, s. 318.
- Sbierka nariadení SNR 1944 – 1945. Bratislava: Úrad predsedníctva SNR, 1945.
- S kým idú majstri kultúry? In Nové slovo, 1945, ročník 2, č. 5, s. 12.
- SLÁVIK, Juraj. Československo. Zemský ráj – nacistické peklo. Londýn: Lofox, 1943.
- SMREK, Ján. Fixná idea Gejzu Vámoša. In Elán, 1937, ročník 7, č. 9, s. 12.
- SMREK, Ján. November 1944. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 6.
- SMREK, Ján. Pieseň živého. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 20.
- SMREK, Ján. Poézia moja láska. Martin: Tatran, 1968, s. 169.
- SMREK, Ján. SSS a Matica Slovenská. In Elán, 1936, ročník 7, č. 3, s. 12.
- SMREK, Ján. Šampanské. In Elán, 1946, ročník 15, č. 1-2, s. 3.
- SMREK, Ján. Umývanie murína. In Elán, 1937, ročník 7, č. 10, s. 12.
- SMREK, Ján. V novej situácii. In Elán, 1938, ročník 9, č. 1, s. 11.
- SMREK, Ján. Zas ťadový obkladok. In Elán, 1937, ročník 8, č. 2, s. 11.
- SMREK, Ján. Z interných a verejných vecí SSS. In Elán, 1936, ročník 7, č. 4, s. 12.
- Spolkové otázky slovenských spisovateľov. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 9, s. 4.
- ŠÁNDOR, Elo. Janko Jesenský v časoch fašistickej okupácie. In Východoslovenská pravda, 1946, ročník 2, č. 1, s. 2.
- ŠÁNDOR, Elo. Ilava. Zážitky z policajného lapáku a z koncentračného tábora z čias, keď sa rodila naša sloboda. Brno: Mír, 1947.
- TAJOVSKÝ, Jozef Gregor. Matica slovenská a Spolok slov. spisovateľov. In Slovenské smery, 1936, č. 3, ročník 4, s. 116.
- TATARKA, Dominik. Meranie síl. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 10, s. 5.
- TATARKA, Dominik. Odpoveď p. A. Kántorovi. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 16-17, s. 7.
- Valné zhromaždenie SSS. In Kultúrny život, 1946, ročník 1, č. 8, s. 2.
- VÁMOŠ, Gejza. Občianska relácia. II. časť. In Pero, december 1937, s. 5.
- VÁMOŠ, Gejza. Spor Zlaty Dančovej. In Slovenské smery, 1937, ročník 4, č. 8, s. 317-318.
- VÁMOŠ, Gejza. Úvahy o pravej a nepravej kritike. In Slovenské smery, 1937, ročník 4, č. 9-10, s. 387-390.
- VÁMOŠ, Gejza. List. In Slovenské smery, 1937, ročník 5, č. 1, s. 38-40.

- VÁMOŠ, Gejza. Poznámky k novému smelému dielu. In *Slovenské smery*, 1938, ročník 5, č. 5, s. 190-193.
- ZINNER, Paul E. Problems of Communist Rule in Czechoslovakia. In *World Politics*, 1951, ročník 1, č. 4, s. 112-129.

Monografie a zborníky ako celok:

- BARNOVSKÝ, Michal. Na ceste k monopolu moci. Bratislava: Archa, 1993.
- BARBORÍK, Vladimír. Prozaik Gejza Vámoš. Bratislava: Slovac Academic Press, 2006.
- BAUER, Michal. Ideologie a paměť. Praha: H + H, 2003.
- BÍLIK, René. Duch na reťazi. Bratislava: Kalligram, 2008.
- BRENNER, Christianne. Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1945 – 1948. Praha: Argo, 2015.
- CLARKOVÁ, Katerina. Moskva, čtvrtý Řím. Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931 – 1941. Praha: Academia, 2016.
- HUDEK, Adam. Najpolitickjšia veda. Bratislava: VEDA, 2010.
- JAKSICOVÁ, Vlasta. Kultúra v dejinách. Dejiny v kultúre. Bratislava: VEDA, 2012.
- KUSÁK, Alexej. Kultura a politika v Československu 1945 – 1968. Praha: Torst, 2001.
- LOWE, Keith. Krutý kontinent. Krv, chaos a bezprávie v Európe 1944 – 1949. Bratislava: Premedia Group, 2014.
- MERVART, Jan. Kultura v karanténě. Umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2015.
- RAPAVÁ, Ivana. Mimořádný lidový soud v Mostě v letech 1945 – 1948. Hradec Králové, 2015.
- RAŠLA, Anton – ŽABKAY, Ernest. Proces s dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho. Bratislava: Tatrapress, 1990.
- SYRNÝ, Marek. Slovenskí demokrati 1944 – 1948. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2010.
- TESAŘ, Jan. Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky. Praha: Prostor, 2014.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- DRUG, Štefan. Labutia pieseň vydavateľa, redaktora a publicistu Elánu. In *Slovenská literatúra*, 2015, ročník 62, č. 1, s. 129-134.
- DRUG, Štefan. Smrekov Elán – pokus o alternatívu? In DRUG, Štefan. *Literatúra a politika po slovensky*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2003, s. 58-95
- DRUG, Štefan. Zatlkať klince zlatými hodinkami alebo z básnika a novinára verejným činiteľom. In DRUG, Štefan. *Umenie politiky, politika umenia. Z listov Laca Novomeského I*. Bratislava: Tatran, 1988, s. 5-12.
- DOSKOČIL, Zdeněk. Jak se Ladislav Novomeský stal buržoazním nacionalistou. In DRUG, Štefan. *Vážen vlastných súdruhov*. Košice: FACE, 2015, s. 69-74.
- DOSKOČIL, Zdeněk. Ladislav Novomeský v čele Slovenské akademie věd a umění (1950–1951). In *Studia Historica Nitriensia*, 2017, ročník 21, č. 2, s. 348-365. DOI: 10.17846/SHN.2017.21.2.348-365.
- GABZDILOVÁ, Soňa. Nové úlohy učiteľov na Slovensku v období vrcholiaceho stalinizmu (1948 – 1953). In *Studia Historica Nitriensia*, 2017, ročník 21, č. 1, s. 137-154. DOI: 10.17846/SHN.2017.21.1.137-154.
- GETTING, Peter. Náčrt problematiky umeleckej kolaborácie predstaviteľov slovenskej literárnej obce počas totalitného režimu 1939 – 1945. In SYRNÝ, Marek a kol. *Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939 – 1945*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2009, s. 152-153.

- HASAROVÁ, Zuzana. Nový sviatok v kalendári komunistického režimu. K formovaniu osláv československo-sovietskeho vzťahu na konci 40. rokov 20. storočia. In *Studia Historica Nitriensia*, 2016, ročník 20, č. 1, s. 135-160. DOI: 10.17846/SHN.2016.20.1.135-160.
- HUDEK, Adam. Národná otázka v myslení prvej generácie slovenských komunistických intelektuálov. In OSYKOVÁ, Linda – HANULA, Matej a kol. *Ideológia naprieč hranicami. Myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 51.
- LIPTÁK, Ľubomír. Neokrúhle výročie. In LIPTÁK, Ľubomír. *2217 dní. Slovensko v čase druhej svetovej vojny*. Bratislava: Kalligram, 2011, s. 341.
- JABLONICKÝ, Jozef. Bratislava a Slovenské národné povstanie. In JABLONICKÝ, Jozef. *Samizdat o odboji. Štúdie a články*. Bratislava: Kalligram, 2004.
- JAKSICSOVÁ, Vlasta. Komunistický intelektuál – víťaz hodnotového sporu v „medzičase“ pred komunistickou diktatúrou. In PAŽOUT, Jaroslav (ed.). *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945 – 1989)*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2013, s. 35-36.
- JAKSICSOVÁ, Vlasta. Presvedčenie alebo strach signatárov? Historicko-spoločenské pozadie vzniku protipovstaleckého „manifestu hanby“ z jesene roku 1944. In *Romboid*, 2012, 47, č. 2, s. 39.
- KOLKOVÁ, Stanislava. „Triedenie duchov“? Kontinuita alebo diskontinuita elít na Slovensku v zlomových rokoch 1938/39 a 1945 – na príklade vedeckých a kultúrnych elít. In KMEŤ, Norbert – SYRNÝ, Marek a kol. *Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Bratislava – Banská Bystrica: Ústav politických vied – Múzeum SNP, 2013, s. 253-255.
- MARČOK, Viliam. Peripetie zmien literárnej situácie. In MARČOK, Viliam et al. *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2006, s. 20.
- MRLIAN, Rudolf. Oživená ľudská tvár Ladislava Novomeského. In PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra. *Laco Novomeský – kultúrny politik, politik v kultúre*. Bratislava: Ústav politických vied, 2005, s. 243-249.
- PAVČÍK, Filip. Očista literárneho života a spory medzi slovenskými spisovateľmi v rokoch 1945 – 1948. In KARPÍŠEK, Jaromír – STURZ, Zbyněk – BLÁHOVÁ, Marie. *České, slovenské a československé dějiny 20. století XI*. Hradec Králové: Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2017, s. 287-294.
- PERNES, Jiří. O jedné pomýlené knize. In *Soudobé dějiny*, 2016, č. 4, s. 712.
- PRÍHODOVÁ, Edita. Kultúrna činnosť katolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945 – 1948. Analýza kultúrnych časopisov *Nová práca* a *Verbum*. In *Kultúrne dejiny*, 2016, ročník 7, č. 2, s. 257-287.
- ZAVACKÁ, Katarína. Cenzúra v Československu v rokoch 1945 – 1948. In ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (eds.). *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2000, s. 557.

Internetové zdroje:

Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích, tzv. Košický vládní program. Dostupné na internete: http://www.totalita.cz/txt/txt_kv.pdf (videné naposledy 20. 5. 2017).

Počet znakov vrátane medzier: 87 727

Počet slov: 12 554

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií
Námestie J. Herdu 2
917 01 Trnava
peter.chrastina@ucm.sk

Kľúčové slová: história; environmentálne dejiny; konceptualizácia; Slovensko;
Keywords: History; Environmental History; Conceptualization; Slovakia;

/ 408 /

historiografie relatívne novú entitu, ktorá zatiaľ nemá jednoznačne definovaný objekt a predmet svojho výskumu vrátane adrešných pracovných postupov.

Štúdia je sondou do problematiky konceptualizácie² environmentálnych dejín na Slovensku na základe rešerše zahraničnej literatúry a prác slovenských bádateľov. Chronologické hľadisko akcentuje obdobie od konca stredoveku a novovek, pretože holistický výskum životného prostredia človeka v starších historických etapách využíva aj databázy (archeobiodáta) z prostredia environmentálnej a krajinej archeológie. Cieľom príspevku je načrtnúť teoreticko-metodické východiská predmetnej disciplíny vrátane jej ďalších súvislostí v rámci histórie.

Náčrt vývoja environmentálnych dejín, definície disciplíny

Doterajší vývoj environmentálnej histórie, jej charakteristiku, výskumné smery a ich kontexty približuje internetová encyklopédia Wikipedia³, štúdie L. Jelečka⁴ a článok F. Lochera a G. Queneta⁵. Naše zhrnutie bude preto iba rámcové.

Vznik súčasnej environmentálnej histórie je spätý s vývojom americkej historiografie 19. a 20. storočia. V tomto období sa rozvíjali napr. dejiny amerického Západu a tzv. intelektuálna história (dejiny environmentálneho myslenia), ale i ďalšie spoločenské a prírodné vedy: sociokultúrna antropológia, ekológia a geografia (fyzická, sociálna a historická).⁶ Ako samostatný vedný odbor sa environmentálne dejiny začali formovať koncom 60. rokov 20. storočia v USA. Počiatky tejto disciplíny poznačilo environmentálne hnutie, ktoré vznikalo ako odpoveď na zhoršujúci sa stav životného prostredia.⁷

Inšpiráciou a zároveň predmetom kritiky niektorých predstaviteľov environmentálnych dejín boli aj diela autorov historiografickej školy *Annales* (napr. F. Braudela, E. Le Roy Ladurieho, A. Corvola a ďalších).⁸ Napr. R. D. Grove polemizoval s dielom F. Braudela o Stredomorí v dobe Filipa II. Tvorcovi monografie vyčítal najmä statickosť popisu súdobej situácie⁹ a prehliadnutie deštruktívneho vplyvu starovekej spoločnosti na svoje (životné) prostredie.¹⁰

² Konceptualizácia je pomenúvanie, opisovanie a definovanie entít, ako aj ich vzájomných vzťahov. Súčasťou konceptualizácie je aj odvodzovanie dôsledkov, ktoré z týchto vzťahov vyplývajú. V našej štúdii konceptualizáciu stotožňujeme s jej cieľom (náčrt teoreticko-metodických východísk environmentálnej histórie a ich kontextov v rámci histórie).

³ Environmental history [online]. Dostupné na internete: <https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_history>. Toto heslo na Wikipedii (na rozdiel od mnohých v slovenskom alebo českom jazyku) je produktom kolektívu renomovaných bádateľov.

⁴ JELEČEK, Leoš. Nová historiografie? Environmentální dějiny v USA: Vývoj, metodologie, výsledky. In *Český časopis historický*, 1994, roč. 92, č. 3, s. 511-540. JELEČEK, Leoš. Environmentální dějiny: Jejich vznik, konceptualizace a institucionizace (USA, Evropa, Svět). In *Annales historici Presovensis*, 9/2010, s. 247-274.

⁵ LOCHER, Fabien – QUENET, Grégory. Environmental History: The Origins, Stakes and Perspectives of a New Site for Research. In *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 2009, Vol. 4, No. 56-4, pp. 7-38.

⁶ JELEČEK, Nová, ref. 4, s. 513, 515-517.

⁷ Blížšie Environmental history, ref. 3.

⁸ JELEČEK, Environmentální, ref. 4, s. 249, LOCHER – QUENET, ref. 5, p. 14.

⁹ Tradičná historiografia totiž prírodu (alebo v širšom zmysle slova životné prostredie) spravidla chápe ako statický, nemenný alebo iba málo sa meniaci rámec ľudských dejín.

¹⁰ HUDEČEK, Ondřej. K několika důvodům nezájmu o environmentální dějiny mezi českými historiky a historičkami. In *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2012, roč. 7, č. 2, s. 247.

Pojem „environmentálna história“ zaviedol do praxe R. Nash, ktorý v roku 1970 začal na Kalifornskej univerzite vyučovať kurz „americké environmentálne dejiny“.¹¹ Zároveň sa pokúsil definovať úlohu novej disciplíny: „... *nazerať na krajinu ako na druh historického dokumentu, do ktorého Američania písali svoju históriu a ideály.*“¹² Výťah z prednášanej problematiky publikoval pod názvom „Americké environmentálne dejiny: nová oblasť výučby“.¹³ Environmentálnu históriu tu prezentoval ako nový vedný odbor skúmajúci (negatívne) vplyvy ľudskej spoločnosti na prírodné prostredie v minulosti. Z koncepčného hľadiska išlo v podaní R. Nasha o dejiny environmentálneho myslenia a politiky.

Základy vedeckého aparátu environmentálnych dejín vytvoril D. Worster, líder danej disciplíny v USA. Vedecké dielo tohto bádateľa výrazne ovplyvnila konferencia OSN o životnom prostredí, konaná v Štokholme (1971). Inšpirovaný jej závermi sformuloval postuláty o tzv. dvoch dejinách, ktoré sa líšia z kvalitatívneho hľadiska: „*Pokiaľ každý z nás má teraz dve vlasti, o ktoré sa má starať, potom musíme tvoriť dvojaké dejiny, svojej vlasti a svojej planéty Zeme.*“¹⁴ Táto „dvojaká história“, obohacujúca vzájomné pôsobenie ľudských dejín a dejín prírody, podľa Worstera tvorí jednu entitu – environmentálnu históriu alebo tiež nové dejiny (angl. *new history*)¹⁵, ktoré majú, resp. môžu nahradiť doterajšiu historiografiu novým, syntetizujúcim odborom¹⁶. Kreovaním „novej“ historickej paradigmy jej autor zrejme reagoval na procesúlnu alebo tiež novú archeológiu (angl. *processual*, príp. *new archaeology*)¹⁷, ktorá sa sformovala v Severnej Amerike na prelome 50. a 60. rokov minulého storočia.¹⁸ Environmentálna história by teda integrovala humanitné odbory vrátane histórie, historickej geografie, archeológie, ako i časť prírodných vied (geografiu, ekológiu, environmentalistiku).

Ako editor (a spoluautor) súboru esejí s bizarným názvom „*Konce Zeme: Perspektívy modernej environmentálnej histórie*“¹⁹ D. Worster zásadne ovplyvnil kreovanie nového odboru a zároveň vytvoril súčasnú – ekologickú – koncepciu environmentálnej histórie.²⁰

V tomto diele sa nachádzajú i jeho štúdie, v ktorých precizoval koncept i paradigmu konkrétnej disciplíny. Dôvody a súvislosti jej etablovania v rámci

¹¹ NASH, Roderick. American Environmental History: A new teaching frontier. In *Pacific Historical Review*, 1972, vol. 41, no. 3, p. 362.

¹² JELEČEK, Nová, ref. 4, s. 518.

¹³ NASH, ref. 11, pp. 362-372.

¹⁴ JELEČEK, Nová, ref. 4, s. 511.

¹⁵ WORSTER, Donald. History as Natural History. An Essay on Theory and Method. In *Pacific Historical Review*, 1984, vol. 53, no. 1, p. 12.

¹⁶ SEMOTANOVÁ, Eva. Historická geografie českých zemí. Praha: Historický ústav AV ČR, 2006, s. 16-17.

¹⁷ WIEDERMANN, Egon. Informácia o vzťahu environmentálnej histórie a prehistórie (osobná komunikácia). E-mail: ewiedermann@ukf.sk (29. 9. 2017).

¹⁸ Bližšie napr. WILLEY, Gordon, R. – PHILLIPS, Phillip. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press, 1958; BLATTER, Michael. *The Goddess and the Bull. Catalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization*. New York: Free press, 2005.

¹⁹ WORSTER, Donald (ed.). *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History* (Studies in Environment and History). Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

²⁰ Bližšie ISENBERG, Andrew, C. *A New Environmental History*. In ISENBERG, Andrew, C. (ed.). *The Oxford Handbook of Environmental History*. Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 1-20.

(historickej) vedy načrtoval v príspevku „Zraniteľná Zem: Smerovanie k planetárnej²¹ histórii“.²² V záverečnej štúdii „Dodatok: Venovať sa environmentálnym dejinám“²³ Worster zdôraznil význam odboru pre poznanie vzťahu človeka a životného prostredia minulosti, pričom vyzdvihol potrebu zahrnúť do úvah a tvorivej práce bádateľov (aj) environmentálne aspekty.

D. Worster rozpracoval tri hlavné smery alebo dimenzie výskumu environmentálnych dejín²⁴: 1. rekonštrukcia prostredia v minulosti (v zmysle životného i geografického prostredia)²⁵; 2. materiálna kultúra spoločnosti a výrobné spôsoby (ako výrobné technológie menili vzťahy človeka a prírody, resp. ako ľudský jedinec pretváraním prírody menil sám seba)²⁶; 3. ako kultúry spoločnosti vnímajú vplyv prírody a získavajú ekologický aspekt (ako zákony/legislatíva, pojmy, mýty a etika odrážajú kolíziu človeka s prírodou)²⁷.

V Európe sa environmentálne dejiny etablovali pomalším tempom ako v USA. Štúdium životného prostredia človeka v rámci historickej vedy totiž do 80. rokov minulého storočia saturovali historická geografia a historická ekológia, príp. historická environmentalistika.²⁸ Téma interdisciplinárneho výskumu vzťahov

²¹ Termín „planetárny“ treba chápať v zmysle holistický, celostný (t. j. komplexný).

²² WORSTER, Donald. The Vulnerable Earth: Toward a Planetary History. In WORSTER, ref. 19, pp. 3-23.

²³ WORSTER, Donald. Appendix: Doing Environmental History. In WORSTER, ref. 19, pp. 289-308.

²⁴ Pozri tiež WILLIAMS Michael. The Relations of Environmental History and Historical Geography. In Journal of Historical Geography, 1994, vol. 20, no. 1, p. 8; JELEČEK, Nová, ref. 4, s. 534-535; JELEČEK, Environmentální, ref. 4, s. 256. S Worsterovým modelom výskumných smerov polemizuje napr. J. D. Hughes, ktorý navrhol odlišné dimenzie tematického záberu environmentálnych dejín: 1. príroda a kultúra (nature and culture), 2. historické a vedecké metódy (historical and scientific methods), 3. časopriestorové hľadisko (scale in time and space). Bližšie HUGHES, Donald, J. Three dimension of Environmental History. In Environment and History, 2008, vol. 14, no. 3, pp. 319-330.

²⁵ Ide skôr o historickú ekológiu.

²⁶ Tento smer možno označiť za politicko-ekonomické environmentálne dejiny.

²⁷ Alebo tiež politicko-sociálna environmentálna história, ktorá môže byť inšpiráciou pre bádateľov z oblasti kultúrnych a politických dejín. V tejto súvislosti pozri: LENOVSKÝ, Ladislav – BINETTI, José M. – JANÍKOVÁ, Mária. Ambivalence in interpretations of multiculturalism as a problem of forming ethico-axiological foundations in an integrated society. In European Journal of Science and Theology, 2018, vol. 14, no. 4, pp. 49-58; BOCÁNOVÁ, Martina – SLOBODOVÁ-NOVÁKOVÁ, Katarína. Addressing the issues of poverty and social exclusion of the city's inhabitants on principles based on christianity. In European Journal of Science and Theology, 2018, vol. 14, no. 4, pp. 85-93; AMBRÓZY, Marián – KRÁLIK, Roman – MARTIN, José, G. Determinism vs freedom: Some ethics-social implications. In Xlinguae, 2017, vol. 10, no. 4, pp. 48-57; ROUBALOVÁ, Marie – ZALEC, Bojan – KRÁLIK, Roman. Meaning, necessity, and value of obedience according to the sidra „Lech- lech“ in rabbinical tradition. In Xlinguae, 2018, vol. 11, no. 2, pp. 51-59; KRÁLIK, Roman – ROUBALOVÁ, Marie – LENOVSKÝ, Ladislav – TUSKA, Tünde – KRALJ-VUKSIC, Sandra. Taanit bechorim (Fast of the first-born) in rabbinic judaism. In Xlinguae, 2018, vol. 11, no. 2, pp. 17-23.

²⁸ Bližšie napr. HOLEC, Roman. Miesto a perspektívy environmentálnej histórie v systéme dejín vied a techniky. In Veda a technika v dejinách Slovenska 5. Liptovský Mikuláš 1991, s. 62-63. V súčasnosti sa analogickou problematikou zaoberá aj história krajiny (angl. landscape history). Bližšie KONKOLY-GYURÓ, Éva. Highlight of the Landscape Historical Research. In BALÁSZ, Pál – KONKOLY-GYURÓ, Éva (eds.). Workshop on Landscape History. Proceedings. Sopron: University of West Hungary Press, 2010, pp. 5-10.

kultúry, technológie a prírody v čase sa stala východiskom založenia Európskej asociácie pre environmentálne dejiny (EAEH) v roku 1989, ktorá sa o decénium neskôr (1999) transformovala na Európsku spoločnosť pre environmentálnu históriu (ESEH).²⁹

Napriek tradícii a osobnostiam formátu D. G. Licharda, J. Š. Petiana (Petényi), E. D. Bláskyho alebo M. Greisingera slovenská (podobne ako česká) historická obec dosiaľ prejavila iba malý záujem o environmentálne dejiny.³⁰ Väčšina domácich autorov totiž svoje práce orientuje do rôznych oblastí historiografie (historická geografia, hospodárske dejiny, historická demografia atď.). Iní bádatelia začleňovanie svojich publikačných výstupov do okruhu environmentálnej histórie vnímajú skôr implicitne.³¹

²⁹ JELEČEK, Environmentální, ref. 4, s. 261-264, LOCHER – QUENET, ref. 5, pp. 12-22, KOLÁŘOVÁ, Hana. Co jsou a kde se vzaly environmentální dějiny. In Bedrník, 2005, roč. 3, č. 1, s. 12-13. Přehľad vývoja environmentálnej histórie v Európe v období rokov 1994 až 2004 prináša WNIWARTER, Verena (ed.). Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation. In Environment and History, 2004, vol. 10, no. 4, pp. 501-530.

³⁰ HRONČEK, Pavel. Problematika environmentálnych dejín na Slovensku. In Forum Historiae, 2017, roč. 11, č. 1, s. 11-12.

³¹ Koncept environmentálnych dejín naplňajú diela R. Holeca (HOLEC, Miesto, ref. 28, s. 60-67, HOLEC, Roman. Človek a príroda v „dlhom“ 19. storočí. Bratislava: HiÚ SAV, 2014, HOLEC, Roman. Teoretické úvahy o dejinách životného prostredia a ekologickom vedomí v stredoeurópskom kontexte. In HRONČEK, Pavel (ed.). Quaestiones rerum naturalium. Krajina a životné prostredie Slovenska od začiatku intenzívneho využívania človekom. Vol. 2, Supplement. Banská Bystrica: FPV UMB, 2015, s. 9-32.), P. Hrončeka (HRONČEK, Pavel. Environmental History of the Landscape. Case Study of Brusno. Banská Bystrica: FPV UMB, 2014, HRONČEK, Pavel. História krajiny a environmentálne dejiny krajiny. In Zborník Kysuckého múzea 16. Čadca: Kysucké múzeum, 2014, s. 9-21, HRONČEK, Pavel. Možnosti využitia interdisciplinárnych výskumných metód v histórii, pri výskume historickej krajiny a historických krajinných prvkov. In Zborník Kysuckého múzea 16. Čadca: Kysucké múzeum, 2014, s. 21-64, HRONČEK, Pavel. Časopriestorové transformácie krajiny Lučatínskeho prielomu (Environmentálne dejiny krajiny). In HRONČEK, Pavel (ed.). Quaestiones rerum naturalium. Krajina a životné prostredie Slovenska od začiatku intenzívneho využívania človekom. Vol. 2, Supplement. Banská Bystrica: FPV UMB, 2015, s. 99-170, HRONČEK, Pavel. Prehistória a protohistória vo vzťahu k environmentálnym dejinám. In Acta regionalia, 2016, roč. 12, č. 1-2, s. 462-475), P. Chrastinu (CHRASTINA, Peter. Rekonštrukcia počasia v regióne stredného Podunajska a priľahlej časti Podunajskej nížiny v 2. polovici 2. storočia. In Historická geografia 30. Praha: HiÚ AV ČR, 1999, s. 41-51, CHRASTINA, Peter. Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby. Nitra: FF UKF, 2009, CHRASTINA, Peter. Historická geografia na Slovensku: minulosť, súčasnosť a perspektívy. In Historická geografia 33. Praha: HiÚ AV ČR, 2005, s. 420-432, CHRASTINA, Peter. Historical Geography in the 21st Century. In Annales Univ. Apulensis. Series Historica 13, 2009, pp. 183-195, CHRASTINA, Peter. Pivnica: krajina – človek – kultúra slovenskej enklávy v srbskej Báčke. In Svedectvá slovenského dolnozemskeho bytia. Aspekty zo slovenskej dolnozemskej kultúrnej histórie a kultúrnej antropológie. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012, s. 187-201, CHRASTINA, Peter. Les v industriálnej krajine Prievidzskej kotliny (rekonštrukcia vývoja na profiloch kultúrnokrajinných vrstiev). In Pozitívne odkazy minulosti k zefektívneniu práce v lesníctve. Zborník príspevkov z odbornej informačnej konferencie s medzinárodnou účasťou 25.-26. apríla 2012 vo Zvolene. Zvolen: LESY SR, 2013, s. 114-124, CHRASTINA, Peter. Dudváh, Blava a Holeška v Noticiách Nitrianskej stolice (historicko-geografický výskum a environmentálne dejiny). In Forum Historiae, 2017, roč. 11, č. 1, s. 52-64, CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Nové Sady: historický land use rurálneho sídla v nížinnej poľnohospodárskej krajine západného Slovenska. In Studia Historica Nitriensia 13. Nitra: FF UKF, 2006, s. 187-201,

K dôvodom, príčinám a súvislostiam indiferentného postoja historičiek a historikov k predmetnej disciplíne sa vyjadrili O. Hudeček³² a E. Semotanová³³, ktorí polemizujú s Jelečkovým (americkým) konceptom environmentálnej histórie. Ich kritika smeruje k (možnej) ideologickej previazanosti disciplíny s environmentálnym hnutím a filozofickou ekológiou. Rozporuplne hodnotia i myšlienku o nahradení historiografie „komplexnejšími“ environmentálnymi dejinami, ako aj úvahy o vzniku novej koncepcie ľudských dejín na báze predmetnej disciplíny. L. Jelečkovi ďalej vyčítajú nejasne vytýčenú úlohu a funkciu environmentálnej histórie v systéme humanitných vied, príp. v historiografii. Obom autorom chýba aj teoreticko-metodická štúdia, ktorá by precizovala identitu nového odboru adaptovaného na domáce pomery.

Základná myšlienka environmentálnych dejín, ktorou je začlenenie človeka do prírody v rámci dejinného vývoja, je prirodzeným dôsledkom premien (historického) myslenia súdobej spoločnosti a jej intelektuálnych potrieb a priorít. Daný aspekt teda možno prijať aj ako nový impulz, osnovu „iného“ nazerania na komplikovaný a zároveň špecifický fenomén historických javov, procesov a ich súvislostí. Aktívny (alebo aktívnejší) záujem a účasť zástupcov slovenskej historickej obce na diskusii o konceptualizácii environmentálnej histórie pritom nie je v kontradikcii s konkrétnymi výskumnými úlohami histórie, ktorá by nemala hľadať alternatívnej cesty k štúdiu interakcií človeka a prírody v minulosti vylúčiť zo svojho vedeckého portfólia.³⁴

CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Senváclav: krajina – človek – kultúra slovenskej enklávy vo Vyšegrádskejších vrchoch. In *Studia Historica Nitriensia* 15. Nitra: FF UKF, 2011, s. 53-86, CHRASTINA, Peter – RÁCOVÁ, Katarína – BRŮNA, Vladimír. Bridges over the Váh River in the Territory of the Nitra County in the first half of 18th Century (According to Notitia Hungariae Historico-geographica by Matthias Bel). In *Revista Transilvania*, 2015, vol. 9, no. 5-6, pp. 79-86, CHRASTINA, Peter – RÁCOVÁ, Katarína – ŠIMŮNEK, Robert. Ore Minerals of the Nitra County According to Notitia Hungariae Historico-geographica by Matthias Bel. In *Revista Transilvania*, 2017, vol. 11, no. 4-5, pp. 118-126, P. Maliniak (MALINIÁK, Pavol. Najstaršie zmienky o hraničných stromoch vo Zvolenskej kotline. In BENČAŤ, Tibor (ed.). *Krajinné štruktúry a mimolesná vegetácia Zvolenskej kotliny*. Banská Bystrica: Partner, 2004, s. 5-12, MALINIÁK, Pavol. Vlk v stredovekej ľudovej kultúre na Slovensku. In KOŽIÁK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (eds.). *Pohanstvo a kresťanstvo. Zborník z konferencie usporiadanej 5.-6. II. 2003 v Banskej Bystrici*. Bratislava: Chronos, 2004, s. 235-246, MALINIÁK, Pavol. Krajina a človek Zvolenskej kotliny v stredoveku. Banská Bystrica: FHV UMB, 2009, MALINIÁK, Pavol. Les a lesná výroba v zázemí banských miest vo Zvolenskej stolici v 14. – 17. storočí. In MALINIÁK, Pavol et al. *Lesy v dejinách Zvolenskej stolice. Lesné remeslá v kultúre a zamestnaní obyvateľstva v stredoveku a ranom novoveku*. Banská Bystrica: Lesy SR; Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2011, s. 29-60; 131-138, MALINIÁK, Pavol. Mlynárstvo na strednom Pohroní v stredoveku a na začiatku novoveku. In ŽILÁK, Ján – HRONČEK, Pavel (eds.). *Z histórie technicko-hospodárskeho využitia vodných tokov na strednom Pohroní*. Banská Bystrica: Centrum vedy a výskumu FHV UMB, 2011, s. 30-45, MALINIÁK, Pavol. Úlovky, dary a jelene v maštali. Sociálne a kultúrne pozadie poľovníctva vo Zvolenskej stolici. In DVOŘÁKOVÁ, Daniela et al. *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 393-408).

³² HUDEČEK, ref. 10, s. 251-252, 255-260.

³³ SEMOTANOVÁ, Eva. Historiografie, geografie a historická geografie – metodologické průsečíky na prahu třetího tisíciletí. In *Klaudyán: Internetový magazín pro historickou geografii a environmentální dějiny*, 2000, roč. 1, č. 1. Dostupné na internete: <<https://klaudyán.psomart.cz/clanek.php?id=11>>.

³⁴ SEMOTANOVÁ, Historická, ref. 16, s. 17-18.

Dnes existuje niekoľko definícií alebo názorov na podstatu a obsah environmentálnych dejín, ktoré sa navzájom líšia. Tento fakt odráža nielen pluralitu, dynamiku a myšlienkovú diverzitu, ale i teoretickú „nezrelosť“ odboru a jeho paradigmy.³⁵

Podľa D. Worstera sú „environmentálne dejiny tvorené vzájomným ovplyvňovaním ľudskej spoločnosti a prírodného prostredia v minulosti“³⁶. Analogicky ich chápe aj D. Hughes: „Environmentálna história... hľadá poznanie toho, ako ľudské bytosti žili, pracovali a mysleli vo vzťahu k zvyšku prírody v priebehu zmien prinášaných časom.“³⁷

J. R. McNeill charakterizuje environmentálne dejiny ako „históriu vzájomných vzťahov medzi ľudstvom a zvyškom prírody“³⁸. Tiež uvádza, že história a človek sa vždy vyvíjali v rámci prírody – obidve entity teda budú od nej naďalej závisieť.

K otázke environmentálnej histórie sa vyjadrili aj M. Agnoletti a S. Neri Serneri: „Environmentálne dejiny predstavujú súbor rôznych originálnych heuristických výskumov s cieľom komplexného štúdia vzťahov medzi človekom a prírodou/životným prostredím v ich historickej dynamike.“³⁹

Podobne na environmentálnu históriu, jej obsah i ciele nazerá J. Hermand, podľa ktorého sa environmentálna história „... zaoberá historickými príčinami zložitého vzťahu medzi človekom a prírodou, ďalej na základe získaných poznatkov definovaním scenárov na zmenu uvedeného vzťahu a napokon hľadaním ciest na dosiahnutie historicky nového vzťahu človeka a prírody. Venovať sa len možným nebezpečenstvám pre človeka zo strany prírody a jej znehodnocovaniu by predstavovalo výrazné zúženie vedeckého potenciálu, ktorý táto interdisciplinárna veda obsahuje“⁴⁰.

L. Jeleček, propagátor environmentálnej histórie v strednej (stredovýchodnej) Európe charakterizuje túto disciplínu implicitne: [environmentálne dejiny sú] „samostatný transdisciplinárny vedný odbor vytvorený spočiatku v reakcii na najrôznorodejšie environmentálne problémy postindustriálnej spoločnosti USA a následne celého sveta“⁴¹.

Vyššie uvedené sentencie sa v hlavnej myšlienkovvej podstate zhodujú a čiastočne prekrývajú. Environmentálne dejiny teda možno chápať ako transdisciplinárny systémový výskum zložiek, interakcií a väzieb v krajine (v širšom slova zmysle životnom prostredí), ktorý zahŕňa i človeka (ľudskú spoločnosť) a jeho aktivity v historickom časopriestore.

V súlade s F. Žigraiom považujeme túto disciplínu za súčasť historickej vedy, ktorá stojí na kontakte histórie a environmentalistiky.⁴² Objekt i predmet envi-

³⁵ JELEČEK, Environmentální, ref. 4, s. 254.

³⁶ WORSTER, Appendix: Doing Environmental History. In WORSTER, ref. 19, p. 289.

³⁷ HUGHES, J. Donald. What is Environmental History? Cambridge: Polity Press, 2016, p. 1.

³⁸ McNEILL, R. John. Observations on the nature and culture of environmental history. In History and Theory, Theme Issue 42, 2003, p. 6.

³⁹ AGNOLETTI, Mauro – SERNERI Neri Simone. Environmental History and other Histories. A Foreword. In AGNOLETTI, Mauro – SERNERI Neri Simone (eds.). Environmental History IV. The Basic Environmental History, 2014, p. v-ix.

⁴⁰ HERMAND, Jost. Umweltgeschichte wozu? In BAYERL, Günter – FUCHSLOCH, Norman – MEYER, Thorsten (eds.). Umweltgeschichte. Methoden, Themen, Potentiale. Hamburg: Waxmann, 1996, pp. 303-308.

⁴¹ JELEČEK, Environmentální, ref. 4, s. 256.

⁴² ŽIGRAI, Florin. Position, meaning and tasks of meta-environmental history – some meta-scientific remarks. In JELEČEK, Leoš et al. (eds.). Dealing with diversity. 2nd International Conference

environmentálnych dejín je rovnaký ako objekt a predmet histórie (ľudská spoločnosť, resp. dejiny ľudskej spoločnosti). V širšom slova zmysle sú predmetom environmentálnej histórie vzťahy človeka (spoločnosti) a životného prostredia v minulosti.

Poznámky ku konceptualizácii v environmentálnych dejinách na Slovensku

Environmentálne dejiny sú úzko naviazané na fenomén životného prostredia (angl. *environment*). Túto skutočnosť odráža schéma R. Holeca (schéma 1). Obsah tohto názvoslovnia však historici chápu implicitne, „širšie“ ako bádatelia z prostredia prírodných vied. V histórii sa pojem „životné prostredie“ zároveň (nesprávne) používa aj ako synonymum termínu „krajina“⁴³ alebo „prírodné prostredie“.

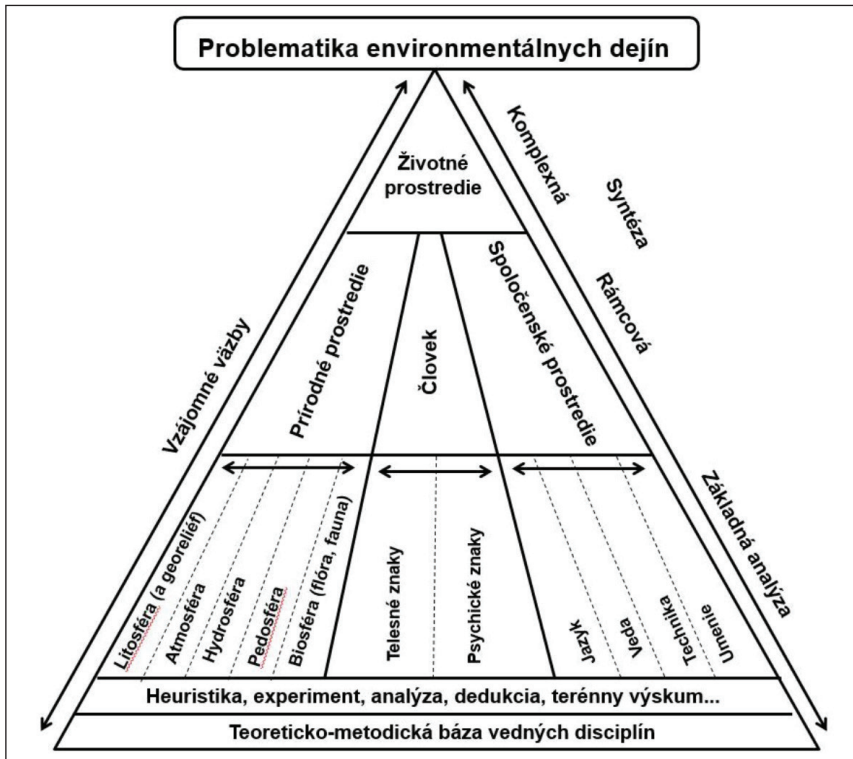


Schéma 1. Vzťahy v životnom prostredí (v krajine) vs. environmentálne dejiny.

Zdroj: HOLEC, Miesto, ref. 28, s. 63 (upravili P. Hronček, P. Chrastina).

of the European Society for Environmental History Prague 2003: Proceedings. Prague: Charles University, Faculty of Science, 2003, p. 303-304.

⁴³ Vývoj a prehľad názorov na pojem „krajina“ uvádza CHRASTINA, Peter. Krajina ako jeden zo styčných fenoménov prírodných a spoločenských vied. In Acta Nitriensiae 4. Nitra: FF UKF, 2001, s. 333-344. Ďalšie aspekty krajiny sú spracované v nasledujúcich prácach: CHRASTINA, Peter. Krajina a jej využívanie ako fenomén historikogeografického výskumu. Teoretické aspekty. In Acta Nitriensiae 16. Interdisciplinárne dialógy. Nitra: FF UKF, 2014, s. 81-114, BOLTÍŽIAR, Martin – CHRASTINA, Peter – KRAMÁREKOVÁ, Hilda et al. Výskum krajiny v príkladových štúdiách. Nitra: FPV UKF, 2014, s. 6-24, TRPÁKOVÁ, Ivana. Krajina ve svetle starých pramenů. Praha: Lesnická práce, 2013, s. 10-17.

Zámena či rovnosť obsahovo kontrastných pomenovaní „životné prostredie“ a „krajina/prírodné prostredie“ sa objavuje napr. na konferenciách, kde sú tieto termíny používané nesprávne alebo vôbec. Má historik (alebo historicko-environmentálne mysliaci špecialista) rozumieť obsahu týmto pojmov a navzájom ich diferencovať? Domnievame sa, že áno. Terminológia, resp. jej korektné používanie odborníkmi je totiž v súlade s kvalifikovaným štúdiom vzájomného vzťahu ľudskej spoločnosti a prírody v minulosti.

Z hľadiska historikovej práce možno „životné prostredie“ charakterizovať ako súbor životných podmienok, vzťahov a vplyvov, ktoré umožňujú, formujú a pretvárajú život človeka a spoločnosti, pričom vzájomné vzťahy a závislosti majú obojstranný charakter.⁴⁴

História (a v rámci nej i historická geografia a environmentálne dejiny) pracuje s krajinou ako s priestorovou historickou entitou.⁴⁵ „Krajina“ teda predstavuje územie, ktoré sa po určité obdobie vyvíjalo identicky z politickej i kultúrnej stránky.⁴⁶

Krajinu tvorí synergia prírodných a antropogénnych činiteľov. Prírodné aspekty krajiny, jej fyzickogeografickú štruktúru predstavuje v Holecovej schéme „prírodné prostredie“. Antropogénne činitele, čiže humánogeografické (sociálne) fenomény krajiny, motivované človekom a jeho aktivitami, zasa reprezentuje „spoločenské prostredie“ konkrétneho modelu.

Environmentálnu paradigmu spoločenského myslenia odráža i postavenie environmentálnych dejín v rámci prírodných a spoločenských vied, ktoré načrtol F. Žigrai (schéma 2).⁴⁷ Zo Žigraiovho modelu vyplýva, že environmentálna história leží na rozhraní humanitných, ekologicko-environmentálnych a geografických vied. Preto je ovplyvňovaná humanizáciou, ekologizáciou a environmentalizáciou, ako aj priestorovosťou (geografizáciou). Tieto fenomény synergicky pôsobia na identitu predmetného odboru – a zároveň definujú jeho výskumné témy v rámci histórie.

Environmentálne dejiny „komunikujú“ so spektrom ďalších, na prvý pohľad odlišných disciplín vybavených rôznorodým teoreticko-metodickým aparátom (schéma 3). Prepojenie environmentálnej histórie na ostatné vedné odbory je teda jedinečné, pričom odráža špecifiká konkrétnej témy alebo objekt a predmet výskumu.

Transdisciplinarita environmentálnej histórie sa prejavuje v konkrétnych pracovných postupoch, ktoré viac-menej zodpovedajú metódam súčasného historickogeografického výskumu.⁴⁸ Okrem základných prístupov kritiky prameňov a analytického či syntetického poňatia problematiky možno pri štúdiu interakcií

⁴⁴ HOLEC, ref. 28, s. 62-63.

⁴⁵ Porovnaj napr. LEKAN, Thomas – ZELLNER, Thomas. The Landscape of German Environmental History. In LEKAN, Thomas – ZELLNER, Thomas (eds.). *Germany's Nature. Cultural Landscape and Environmental history*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2005, pp. 1-14.

⁴⁶ BOLTÍŽIAR et al., ref. 43, s. 8.

⁴⁷ ŽIGRAI, Position, ref. 42, p. 303.

⁴⁸ CHRASTINA, Historical, ref. 31, pp. 185-195. K pracovným postupom environmentálnej histórie pozri tiež MacEARCHER, Alan – TURKEL, William, J. (eds.). *Method and Meaning in Canadian Environmental History*. Toronto: Nelson, 2009, BAYERL, Günter – FUCHSLOCH, Noramn

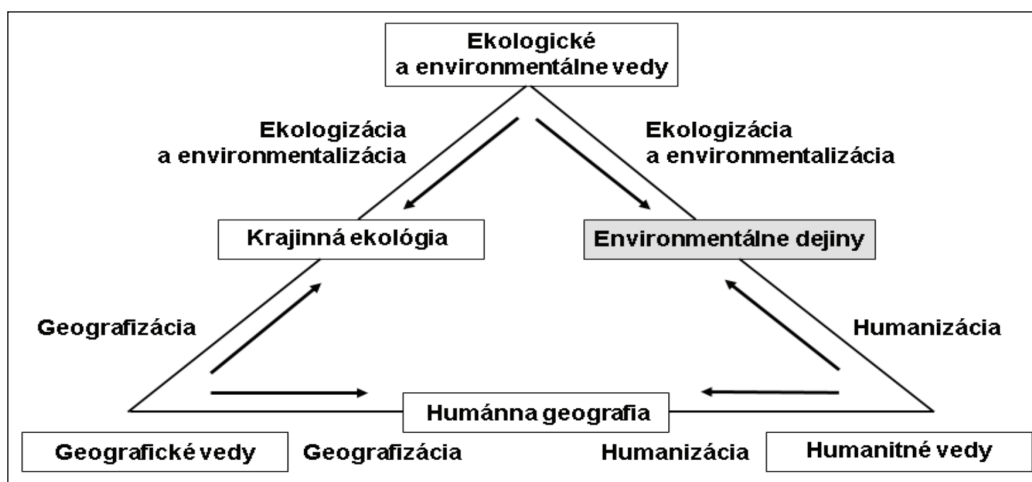


Schéma 2. Pozícia environmentálnych dejín v metavednom trojuholníku aplikovanom na škálu geografických, humanitných a ekologicko-environmentálnych disciplín.

Zdroj: ŽIGRAI, Position, ref. 42, p. 301.

človeka a životného prostredia v minulosti uplatniť metódu spracovania hromadných dát (pred)štatistického obdobia, komparatívnu, typologickú alebo kartografickú metódu.⁴⁹

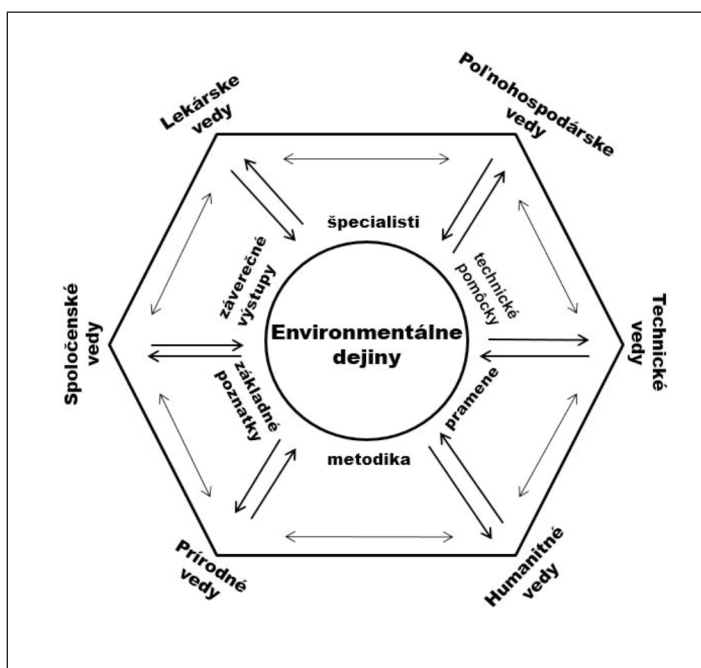


Schéma 3. Transdisciplinarita environmentálnych dejín. Autor: P. HRONČEK.

– MEYER, Thorsten (eds.). Umweltgeschichte. Methoden, Themen, Potentiale. Hamburg: Waxmann, 1996.

⁴⁹ SEMOTANOVÁ, Historiografie, ref. 33, s. 1. K metódam a ich aplikácii pri výskume historickej krajiny pozri tiež CHODĚJOVSKÁ, Eva – SEMOTANOVÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert. Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha. Praha: HiÚ AV ČR, 2015.

Environmentálna história sa zameriava nielen na hľadanie podmieňujúcich princípov a vývojových mechanizmov, ktoré neboli odhalené extenzívnym výskumom (pomocou „tradičných“ metód), ale zároveň rozlišuje nevyhnutné a náhodné príčiny zmien životného prostredia človeka v minulosti. Pri štúdiu týchto kontextov možno efektívne uplatniť metódy intenzívneho výskumu, ktoré majú pôvod v prírodných vedách (v geografii a krajinnej ekológii).⁵⁰

Prvou z nich je kultúrneoekologická charakteristika miestnej krajiny.⁵¹ Predstavuje fenomén ponuky prírodného prostredia pre poznanie fyzického a duchovného rozmeru reakcií človeka alebo spoločnosti pri jeho eksploatacii. Človek vlastnosti krajinných prvkov (geologický substrát, sklon a expozícia svahov na území, charakter pôdneho krytu a pod.) poznal empiricky a prispôboval sa im prostredníctvom diferencovaného využívania krajiny (lesy, trávne porasty, orná pôda, vinice, sady, záhrady atď.). Na mapách to implikuje spektrum tried využívania krajiny alebo triedy krajinnej pokrývky CORINE Land Cover na leteckých a družicových snímkach.

Vhodný nástroj analýzy vzťahu humánnogeografických a geoekologických (prírodných) systémov (t. j. relácia človek – krajina/ životné prostredie) v chorickéj⁵² alebo regionálnej dimenzii predstavuje vývoj využívania krajiny alebo tiež historický *land use* (*landscape use*).⁵³ Ide o pomerne novú disciplínu, ktorá na základe analýzy starých máp alebo leteckých a družicových snímkov identického územia umožňuje formuláciu prognóz dynamiky krajiny prostredníctvom hodnotenia dlhodobých zmien vo využití plôch.⁵⁴

⁵⁰ CHRASTINA, Peter. Humanitné vedy a výskum krajiny. In *Studia Oecologica*, 2010, roč. 4, č. 2, s. 3-17, CHRASTINA, Peter. Výskum krajiny (z aspektu historickej geografie a krajinnej archeológie). In *Folia Geographica*, 2010, roč. 40, č. 16, s. 125-142, TRPÁKOVÁ, Krajina, ref. 43, s. 19-47.

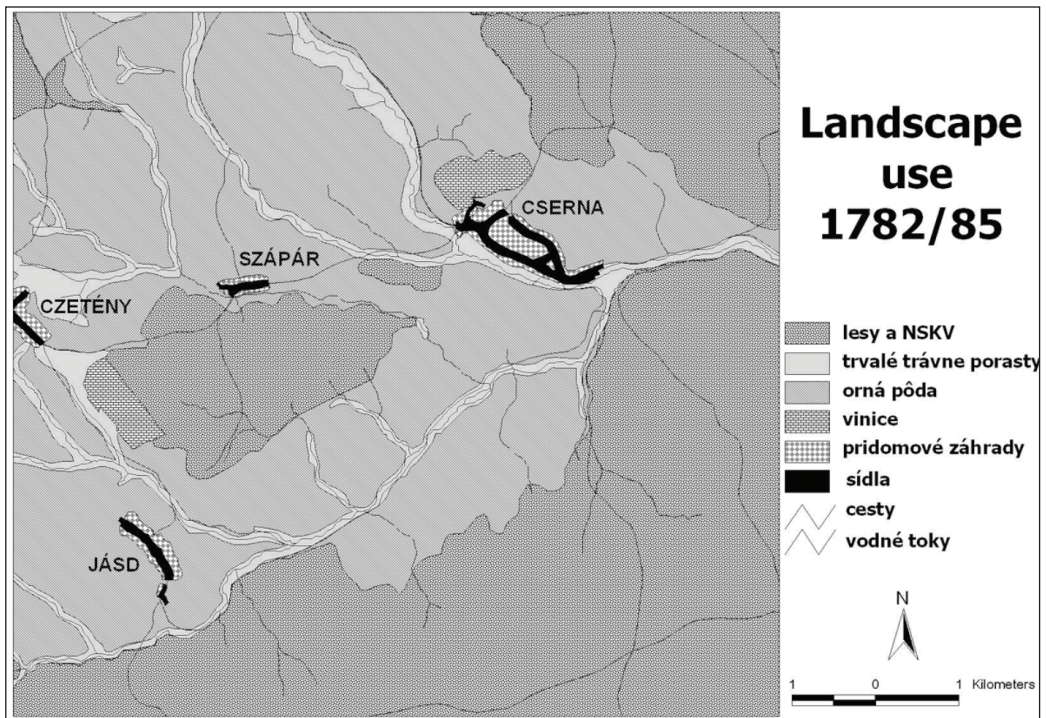
⁵¹ Bližšie napr. CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Butín: Krajina – človek – kultúra v rumunskom Banáte. In *Studia Historica Nitriensia* 14. Nitra: FF UKF, 2008, s. 165-193, CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Historicko-kultúrnogeografické črty obcí Cápár, Čerňa a Jášť. In ŠUSTEKOVÁ, Ivana et al. Kultúrne tradície Slovákov v oblasti Bakonského lesa. Nitra: FF UKF, 2008, s. 7-33, CHRASTINA, Peter – KŘOVÁKOVÁ, Kateřina – BRŮNA, Vladimír. Zmeny krajiny v rumunskom Bihore (na príklade slovenskej enklávy Borumlak a Varzaľ). In *Historická geografie* 34. Praha: HiÚ AV ČR, 2007, s. 371-398.

⁵² Geochóra predstavuje jednu z veľkostných kategórií prírodnej štruktúry krajiny. Výmera (plocha) jednotiek chorickéj dimenzie sa pohybuje od cca 0,5 ha až do rádovo stoviek km². Znáznorňujú sa do máp veľkých až stredných mierok.

⁵³ JELEČEK, Leoš. Environmentalizace vědy, geografie a historické geografie. Environmentální dějiny a výzkum změn land use Česka v 19. a 20. století. In *Klaudyán*. Internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny, roč. 4, č. 1, s. 21. Dostupné na internete: <http://www.klaudyan.cz/dwnl/200701/03_jelecek.pdf>. Problematika land use zahŕňa i analýzu prehistorických systémov. Štúdium pravekej/starovekej krajiny a životného prostredia umožňujú postupy krajinnej archeológie. Pri výskume prehistorickej krajiny/ životného prostredia je preto vhodné používať termín „prehistorický land use“ – CHRASTINA, Historical, ref. 31, p. 185.

⁵⁴ CHRASTINA, Peter. Historická geografía a GIS v archeológii. In BUJNA, Jozef – FURMÁNEK, Václav – WIEDERMANN, Egon (eds.). *Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda*. Nitra: AÚ SAV, 2013, s. 90. Zdrojom inšpirácií pre environmentálno-historický výskum krajiny a jej využívania v novoveku môžu byť niektoré diela z prostredia prírodných vied: MIKLÓS, Ladislav et al. *Prírodné podmienky a kultúra využitia krajiny* (Kultúrne-historické a krajinno-ekologické podmienky rozvoja Banskej Štiavnice, Svätého Jura a Liptovskej Tepličky). Banská Štiavnica: Nadácia UNESCO – Chair for Ecological Awareness, 1996, OLAH, Branislav. *Vývoj využi-*

Historický (prehistorický) *land use* vychádza z premisy, že pôda⁵⁵ je jednou zo základných zložiek prírodného (i životného) prostredia a zároveň výrobným prostriedkom – prírodnou základňou poľnohospodárstva. Štruktúra a veľkosť (výmera) plôch z hľadiska využívania krajiny na skúmanom území sa vyhodnocuje prostredníctvom tematickej (rekonštrukčnej) mapy historického *land use* (obr. 1). Priestorová dispozícia týchto plôch – tried využívania krajiny (TVK) – odráža ekonomický a environmentálny potenciál modelového regiónu v meniacich sa podmienkach vývoja ľudskej spoločnosti. Napriek obmedzeným možnostiam identifikácie prírodných a spoločenských aspektov zmien krajiny (angl. *driving forces*)⁵⁶ táto metóda podporuje aplikáciu terénneho mapovania TVK. Ďalšou z metodík historického *land use* je klasifikácia tried krajinej pokrývky CORINE Land Cover.



Obr. 1. Rekonštrukčná mapa historického *land use/landscape use* vyhotovená na podklade mapy I. voj. mapovania z roku 1782/85.

Zdroj: CHRASTINA – BOLTÍŽIAR, *Historicko-kultúrnogeografické*, ref. 51, s. 25.

tia krajiny Podpoľania. Starostlivosť o kultúrnu krajinu prechodnej zóny Biosférickej rezervácie Poľana. Zvolen: TU, 2003, s. 49-57, OLAH, Branislav et al. Vývoj využitia krajiny slovenských biosférických rezervácií UNESCO. Zvolen: FEE TU – Slovenský národný komitét pre program Človek a biosféra UNESCO, 2006, s. 41-114, RAŠKA, Pavel et al. Adaptabilita a resilience. Studie k integrujúcim prístupom v geografickém výzkumu. Ústí nad Labem: UJEP, 2014, ŠOLCOVÁ, Lucia. Komparácia zmien krajiny obcí Radobica, Veľké Pole a Píla v rokoch 1780 – 2007. In *Geografické štúdie*, 2009, roč. 13, č. 2, s. 87-92.

⁵⁵ Uvažujeme o entite poľnohospodárska pôda (orná pôda, trvalé trávne porasty – lúky a pasienky, trvalé kultúry), pretože napr. pasienky mali význam pri prevažne extenzívnom spôsobe hospodárenia v eneolite.

⁵⁶ BIČÍK, Ivan et al. Vývoj využitií ploch v Česku. Praha: ČGS, 2010, s. 60-66.

Komplexnejší pohľad na vývoj využívania krajiny a zmeny životného prostredia v konkrétnych časových horizontoch umožňuje multitemporálna analýza.⁵⁷ V praxi ide o štúdium dynamiky TVK (príp. tried krajinnej pokrývky CORINE Land Cover) v prostredí geografických informačných systémov (GIS). Evalvácia pozostáva z pozorovania a vyhodnotenia zmien plošných relácií jednotlivých areálov TVK/tried CORINE Land Cover na sérii tematických alebo tiež rekonštrukčných máp identického územia a štatistického spracovania získaných údajov pomocou numerickej a grafickej analýzy (tab. 1, diagram 1).⁵⁸

Triedy CORINE Land Cover	kód	1782/84		1863		1941	
		ha	%	ha	%	ha	%
Nesúvislá sídelná zástavba	112	8,2	0,5	10,4	0,7	37,2	2,5
Cestná a železničná sieť a príľahlé areály	122	7,1	0,5	6,6	0,4	22,7	1,5
Nezavlažovaná orná pôda	211	84,0	5,6	220,3	14,6	571,3	37,9
Vinohrady	221	0,0	0,0	0,0	0,0	7,5	0,5
Ovocné sady a plantáže	222	19,7	1,3	14,0	0,9	54,3	3,6
Trávne porasty (lúky a pasienky)	231	265,0	17,6	209,3	13,9	171,0	11,3
Listnaté lesy	311	1 125,0	74,6	884,4	58,6	518,0	34,3
Uzavreté nízke husté kroviny	322	0,0	0,0	163,5	10,8	127,0	8,4
Súčet		1 509,0	100,0	1 509,0	100,0	1 509,0	100,0

Tab. 1. Vývoj tried CORINE Land Cover v rokoch 1782/84 – 1941.

Zdroj: CHRASTINA – KŘOVÁKOVÁ – BRŮNA, *Zmeny*, ref. 51, s. 390.

Na detailnejšie štúdium súvislostí medzi ponukou (vlastnosťami) a využitím krajiny v rôznych obdobiach dejín možno použiť priestorovo integrovaný model geoekologických (prírodných krajinných) typov (GT) a subtypov (GsT). GT/GsT s charakteristickými vlastnosťami totiž v zásade určujú priestorovú organizáciu súdobého využitia krajiny na topickej až regionálnej úrovni ako ukazovatele antropogénnych zmien krajiny a životného prostredia na území. Aktivita človeka

⁵⁷ OŤAHEL, Ján – FERANEC, Ján. Výskum zmien krajinnej pokrývky pre poznanie vývoja krajiny. In *Geographia Slovaca* 10, 1995, Bratislava: GÚ SAV, s. 187-190.

⁵⁸ Bližšie BRŮNA, Vladimír – KŘOVÁKOVÁ, Kateřina – CHRASTINA, Peter. Paměť mostecké krajiny – delete a restart. In BĀRTA, Miroslav – KOVÁŘ, Martin et al. Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností. Praha: Academia, 2011, s. 794-795, CHRASTINA, Peter. Krajina Veľkého Bánhedesa a jej premeny. In *Acta Nitriensiae* 10. Nitra: FF UKF, 2008, s. 74-94, CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Vývoj využívania krajiny slovenskej enklávy Šára. In KOVÁČOVÁ, Anna – TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ, Alžbeta (eds.). Materiálové príspevky ku kultúre a spôsobu života v Dabaši-Šáre. Békešská Čaba: VÚSM, 2011, s. 251-261.

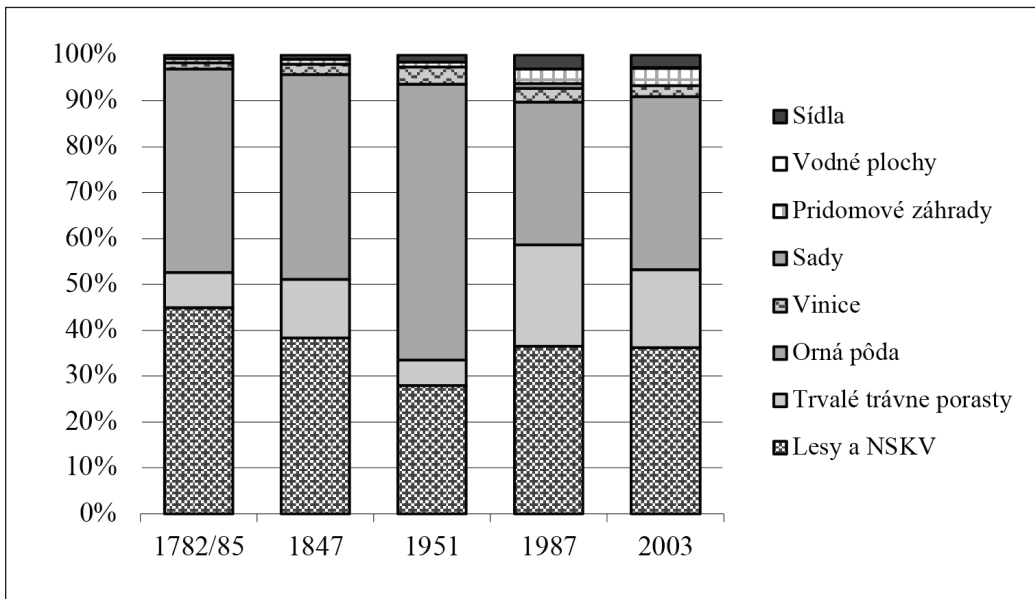


Diagram 1. Vývoj tried využitia krajiny v rokoch 1782/85 – 2003.

Zdroj: CHRASTINA – BOLTŽIAR, *Historicko-kultúrnogeografické*, ref. 51, s. 24.

v prehistorickom období boli oproti historickým epochám zrejme viac limitované parametrami prírodného prostredia. Prírodné bariéry, presnejšie vlastnosti prvkov – komponentov geoeologickej štruktúry miestnej krajiny (georeliéf, mikroklima, druh podzemnej vody, pôdny druh/typ atď.) –, pôsobili na prítomnosť a lokáciu archeologických fenoménov na území. Poloha a rozmiestnenie sídlisk a pohrebísk v miestnej krajine tvorenej množinou GT/GsT tak odrážajú vlastnosti a charakter geoeologických väzieb medzi materiálnymi a energetickými komponentmi krajiny v konkrétnom areáli (diagram 2). Tieto parametre zároveň predstavujú limity antropickej exploatacie územia v danom období.⁵⁹

„Plastickejšie“ pochopenie synergického vzťahu medzi krajinou a jej využívaním človekom s dôrazom na vertikálne procesy⁶⁰ umožňujú modely nanochór s antropogénnymi topovariantmi.⁶¹ Východiskom pri ich konštrukcii je typizácia konštruovaná spôsobom prekryvania analytických máp geoeologickej

⁵⁹ CHRASTINA, Peter. Vývoj krajiny ako fenomén environmentálnych dejín (na príklade Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby). In *Historická geografie* 33. Praha: HiÚ AV ČR, 2005, s. 12, CHRASTINA, Vývoj využívania, ref. 31, s. 141-175. Porovnaj tiež WIEDERMANN, Egon. Archeoenvironmentálne štúdie prehistorickej krajiny. Nitra: FF UKF, 2003, GOJDA, Martin. Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha: Academia, 2000, BENEŠ, Jaromír – BRŮNA, Vladimír (eds.). Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever, 1994. Archetypy krajiny z přírodovedného hľadiska približuje dielo HREŠKO, Juraj – PETLUŠ, Peter (eds.). Atlas archetypov krajiny Slovenska. Nitra: FPV UKF, 2015.

⁶⁰ Reprezentuje ich vzťah geologickeho substrátu, pôdneho krytu (jeho hrúbka, pôdny druh/typ) a land use v príslušnom období.

⁶¹ CHRASTINA, Peter. Vinohradníctvo a rybníkářství v Trenčíne a jeho okolí. In *Historická geografie*, 2010, roč. 36, č. 1, s. 73-98, CHRASTINA, Peter. Rekonstrukcia a prognóza vývoja archetypu poľnohospodárskej krajiny na území mesta Trenčín. Deväť krajín lokality Veľká hora – ad finitum alebo ad continuandum? In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert (eds.). Krajina jako historické jeviště. Praha: HiÚ AV ČR, 2012, s. 387-418; 436-437.

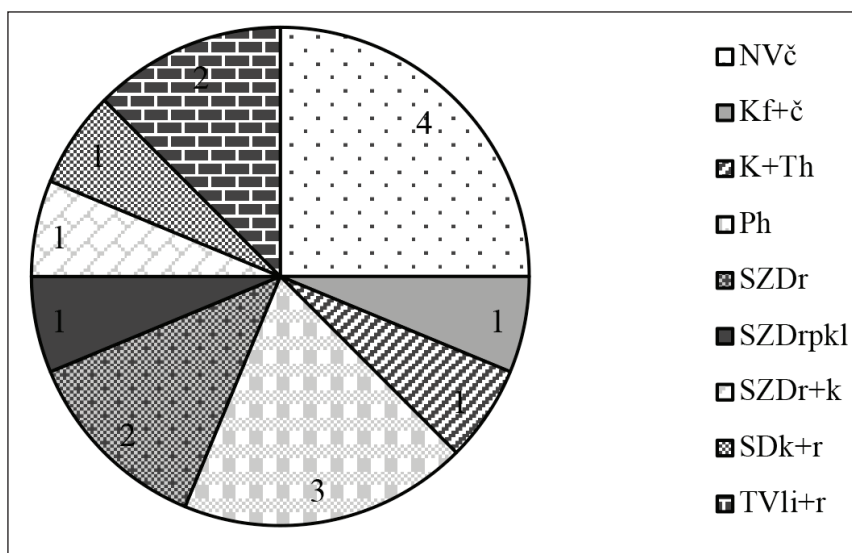
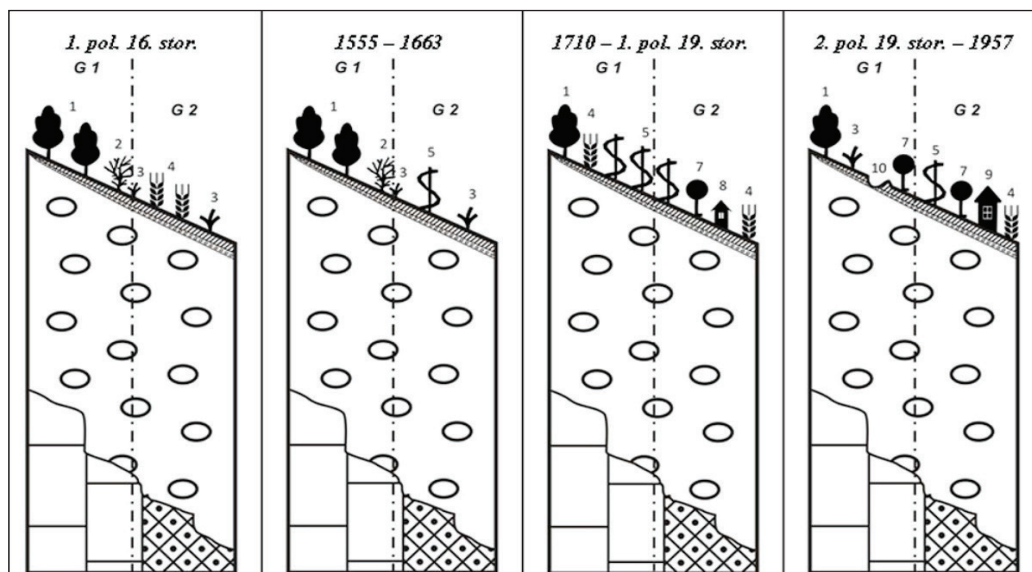


Diagram 2. Početnosť archeologických lokalít zo železnej doby v rámci GsT.

Zdroj: CHRASTINA, Vývoj krajiny, ref. 59, s. 13.

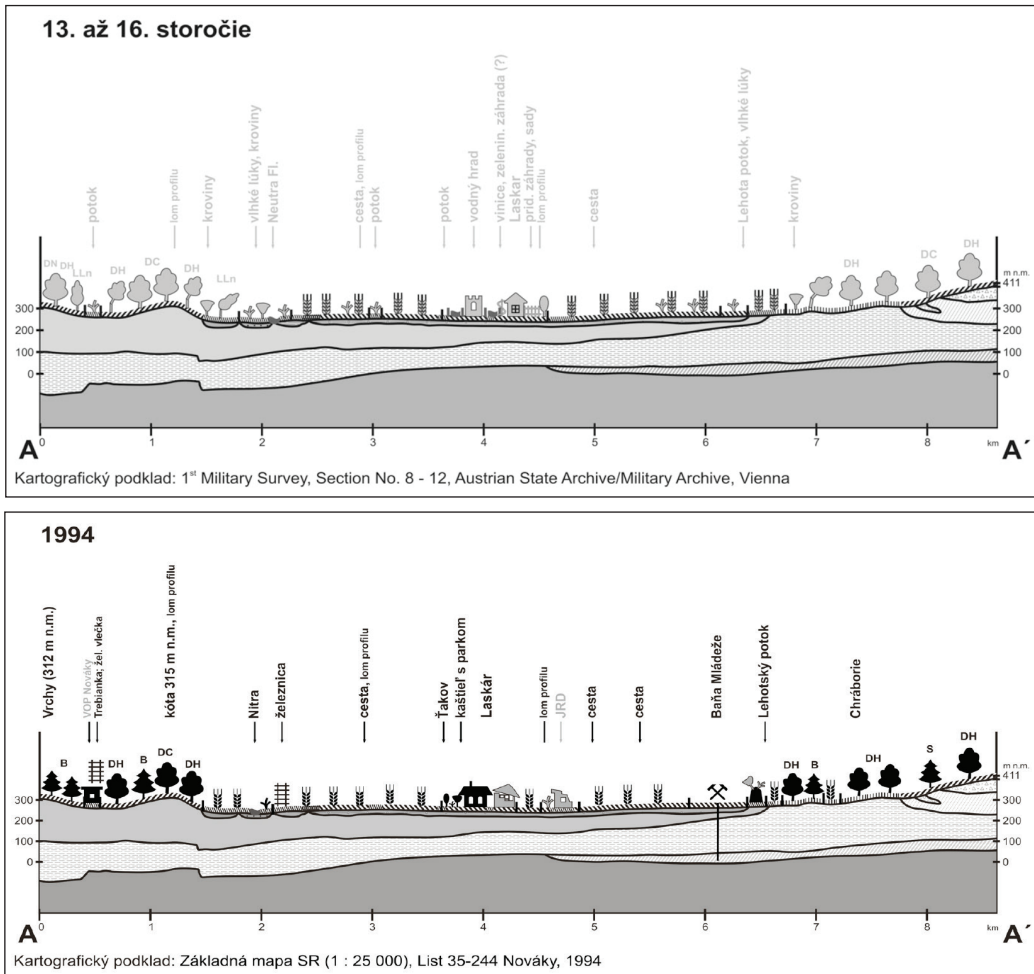
(komplexnej fyzickogeografickej) štruktúry krajiny. Databázu z podkladových máp možno doplniť výsledkami terénneho výskumu, ktoré sa realizujú na výskumnej ploche – tessere. Súdobý *land use* na nanochóre indikujú antropogénne topovarianty reprezentované obrázkovými a symbolickými mapovými znakmi. Ako zdroj informácií o využívaní miestnej krajiny v danom období slúžia historické, príp. historickogeografické a archeologické pramene (vrátane archeobiódát). Statický charakter jednotlivých modelov možno „zdynamizovať“ pomocou temporálnej analýzy, čiže ich zoradením v časovej postupnosti (obrázok 2).



Obr. 2. Modelovanie historického *land use* na príklade nanochóry horského svahu.

Zdroj: CHRASTINA, Rekonštrukcia, ref. 61, s. 411 – 413.

Identifikáciu horizontálnych a vertikálnych väzieb a vzťahov medzi prírodnými komponentmi miestnej krajiny v chorickej dimenzii a ich využívaním človekom v historickom (i prehistorickom) období umožňuje metóda profilov kultúrnokrajinných vrstiev (obr. 3).⁶²



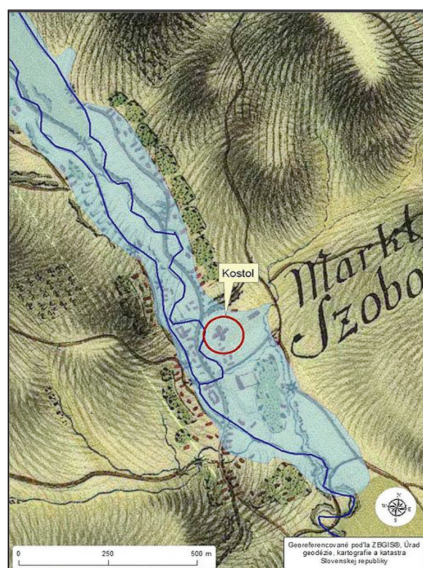
Obr. 3. Modelovanie historického land use na profiloch kultúrnokrajinných vrstiev z 13. – 16. storočia a z roku 1994. Autor: P. CHRASTINA (hore).
Zdroj: CHRASTINA – LUKÁČ, *Rekonštrukcia*, ref. 62, s. 447 (dole).

Kultúrnokrajinná vrstva (KKV) je súbor kultúrnokrajinných prvkov (foriem využitia zeme alebo tried využívania krajiny/krajinnej pokrývky) s časovo a priestorovo blízkymi súradnicami. Súčasnú kultúrnu krajinu tvorí konkrétny počet

⁶² CHRASTINA, Peter. Profily kultúrnokrajinných vrstiev – metóda výskumu (nielen) industriálnej krajiny (na príklade mesta Nováky). In *Historická geografia*, 2011, roč. 37, č. 1, s. 167-183, CHRASTINA, Peter – LUKÁČ, Rastislav. Rekonštrukcia industriálnej krajiny mesta Nováky a jeho zázemia na profiloch kultúrnokrajinných vrstiev. In *Geografie. Sborník České geografické společnosti*, 2012, roč. 117, č. 4, s. 434-456, LUKÁČ, Rastislav – CHRASTINA, Peter. Výskum krajiny metódou profilov kultúrnokrajinných vrstiev. In *KONTEXTY kultúry a turizmu*, 2011, roč. 4, č. 1, s. 17-26.

kultúrnokrajinných vrstiev. Tieto nefungujú autonómne, ale v procese vývoja kultúrnej krajiny dochádza k ich vzájomnému prelínaniu, keď mladšia kultúrnokrajinná vrstva „prekrýva“ staršiu, z ktorej sa v aktuálnom časovom horizonte zachovali (pre)historické krajinné štruktúry. Východiskom k tvorbe profilu KKV je vlastný profil georeliéfu územia (vytyčuje ho profilová línia) a profilový pás. Profilový pás (nad a pod profilom) slúži pri analýze geoeologických charakteristík skúmaného územia, ktoré zohrávajú význam pri priestorovom rozložení foriem využitia zeme alebo tried využívania krajiny v miestnej krajine. Komplexný fyzickogeografický (geoeologický) profil krajiny na profilovej čiare dopĺňajú obrázkové a symbolické mapové znaky, ktoré vyjadrujú stav prehistorického alebo historického *land use* na profilovej línii zakreslenej na kartografickom podklade – mape. Takto vzniknutý profil kultúrnokrajinnnej vrstvy predstavuje zjednodušený model kultúrnej krajiny skúmaného územia. Databáza využívania krajiny na profilovej línii je identická s modelmi nanochór s antropogénnymi topovariantmi. Aj v tomto prípade možno profily KKV „zdynamizovať“ pomocou multitemporálnej analýzy.

V rámci environmentálnej histórie nájde uplatnenie aj metóda vnímania (percepce) historickej krajiny a životného prostredia. Percepčia krajiny zachytená v písomných či obrazových prameňoch odráža vlastnosti vonkajšieho sveta (jeho fyzickú podstatu vnímanú zmyslami), ktoré pôsobili na autora dobovej správy, obrazového prameňa (krajinomal'ba, veduta, fotografia...) alebo tematického výskumu.⁶³ Vzťah ľudského jedinca a krajiny je totiž determinantom kultúrotvorných a identifikačných procesov. Jedným z výsledkov tohto vzťahu je *genius loci*, duch miesta ako sociokultúrny konštrukt (využívaný v humanitných, spoločenských aj behaviorálnych vedách) aj ako parciálny druh komplexnej identity spoločenstva a priestoru, v ktorom jestvuje.⁶⁴



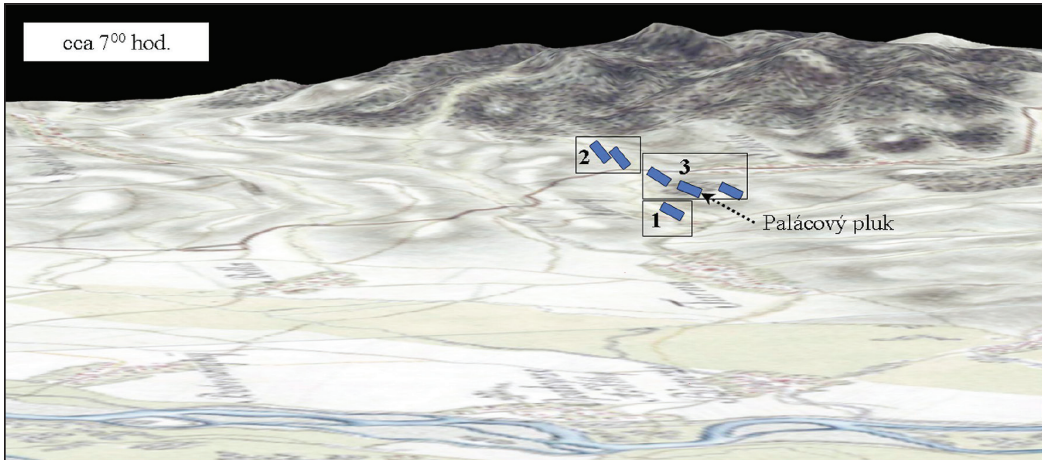
Obr. 4. Vizualizácia inundačnej zóny Teplice v intraviláne Sobotište na mape I. voj. mapovania z roku 1782/84.

Autor: J. TROJAN.

⁶³ CHRASTINA, Peter. Vnímanie krajiny v minulosti – historická krajina slovenskej enklávy Békešská Čaba dnes. In *Historická geografie*, 2009, roč. 35, č. 1, s. 289. Metódu percepce historickej krajiny použili aj bádatelia z prostredia českej historiografickej (historickogeografickej) a kultúrnoantropologickej školy: MATOUŠEK, Václav. Třebel. *Obraz krajiny s bitvou*. Praha: Academia, 2006, ŠIMŮNEK, Robert. *Velkoplošný obraz krajiny jako reprezentativní dekorace interiéru. Mapa treboňského panství z roku 1684*. In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert (eds.). *Krajina jako historické jeviště*. Praha: HiÚ AV ČR, 2012, s. 81-104; 422-423, ŽEMLIČKA, Josef. *Krajina z lodí spatřená. Inspekční cesta Václava II. z Prahy vzhůru po Vltavě*. In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert (eds.). *Krajina jako historické jeviště*. Praha: HiÚ AV ČR, 2012, s. 23-40; 419-420.

⁶⁴ Bližšie LENOVSÝ, Ladislav. Identity as an Instrument for Interpreting the Socio-cultural Reality. In *European Journal of Science and Theology*, 2015, vol. 11, no. 5, pp. 171-184, LENOVSÝ, Ladislav. *Piešťany – Multicultural Space*. In *Český lid*, 2009, vol. 96, no. 4, pp. 339-358,

Geografické informačné systémy (GIS) umožňujú štúdium a vizualizáciu priestorových vzťahov, sídelných štruktúr a objektov v krajine (obr. 1, 4) s adekvátnym využitím v historickom výskume – a teda aj v environmentálnych dejinách.⁶⁵ Modelovanie antropického impaktu v historickej krajine, ako aj tematické rekonštrukcie bitiek alebo ich konkrétnych fáz (obr. 5)⁶⁶ sa dajú realizovať prostredníctvom digitálnych terénnych modelov (2,5D, resp. 3D).⁶⁷



Obr. 5. 2,5D model bojiska bitky pri Trenčíne (1708) vyhotovený na podklade máp I. voj. mapovania s rekonštruovaným postavením kuruckej pechoty.

Zdroj: CHRASTINA, Krajina, ref. 66, s. 46.

LENOVSKÝ, Ladislav. Identita – (Dnes) tovar ako každý iný(?). In *Filozofia*, 2005, roč. 60, č. 7, pp. 536-541. Sociálnogeografické prístupy k vnímaniu krajiny na mikroregionálnej úrovni sumarizuje napr. TROJAN, Jakub. A comparison of methodological guides for creating microregional strategies of Central European rural areas. Case study: Czech Republic. In *HUMAN GEOGRAPHIES – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 2012, vol. 6, no. 1, pp. 19-24.

⁶⁵ OWENS, Jack B. What Historians Want from GIS. In *Arc News*, 2007, vol. 29, no. 2, pp. 4-6. Dostupné na internete: <<http://www.esri.com/news/arcnews/summer07/articles/what-historians-want.html>>, OWENS, Jack B. et al. A Geographic Information Systems (GIS). Training manual for Historians and Historical Social Scientists. pp. 2-4; 8-9. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/8438126/A_Geographic_Information_Systems_GIS_Training_Manual_for_Historians_and_Historical_Social_Scientists>. Potenciál GIS v (aplikovanej) histórii, historickej geografii a archeológii na Slovensku približujú napr. tieto diela: CHRASTINA, ref. 54, s. 89-94, CHRASTINA, Peter. The Geographical Information Systems (GIS) in Historical Geography. In ROMAN-NEGOI, Ana Maria – MÁRZA, Eva (eds.). *Cercetarea și Perspectivele Digitalizării*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2009, pp. 87-92, ŽUPČÁN, Ladislav. Platforma Košického hradu v dejinách Abovsko-turnianskej stolice. In *Studia Historica*. Košice: FF UPJŠ, 2012, s. 292-310, ŽUPČÁN, Ladislav. Vplyvy historických momentov na mnohotvárnú podobu hradu Slanec. In *Studia Historica Nitriensia* 15. Nitra: FF UKF, 2010, s. 315-334.

⁶⁶ CHRASTINA, Peter. Krajina v bitke – bitka v krajine. Vojské a historickogeografické aspekty bitky pri Hámroch (1708). In *Historická geografie*, 2013, roč. 39, č. 1, s. 21-48.

⁶⁷ Digitálne terénne modely a rekonštrukčné mapy krajiny urbánnych štruktúr (miest) sú sprístupnené na stránkach Historického ústavu AV ČR, v. v. i. Dostupné na internete: <<http://www.towns.hiu.cas.cz/>>.

Záver

V ostatných dvoch decéniách pozorujeme na Slovensku rastúci záujem niektorých bádateľov, historikov a historických geografov o environmentálne dejiny. Možno diskutovať o tom, či ide o módnu záležitosť, túžbu po „inakosti“ alebo reálnu snahu o komplexnejší pohľad na vzťah človeka a životného prostredia v minulosti. Zámer tvorivej aktivity jednotlivcov je zrejímavý: aktualizovať pozitivisticky orientovaný prístup k (rámcovej) rekonštrukcii historickej prírody, krajiny a životného prostredia v humanitných vedách. Prírodno-kultúrny charakter problematiky s obrazom človeka totiž vytvára predpoklady na prekonanie malého dôrazu na celostné (celostnejšie) vnímanie koexistencie človeka a prírody v dejinách, ktorý je v (modernej) histórii neudržateľný.⁶⁸

Doterajší vývoj environmentálnej histórie možno zhrnúť do dvoch etáp. Prvé obdobie (približne do konca 80. rokov 20. storočia) sa vyznačuje negativistickým pohľadom na životné prostredie človeka (poškodzovanie krajiny, vyčerpanie prírodných zdrojov a i.).⁶⁹ Predstavitelia formátu D. Worstera dúfali, že takýmto spôsobom lepšie spoznajú podstatu daných problémov, ich vznik, históriu a udržateľnosť či presnejšie neudržateľnosť.

Pre druhú vývojovú fázu environmentálnych dejín je príznačný záujem o komplexnejší, integrovaný prístup k štúdiu antropicky podmienených zmien životného prostredia a jeho využitie v manažmente krucálnych, teda aj environmentálnych problémov súčasnosti. V popredí vedeckého záujmu figuruje viacero tém: poškodzovanie životného prostredia a identifikácia pokusov o jeho ochranu a revitalizáciu (ako celku, príp. jeho vybraných zložiek – les, ovzdušie, poľnohospodárska pôda)⁷⁰, environmentálne myslenie⁷¹ a i.

Objekt a predmet environmentálnych dejín a historiografie sú identické: ľudská spoločnosť, resp. dejiny ľudskej spoločnosti. V širšom slova zmysle predmet environmentálnej histórie predstavujú vzťahy človeka (spoločnosti) a životného prostredia v minulosti. Životné prostredie (krajina) v histórii spravidla figuruje ako statický prírodný rámec ľudských dejín. Environmentálna história, naopak, kladie dôraz na prírodu: životné prostredie/krajinu poníma ako aktívneho činiteľa ovplyvňujúceho vývoj ľudských dejín.

Inter- až transdisciplinaritu odboru odrážajú jeho pracovné postupy, metódy a metódy. Niektoré z nich sme identifikovali a stručne charakterizovali, čím sme splnili posledný z cieľov vytýčených v úvode.

⁶⁸ Pozri tiež HOLEC, Človek, ref. 31, s. 12, 14.

⁶⁹ Blížšie napr. CLAPP, Brian, William. *An Environmental History of Britain: Since the Industrial Revolution*. New York: Longman, 1994, CIOC, Mark. *The Impact of the Coal Age on the German Environment: A Review of the Historical Literature*. In *Environment and History*, 1998, vol. 4, no. 1, pp. 105-124.

⁷⁰ CHRASTINA, Vývoj využívania, ref. 31. Pozri tiež GOUDIE, Andrew. *The Human Impact on the Natural Environment: Past, Present and Future*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006, SZABÓ, Péter. *Woodland and Forsts in Medieval Hungary*. Oxford: Archaeopress, 2005, HRONČEK, Pavel. *Antropogénne vplyvy na vývoj krajiny maloplošných chránených území (na príklade Ipeľskej kotliny)*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB, 2008.

⁷¹ Blížšie CRONON, William. *Changes in the Land: Indians, Colonists and the Ecology of New England*. New York: Hill and Wang, 1983.

Môžu environmentálne dejiny nahradiť históriu v podobe, v akej ju poznáme? Na základe vyššie uvedeného sa domnievame, že environmentálne dejiny sú alternatívnym, v súčasnosti (najmä v zahraničí) diskutovaným konceptom historiografie.⁷² Ak teda máme odpovedať na otázky zmysluplnosti alebo opodstatnenosti existencie a etablovania sa environmentálnej histórie ako samostatnej disciplíny, ktorá by integrovala humanitné odbory a časť prírodných vied, konštatujeme nereálnosť takéhoto zámeru. Otázku holistického štúdia životného prostredia človeka v minulosti vrátane jeho rámcovej rekonštrukcie zasa dokáže saturovať súčasná (environmentálno-kultúrnogeografická) koncepcia historickej geografie⁷³, obohatená o prístupy a databázy z prostredia archeológie, krajinej ekológie, geografie a iných disciplín.

Naša sonda do problematiky konceptualizácie environmentálnych dejín na Slovensku je iba rámcová. Jedným zo zámerov predloženej štúdie bolo totiž začať konštruktívny dialóg o obsahu a ďalších aspektoch predmetnej disciplíny medzi odborníkmi (nielen) z prostredia domácej historickej obce. Diskutované témy a ich kontexty sa môžu dotýkať rôznych problémov a výziev, ktoré súvisia s historickou vedou a environmentálnymi dejinami (nielen) na Slovensku (napr. inštitucionalizácia odboru, edukácia problematiky na VŠ, praktické využitie výsledkov bádania v plánovacej a rozhodovacej sfére a pod.).

Zoznam literatúry a internetových zdrojov:

Monografie:

- BAYERL, Günter – FUCHSLOCH, Noramn – MEYER, Thorsten (eds.). Umweltgeschichte. Methoden, Themen, Potentiale. Hamburg: Waxmann, 1996, 333 p.
- BENEŠ, Jaromír – BRŮNA, Vladimír (eds.). Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nada-ce Projekt Sever, 1994.
- BIČÍK, Ivan et al. Vývoj využití ploch v Česku. Praha: ČGS, 2010.
- BLATTER, Michael. The Goddess and the Bull. Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization. New York: Free press, 2005.
- BOLTIŽIAR, Martin – CHRASTINA, Peter – KRAMÁREKOVÁ, Hilda et al. Výskum krajiny v príkladových štúdiách. Nitra: FPV UKF, 2014.
- CLAPP, Brian, William. An Environmental History of Britain: Since the Industrial Revolution. New York: Longman, 1994.
- CRONON, William. Changes in the Land: Indians, Colonists and the Ecology of New England. New York: Hill and Wang, 1983.
- GOJDA, Martin. Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha: Academia, 2000.
- GOUDIE, Andrew. The Human Impact on the Natural Environment: Past, Present and Future. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

⁷² Multiplikačný efekt environmentálnej histórie zohľadňuje napr. právna veda. Bližšie POTASCH, Peter. Inštitúty environmentalizmu a environmentálnej histórie ako spoločenské fenomény a stimuly tvorby práva. In Magister Officiorum, 2011, roč. 1, č. 1, s. 1-8. Dostupné na internete: <https://magisterofficiorum.sk/_files/200000019-784d279472/Potasch1.pdf>.

⁷³ Alebo tiež postpozitivistická až postmoderná historická geografia. CHROMÝ, Pavel – JELEČEK, Leoš. Tři alternativní koncepce historické geografie. In Historická geografie 33. Praha: HiÚ AV ČR, 2005, s. 342.

- HREŠKO, Juraj – PETLUŠ, Peter (eds.). *Atlas archetypov krajiny Slovenska*. Nitra: FPV UKF, 2015.
- HOLEC, Roman. *Človek a príroda v „dlhom“ 19. storočí*. Bratislava: HiÚ SAV, 2014.
- HRONČEK, Pavel. *Antropogénne vplyvy na vývoj krajiny maloplošných chránených území (na príklade Ipeľskej kotliny)*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB, 2008.
- HRONČEK, Pavel. *Environmental history of the landscape. Case study of Brusno*. Banská Bystrica: FPV UMB, 2014.
- HUGHES, J. Donald. *What is Environmental History?* Cambridge: Polity Press, 2016.
- CHODĚJOVSKÁ, Eva – SEMOTANOVÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert. *Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha*. Praha: HiÚ AV ČR, 2015.
- CHRASTINA, Peter. *Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby*. Nitra: FF UKF, 2009.
- MacEARCHERN, Alan, A. – TURKEL, William, J. (eds.). *Method and Meaning in Canadian Environmental History*. Toronto: Nelson, 2009.
- MALINIAK, Pavol. *Krajina a človek Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica: FHV UMB, 2009.
- MATOUŠEK, Václav. *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*. Praha: Academia, 2006.
- MIKLÓS, Ladislav et al. *Prírodné podmienky a kultúra využitia krajiny (Kultúrno-historické a krajinno-ekologické podmienky rozvoja Banskej Štiavnice, Svätého Jura a Liptovskej Tepličky)*. Banská Štiavnica: Nadácia UNESCO – Chair for Ecological Awareness, 1996.
- OLAH, Branislav. *Vývoj využitia krajiny Podpoľania. Starostlivosť o kultúrnu krajinu prechodnej zóny Biosférickej rezervácie Poľana*. Zvolen: TU, 2003.
- OLAH, Branislav et al. *Vývoj využitia krajiny slovenských biosférických rezervácií UNESCO*. Zvolen: FEE TU – Slovenský národný komitét pre program Človek a biosféra UNESCO, 2006.
- RAŠKA, Pavel et al. *Adaptabilita a resilience. Studie k integrujícím přístupům v geografickém výzkumu. Ústí nad Labem*: UJEP, 2014.
- SEMOTANOVÁ, Eva. *Historická geografie českých zemí*. Praha: HiÚ AV ČR, 2006.
- SZABÓ, Péter. *Woodland and Forsts in Medieval Hungary*. Oxford: Archaeopress, 2005.
- TRPÁKOVÁ, Ivana. *Krajina ve světle starých pramenů*. Praha: Lesnická práce, 2013.
- WIEDERMANN, Egon. *Archeoenvironmentálne štúdie prehistorickej krajiny*. Nitra: FF UKF, 2003.
- WILLEY, Gordon, R. – PHILLIPS, Phillip. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- WORSTER, Donald (ed.). *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History (Studies in Environment and History)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- AGNOLETTI, Mauro – SERNERI Neri Simone. *Environmental History and other Histories. A Foreword*. In AGNOLETTI, Mauro – SERNERI Neri Simone (eds.). *Environmental History IV. The Basic Environmental History*, 2014, pp. v-xii.
- AMBRÓZY, Marián – KRÁLIK, Roman – MARTIN, José, G. *Determinism vs freedom: Some ethics-social implications*. In *Xlinguae*, 2017, vol. 10, no. 4, pp. 48-57
- BOCÁNOVÁ, Martina – SLOBODOVÁ-NOVÁKOVÁ, Katarína. *Addressing the issues of poverty and social exclusion of the city's inhabitants on principles based on christianity*. In *European Journal of Science and Theology*, 2018, vol. 14, no. 4, pp. 85-93

- BRŮNA, Vladimír – KŘOVÁKOVÁ, Kateřina – CHRASTINA, Peter. Paměť mostecké krajiny – delete a restart. In BÁRTA, Miroslav – KOVÁŘ, Martin et al. Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností. Praha: Academia, 2011, s. 787-799.
- CIOC, Mark. The Impact of the Coal Age on the German Environment: A Review of the Historical Literature. In *Environment and History*, 1998, vol. 4, no. 1, pp. 105-124.
- HERMAND, Jost. Umweltgeschichte wozu? In BAYERL, Günter – FUCHSLOCH, Norman – MEYER, Thorsten (eds.). *Umweltgeschichte. Methoden, Themen, Potentiale*. Hamburg: Waxmann, 1996, pp. 303-308.
- HOLEC, Roman. Miesto a perspektívy environmentálnej histórie v systéme dejín vied a techniky. In *Veda a technika v dejinách Slovenska 5*. Liptovský Mikuláš 1991, s. 60-67.
- HOLEC, Roman. Teoretické úvahy o dejinách životného prostredia a ekologickom vedomí v stredoeurópskom kontexte. In HRONČEK, Pavel (ed.). *Quaestiones rerum naturalium. Krajina a životné prostredie Slovenska od začiatku intenzívneho využívania človekom*. Vol. 2, Supplement. Banská Bystrica: FPV UMB, 2015, s. 9-32.
- HRONČEK, Pavel. Časopriestorové transformácie krajiny Lučatínskeho prielomu (Environmentálne dejiny krajiny). In HRONČEK, Pavel (ed.). *Quaestiones rerum naturalium. Krajina a životné prostredie Slovenska od začiatku intenzívneho využívania človekom*. Vol. 2, Supplement. Banská Bystrica: FPV UMB, 2015, s. 99-170.
- HRONČEK, Pavel. História krajiny a environmentálne dejiny krajiny. In *Zborník Kysuckého múzea 16*. Čadca: Kysucké múzeum, 2014, s. 9-21.
- HRONČEK, Pavel. Možnosti využitia interdisciplinárnych výskumných metód v histórii, pri výskume historickej krajiny a historických krajinných prvkov. In *Zborník Kysuckého múzea 16*. Čadca: Kysucké múzeum, 2014, s. 21-64.
- HRONČEK, Pavel. Prehistória a protohistória vo vzťahu k environmentálnym dejinám. In *Acta regionalia*, 2016, roč. 12, č. 1-2, s. 462-475.
- HRONČEK, Pavel. Problematika environmentálnych dejín na Slovensku. In *Forum Historiae*, 2017, roč. 11, č. 1, s. 8-18.
- HUDEČEK, Ondřej. K několika důvodům nezájmu o environmentální dějiny mezi českými historiky a historičkami. In *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2012, roč. 7, č. 2, s. 246-261.
- HUGHES, Donald, J. Three dimension of Environmental History. In *Environment and History*, 2008, vol. 14, no. 3, pp. 319-330.
- CHRASTINA, Peter. Dudváh, Blava a Holeška v Notíciách Nitrianskej stolice (historicko-geografický výskum a environmentálne dejiny). In *Forum Historiae*, 2017, roč. 11, č. 1, s. 52-64.
- CHRASTINA, Peter. Historical Geography in the 21st Century. In *Annales Univ. Apulensis. Series Historica* 13, 2009, pp. 183-195.
- CHRASTINA, Peter. Historická geografia a GIS v archeológii. In BUJNA, Jozef – FURMÁNEK, Václav – WIEDERMANN, Egon (eds.). *Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda*. Nitra: AÚ SAV, 2013, s. 89-94.
- CHRASTINA, Peter. Historická geografia na Slovensku: minulosť, súčasnosť a perspektívy. In *Historická geografie* 33. Praha: HiÚ AV ČR, 2005, s. 420-432.
- CHRASTINA, Peter. Humanitné vedy a výskum krajiny. In *Studia Oecologica*, 2010, roč. 4, č. 2, s. 3-17.
- CHRASTINA, Peter. Krajina a jej využívanie ako fenomén historickogeografického výskumu. Teoretické aspekty. In *Acta Nitriensiae 16*. Interdisciplinárne dialógy. Nitra: FF UKF, 2014, s. 81-114.
- CHRASTINA, Peter. Krajina ako jeden zo styčných fenoménov prírodných a spoločenských vied. In *Acta Nitriensiae 4*. Nitra: FF UKF, 2001, s. 333-344.

- CHRASTINA, Peter. Krajina v bitke – bitka v krajine. Vojenské a historickogeografické aspekty bitky pri Hámroch (1708). In *Historická geografie*, 2013, roč. 39, č. 1, s. 21-48.
- CHRASTINA, Peter. Krajina Veľkého Bánhedeša a jej premeny. In *Acta Nitriensiae* 10. Nitra: FF UKF, 2008, s. 74-94.
- CHRASTINA, Peter. Les v industriálnej krajine Prievidzskej kotliny (rekonštrukcia vývoja na profiloch kultúrnokrajinných vrstiev). In *Pozitívne odkazy minulosti k zefektívneniu práce v lesníctve. Zborník príspevkov z odbornej informačnej konferencie s medzinárodnou účasťou 25.-26. apríla 2012 vo Zvolene*. Zvolen: LESY SR, 2013, s. 114-124.
- CHRASTINA, Peter. Pivnica: krajina – človek – kultúra slovenskej enklávy v srbskej Báčke. In *Svedectvá slovenského dolnozemskeho bytia. Aspekty zo slovenskej dolnozemskej kultúrnej histórie a kultúrnej antropológie*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012, s. 187-201.
- CHRASTINA, Peter. Profily kultúrnokrajinných vrstiev – metóda výskumu (nielen) industriálnej krajiny (na príklade mesta Nováky). In *Historická geografie*, 2011, roč. 37, č. 1, s. 167-183.
- CHRASTINA, Peter. Rekonštrukcia počasia v regióne stredného Podunajska a priľahlej časti Podunajskej nížiny v 2. polovici 2. storočia. In *Historická geografie* 30. Praha: HiÚ AV ČR, 1999, s. 41-51.
- CHRASTINA, Peter. Rekonštrukcia a prognóza vývoja archetypu poľnohospodárskej krajiny na území mesta Trenčín. Deväť krajín lokality Veľká hora – ad finitum alebo ad continuandum? In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert (eds.). *Krajina jako historické jeviště*. Praha: HiÚ AV ČR, 2012, s. 387-418; 436-437.
- CHRASTINA, Peter. The Geographical Information Systems (GIS) in Historical Geography. In ROMAN-NEGOI, Ana Maria – MÂRZA, Eva (eds.). *Cercetarea și Perspectivele Digitizării*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2009, pp. 87-92.
- CHRASTINA, Peter. Vinohradníctvo a rybníkářstvo v Trenčíne a jeho okolí. In *Historická geografie*, 2010, roč. 36, č. 1, s. 73-98.
- CHRASTINA, Peter. Vnímanie krajiny v minulosti – historická krajina slovenskej enklávy Békešská Čaba dnes. In *Historická geografie*, 2009, roč. 35, č. 1, s. 288-308.
- CHRASTINA, Peter. Výskum krajiny (z aspektu historickej geografie a krajinnej archeológie). In *Folia Geographica*, 2010, roč. 40, č. 16, s. 125-142.
- CHRASTINA, Peter. Vývoj krajiny ako fenomén environmentálnych dejín (na príklade Trenčianskej kotliny a jej horskej obruhy). In *Historická geografie* 33. Praha: HiÚ AV ČR, 2005, s. 9-19.
- CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Butín: Krajina – človek – kultúra v rumunskom Banáte. In *Studia Historica Nitriensia* 14. Nitra: FF UKF, 2008, s. 165-193.
- CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Historicko-kultúrnogeografické črty obcí Cápár, Čerňa a Jášť. In ŠUSTEKOVÁ, Ivana et al. *Kultúrne tradície Slovákov v oblasti Bakonského lesa*. Nitra: FF UKF, 2008, s. 7-33.
- CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Nové Sady: historický land use rurálneho sídla v nízinnej poľnohospodárskej krajine západného Slovenska. In *Studia Historica Nitriensia* 13. Nitra: FF UKF, 2006, s. 187-201.
- CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Senváclav: krajina – človek – kultúra slovenskej enklávy vo Vyšegrádskych vrchoch. In *Studia Historica Nitriensia* 15. Nitra: FF UKF, 2011, s. 53-86.
- CHRASTINA, Peter – BOLTÍŽIAR, Martin. Vývoj využívania krajiny slovenskej enklávy Šára. In KOVÁČOVÁ, Anna – TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ, Alžbeta (eds.). *Materiálové príspevky ku kultúre a spôsobu života v Dabaši-Šáre. Békešská Čaba: VÚSM*, 2011, s. 248-264.

- CHRASTINA, Peter – KŘOVÁKOVÁ, Kateřina – BRŮNA, Vladimír. Zmeny krajiny v rumunskom Bihore (na príklade slovenskej enklávy Borumlak a Varzař). In *Historická geografie* 34. Praha: HiÚ AV ČR, 2007, s. 371-398.
- CHRASTINA, Peter – LUKÁČ, Rastislav. Rekonštrukcia industriálnej krajiny mesta Nováky a jeho zázemia na profiloch kultúrnokrajinných vrstiev. In *Geografie. Sborník České geografické společnosti*, 2012, roč. 117, č. 4, s. 434-456.
- CHRASTINA, Peter – RÁCOVÁ, Katarína – BRŮNA, Vladimír. Bridges over the Váh River in the Territory of the Nitra County in the first half of 18th Century (According to Notitia Hungariae Historico-geographica by Matthias Bel). In *Revista Transilvania*, 2015, vol. 9, no. 5-6, pp. 79-86.
- CHRASTINA, Peter – RÁCOVÁ, Katarína – ŠIMŮNEK, Robert. Ore Minerals of the Nitra County According to Notitia Hungariae Historico-geographica by Matthias Bel. In *Revista Transilvania*, 2017, vol. 11, no. 4-5, pp. 118-126.
- CHROMÝ, Pavel – JELEČEK, Leoš. Tři alternativní koncepce historické geografie. In *Historická geografie* 33. Praha: HiÚ AV ČR, 2005, s. 327-345.
- ISENBERG, Andrew, C. A New Environmental History. In ISENBERG, Andrew, C. (ed.). *The Oxford Handbook of Environmental History*. Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 1-20.
- JELEČEK, Leoš. Environmentalizace vědy, geografie a historické geografie. Environmentální dějiny a výzkum změn land use Česka v 19. a 20. století. In *Klaudyán. Internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny*, roč. 4, č. 1, s. 21. Dostupné na internete: <http://www.klaudyan.cz/dwnl/200701/03_jelecek.pdf>.
- JELEČEK, Leoš. Environmentální dějiny: Jejich vznik, konceptualizace a institucionální organizace (USA, Evropa, Svět). In *Annales historici Presovensis*, 9/2010, s. 247-274.
- JELEČEK, Leoš. Nová historiografie? Environmentální dějiny v USA: Vývoj, metodologie, výsledky. In *Český časopis historický*, 1994, roč. 92, č. 3, s. 511-540.
- KOLÁŘOVÁ, Hana. Co jsou a kde se vzaly environmentální dějiny. In *Bedrník*, 2005, roč. 3, č. 1, s. 111-116.
- KONKOLY-GYURÓ, Éva. Highlight of the Landscape Historical Research. In BALÁSZ, Pál – KONKOLY-GYURÓ, Éva (eds.). *Workshop on Landscape History. Proceedings*. Sopron: University of West Hungary Press, 2010, pp. 5-10.
- KRÁLIK, Roman – ROUBALOVÁ, Marie – LENOVSÝ, Ladislav – TUSKA, Tünde – KRÁLJ-VUKSIC, Sandra. Taanit bechorim (Fast of the first-born) in Rabbinic Judaism. In *Xlinguae*, 2018, vol. 11, no. 2, pp. 17-23.
- LEKAN, Thomas – ZELLNER, Thomas. The Landscape of German Environmental History. In LEKAN, Thomas – ZELLNER, Thomas (eds.). *Germany's Nature. Cultural Landscape and Environmental history*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2005, pp. 1-14.
- LENOVSÝ, Ladislav. Identita – (Dnes) tovar ako každý iný(?). In *Filozofia*, 2005, roč. 60, č. 7, pp. 536-541.
- LENOVSÝ, Ladislav. Identity as an Instrument for Interpreting the Socio-cultural Reality. In *European Journal of Science and Theology*, 2015, vol. 11, no. 5, pp. 171-184.
- LENOVSÝ, Ladislav. Piešťany – Multicultural Space. In *Český lid*, 2009, roč. 96, č. 4, pp. 339-358.
- LENOVSÝ, Ladislav – BINETTI, José M. – JANÍKOVÁ, Mária. Ambivalence in interpretations of multiculturalism as a problem of forming ethico-axiological foundations in an integrated society. In *European Journal of Science and Theology*, 2018, vol. 14, no. 4, pp. 49-58.

- LOCHER, Fabien – QUENET, Grégory. Environmental History: The Origins, Stakes and Perspectives of a New Site for Research. In *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 2009, vol. 4, no. 56-4, pp. 7-38.
- LUKÁČ, Rastislav – CHRASTINA, Peter. Výskum krajiny metódou profilov kultúrnokrajinných vrstiev. In *KONTEXTY kultúry a turizmu*, 2011, roč. 4, č. 1, s. 17-26.
- MALINIAK, Pavol. Les a lesná výroba v zázemí banských miest vo Zvolenskej stolici v 14. – 17. storočí. In MALINIAK, Pavol et al. *Lesy v dejinách Zvolenskej stolice. Lesné remeslá v kultúre a zamestnaní obyvateľstva v stredoveku a ranom novoveku*. Banská Bystrica: Lesy SR; Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2011, s. 29-60; 131-138.
- MALINIAK, Pavol. Mlynárstvo na strednom Pohroní v stredoveku a na začiatku novoveku. In ŽILÁK, Ján – HRONČEK, Pavel (eds.). *Z histórie technicko-hospodárskeho využitia vodných tokov na strednom Pohroní*. Banská Bystrica: Centrum vedy a výskumu FHV UMB, 2011, s. 30-45.
- MALINIAK, Pavol. Najstaršie zmienky o hraničných stromoch vo Zvolenskej kotline. In BENČATĚ, Tibor (ed.). *Krajinné štruktúry a mimolesná vegetácia Zvolenskej kotliny*. Banská Bystrica: Partner, 2004, s. 5-12.
- MALINIAK, Pavol. Úlovky, dary a jelene v maštali. Sociálne a kultúrne pozadie poľovníctva vo Zvolenskej stolici. In DVOŘÁKOVÁ, Daniela et al. *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 393-408.
- MALINIAK, Pavol. Vlk v stredovekej ľudovej kultúre na Slovensku. In KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (eds.). *Pohanstvo a kresťanstvo. Zborník z konferencie usporiadanej 5.-6. II. 2003 v Banskej Bystrici*. Bratislava: Chronos, 2004, s. 235-246.
- McNEILL, R. John. Observations on the nature and culture of environmental history. In *History and Theory*, Theme Issue 42, 2003, p. 5-43.
- NASH, Roderick. American Environmental History: A new teaching frontier. In *Pacific Historical Review*, 1972, vol. 41, no. 3, p. 362.
- OĽAHEL, Ján – FERANEC, Ján. Výskum zmien krajiny pokrývky pre poznanie vývoja krajiny. In *Geographia Slovaca* 10, 1995, Bratislava: GÚ SAV, s. 187-190.
- OWENS, Jack B. What Historians Want from GIS. In *Arc News*, 2007, Vol. 29, No. 2, pp. 4-6. Dostupné na internete: <<http://www.esri.com/news/arcnews/summer07/articles/what-historians-want.html>>.
- OWENS, Jack B. et al. *A Geographic Information Systems (GIS). Training manual for Historians and Historical Social Scientists*. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/8438126/A_Geographic_Information_Systems_GIS_Training_Manual_for_Historians_and_Historical_Social_Scientists>.
- POTASCH, Peter. Inštitúty environmentalizmu a environmentálnej histórie ako spoločenské fenomény a stimuly tvorby práva. In *Magister Officiorum*, 2011, roč. 1, č. 1, s. 1-8. Dostupné na internete: <https://magisterofficiorum.sk/_files/200000019-784d279472/Potasch1.pdf>.
- ROUBALOVÁ, Marie – ZALEC, Bojan – KRÁLIK, Roman. Meaning, necessity, and value of obedience according to the sidra „Lech- lech“ in rabbinical tradition. In *Xlinguae*, 2018, vol. 11, no. 2, pp. 51-59.
- SEMOTANOVÁ, Eva. Historiografie, geografie a historická geografie – metodologické průsečníky na prahu třetího tisíciletí. In *Klaudyán: Internetový magazín pro historickou geografii a environmentální dějiny*, 2000, roč. 1, č. 1. Dostupné na internete: <<https://klaudyan.psomart.cz/clanek.php?id=11>>.
- ŠIMŮNEK, Robert. Velkoplošný obraz krajiny jako reprezentativní dekorace interiéru. Mapa třeboňského panství z roku 1684. In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert (eds.). *Krajina jako historické jeviště*. Praha: HiÚ AV ČR, 2012, s. 81-104; 422-423.

- ŠOLCOVÁ, Lucia. Komparácia zmien krajiny obcí Radobica, Veľké Pole a Píla v rokoch 1780 – 2007. In *Geografické štúdie*, 2009, roč. 13, č. 2, s. 87-92.
- TROJAN, Jakub. A comparison of methodological guides for creating microregional strategies of Central European rural areas. Case study: Czech Republic. In *HUMAN GEOGRAPHIES – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 2012, vol. 6, no. 1, pp. 19-24.
- WILLIAMS Michael. The Relations of Environmental History and Historical Geography. In *Journal of Historical Geography*, 1994, vol. 20, no. 1, pp. 3-21.
- WINIWARTER, Verena (ed.). Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation. In *Environment and History*, 2004, vol. 10, no. 4, pp. 501-530.
- WORSTER, Donald. History as Natural History. An Essay on Theory and Method. In *Pacific Historical Review*, 1984, vol. 53, no. 1, pp. 1-19.
- ŽEMLIČKA, Josef. Krajina z lodi spatřená. Inspekční cesta Václava II. z Prahy vzhůru po Vltavě. In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert (eds.). *Krajina jako historické jeviště*. Praha: HiÚ AV ČR, 2012, s. 23-40; 419-420.
- ŽIGRAI, Florin. Position, meaning and tasks of meta-environmental history – some meta-scientific remarks. In JELEČEK, Leoš et al. (eds.). *Dealing with diversity*. 2nd International Conference of the European Society for Environmental History Prague 2003: Proceedings. Prague: Charles University, Faculty of Science, 2003, p. 303-304.
- ŽUPČÁN, Ladislav. Platforma Košického hradu v dejinách Abovsko-turnianskej stolice. In *Studia Historica*. Košice: FF UPJŠ, 2012, s. 292-310.
- ŽUPČÁN, Ladislav. Vplyvy historických momentov na mnohotvárnú podobu hradu Slanec. In *Studia Historica Nitriensia* 15. Nitra: FF UKF, 2010, s. 315-334.

Internetové zdroje:

- Environmental history [online]. Dostupné na internete: <https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_history>.
- Historický atlas měst České republiky [online]. Dostupné na internete: <<http://www.towns.hiu.cas.cz/>>.

Počet znakov vrátane medzier: 49 185

Počet slov: 6549

Štúdia bola spracovaná v rámci výskumného projektu č. GAP410/12/G113 (*Výzkumné centrum historické geografie*), podporovaného Grantovou agenturou České republiky.

EQUESTRIAN STATUES IN ANTIQUITY: CITY, PEOPLE, MONUMENTS

Lucia NOVÁKOVÁ - Erik HRNČIARIK - Miroslava DAŇOVÁ

Trnavská univerzita v Trnave
Katedra klasickej archeológie
Hornopotočná 23
91701 Trnava
lucia.novakova@truni.sk
erik.hrnciarik@truni.sk
miroslava.danova@truni.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.434-455

NOVÁKOVÁ, Lucia - HRNČIARIK, Erik - DAŇOVÁ, Miroslava. Jazdecké sochy v antike: mesto, ľudia, pomníky. Grékom vlastná forma štátnej existencie – polis, sa najčastejšie prekladá ako mestský štát alebo obec. Pre tento termín sa ťažko hľadá moderný ekvivalent, keďže jeho definícia zahŕňa komplexný spoločenský systém s ohľadom na politické a sociálno-ekonomické aspekty obyvateľov. Gréci pokladali polis za politické a náboženské zoskupenie občanov, ktoré zahŕňovalo určité územie. Na výstavbe verejných stavieb, ako aj uskutočňovaní rôznych spoločenských aktivít sa podieľali občania. Práve preto sa v antike zdôrazňovala úloha komunit, ktoré polis priamo definovali. Neoddeliteľnú súčasť gréckej polis tvorilo množstvo sôch predstavujúcich jej obyvateľov, ktoré zdobili verejné priestranstvá. Pohnuté sociálno-historické udalosti postavili do popredia predovšetkým politikov a vojenských veliteľov, ktorým sa stavali oslavné sochy zvyčajne už za ich života. Tento trend sa ešte viac prehĺbil v neskorom klasickom a helenistickom období, kedy so zmenou štátneho zriadenia obcí a macedónskymi vývoji nastalo rozšírenie vtedajšieho gréckeho sveta. Osobitnú kategóriou sôch vojenských veliteľov potom predstavovali jazdecké pomníky, pre umiestnenie ktorých bolo najreprezentatívnejším miestom srdce gréckej polis, agora. Narastajúci počet jazdeckých sôch v druhej polovici štvrtého storočia pred Kr. je možné dať do súvislosti so zvyšujúcim sa významom jazdy v gréckej armáde, ako aj postupnou snahou o legitimáciu moci jednotlivcov, štylizovaných podľa aristokratických a napokon kráľovských vzorov.

Kľúčové slová: jazdecký; nápis; pomník; polis; socha;

Keywords: Equestrian; Inscription; Monument; Polis; Statue;

Polis, the form of state existence peculiar to Ancient Greeks, is usually translated as a city-state or community. The term has no modern equivalent, and denotes a complex social system with regard to the political and socioeconomic aspects

of its inhabitants. The Greeks regarded the *polis* as a political and religious association of citizens that controlled a certain territory; it was not identical with the physical settlement of a city (*asty*) or country type (*kome*, *chora*). The *polis* consisted of three basic components: the inhabitants, the political system and the territory¹. The inhabitants were divided into several social classes and played a key role in the *polis*. The concept of the house (*oikos*) developed concurrently with the development of the *polis*. Its inhabitants formed the basic unit of Greek society. The main features of the *polis* included autonomy (*autonomia*), self-sufficiency (*autarkia*) and at least a partial possibility for citizens to participate in the governance of public matters. Each city had its own political system². Some scholars find the beginnings of the *polis* in the Dark Ages.³ Archaeology attests the development of the *polis* from the Archaic period at the latest. This period is characterised by monumental architecture, new architectural styles and the erection of sacred buildings entirely from stone, which changed the city landscape fundamentally. Planned urbanism brought about a division of public, private and sacred spaces. Greek cities can easily be identified by the typical civil buildings such as *gymnasia*, theatres, *stadia* and temples. The *agora*, a gathering place for citizens from the earliest times, continued to be the social hub.

An important part of life in the city was the accessibility of information – laws, decrees and regulations were made public either in written form or announced by heralds. Many documents have been preserved chiselled on the walls of administrative or sacred buildings. They helped develop an interest in public matters, which every free Greek had to possess. A number of statues (*eikon*, *andrias*) representing the inhabitants of the *polis* adorned public places and constituted an inseparable part of the city. Some of the statues were simple representations of officers, athletes or priests, and others were more complex sculptural groups personifying institutions or concepts related to administration (*polis*, *demokratia*, *demos*).⁴ Most of them have been irretrievably lost and are mostly known from written sources. The art of Ancient Greece reflected contemporary sociohistorical events to a large extent. The Classical period was characterised by the Greeks' struggle for national independence, intensive military conflicts in both the western and eastern Mediterranean, and finally by fratricidal wars that exhausted the entire Greek society. The Greeks portrayed particular historical events in mythological tales, which, in addition to real historical figures, also featured divine and mythical ones. Monuments commemorating military successes of the Greeks filled public spaces in the cities and temples *temenoi*. Most of these are attested in written sources, particularly bronze statues, which used to be recast, and mural or panel paintings.

¹ ARISTOTELES. Politica MCCLXXIVb.

² ARISTOTELES. Politica MCCLXXIXa.

³ SCHÖRNER, Hedwiga. The intra-urban burial inside Greek poleis in Asia Minor. The example of Termessos. In HENRY, Oliver (ed.). Rencontres d'archéologie de l'IFEA: Le Mort dans la ville Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes, 2011, p. 224.

⁴ NOVÁKOVÁ, Lucia – GÚČIK, Lukáš. Powerful figures and images: Contribution to Personification of Polis in Hellenistic Art. In Iliria International Review, 2014, vol. 2, pp. 241-252.

The artistic representation of specific historical events was not limited to the Greeks of the Classical period. Candaules, the king of Lydia, commissioned Baularchus to paint a picture depicting the defeat of the Magnesians as early as the late eighth century BC. He was said to have paid its weight in gold for it.⁵ Herodotus mentions wooden *pinakes* depicting Darius's army⁶ crossing the Bosphorus on a floating bridge.⁷ For the ancient Greeks, the definition of *polis* was not complete without the community of citizens, who formed its most important part. This is attested by the large number of civil monuments in almost every city which have survived in the form of bases with inscribed information. Honorific statues bearing the names of specific persons were exhibited at *agoras*, in temples *temenoi*, *gymnasia* and theatres. Unlike epigraphical sources, the literary ones note rather limited possibilities of portraying a particular person in public, which served to maintain the desired egalitarian character of Greek society, especially in Classical Athens. Statues were sometimes dedicated to people posthumously.⁸ An example in antiquity is a frequently replicated monument raised in honour of the new democratic system of government in Athens. It was dedicated to Harmodius and Aristogeiton, who murdered the tyrant Hipparchus⁹. According to literary tradition¹⁰, one of the most famous Greek sculptors, Phidias, was indicted for portraying himself and his friend Pericles on the shield of Athena Parthenos.¹¹

Similar indictments were often associated with godlessness and severe punishments followed. However, the indictment of Phidias – which was most likely fabricated – does not prove the impossibility of portraying a particular person during their lifetime. Rather, the problem may have been that he had not obtained formal approval from the representatives of the city.¹² Granting a public portrait was an honour reserved for people for exceptional and praiseworthy deeds (*andres agathoi*), and was usually in the hands of the members of the city council (*bouleutai*). The decisions of the official representatives of the city have survived in many decrees, which describe the entire process starting with the proposal for granting a statue, reasons for the proposal, selection of materials, determining the costs and appointing the person responsible for the execution of the monument.¹³ The statues had typified forms that reflected an idealised im-

⁵ PLINIUS. *Naturalis historia* XXXV, 55.

⁶ HERODOTUS. *Historiae* IV, 88.1.

⁷ SUMMERER, Lâtife. Picturing Persian victory: the painted battle scene on the Munich wood. In IVANTCHIK, Askold – LICHÉLI, Vakhtang. *Achaemenid culture and local traditions in Anatolia, southern Caucasus and Iran. New discoveries*. Leiden: Brill, 2007, pp. 3-30.

⁸ CICERO. *Tusculanae Disputationes* I, 15.34.

⁹ THUCYDIDES. *Historiae* VI, 56.

¹⁰ PLUTARCHUS. *Vitae Parallelae* XXXI, 2.

¹¹ HARRISON, Evelyn B. The composition of the Amazonomachy on the shield of Athena Parthenos. In *Hesperia*, 1966, vol. 35, pp. 107-33.

¹² NOVÁKOVÁ, Lucia. Grécky portrét – medzi ideálom a skutočnosťou. In HALÁSZOVÁ, Ingrid – HRNČIARIK, Erik. *Portrét v toku dejín. Štúdie k teoretickým, historickým a socio-kultúrnym aspektom dejín portrétu*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2018, pp. 6-17.

¹³ NOVÁKOVÁ, Lucia. Tombs and burial customs in the Hellenistic Karia. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 282. Bonn: Rudolf Habelt, 2016, pp. 91-113.

age rather than characteristic features of a particular person.¹⁴ Greeks' idealised self-image can also be observed in their belief in their own superiority over other nations. This idea was particularly valid in the Classical period.¹⁵

The tumultuous socio-historical events spotlighted, above all, politicians and military commanders, to whom honorific statues were usually built during their lifetimes. This trend became even stronger in the Late Classical and Hellenistic periods, when the new system of government led to the expansion of the Greek world. Pausanias mentions a bronze statue of the Athenian statesman Pericles, which stood on the Athenian Acropolis.¹⁶ It is highly likely that the statue was made by the sculptor Kresilas in the second half of the fifth century BC.¹⁷ Another person, besides the Tyrannicides (*tyrannoktonoi*), who had their statue placed at the Athenian agora¹⁸, was general Conon. In the fourth century BC, influential men were politicians and orators (Philocrates, Aeschines, Demosthenes) as well as professional military commanders (Iphicrates, Chabrias, Timotheus, Chares of Athens).¹⁹ The statues from the former group resembled self-possessed men, scholars and philosophers, while generals were portrayed in a way that enhanced their bravery and vigour. This was probably also true of earlier monuments. The victory monument in Delphi built in honour of the Spartan victory at Aegospotami (405 BC)²⁰ consisted of a sculpture with general Lysander crowned by Poseidon.²¹ This work, raised while Lysander was still alive, could have been the Spartan answer to the monument of eponymous Athenian heroes celebrating their victory at Marathon. It was sculpted by Phidias and in addition to gods and a number of mythical figures also depicted the Athenian general Miltiades.²²

Miltiades was also portrayed along with his colleague Callimachus²³ in the most celebrated painting in Athens which depicted the Battle of Marathon.²⁴ The Agora in Sparta was adorned with statues of defeated Persians and their allies, including Mardonius and Artemisia of Halicarnassus.²⁵ According to Pausanias, building statues to living persons was nothing unusual: "*It is always the same; the Ionians merely follow the example of all the world in paying court to strength.*" The monument of eponymous heroes (*eponymoi*) at the Athenian agora consisted of statues

¹⁴ COHEN, Beth. The Non-Greek in Greek Art. In SMITH, Tyler Jo - PLANTZOS, Dimitris. A Companion to Greek Art. Chichester: Wiley Blackwell, 2012, pp. 472-476.

¹⁵ HALL, Jonathan M. Ancient Greek ethnicities: towards a reassessment. In Bulletin of the Institute of Classical Studies, 2015, roč. 58/2, pp. 15-29.

¹⁶ PAUSANIAS. Graecae descriptio I, 25.1; PAUSANIAS. Graecae descriptio I, 28.2.

¹⁷ PLINIUS. Naturalis historia XXXIV, 7.

¹⁸ DEMOSTHENES. Orationes XX, 70.

¹⁹ HANSEN, Mogens Herman. Rhetores and strategoi in fourth-century Athens. In HANSEN, Mogens Herman. The Athenian ecclesia II: a collection of articles 1983-1989. Copenhagen: Museum Tusculanum, 1989, pp. 25-72.

²⁰ PAUSANIAS. Graecae descriptio X, 9.7.

²¹ WALTER, Uwe. The Classical Age as a Historical Epoch. In KINZL, Konrad H. A Companion to the Classical Greek world. Chichester: Wiley Blackwell, 2006, pp. 1-15.

²² PAUSANIAS. Graecae descriptio X, 10.1.

²³ PAUSANIAS. Graecae descriptio I, 15.3.

²⁴ NOVÁKOVÁ, ref. 12, pp. 6-17.

²⁵ PAUSANIAS. Graecae descriptio III, 11.3.

of both mythical characters and mortals already in the late fourth century BC. These included Antigonus I Monophthalmus and his son Demetrius Poliorcetes (307/6 BC), later replaced by the statues of Ptolemy III Euergetes (224/23 BC) and Attalus I of Pergamon (200 BC).²⁶ Equestrian monuments represented a special category of statues of military commanders, and were most suitably placed at the *agora*, the heart of the Greek *polis*. The increasing number of equestrian statues in the second half of the fourth century BC had to do with the growing importance of cavalrymen in the Greek army, as well as with the gradual efforts to legitimise the power of individuals, stylised after aristocratic and later royal models. These statues drew on earlier sculpture traditions along with new artistic impulses, which were also arriving to ancient Greece from more distant regions. One of them was the traditional Middle Eastern motif of a victorious fighter stabbing an enemy lying under horse hooves.²⁷ The motif was relatively quickly adapted in the Greek world.

Greek cities in Anatolia, which came under the rule of Achaemenid kings, maintained close contact with the *poleis* in the Greek mainland as well as with their close neighbours.²⁸ Cultural exchange was accelerated by the migration of eastern Greek artists and craftsmen, who came to mainland Greece under the pressure of the Persians. It was helped by the fact that the Athenians – to justify their power demands in the eastern Mediterranean – promoted science and art for the newly created concept of *Ionian migration* that emanated from Athens.²⁹ Anatolians' efforts to gain autonomy – whether cultural, political or religious – increased with the arrival of Persians. The Greeks, especially under the influence of historical events following the *Ionian Revolt*, started to emphasise their distinctiveness from those they called barbarians (*barbaroi*). Anatolians, on the other hand, typically emphasised their identity through a combination of native, Greek and even Persian cultural elements. Cultural diversity was nothing new in Anatolia. Archaeological, literary and epigraphical sources attest to the presence of a bilingual population and the long-time existence of mixed Greek-Anatolian communities.³⁰ The aristocratic society in Athens at the end of the Archaic period was not much unlike them. In the period when the Greeks manifested their military and cultural dominance over the Persians through stories depicted on public monuments, Anatolian tombs showed military scenes of a very different type.³¹ Scenes from mural paintings or reliefs decorating *sarcophagi* portrayed the victorious Persians or victorious soldiers in Persian armour. The sarcophagus from

²⁶ PAUSANIAS. *Graecae descriptio* VI, 3.16; Shear, Theodore Leslie, Jr. The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora. In *Hesperia*, 1970, vol. 39, pp. 145-222.

²⁷ NOVÁKOVÁ, Lucia. Antik dünyada Anadolu'da ölüm. Ölenin arkasından kötü konuşulmaz. In *Aktüel arkololoji* 2018, pp. 72-83.

²⁸ CRIELAARD, Jan Paul. The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world. In DERKS, Ton – ROYMANS, Nico. *Ethnic Constructs in Antiquity. The role of power and tradition*. Amsterdam archaeological studies 13. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, pp. 37-84.

²⁹ MAC SWEENEY, Naoise. Separating fact from fiction in the Ionian migration. In *Hesperia*, 2017, vol. 86, pp. 379-421.

³⁰ CRIELAARD, ref. 28, pp. 37-84.

³¹ NOVÁKOVÁ, ref. 12, pp. 72-83.

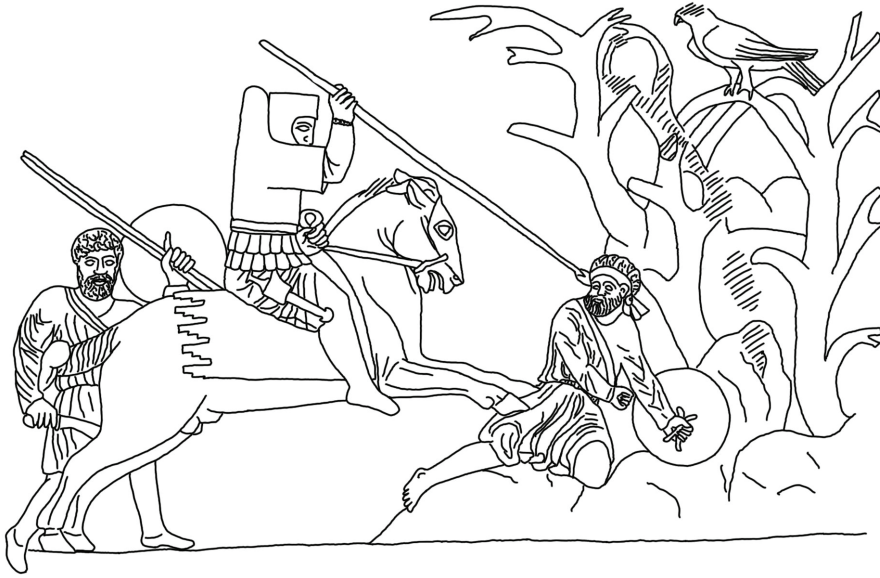


Fig. 1. The battle scene on the shorter side of the so called Çan Altıkulaç sarcophagus. The dramatic contrast in costume and pose between rider and opponent, probably Greek, seems to have been intended to emphasize the different ethnicity. Çanakkale Archaeological Museum.

Drawing: Andrej Sabov.

Çan Altıkulaç depicts a figure in Greek costume, defeated in battle by an enemy in Persian armour (fig. 1). The motif of the victorious rider was used on the classical funerary steles in mainland Greece, which drew on earlier sculptures. This is where the beginnings of equestrian sculptures, commemorating the bravery and heroism of Greek soldiers in battle, can be found. However, equestrian statues in public places had a longer tradition in the Greek world, a tradition that went back to the Archaic period.³² Horses had been an expensive and prestigious commodity since the Bronze Age, and were usually possessed by members of higher social classes, in particular the aristocracy.³³ It was an important requirement for being included in cavalry regiments and for participating in equestrian competitions. The archaic funerary steles (fig. 2) depicting cavalrymen in wider Greek world probably belonged to the members of the equestrian class (*hippeis*). The equestrian statues on the Athenian acropolis were usually donated by the bereaved in remembrance of the dead. Other finds may be identified as divine, heroic or human figures. In the Classical period, the motif of a cavalryman fighting an enemy was common on the funerary steles of those who had died defending their homeland (*andres agathoi*).

³² EAVERLY, Mary Ann. *Archaic Greek Equestrian Sculpture*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, p. 33.

³³ CARSTENS, Anne Marie. To bury a ruler: the meaning of the horse in aristocratic burials. In KARAGEORGHIS, Vassos - MATTHÄUS, Hartmut - ROGGE, Sabine. *Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period*, Möhnesee: Bibliopolis, 2005, pp. 57-76.



Fig. 2. The grave statue of a young equestrian, dated back to ca. 520 B.C. From the Themistoclean wall. Kerameikos Archaeological museum.

Photo: Lucia Novakova.

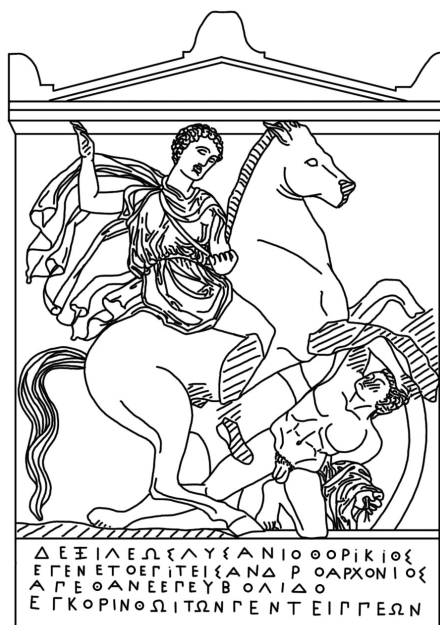


Fig. 3. The grave stele of Dexileos, made from Pentelic marble. The relief shows the deceased on horseback, triumphing in battle over an enemy. The monument has been dated to 394/393 B.C. Kerameikos Archaeological museum.

Drawing: Andrej Sabov.

An example of the heroisation of the deceased is the costly monument for Dexileus, which can be precisely dated thanks to its inscription (fig. 3). The young cavalryman died in the Corinthian War in 394/393 BC, when Eubulides was archon. The inscription revealing his age was likely to remind his fellow citizens that he had died too young to participate in the anti-democratic revolt installing the ruling of *Thirty Tyrants*, which involved the members of the oligarchy. A similar motif is found on an early fourth century tombstone of a fallen soldier, which – probably like the Dexileus stele – occupied an honourable place in the Athenian cemetery (*demosion sema*). A parallel to the depiction on Dexileus' monument can be found on a stele from Yalınızdam (fig. 4), which is dated a few decades later.³⁴ The motif of the victorious cavalryman was not the only element that Anatolian and Greek art had in common. Characteristics of classical art in both Anatolia and mainland Greece were the combination of mythological and historical figures, sometimes accompanied by deities. The attempt at realism – either social or naturalistic – reflected in the works of art produced by the Greeks inhabiting Anatolia and their neighbours, was, to a certain degree, in contrast to the idealising art of mainland Greece. The desired egalitarian nature of Greek – or Athenian – art was a rather exceptional phenomenon in the Eastern Mediterranean.³⁵

Scenes depicting particular historical events are associated with the Anatolian tradition, even though they often contain elements of the Middle Eastern canon

³⁴ ŞARE, Tuna. *Dress and identity in ancient Anatolia: the seventh through fourth centuries BCE*. PhD. Diss., The State University of New Jersey, 2011, p. 174.

³⁵ NOVÁKOVÁ, ref. 27, pp. 72-83.

(scenes depicting sieges of cities and subjugated enemies).³⁶ The battle scenes on the murals in Tatarlı can be a reference to the battle between Persians and Scythians at Zela (513/12 BC),³⁷ noted by Strabo.³⁸ The upper frieze adorning the podium of the Nereid Monument (390-380 BC) reminds one of the scenes on Neo-Assyrian reliefs depicting the siege of a city or a train of subjugated enemies. The frieze is understood in the context of the battles between dynasties during the unification of Lycia.³⁹ The monument, sculpted by Greek artists, reveals a native tradition: the depicted cities can be identified on the basis of particular monuments. A few centuries later, pan-Hellenic motifs, traditionally symbolising Greek victory over barbarians, adorned the tomb of the Carian satrap Mausolus, who employed the most renowned Greek artists of his time. The walls enclosing the *Heroon* of Trysa were decorated with scenes of sieges of cities combined with Greek mythological tales.⁴⁰

Equestrian statues differed from other Greek civil monuments. The favourite sculpture representing *demos* crowning a citizen, which is attested in epigraphical sources, seems to have been an exceptional form of honour that the unique sociopolitical conditions gave rise to.⁴¹ Citizens participated in the building of civil buildings as well as in many social activities.



Fig. 4. Yalnızdam stele with a mounting warrior with an upturned bashlyk provides a parallel to the so called Dexileos stele from the Athenian Demosion sema. Dated back to the fourth century B.C., a few decades after the Dexileos stele. Antalya archaeological museum. Drawing: Andrej Sabov.

³⁶ ŞARE, Tuna. The sculpture of the Heroon of Perikle at Limyra: the making of a Lycian king. In *Anatolian Studies*, 2013, vol. 63, pp. 55-74.

³⁷ SUMMERER, Lâtife. From Tatarlı to Munich: The Recovery of a Painted Wooden Tomb Chamber in Phrygia. In DELEMEN, İnci- CASABONNE, Olivier - KARAGÖZ, Şehrazat - TEKIN, Oğuz. *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (sixth - fourth centuries B.C.)*. Papers presented at the International workshop Istanbul 20-21 May 2005. Istanbul: Turkish institute of archaeology, 2007, pp. 129-156; SUMMERER, Lâtife. *Imaging a Tomb Chamber: The Iconographic Program of the Tatarlı Wall Paintings*. In DARBANDI, Seyed Mohammad Reza - ZOURNATZI, Antigoni. *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters*. First International Conference, Athens, 11-13 November 2006. Athens: National Hellenic Research Foundation, 2008, pp. 265-299.

³⁸ STRABON. *Geographica* XV, 3.15.

³⁹ JENKINS, Ian. *Greek architecture and its sculpture*. Cambridge: Harvard university press, 2006, pp. 195-196.

⁴⁰ BENNDORF, Otto - NIEMANN, George. *Das Heroon von Gjölbashi-Trysa*. Wien: Holzhausen, 1889, pp. 40-46.

⁴¹ ISAGER, Signe - KARLSSON, Lars. A new inscription from Labraunda. Honorary decree for Olympichos: I. Labraunda No. 134 (and No. 49). In *Epigraphica Anatolica*, 2008, vol. 41, pp. 39-52.

Communities, which defined the polis, played an important role in antiquity. Full citizens, selected on the basis of a property census, performed liturgy (*leiturgia*), compulsory public services, at their own expense in ancient Greece. In a narrower sense, the liturgy meant financing various public projects such as constructing buildings. High ranking officers such as *archons*, but also *cleruchs* and *ephebes*, were exempted from this obligation. A known form of liturgy was *choregia*, the responsibility to prepare theatre performances. An even more expensive form was *trierarchia*, the duty on selected citizens to fund the construction of a warship known as a *trireme*. Initially, the acceptance of financial commitments was associated with great prestige, but later it was considered a burden. The exemption from the liturgy had become one of the public honours given to citizens for various achievements. Despite the emphasis put on equality between citizens in the Classical period, the cities honoured their inhabitants for useful deeds. In this way, the achievements of individuals – referred to as benefactors (*eurgetai*, *andres philotimoi*) – were highlighted.⁴²

In the following period, the importance of *euergetism* increased⁴³ and became one of the main sources to fund public life. Citizens were rewarded with honorific inscriptions, which often stated their other achievements (the granting of a statue, a wreath, a public announcement, seats in the first row at cultural or sporting events, etc.).⁴⁴ The transformation of Greek society was closely related to historical events. The sociohistorical changes in the fourth century BC had a fundamental significance for the entire Greek world, as they led to a new form of government, which was concentrated in the hands of a single man. Traditional Middle Eastern motifs (hunting, feasting, and horse riding), adopted in line with Greek artistic practices, were quickly adapted in royal iconography. One of the first Greek rulers who understood the significance of such portrayals for their own propaganda was Alexander the Great. He surrounded himself with accomplished artists, who may have contributed to this understanding.⁴⁵ New trends in royal portrait art, such as the equestrian portrait, were introduced by the sculptor Lysippos.⁴⁶ Although none of his original statues have survived, one can get an idea of his work from a number of replicas in various materials and sizes, as well as from depictions on the works of glyptic art and on coins. Velleius Paterculus writes that “*Alexander the Great prevailed upon Lysippus, a sculptor unexcelled in works of this sort, to make portrait-statues of the horsemen in his own squadron who had fallen at the river Granicus, and to place his own statue among them.*”⁴⁷

⁴² HANDS, Arthur Robinson. *Charities and Social Aid in Greece and Rome*. London: Thames & Hudson, 1968, pp. 62-65.

⁴³ DANKER, Frederick W. *Benefactor: Epigraphic Study of a Graeco-Roman and New Testament Semantic Fields*. St. Louis: Clayton, 1982, s. 36-38; MA, John. *Statues and Cities. Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*. Oxford Studies in Ancient Culture and Representation. Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 153-162.

⁴⁴ MA, ref. 43, pp. 5-23.

⁴⁵ PLUTARCHUS. *Vitae Parallelae* IV, 2.

⁴⁶ POLLITT, Jerome Jordan. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 20-5.

⁴⁷ VELLEIUS PATERCULUS. *Historiae* I, 11.3.

The statues of cavalrymen, placed in public places, which had previously been war monuments for the dead, now became the symbols of military victories for the living. An example of this is the sculpture in Dion, Macedonia, which glorified both Alexander's military success and the bravery of the fallen soldiers. This bronze monument, composed of twenty-six life size statues, became a prototype for the later costly monuments that honoured the ruler as a victorious commander.⁴⁸ In this sense, the cavalry regiments led to battle by Alexander himself played a certain role. The decisive role in the majority of battles was played by the members of the elite cavalry of the Macedonian army (*hetairoi*). It was from this body of cavalrymen that Alexander's bodyguards (*somatophylakes*) were recruited. Several of them (Lysimachus, Perdikkas, Ptolemy of Lagus) sought to become his successor (*diadochoi*), with varying degrees of success. The bronze statue from Herculaneum dated from the first century BC gives us an idea of how Alexander's equestrian statue from Dion may have looked. It depicts him on horseback, with a raised sword in one hand and the reins in the other. Alexander's equestrian portraits can be reconstructed from reliefs and mosaics, often replicas of earlier paintings, which depicted dramatic moments of battles. Historical scenes accentuating the brave deeds of individuals were important motifs in both mural and panel painting. Pliny mentions a painting depicting a battle of Alexander with Darius III, commissioned by Cassander and painted by Philoxenus of Eretria.⁴⁹ This picture has survived in the form of the famous Alexander Mosaic found in the House of the Faun in Pompeii.

Apelles painted Alexander's companion Cleitus heading to battle on horseback, as well as his officer Neoptolemus, also on horseback fighting against Persians.⁵⁰ He was also the painter of an equestrian portrait of Antigonos I Monophthalmus, with a three-quarter view, which concealed the subject's defect.⁵¹ The practice of building monuments for rulers and important people in the form of equestrian statues became more common in the Hellenistic period (fig. 5). As these were usually costly bronze monuments, often gilded (*chalke epichrysos*) or silvered, they have survived exclusively in written – literary and, in particular, epigraphical – sources. Their form had to do with an idealised picture of the victorious leader who – like Alexander the Great – stood at the head of the army and conquered his enemies. Individuals honoured in this way were usually rulers, members of royal families, or their close officers, in inscriptions referred to as the ruler's "guests" or "friends" (*philoï*).⁵² They were commonly chosen from the members of local elites, and played a significant role in establishing a close relationship between the ruler and the members of municipalities. Official documents from the Early Hellenistic period that were issued by Anatolian Greek cities add to what we know about equestrian statues becoming an integral part of official royal portraits. Honorific statues, ordered by the elected representatives of the *poleis*, were usually related

⁴⁸ STEWART, Andrew. *Faces of Power. Alexander's Image and Hellenistic Politics*. California: University of California press, 1994, p. 127.

⁴⁹ PLINIUS. *Naturalis historia* XXXV, 110.

⁵⁰ PLINIUS. *Naturalis historia* XXXV, 93-96.

⁵¹ POLLITT, ref. 46, p. 45.

⁵² MA, ref. 43, pp. 5-23.



Fig. 5. The statue of an equestrian officer from Parian marble, found on Melos. The horse is depicted at a gentle gallop, with a support beneath its belly. The rider wears a corselet decorated with a gorgoneion and snakes. In his left hand he holds the reins and makes a gesture of official greetings with his raised right hand. Dated about 100 B.C.

National archaeological museum of Athens.

Photo: Lucia Novakova.

to a military victory or the high command of the army. This practice suggests a mutually beneficial relationship between the king, who could legitimise his power in this way, and cities, which gained certain advantages or at least a degree of formal sovereignty.⁵³

The earlier Greek city-states were incorporated into Hellenistic kingdoms in a number of ways. In most cases, granting independence was a privilege that had to be confirmed by a formal act every time a new ruler succeeded to power. Civic institutions often served to support the newly established monarchies. Setting up honorific statues had become part of this process. In exceptional cases, the equestrian statue of the ruler –*eikon*, but also *agalma*– was

placed in the temple,⁵⁴ which meant it was linked to the official cult. An analysis of epigraphical evidence suggests that this practice had already existed at the end of the reign of Seleucus I or shortly afterwards.⁵⁵ The origin and spread of the *ruler cult* is a complex subject that spans a long period and a large geographical area. The spreading of the cult did not mean that the existing religious practice was violently interrupted, but rather that the state cult was transformed with a clear aim – to define the relationship between the cities and their new rulers.⁵⁶ Much of the epigraphical evidence illustrating the mutual relationship between the *poleis* and the king derives from western Anatolia.⁵⁷ Legal acts, and therefore also the

⁵³ SHIPLEY, Graham. The Greek World After Alexander 323–30 BC. The Routledge History of the Ancient World. New York: Routledge, 2000, pp. 59–60.

⁵⁴ KOONCE, Kirsten. ΑΦΑΛΜΑ and ΕΙΚΩΝ. In American Journal of Philology, 1988, vol. 109, pp. 108–10; MA, ref. 27, pp. 45–62.

⁵⁵ IOSSIF, Panagiotis P. Apollo Toxetes and the Seleukids. Comme un air de familie. In IOSSIF, Panagiotis P.– CHANKOWSKI, Andrzej S. – LORBER, Catharine C. More than Men, less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship. Proceedings of the international colloquium organized by the Belgian School in Athens. Leuven: Peeters, 2011, pp. 229–291.

⁵⁶ SHIPLEY, ref. 53, pp. 64–65.

⁵⁷ NOVÁKOVÁ, ref. 13, pp. 106–110.

decisions about awarding honours, were recorded in inscriptions chiselled in the walls of public buildings and also commonly those of temples.⁵⁸

Decrees (*psephismata*) were normally issued in several copies and put in different places. Their texts are similar in both terminology and structure.⁵⁹ The first part contained introductory information as an invocation, the dating formula and the reasons for the award. The subsequent part (*epeide*) stated the name of the honoured person (in the case of a royal officer also a description of his relation to the ruler) and listed his merits.⁶⁰ The proposal to build an equestrian statue was often put forward by military commanders or high ranking officers such as *strategoí*. The final part (*dedochthai*) defined the awards and stated the name of the officer who was in charge of providing them. It stated the costs and determined the conditions for recording the decree and its placement in a public place.⁶¹ The costs towards the production of a statue depended on the weight of the metal from which it was made, an equestrian statue being four times heavier than the statue of a human figure.⁶² Statues had fine details to appear alive: eyes were inlaid with glass paste or stones, teeth and nails filled with silver, and lips and nipples with copper. A summary of the most important information was usually incised on the base.

The person honoured with an equestrian statue was often awarded other honours and privileges. For instance, they may have been awarded a gold wreath (*stephanos chrysos*), given the privilege of using prominent seats during sporting events or cultural festivals (*prohedria*), been exempted from taxes or liturgy, entitled to free food at the *prytaneion*, or given preferential entry to the oracle or to official institutions. Some citizens were awarded by burial with public expenses (*tafe demosia*). In some cases, an altar (*bomos*) might have been erected and festivities observed in their honour were entered into the religious calendar, which again testifies to the *ruler cult*. Honours and privileges were also awarded to the relatives and future descendants of the venerated person. Written sources attest that this practice was relatively widespread in different parts of the Greek world. Athenians built more than three hundred, mostly equestrian, bronze statues in honour of Demetrius of Phalerum.⁶³ There is epigraphical evidence of commemorative equestrian statues at the Athenian *agora*. One of them, dated ca.

⁵⁸ ROSEN, Klaus. Ehrendekrete, Biographie und Geschichtsschreibung: Zum Wandel der griechischen Polis im frühen Hellenismus. In *Chiron*, 198, vol. 17, pp. 277-292; WILLIAMSON, Christine. Public space beyond the city. The sanctuaries of Labraunda and Sinuri in the chora of Mylasa. In DICKENSON, Christopher P. – VAN NIJF, Otto M. *Public Space in the Post-Classical Greek City*. Caeculus series. Leuven: Peeters, 2004, pp. 148-155.

⁵⁹ FRIEDERMANN, Quass. Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchung zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993, pp. 18-26.

⁶⁰ HERMAN, Geoffrey. The Friends of the Early Hellenistic rulers: Servants or Officials? In *Talanta*, 1981, vol. 12-13, pp. 103-106.

⁶¹ FRIEDERMANN, ref. 59, pp. 18-26.

⁶² STEWART, ref. 48, p. 128.

⁶³ DIOGENES LAERTIUS. *Vitae Philosophorum* V, 5.75.



Fig. 6. Gilded fragments of a bronze equestrian statue, probably erected in honour of Demetrios Poliorketes. Athenians erected gold statues of Demetrios and his father Antigonos near the statues of Tyrannicides, honouring them after the bestowal of democracy. National archaeological museum of Athens.
Photo: Lucia Novakova.



Fig. 7. The statue of a horse from Parian marble, found in an Antikythera shipwreck. Probably one of a group of four drawings of a chariot. Late Hellenistic period. National archaeological museum of Athens.
Photo: Lucia Novakova.

314/313 BC, was built in honour of a certain Asander of Macedonia.⁶⁴ Another was set up in honour of Demetrius Poliorketes (fig. 6). Carriage statues, usually with *quadriga*, were, in the Greek world, mainly related to the winning of agonic competitions, whether in Olympia, Delphi or Athens (fig. 7). A monument of Marcus Vipsanius Agrippa in Athens replaced such a statue, commemorating the victory of the Attalid kings (Eumenes II or Attalus II) in a panathenaic competition. The statue of the Roman general was erected in a prominent place at the entrance to the Acropolis between 27 and 12 B.C. (fig. 8).

Equestrian monuments raised in sanctuaries and temple *temenoi* probably did not differ from the ones built in the cities. Written sources note several statues erected shortly after the death of the gifted general and statesman Philopoemen (183 BC), who commanded the cavalry in the Achaean League. Plutarch notes that the Achaean had a bronze statue built for Philopoemen, depicting him as he kills the tyrant Machanidas, who was about to jump over a ditch during his fight.⁶⁵ The public spaces of the Greek *poleis*, whether they were *agoras*, temples *temenoi* or theaters, were literally full of commemorative statues of prominent personalities. These monuments not only glorified the people themselves, but also created some form of propaganda, testifying to the importance of each *polis*. On the other hand, as it is seen in the case of the *diadochoi* and Hellenistic rulers, it was also a clear testimony to the subordination of *poleis* to individual rulers, despite their proclaimed independence. Often, it is possible to speak about adu-

⁶⁴ Kirchner, Johannes. *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*. Berlin: de Gruyter et Socios, 1935. IG II2 450b.

⁶⁵ PLUTARCHUS. *Vitae Parallelae* X, 7.



Fig. 8. A pillar monument on the Athenian Acropolis, dated back between the late third and early second century B.C. It was built to commemorate the victory of Eumenes II in the Panathenaic Games chariot race. A bronze life-size quadriga, probably driven by Eumenes and/or his brother Attalus II., was set on top. Another one, dedicated by the Athenians to Marcus Agrippa, replaced the chariot about 27 B.C. Photo: Lucia Novakova.

lation to the powerful monarchs, especially in the case of Athens, which clearly demonstrates the decline of power and influence of the originally independent and proud city-states of the Classical period. Exposing a large number of sculptures was a deliberative construction of „museums“ below the sky, reminiscent of past glory. Or, on the contrary, these sculptures reminded the present subordination of those whose artistic treasures filled the decks of the Roman ships. They drove the „Greek past“ as prey to the hands of the new masters of the Greek *oikumene*, to the „eternal city.“

An honorific monument celebrating the victory of Aemilius Paullus (167 BC) at the Battle of Pydna (fig. 9) was originally intended for his rival, king Perseus. It was nine metres high and set up on a prominent spot in front of the entrance to the Temple of Apollo in Delphi. Nearby were victory monuments for Eumenes II and Prusias of Bythinia (fig. 10). The pillar base should have originally supported an equestrian statue of an Antigonid king, but in the end represented a Roman general. Traces on the plinth suggest that the horse was rearing. Aemilius Paullus's monument can be considered an early influence of Rome on high Hellenistic art. In the territory of the expanding Roman Empire, equestrian statues could already be found in public places during the mid-Republic. They were regarded as exceptional and prominent forms of monuments. Cicero notes that they were „*maximus honos*“.⁶⁶ However, it was from Hellenistic kingdoms that the Romans really drew inspiration. They depicted their own generals and victorious heroes in positions typical for Hellenistic rulers.⁶⁷ These included equestrian statues. As with Greek equestrian statues, only few such Roman statues have survived. There are only

⁶⁶ CICERO. *Philippicae* V, 41; CICERO. *Philippicae* IX, 13.

⁶⁷ KLEINER, Diana E. E. *Roman Sculpture*, New Haven: Yale University Press, 1992, p. 35.



Fig. 9. A relief frieze decorating the monument of Aemilius Paulus in Delphi. The frieze depicted the battle of Pydna (167 B.C.). The monument, originally intended to be a base for a portrait of King Perseus, was erected in order to commemorate the Roman victory. A bronze equestrian statue was placed atop a rectangular pillar. Archaeological museum Delphi. Photo: Lucia Nováková.



Fig. 10. An honorific monument of Prusias II of Bithynia at Delphi. At the top stood the statue of king Prusias on horseback. The monument was similar to the pedestal the Monument of Aemilius Paulus, set up about 15 years later. Archaeological museum Delphi. Photo: Lucia Nováková.

around five statues preserved in their entirety (e.g. the statue of Marcus Aurelius on the Capitoline Hill- fig. 11). Larger fragments are more abundant (e.g. the fragment from the statue of Augustus in the National Archaeological Museum of Athens), but the largest group consists of small fragments (e.g. a horse head



Fig. 11. Replica of the equestrian statue of Marcus Aurelius, Campidoglio, Rome.
Photo: Lucia Nováková.

from Waldgirmes⁶⁸). Information about their existence has survived thanks to the numerous epigraphical inscriptions on the bases.⁶⁹ The earliest statues appear as early as the fourth century BC. Despite the fact that they saw their boom from around 200 BC, they were already standing on the forum of almost every Roman city in the second half of the first century BC.

In terms of style, there are eight different schemes depicting the cavalrymen. These are usually dressed in armour or *toga*. Some of the Roman statues are dressed in Greek costume, but these occur mostly in the eastern part of the Roman Empire, where the Greek costume was also imperial. The majority of cavalrymen represent the well-known Roman *virtus*, whether they are depicted riding, sitting on horseback holding a javelin, or victorious, i.e. throwing the javelin. They can also be depicted walking with their right hand raised. The size of the statue did not

play a major role, though in the Roman Imperial period it was important that a private statue was not larger than the statue of the emperor. In Roman antiquity, equestrian statues were usually erected for living people. Naturally, in the imperial period, the statues depicted the emperor himself, the senators and other high-ranking officers, and often also *decuriones*, in particular as city patrons.⁷⁰ In the Roman Empire, statues could not be set up in public without permission, which was most often granted by the city committee. A decree was always needed to erect a statue. This was not true for statues erected in sanctuaries, so if we would like to observe stylistic development of equestrian statues in the first three centuries BC, it is these statues we should observe.⁷¹ The decrees granting permission to build statues in public places contain a variety of names such as *statua pedestris*, *statua*, *biga* and *statua equestris*, and are always linked to a specific place.

⁶⁸ RASBACH, Gabriele: Der bronzene Pferdekopf aus der römischen Stadtanlage von Waldgirmes – ein Fund von internationaler Bedeutung. *Hessen Archäologie*, 2009, pp. 78-82.

⁶⁹ ALFÖLDY, Géza. Römische Statuen in Venetia et Histria: epigraphische QuellenAbhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1984, 3. Heidelberg: Winter, 1984, 160 pp.

⁷⁰ BERGEMANN, Johannes. Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich. In Fittschen, K. – Zanker, P. – Bergemann, J. *Römische Reiterstatuen*. Mainz: Zabern, 1990, pp. 4-9.

⁷¹ SCHOLLMEYER, Patrick. *Römische Plastik: Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, p. 41.

From roughly mid-Republic, there was a boom in private statues set up in public places (*forum*, *basilica*, theatre etc.), which led, in 158 BC, to a decision ordering all private statues to be removed and their erection regulated. From then onwards, setting up statues in the *forum* had to be approved by a popular assembly. However, it is unlikely that this practice was introduced in other cities in an equally strict way. It appears, nevertheless, that statues set up by means of a decree commanded respect, which suppressed the building of private statues. Equestrian statues appeared on *fora*, in the East at *agoras*, but we also find them in sanctuaries. They occur rarely in theatres, there is little evidence of their placement in basilicas, and they are also rare in cemeteries.⁷² The placement of equestrian statues in *fora* was important. The area used for senators and the emperor's family members was referred to as *locus celeberrimus*, while statues belonging to the representatives of the city were usually smaller and set up *in foro*.⁷³ This is attested, for instance, by the placement of statues preserved in the *forum* in Pompeii. Larger and more important statues stand near the buildings of the magistrate, while smaller ones are spread along the edge of the forum.

The earliest equestrian statues in Rome date from the second half of the fourth century BC. However, they are known solely from literary sources. Two triumphal columns with consuls C. Maenius and L. Furius Camillus on horseback were built around 338 BC. In 306 BC, another consul, Q. Marcius Tremulus had a statue of himself erected near the Temple of Castor. All three men are known to have achieved military success and celebrated their triumph in Rome. It is interesting that roughly in the same period, an equestrian statue was built for Cloelia, a woman who had long been a historical figure descending from a senatorial family. She had allegedly played a role in the campaign of Lars Porsena after the expulsion of the last Etruscan king from Rome in 510 BC. Cloelia was taken hostage and fled heroically upon a horse. Other equestrian statues from the mid-Republic were reserved for senators and were erected in the *forum* in the *Comitium*. Both Coelia and Q. Marcus Tremulus were depicted in *toga*, which accentuated their senatorial affiliation.⁷⁴ An important change in the historical practice of placing equestrian statues in the *Forum Romanum* took place in the Late Republic around 209 BC. After recapturing Tarentum, Quintus Fabius Maximus had a private statue of himself erected right next to Lysippos's colossal statue of Heracles, a statue he had brought from his campaign as plunder. Subsequently, other war leaders had statues of themselves erected, for instance Acilius Glabrio (181 BC), who was the first to have his statue gilded.

This led to conflicts between private persons, with dynasties trying to outrun one another in erecting statues, as well as conflicts between private persons and the state. As mentioned earlier, the situation was resolved by removing the statues by censors in 158, and the subsequent passing of the law ordering approval by popular assembly. In terms of artistic representation, republican equestrian statues imitated Hellenistic models. This can be seen in sophisticated details, in

⁷² BERGEMANN, ref. 70, p. 15.

⁷³ ALFÖLDY, ref. 69, p. 65.

⁷⁴ BERGEMANN, ref. 70, pp. 10-13.

particular on the statues of the horses.⁷⁵ Interestingly, in Rome, equestrian statues became extremely popular in this period, while in the east of the empire they continued to be something exclusive that only the “Hellenistic rulers – kings” could afford. Paradoxically, there is little information about the building of equestrian statues in the city of Rome in the Early Imperial period. We know that a few were set up on the *rostra* in the *Forum*. This is the time when Caesar, and in particular Augustus, came up with the idea to place dominant sculpted monuments in the centres of squares (until then they were usually placed along the edges of the *Forum*, as was the case with Pompeii that was previously mentioned). Accordingly, Caesar had a statue of his horse set up in the middle of the *Forum*, which was replaced after his death by an equestrian statue. Augustus⁷⁶ didn’t set up an equestrian statue of himself in the *Forum* either, but instead had himself portrayed as a charioteer in his *quadriga* (in this way symbolising a triumphal procession).

It is important to understand that both Caesar’s and Augustus’s fora were “private” complexes funded from their own sources, which is why their architects (among them Augustus) were not restricted in experimenting. However, *Forum Romanum* remains an old symbol of the “republican” establishment, and the placement of statues there continued to be in the hands of the people, which meant that statues were placed along its edges. In neighbouring cities, however,



Fig. 12. Drawing of Roman Emperors on Horseback. Equestrian statue of Domitian by Jan van der Straet (Engraving, 1587–89). Department of Drawings and Prints, Metropolitan Museum of Art. Credits: The Elisha Whittelsey Collection, The Elisha Whittelsey Fund, 1949, Source: <https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/>

⁷⁵ BERGEMANN, ref. 70, pp. 33–35.

⁷⁶ HANNESTAD, Niels. Roman Art and Imperial Policy. Jutland Archaeological Society, Band. 19. Aarhus University Press, 1988, p. 85.

there is an increase in equestrian statues during this period (mid-first century BC to mid-first century AD). Unlike in the city of Rome, these statues appear, above all, in the *fora* themselves, i.e. in city centres. It was first the Flavian dynasty that put an end to this era, when Emperor Domitian had an equestrian statue of himself set up in the centre of the *forum* (83/84 AD) as a significant symbol of the new – absolute – government, i.e. the occupation of Rome by the Flavian dynasty (fig. 12). Originally, there was a monument in the form of columns built by Augustus. Domitian had the columns moved to the Capitoline Hill, and erected his own equestrian statue in the centre of the public place. In this way, he laid the foundation for one of the most common city-forming elements, which is still in use today.⁷⁷

List of bibliographic references:

Ancient authors:

- Aristot. Pol.: ARISTOTELES. *Politica* (transl. RACKHAM, Harris). Cambridge: Harvard University Press, 1944.
- Cic. Phil.: CICERO. *Philippicae* (transl. YOUNGE, Carles Duke). London: George Bell and Sons, 1903.
- Cic. Tuscul.: CICERO. *Tusculanae Disputationes* (prel. HRUŠA, Josef). Praha: Jaroslav Samec, 1948.
- Dem.: DEMOSTHENES. *Orationes* (ed. and transl. MURRAY, Augustus Taber). London: W. Heinemann, 1939.
- Diog. Laert.: DIOGENES LAERTIUS. *Vitae Philosophorum* (transl. by HICKS, Robert Drew). Cambridge: Harvard University Press, 1925.
- Hdt.: HERODOTUS. *Historiae* (transl. MACAULAY, Georg). London: Macmillan and Co., 1904.
- Paus.: PAUSANIAS. *Graecae descriptio*. (transl. BUSINSKÁ, Helena). Praha: Svoboda, 1973.
- Plin. Nat.: PLINIUS. *Naturalis historia* (ed. and transl. by BOSTOCK, John – RILEY, Thomas Henry). London: Taylor and Francis, 1855.
- Plut.: PLUTARCHUS. *Vitae Parallelae* (prel. BAHNÍK, Václav – HARTMANN, Antonín – MERTLÍK, Rudolf – SVOBODOVÁ, Edita – STIEBITZ, Ferdinand). Praha: Arista, 2003.
- Strab.: STRABON. *Geographica* (ed. and transl. SITLINGTON, John Robert). Cambridge: Harvard University, 1924.
- Thuc.: THUCYDIDES. *Historiae* (prel. KUKLICA, Peter). Martin: Thetis, 2010.
- Vell. Pat.: VELLEIUS PATERCULUS. *Historiae* (transl. SHIPLEY, Frederick). Cambridge: Harvard University Press, 1924.

Monographies and proceedings:

- ALFÖLDY, Géza. *Römische Statuen in Venetia et Histria: epigraphische QuellenAbhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1984, 3*. Heidelberg: Winter, 1984.
- BENNDORF, Otto – NIEMANN, George. *Das Heroon von Gjölbaschi-Trysa*. Wien: Holzhausen, 1889.

⁷⁷ MUTH, Susanne. Auftritt auf einer bedeutungsschweren Bühne: Wie sich die Flavier im öffentlichen Zentrum der Stadt Rom inszenieren. In REIZ, Christiane – KRAMER, Norbert. *Tradition und Erneuerung. Mediale Strategien in der Zeit der Flavier*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2010, pp. 490-493.

- DANKER, Frederick W. Benefactor. Epigraphic Study of a Graeco-Roman and New Testament Semantic Fields. St. Louis: Clayton, 1982.
- EAVERLY, Mary Ann. Archaic Greek Equestrian Sculpture. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
- FRIEDERMANN, Quass. Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchung zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993.
- HANDS, Arthur Robinson. Charities and Social Aid in Greece and Rome. London: Thames & Hudson, 1968.
- HANNSTAD, Niels. Roman Art and Imperial Policy. Jutland Archaeological Society, Band. 19. Aarhus University Press, 1988.
- JENKINS, Ian. Greek architecture and its sculpture. Cambridge: Harvard university press, 2006.
- KLEINER, Diana E. E. Roman Sculpture. New Haven: Yale University Press, 1992.
- KIRCHNER, Johannes. Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriors. Berlin: de Gruyter et Socios, 1935.
- MA, John. Statues and Cities. Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World. Oxford Studies in Ancient Culture and Representation. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- NOVÁKOVÁ, Lucia. Tombs and burial customs in the Hellenistic Karia. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 282. Bonn: Rudolf Habelt, 2016.
- POLLITT, Jerome Jordan. Art in the Hellenistic Age. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- SARE, Tuna. Dress and identity in ancient Anatolia: the seventh through fourth centuries BCE. PhD. Diss., The State University of New Jersey, 2011.
- SCHOLLMAYER, Patrick. Römische Plastik: Eine Einführung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- SHIPLEY, Graham. The Greek World After Alexander 323-30 BC. The Routledge History of the Ancient World. New York: Routledge, 2000.
- STEWART, Andrew. Faces of Power. Alexander's Image and Hellenistic Politics. University of California press, 1994.

Collections or a joint works:

- BERGEMANN, Johannes. Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich. In Fittschen, K. – Zanker, P. – Bergemann, J. Römische Reiterstatuen. Mainz: Zabern, 1990, pp. 164-166.
- CARSTENS, Anne Marie. To bury a ruler: the meaning of the horse in aristocratic burials. In KARAGHEORGIS, Vassos – MATTHAUS, Hartmut – ROGGE, Sabine. Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period, Möhnesee: Bibliopolis, 2005, pp. 57-76.
- COHEN, Beth. The Non-Greek in Greek Art. In SMITH, Tyler Jo – PLANTZOS, Dimitris. A Companion to Greek Art. Chichester: Wiley Blackwell, 2012, pp. 456-479.
- CRIELAARD, Jan Paul. The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world. In DERKS, Ton – ROYMANS, Nico. Ethnic Constructs in Antiquity. The role of power and tradition. Amsterdam archaeological studies 13. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, pp. 37-84.
- HALL, Jonathan M. Ancient Greek ethnicities: towards a reassessment. In Bulletin of the Institute of Classical Studies, 2015, vol. 58.2, pp. 15-29.

- HANSEN, Mogens Herman. Rhetores and strategoi in fourth-century Athens. In HANSEN, Mogens Herman. *The Athenian ecclesia II: a collection of articles 1983 – 1989*. Copenhagen: Museum Tusculanum, 1989, pp. 25–72.
- IOSSIF, Panagiotis P. Apollo Toxetes and the Seleukids. Comme un air de familie. In IOS-SIF, Panagiotis P. – CHANKOWSKI, Andrzej S. – LORBER, Catharine C. *More than Men, less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship. Proceedings of the international colloquium organized by the Belgian School in Athens*. Leuven: Peeters, 2011, pp. 229–292.
- MUTH, Susanne. Auftritt auf einer bedeutungsschweren Bühne: Wie sich die Flavii im öffentlichen Zentrum der Stadt Rom inszenieren. In REIZ, Christiane – KRAMER, Norbert. *Tradition und Erneuerung. Mediale Strategien in der Zeit der Flavii*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2010, pp. 485–496.
- NOVÁKOVÁ, Lucia. Grécky portrét – medzi ideálom a skutočnosťou. In HALÁSZOVÁ, Ingrid – HRNČIARIK, Erik. *Portrét v toku dejín. Štúdie k teoretickým, historickým a socio-kultúrnym aspektom dejín portrétu*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2018, pp. 6–17.
- SCHÖRER, Hedwiga. The intra-urban burial inside Greek poleis in Asia Minor. The example of Termessos. In HENRY, Oliver. *Rencontres d'archéologie de l'IFEA: Le Mort dans la ville Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine*. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes, 2011, pp. 223–230.
- SUMMERER, Lâtife. From Tatarlı to Munich: The Recovery of a Painted Wooden Tomb Chamber in Phrygia. In DELEMEN, İnci – CASABONNE, Olivier – KARAGÖZ, Şehrazat – TEKIN, Oğuz. *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (sixth – fourth centuries B.C.)*. Papers presented at the International workshop Istanbul 20–21 May 2005. Istanbul: Turkish institute of archaeology, 2007, pp. 129–156.
- SUMMERER, Lâtife. Picturing Persian victory: the painted battle scene on the Munich wood. In IVANTCHIK, Askold – LICHÉLI, Vakhtang. *Achaemenid culture and local traditions in Anatolia, southern Caucasus and Iran. New discoveries*. Leiden: Brill, 2007b, pp. 3–30.
- SUMMERER, Lâtife. Imaging a Tomb Chamber: The Iconographic Program of the Tatarlı Wall Paintings. In DARBANDI, Seyed Mohammad Reza – ZOURNATZI, Antigoni. *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters. First International Conference, Athens, 11–13 November 2006*. Athens: National Hellenic Research Foundation, 2008, pp. 265–299.
- WALTER, Uwe. The Classical Age as a Historical Epoch. In KINZL, Konrad H. *A Companion to the Classical Greek world*, Chichester: Wiley Blackwell, 2006, pp. 1–15.
- WILLIAMSON, Christine. Public space beyond the city. The sanctuaries of Labraunda and Sinuri in the chora of Mylasa. In DICKENSON, Christopher P. – VAN NIJF, Otto M. *Public Space in the Post-Classical Greek City. Caeculus series*. Leuven: Peeters, 2004, pp. 148–155.

Periodicals:

- HARRISON, Evelyn B. The composition of the Amazonomachy on the shield of Athena Parthenos. In *Hesperia*, 1966, vol. 35, pp. 107–133.
- HERMAN, Geoffrey. The Friends of the Early Hellenistic rulers: Servants or Officials? In *Talanta*, 1981 vol. 12/13, pp. 103–149.

- ISAGER, Signe – KARLSSON, Lars. A new inscription from Labraunda. Honorary decree for Olympichos: I. Labraunda No. 134 (and No. 49). In *Epigraphica Anatolica*, 2008, vol. 41, pp. 39-52.
- KOONCE, Kirsten. ΑΦΑΛΜΑ and ΕΙΚΩΝ. In *American Journal of Philology*, 1988, vol. 109, pp. 108-110.
- MAC SWEENEY, Naoise. Separating fact from fiction in the Ionian migration. In *Hesperia*, 2017, vol. 86, pp. 379-421.
- NOVÁKOVÁ, Lucia – GÚČIK, Lukáš. Powerful figures and images: Contribution to Personification of Polis in Hellenistic Art. In *Iliria International review*, 2014, vol. 2, pp. 241-52.
- NOVÁKOVÁ, Lucia. Antik dünyada Anadolu'da ölüm. Ölenin arkasından kötü konuşulmaz. In *Aktüel arkololoji* 2018, pp. 72-83.
- RASBACH, Gabriele: Der bronzene Pferdekopf aus der römischen Stadtanlage von Waldgirmes - ein Fund von internationaler Bedeutung. *Hessen Archäologie*, 2009, pp. 78-82.
- ROSEN, Klaus. Ehrendekrete, Biographie und Geschichtsschreibung: Zum Wandel der griechischen Polis im frühen Hellenismus. In *Chiron*, 1987, vol. 17, pp. 277-292.
- ŞARE, Tuna. The sculpture of the Heroon of Perikle at Limyra: the making of a Lycian king. In *Anatolian Studies*, 2013, vol. 63, pp. 55-74.
- SHEAR, Theodore Leslie, Jr. The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora. In *Hesperia*, 1970, vol. 39, pp. 145-222.

Characters: 60 229

Words: 9090

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.456-473

/ 456 /

pretácii skratiek a značiek¹ sa bádatelia začali zameriavať aj na obsahovú stránku a našli neoceniteľný prameň informácií. Podľa typu nápisu sa otvára svedectvo o inej oblasti minulosti. *Tituli sacri*² ponúkajú pohľad do rímskych bratstiev a náboženských skupín, *diplomata*³ do vojenských a politických záležitostí, *miliaria*⁴, mílniky, dokumentujú rozsah ríše, *instrumenta domestica*⁵ predstavujú predmety každodennej potreby, honoračné a dedikačné nápisy pomáhajú pri identifikácii mužov z vyššej spoločnosti a dopĺňajú prosopografiu.

Tituli sepulcrales, náhrobné nápisy, sú jednými z najdôležitejších pre oblasť sociálnej histórie. Zároveň sú najrozšírenejšími zachovanými epigrafickými pamiatkami, tvoria približne dve tretiny všetkých latinských nápisov. Zatiaľ čo väčšinu súčasných epitafov tvorí iba jednoduchý text, zvyčajne len meno zosnulého a roky narodenia a úmrtia, antické náhrobky v mnohých prípadoch ponúkajú množstvo ďalších informácií. Okrem celého mena, ktoré je v Rímskej ríši zároveň kľúčom k sociálnemu postaveniu človeka, často i povolanie zosnulého, verejnú kariéru, informácie o ďalších členoch rodiny, ba dokonca príčinu smrti alebo iné udalosti zo života. Niektoré epitafy obsahujú kúsky osobnej filozofie alebo posolstvo, ktoré si zosnulý želal zachovať pre svojich potomkov.

Epitafy pokrývajú široké spektrum rímskej spoločnosti: od rímskych cisárov, vojenských veliteľov a najvýznamnejších aristokratov po posledných remeselníkov či otrokov. Tento typ prameňa je základným zdrojom informácií o nižšej spoločenskej triede obyvateľov Rímskej ríše, keďže na rozdiel od literárnych prameňov sa nezameriava takmer výhradne na životy a činy významných historických osobností.

Dôležitý je aj čitateľ. Nápisy boli zvyčajne venované akémukoľvek čitateľovi – neznámemu človeku, ktorý nepoznal okolnosti, rodinu a jej členov; práve preto sú informácie o zosnulom také detailné. Najlepšie to vidíme pri štúdiách onomastického zamerania, kde nápisy, hlavne náhrobné, honoračné a dedikačné, tvoria

¹ V celej práci sa budeme stretávať s nápismi, ich prepismi v jednotlivých vydaniach, prekladom a interpretáciou. Z tohto dôvodu uvádzame všeobecný prehľad najbežnejších použitých znakov v oblasti epigrafických pravidiel a Leydenského zátvorkového systému:

[...] Lacuna alebo medzera v originálnom texte nedoplnená editorom, počet znakov známy.

[- - -] Lacuna alebo medzera v originálnom texte nedoplnená editorom, počet znakov neznámy.

[abc] Doplnenie písmen, ktoré v originálnom texte z dôvodu poškodenia alebo odlomenia (lacuna) chýbajú.

a(bc) Skratka rozvedená editorom.

<ab> Znaký omylom vynechané autorom antického textu, doplnené alebo upravené editorom.

{ab} Písmená v texte, ktoré editor považuje za chybné alebo nadbytočné.

!/sic Upozornenie na netradičnú formu alebo chybu bez opravy.

² CIL vol. VI Inscriptiones urbis Romae Latinae, pars I Inscriptiones sacrae. Augustorum, magistratum, sacerdotum. Latercula et tituli militum.

³ CIL vol. XVI Diplomata militaria.

⁴ CIL vol. XVII Miliaria imperii Romani, pars II Miliaria provinciarum Narbonensis Galliarum Germaniarum, pars IV Illyricum et provinciae Europae Graecae, pars IV, fasc. I Miliaria provinciarum Raetiae et Norici.

⁵ CIL vol. XV Inscriptiones urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum. Viac k jednotlivým zväzkom CIL a práci s nimi pozri ROŠKOVÁ, Daniela. Corpus Inscriptionum Latinarum – minulosť, prítomnosť a budúcnosť zbierky latinských nápisov. In *Studia bibliographica Posoniensia*, 2017, s. 169-179.

základnú pramennú jednotku. Nájdeme na nich celé meno so všetkými podrobnosťami. U slobodných Rimanov je to meno otca, kmeňa (*tribus*), z ktorého pochádzal, prehľad úradníckej kariéry (*cursus honorum*), pri cisároch celá oficiálna titulácia, pri prepustencoch označenie *libertus/liberta*, pri otrokoch *servus/serva*.

Jednou z hlavných príčin, prečo sa zo všetkých nápisov zachovalo toľko náhrobných textov, je okrem ich samotného účelu najmä posvätný charakter hrobov, ktorý nedovoľoval znehodnotenie náhrobku. V antike bol veľmi vyvinutý kult mŕtvych, u Grékov a najmä u Rimanov sa veľmi dbalo na uctievanie zosnulých predkov. Do ríše mŕtvych, väčšinou neindividualizovaných Mánov (*Manes*, *Di Manes*), prichádzal zosnulý z tohto sveta hneď, ako ho pochovali, resp. zasypli zemou, aj keď len symbolicky.⁶

Miesto, kde bol zosnulý pochovaný, sa stávalo posvätným (*locus religiosus*) a jeho posvätnosť sa nesmela žiadnym spôsobom narušiť, a to ani krádežou či kopaním. Miesto bolo nescudziteľné, nie síce materiálne, ale v tom zmysle, že nesmelo byť narušené poslanie, na ktoré bolo miesto určené. Patrilo navždy duchom zosnulých – *Dis Manibus*. Mohli sa tam pochovať len ďalší príslušníci rovnakej rodiny alebo rodu, aj otroci a prepustenci, keďže patrili do rodiny (*familia*) a ich pán mal na starosti pohreb.⁷ To je aj dôvod, prečo nachádzame mnoho náhrobov, kde sú vypísané celé rodiny, pričom postupne sa na náhrobok pridali mená ďalších zosnulých členov. Otrokov a prepustencov niekedy vypisovali menovite, ale častejšia je jednotná fráza *libertis libertabusque posterisque eorum* – pre prepustencov a prepustenkyne a ich potomkov.⁸

Rimania svojich zosnulých buď spaľovali, alebo pochovávali do zeme. Oba spôsoby vedľa seba koexistovali bez toho, aby sa im prikladal odlišný náboženský význam.⁹ Od republikánskeho obdobia sa viac rozšírilo spopolňovanie – in-cinerácia. Na niektorých nápisoch sa táto forma explicitne spomína:

CIL VI 888 = ILS 181a = AE 1994, 239, Rím, Taliansko

Ti(berius) Caesar / Germanici Caesaris f(ilius) / hic crematus est

Tu je spopolnený Tiberius Caesar, syn Germanica Caesara.¹⁰

Napriek popularite spopolnenia niektoré významné rody (napr. corneliovský)¹¹ uprednostňovali klasické pochovávanie – inhumáciu¹². Popol zosnulých sa uk-

⁶ Dôležitosť tohto aktu v antickom svete vidíme napríklad u Antigony, ktorá aspoň troškou zeme zasypala telo zosnulého brata. SOFOKLES. *Antigona*, 20-21, 204-206, 216-220, 556.

⁷ HOPKINS, Keith. *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History*. Cambridge 1983, s. 206.

⁸ Fráza je taká bežná, že nápisov s týmto textom len z Ríma nájdeme viac ako štyristo; uvádzame len niekoľko príkladov: CIL VI 5169; CIL VI 5242; AE 1909, 65; AE 1908, 35; AE 1913, 77; CIL VI 5663; CIL VI 5661.

⁹ VIDMAN, Ladislav. *Psáno do kamene*. Praha 1985, s. 72.

¹⁰ Tiberius Caesar bol jedným z deviatich detí Germanica a Agrippiny Staršej, zomrel v dojčenskom veku.

¹¹ Najznámejší Corneliovci – Scipionovci – zanechali typické sarkofágy, na ktorých sú vo veršoch zvečnené činy najvýznamnejších Scipionovcov – *elogia Scipionum*.

¹² Inhumácia alebo všeobecne „tu leží“ je typicky vyjadrená frázou *hic situs/sita est*. CIL VI 11602 = ILS 8402; CIL VI 16363.

ladal do pohrebných urien. Urna, podobne ako mŕtve telo, sa potom uložila do zeme alebo hrobky, prípadne do výklenkov v stene veľkých hrobiek.¹³

Mnoho náhrobkov stálo na presne definovanej parcele, území oddelenom na krajoch nízkym plôtikom alebo aspoň ohraňčenom na rohoch štyrmi kamenými piliermi. Piliere ukazovali rozsah parcely, ktorá patrila k hrobu a ktorej veľkosť bola v mnohých prípadoch označená priamo na náhrobnom kameni ako súčasť náhrobného nápisu. Obvyklá formulka znela: *in fronte pedes, in agro pedes* (na čelnej strane, na bočnej strane), doplnená bola o počet stôp na každej strane. Fráza sa zväčša skracovala na IN FR P IN AG P. V prípade, že hlavný pomník nezaberal celú plochu pozemku, mohli sa vnútri ohraňčenej plochy nachádzať menšie pamätníky pre otrokov a prepustencov.¹⁴

Náhrobný nápis CIL VI 38585 = AE 1908, 35¹⁵ z pomníka v Ríme, ktorý dala urobiť Lusiana Iole¹⁶, uvádza všetky informácie o veľkosti oplateného náhrobného pozemku. Rozmery 74 a 92 stôp sú na hrobový areál nadmieru veľké¹⁷ a svedčia o množstve zosnulých, ktorých musel pojať, ako aj o bohatstve majiteľky.

CIL VI 38585 = AE 1908, 35, Rím, Taliansko

D(is) M(anibus) / Lusiana Iole monument(um) / sibi et suis s(ua) p(ecunia) f(ecit) et lib(ertis) libert(abusque) / suis posterisque eorum / maceria clusum cui in fr(onte) / ped(es) sunt LXXIII¹⁸ s(emissem) in agr(o) p(edes) XCII s(emissem) / huic m(onumento) et loco d(olus) m(alus) ab(esto) / iuris studiosus / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)

Duchom zosnulých. Lusiana Iole urobila za vlastné peniaze tento náhrobok pre seba a svojich blízkych, pre svojich prepustencov a prepustenkyne a ich potomkov. Náhrobok je ohraňčený plotom s dĺžkou na čelnej strane

¹³ VIDMAN, ref. 9, s. 72-73.

¹⁴ KEPPIE, Lawrence. Understanding Roman Inscriptions. London 1991, s. 98.

¹⁵ Za zmienku stojí fakt, že tento nápis nachádzame dvakrát v rámci zbierok nápisov – v L'Année épigraphique (AE) pod číslom AE 1908, 35 a v Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) pod číslom CIL VI 38585, pričom nápisy sú úplne identické až na invocáciu D(is) M(anibus), ktorá v AE vypadla.

¹⁶ Lusiana Iole musela byť veľmi majetnou ženou, keď si mohla dovoliť takýto veľký náhrobný areál. Dokazujú to aj jej vlastní prepustenci a prepustenkyne. Pravdepodobne bola nevydatá, keďže manžel sa nikde na nápise nespomína. Viac informácií sa o nej však z nápisu nedozvieme. Zaujímavé je ešte jej meno. Heikki Solin udáva meno Lusiana Iole ako jedno z mien podľa mytologických postáv (Iole), pričom ho datuje do obdobia druhého storočia po Kr. Lusianu Iole z nápisu identifikuje ako nejasnú z hľadiska statusu (nie je možné z nápisu zistiť, kto bola táto žena, či bola prepustenkyňa alebo narodená ako slobodná; SOLIN, 2003, s. 597). Podľa nášho názoru bola Lusiana Iole pravdepodobne potomkom prepustencov v prvej generácii. Termín liberta neudáva, ale rovnako nezmiňuje ani meno otca, ako by bolo pri slobodnej žene typické. Z nápisov sa však javí, že ženy častejšie vynechávali filiáciu ako označenie liberta.

¹⁷ Bežné rozmery boli do 20 stôp: napr. AE 1909, 65-10 na 7 stôp; AE 1908, 108-10 na 10 stôp; AE 1966, 41-12 na 13 stôp, CIL VI 8542 – 13 na 13 stôp, CIL VI 8962-10 na 9 stôp.

¹⁸ Rímske číslice sa na nápisoch používajú v rôznych, pre dnešného čitateľa netradičných podobách: IIII miesto IV, VIIII miesto IX a podobne.

74 stôp a na bočnej strane 92 stôp. Nech akýkoľvek zlý úmysel sa vyhýba tomuto náhrobku a miestu, podľa práva¹⁹ tento náhrobok nepatrí dedičom.

Na záver textu udáva Lusiana Iole aj ochrannú formulku, ktorá mala chrániť hrob pred zlom, kliatbou a čarovaním – „nech akýkoľvek zlý úmysel sa vyhýba tomuto náhrobku a miestu“. Formulka *dolus malus abesto* je na náhrobkoch veľmi bežná a zvyčajne sa skrakuje na jednoduché D M A.²⁰ Na úplný koniec textu použila Lusiana Iole ešte aj klasickú záverečnú skratku H M H N S pre frázičku *hoc monumentum heredem non sequitur*²¹ – „náhrobok nepatrí dedičom“, čo znamená, že náhrobok je nescudziteľný. Uvádzať na jednom náhrobnom nápise všetky záverečné formulky je zriedkavé, podobne ako vyjadrovať explicitne, kto náhrobok zaplatil (*sua pecunia*).²²

Rovnako netradičný je náhrobný nápis, ktorý neobsahuje žiadnu inú informáciu okrem nescudziteľnosti náhrobku, chýba dokonca aj meno zosnulého. Takýto text nájdeme v Ríme hneď dvakrát, a to aj vo forme *sequitur*, aj *sequitur*:

CIL VI 29897, Rím, Taliansko

Hoc monumentum / hered(em) n[o]n sequitur

CIL VI 29898, Rím, Taliansko

Hoc monumentum hered[em non] / sequitur

Konvencia označovať hroby nápisom vytesaným do kameňa sa vyvíjala postupne. V najstarších dobách Rimanovia nepísali náhrobné nápisy, ale hneď ako prvýkrát začali označovať hrob menom zosnulého, rozšíril sa tento zvyk; podporoval ho najmä rozvoj znalosti písma, ako aj túžba pozostalých zvečniť svojho zosnulého a vystaviť na verejnosti jeho zásluhy (a často aj svoje). V Ríme sa nápisy začali vo väčšom množstve objavovať v druhom a bežnými sa stávajú v prvom storočí pred Kr. Až od čias Augusta sa však stávajú také populárne, že to, čo sa zachovalo z republikánskeho obdobia, môžeme považovať len za malý zlomok celkového počtu latinských nápisov.²³

Ak sa začítame do tých najkratších textov, zistíme, že obsahujú len meno, prípadne povolanie a vek. Ide zväčša o osoby chudobnejšie a nižšie postavené, čo má zaiste najmä finančný dôvod, hoci ani to nie je pravidlom. K základným prvkom epitafov patrí invocácia, najčastejšie duchov zosnulých, epiteta týkajúce

¹⁹ Termín *iuris studiosus* označuje študentov rímskeho práva (DIGESTA 1.12.1, 48.19.9.4, 50.13.4). Ale vzťahuje sa aj na právneho znalca, ktorý koná v mene rímskych úradníkov.

²⁰ D M A je typické najmä pre kresťanské náhrobky. Viac k problematike kresťanských epigrafických pamiatok pozri: MARUCCHI, Orazio. *Christian Epigraphy*. Cambridge 1912.

²¹ Ladislav Vidman prepisuje NON SEQ ako non sequitur (VIDMAN, ref. 9, s. 81). *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (EDH) sa tiež prikláňa k forme sequitur, zatiaľ čo *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* (EDCS) dopĺňa skratku na sequetur. Z 306 nápisov z Ríma, ktoré obsahujú túto frázu, je väčšina skrakovaná; 34 nápisov obsahuje pojem vo forme sequetur a 17 vo forme sequitur. Rovnaký dvojtvar nachádzame pri formulke *vixit annis/annos*.

²² V Ríme nájdeme túto zmienku ešte na nápisoch CIL VI 4850 a CIL VI 20050.

²³ SALOMIES, Olli. *Names and identities: onomastics and prosopography*. In BODEL, John (ed.). *Epigraphic Evidence. Ancient History from Inscriptions*. London 2001, s. 79-80.

sa zosnulého, mená dedikátorov a ich vzťah k zosnulému. Ostatný text závisel od vkusu, postavenia a finančných možností zadávateľa. Rimania míňali veľa peňazí na vybudovanie náhrobkov pre svojich zosnulých. Do značnej miery bol dôvodom rešpekt k zosnulému, čiastočne túžba zvečniť jeho pamiatku a, samozrejme, ohúriť okolie. Celkovo je termín „zvečniť pamiatku zosnulého“ značne diskutabilný. Takmer každý rímsky náhrobok okrem zosnulého zmieňuje aj pozostalého, ktorý dal náhrobok zhotoviť.

Koncom republiky a začiatkom cisárstva si veľké rodiny stavali rozsiahle hrobky, ktoré mohli pojať všetkých členov rodiny aj s otrokmi a prepustencami. Pozostali stavali urny v hrobkách do špeciálnych výklenkov v stene – *loculi*, podobne ako sa umiestňujú holuby do holubníka, z čoho pochádza aj názov *columbarium*. Jednotlivé výklenky sa potom prekryli mramorovými doštičkami s menami. Najviac kolumbárií poznáme z prvého storočia po Kr. (napr. *Monumentum Liviae, Monumentum liberorum Drusi*).²⁴

Zákon dvanástich tabúl kodifikoval pochovávanie mŕtvych mimo hradieb mesta: „Mŕtveho človeka v meste nepochovávaj ani nespáľuj (*hominem mortuum in urbe ne sepe litato neve urito*).“²⁵ Preto poznáme typické pohrebiská za hradbami, najmä pozdĺž ciest, ktoré viedli z mestských hradieb. Takou je napríklad v Ríme *Via Appia*.²⁶ Obraz detailov na Appiovej ceste podáva pri opise cesty z Ríma do Brundisia v prvej knihe Satír Horatius.²⁷

Zvyk pochovávať mŕtvych pozdĺž ciest a vystavovať ich náhrobky na takto dobre viditeľných miestach súvisí s tým, že samotné texty náhrobných kameňov boli určené na čítanie okoloidúcim. Bolo samozrejmé, že každý, kto prechádzal okolo, sa zastavil a prečítal si text náhrobku. Mnohé texty epitafov priam vyzývajú k prečítaniu, dokonca sú písané v prvej osobe, akoby viedli rozhovor s čitateľom textu: „Zastav sa pútnik a prečítaj si...“ Táto forma – žiadosť o zastavenie sa a prečítanie, prípadne pomodlenie sa za zosnulého alebo žiadosť o neničenie miesta odpočinku – je na rímskych epitafoch veľmi bežná:

CIL VI 15346 = ILS 8403 = AE 2001, 11, Rím, Taliansko

Hospes quod deico paullum est, asta ac perlege...

Cudzinec, čo musím povedať, je krátke, zastaň a prečítaj toto...

CIL VI 10096 = ILS 5213 = CLE 55, Rím, Taliansko

Heus oculo errante quei aspicias leti domus,

morare gressum et titulum nostrum perlege...

Ty tam, kto blúdiacim pohľadom pozeráš na dom smrti,
spomaľ svoj krok a pozorne čítaj tu napísané slová...

²⁴ VIDMAN, ref. 9, s. 73; GORDON, Arthur E. *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*. Berkeley; Los Angeles & London 1983, s. 45.

²⁵ *Duodecim tabularum leges* X 1, CICERO. *De legibus* II 23, 58.

²⁶ Viac k ceste *Via Appia* pozri DELLA PORTELLA, Ivana et al. *The Appian Way: From its foundation to the Middle Ages*. Los Angeles 2004.

²⁷ HORATIUS. *Satirae* I 5.

CIL I 1837 = CIL IX 4933, Trebula Mutuesca (dnešné Monteleone Sabino),
Taliansko

... *Hospes resiste pariter scriptum perlige...*

... Cudzinec, zastaň a prečítaj si, čo je tu napísané...

Nebolo zriedkavosťou pobádať čitateľa, aby si užíval života; odporúčať mu to, čo zosnulý rád robil:

CIL X 5371 = CLE 118, Intermna Lirenas (dnešné Santi Cosma e Damiano),
Taliansko

... *hospes resiste et nisi molestust²⁸ perlege, noli stomachare, suadeo caldum bibas, moriundum est, vale.*

... cudzinec, zastaň, a ak ťa to neobťažuje, čítaj. Nehnevaj sa. Radím ti piť teplé nápoje. Musíme zomrieť. Maj sa dobre.

Najzaujímavejšia je asi žiadosť, aby okoloidúci na náhrobok nemočili:

CIL VI 3413, Rím, Taliansko

... *ne quis hic urinam faciat...*

Priam vzorový príklad rozsiahleho náhrobného nápisu, ktorý sa prihovára okolo-
idúcemu, je text náhrobku Gaia Atilia Euhoda. Euhodus bol obchodníkom s per-
lami, ktorý predával na Svätej ceste (*Via Sacra*).²⁹ Hovorí o sebe ako o dobrom,
milosrdnom človeku. Na náhrobku sa prihovára náhodnému človeku, ktorý si
text všimne, dvoma pojmi: *hospes* – cudzinec a *viator* – pútnik. Žiada pocestné-
ho, aby sa zastavil a pozrel si miesto jeho odpočinku. Zároveň prosí, aby náhro-
bok čitateľ nepoškodil. V závere sa dozvedáme o nescudziteľnosti hrobu. Nikto
okrem jeho vlastných prepustencov, ktorí to majú v jeho testamente vyslovene
dovolené, nesmie byť uložený do tohto hrobu:

CIL VI 9545 = CIL I 1212 = CLE 74 = ILS 7602 = ILLRP 797 = AE 2007, 126,
Rím, Taliansko

*Hospes resiste et hoc ad grumum ad laevam aspice ubi / continentur ossa hominis
boni misericordis amantis / pauperis rogo te viator monumento hic nil male feceris /
C(aius) Ateilius Serrani l(ibertus) Euhodus margaritarius de sacra / via in hoc
monumento conditus est viator vale / ex testamento in hoc monumento neminem
inferri neque / condi licet nisei ! eos lib(ertos) quibus hoc testamento dedi tribuique*

²⁸ Molestust = molestum est.

²⁹ Via Sacra bola najstaršia a najznámejšia cesta v Ríme. Bola to hlavná ulica, ktorá viedla od vr-
cholu Capitolu okolo najvýznamnejších náboženských miest na Fore až ku Colosseu. Bola to
tradičná cesta, kadiaľ viedol sprievod počas triumfov. PLATNER, Samuel Ball. A Topographical
Dictionary of Ancient Rome, rev. Thomas Ashby. London 1929, s. 456-459, HORATIUS. Satirae
I 9.1; PLINIUS. Naturalis historiae XIX 23; ďalšie nápisy, ktoré ju spomínajú: CIL VI 9239, CIL VI
9418, CIL VI 9549.

Cudzinec, postoj a hľad' vľavo na tento mohylový kopec, kde spočívajú kosti dobrého, milosrdného človeka, ktorý bol priateľom chudobných. Prosím ťa, pútnik, aby si tento pomník nepoškodil.³⁰ Gaius Atilius Euhodus, prepustenec Serranov, obchodník s perlami zo Svätej cesty, je pochovaný v tomto hrobe. Pútnik, maj sa dobre. Na základe môjho testamentu nesmie byť do tohto hrobu uložený ani pochovaný nikto okrem prepustencov, ktorým som to v mojom testamente láskavo dovolil.³¹

Kamenné nápisné texty už od antiky najčastejšie označujeme pojmom *tituli*.³² Bolo však skôr výnimkou, aby dedikátor aj na náhrobku spomínal, že nápis (*titulus*) venuje zosnulému. Bežné je vynechanie substantíva a použitie slovesa *dedit, dedicavit, fecit*, prípadne úplné vynechanie venovacej formulky. Nápis CIL VI 35203, ktorý pre syna urobili jeho rodičia, je spomenutím termínu *titulus* skôr výnimočný. Za pozornosť stojí aj presné určenie dĺžky života. Podobné údaje s rokmi, mesiacmi, dňami a niekedy aj hodinami nachádzame najčastejšie na náhrobkoch detí. Je pravdepodobné, že presný dátum narodenia aj s hodinami slúžil pre rôzne ochranné magické a čarodejné formulky.

CIL VI 35203, Rím, Taliansko

D(is) M(anibus) / C(aio) Fabio Ingenuo / fecerunt titulu(m) / C(aius) Fabius Apollonius / [pater] et Vettiena / [Euph]rosyne ma/ter filio bene / vix(it) ann(os) XXIII / m(enses) XI d(ies) IX.

Duchom zosnulých. Náhrobok pre syna Gaia Fabia Ingenua urobili otec Gaius Fabius Apollonius a matka Vettiena Euphrosyne. Dobré žil 23 rokov, 11 mesiacov a 9 dní.

CIL VI 37314, Rím, Taliansko

D(is) M(anibus) / Terentius / Marcus et / Terentia / Euphrosyne / posuerunt filio / suo q(ui) v(ixit) m(enses) VIII / d(ies) XV h(orae) X.

Duchom zosnulých. Terentius Marcus a Terentia Euphrosyne položili (náhrobok) pre svojho syna, ktorý žil 8 mesiacov, 15 dní a 10 hodín.

Na náhrobných nápisoch vidíme, že Rimania si pri nich veľmi potrpeli na presné meno so všetkým, čo k nemu patrilo. V prípade slobodných rímskych občanov –

³⁰ Doslovný preklad znie „nespôsob tomuto pomníku nič zlé“.

³¹ Nesmie byť položený ani uložený..., povolil a dovolil... Autor v texte použil umelecký štýl, konkrétne štylistickú figúru hendiadys, obľúbenú najmä v latinskej poézii. Na mnohých nápisoch sa stretávame s poetickými textami, niekedy priamo citátmi antických básnikov. F. Buecheler tieto básnické epitafy vydal v dvojzväzkovej zbierke *Carmina Latina epigraphica* (1895 – 1897).

³² Okrem pojmu *titulus* existoval i termín *inscriptio*, ktorý však neznamenal len nápis, ako ho chápeme dnes, ale predovšetkým označenie niečoho (napr. aj vypaľovanie znamenia otrokom) či nadpisovanie (knihy či iného textu) a nakoniec aj označenie autora či jeho diela na soche a pod. Termín sa stáva bežnejším až počiatkom novoveku. Okrem týchto dvoch pojmov existujú výrazy *epitaphium*, *scriptum*, *caelatum*, *inscriptum*. KEPARTOVÁ, Jana. *Habent sua fata tituli* I. Auriga. Zprávy Jednoty klasických filológů 50, 2008, s. 37-54. K pojmu *inscriptio* pozri viac v MEYER, Ernst. *Einführung in die lateinische Epigraphik*. Darmstadt 1991, s. 11.

mužov sú to všetky tri mená (*tria nomina* – *praenomen*, *nomen gentile* a *cognomen*, niekedy aj dodatkové meno: *agnomen*) spolu s menom otca (niekedy aj starého otca a ďalších predkov, čo je typické pre cisárov) a kmeňom (*tribus*)³³, z ktorého pochádzali. Pri vyššej spoločenskej triede nájdeme aj prehľad úradníckej kariéry (*cursus honorum*), pri cisároch celú titulatúru.³⁴

Otroci majú na nápisoch len jedno meno, svoje pôvodné, a k tomu označenie *servus/serva* i meno pána v genitíve. U prepustencov sa k ich pôvodnému menu, ktoré sa mohlo polatinčiť, pridalo osobné a rodové meno pána. Na nápisoch sa okrem mena uvádza aj fakt, že boli prepustení – pojmami *libertus/liberta* a menom pána v genitíve. Cisárski prepustenci, provinciáli a cudzinci, ktorí dostali občianstvo od cisára, dostali *praenomen* a *nomen* panujúceho cisára.³⁵ Slobodní nerímskeho pôvodu, ktorým bolo pridelené volebné právo, dostali meno patróna alebo cisára.

Ako výborný príklad pre štúdium latinskej onomastiky môžeme použiť Gaia Plinia Secunda Mladšieho. Pochádzal z vyššej spoločnosti a bol dokonca adoptovaný, čo sa tiež odrazilo na jeho mene. Veľkou pomôckou sú nápisy týkajúce sa tohto bohatého, spoločensky a politicky činného aristokrata. Dedikačné a honorárne nápisy (CIL V 5262 = ILS 2927; AE 1972, 212; CIL V 5263) sa zachovali

³³ Kmeňov bolo 35 a podobne ako *praenomen* sa na nápisoch písali skratkou, tvorenou tromi písmenami: AEM Aemilia, ANI Aniensis, ARN Arnensis, CAM Camilia, CLA Claudia, CLU Clustumina, COL Collina, COR Cornelia, ESQ Esquilina, FAB Fabia, FAL Falerna, GAL Galeria, HOR Horatia, LEM Lemonia, MAEC Maecia, MEN Menenia, OVF Oufentina, PAL Palatina, PAP Papiria, POL Pollia, POM Pomptina, PVB Publilia, PVP Pupinia, QVIR Quirina, ROM Romilia, SAB Sabatina, SCAP Scaptia, SER Sergia, STE Stellatina, SVC Suburana, TER Teretina, TRO Tromentina, VEL Velina, VOL Voltina, VOT Voturia. Hoci funkcia teritoriálnych tribuí, do ktorých bol každý občan zapísaný z dôvodu volieb, so vznikom cisárstva stráca svoj význam, obyvatelia nových miest pokračovali v zapisovaní sa do tribuí. Išlo najmä o tie, ktoré boli späté s vládnu- cim cisárom, čím na nápisoch ukazovali svoju spätosť so samotným Rímom. Koncom druhého storočia po Kr. sa *tribus* začína z nápisov vypúšťať. Úplne zbytočné sa stalo označovanie tribuí po roku 212, keď sa všetci obyvatelia Rímskej ríše stali občanmi a *tribus* sa už ďalej nepridružuje. Táto informácia pomáha pri datovaní inak nedatovateľných nápisov. Viac k problematike tribuí pozri ROSS TAYLOR, Lily. The Voting Districts of the Roman Republic: The Thirty-five Urban and Rural Tribes. Rome 1960.

³⁴ Typický príklad aj s vymenovaním všetkých predkov tvorí nápis venovaný cisárovi Nerónovi a jeho matke Agrippine Mladšej (Iulia Augusta Agrippina, Germanici Caesaris filia, divi Claudii uxor). Na nápis zaráveň vidíme rozdiel medzi oficiálnou titulatúrou muža a ženy z cisárskeho domu:

CIL VI 40307 = AE 1997, 246 = AE 2007, 9 Imp(eratori) Caisari divi f(ilio) / Augusto / pontifici maximo co(n)s(uli) XI / tribunicia potestat(e) XI // Neroni Claudio divi / Claudii f(ilio) / Germanici Caesaris n(epoti) / Ti(beri) Caisaris Aug(usti) pron(epoti) / divi Augusti abn(epoti) / Caisari Aug(usto) Germanico pont(ifici) / max(imo) trib(unicia) potest(ate) II imp(eratori) co(n)s(uli) // Ti(berio) Claudio Drusi f(ilio) / Caisari Augusto / Germanico pontifici / maximo tribu- nicia pot(estate) / imp(eratori) co(n)s(uli) II // Iuliae Au[gustae] / Agri[ppinae] / Germanic[i] Caesaris f(iliae)] / divi Cla[udi uxori] // Aenatores tubicines liticines cornicines Romani / {Ro- mani}

³⁵ Problematiku udeľovania občianskych práv obyvateľom provincií a dôsledok pre mená – rodo- vé mená cisárov, ktorí občianske práva udelili – najlepšie popísal A. Mócsy. Hoci svoj výskum zameral konkrétne na provinciu Panónia, jeho práca má význam aj pre ostatné časti Rímskej ríše. MÓCSY, András. Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrieg. Budapest 1959; MÓCSY, András. Pannonia and Upper Moesia. London; Boston 1974.

v jeho rodnom meste Comum (dnešné Como v Taliansku), ktorého bol patrónom a finančným podporovateľom, ďalej v meste Vercellae (dnešné Vercelli) neďaleko Coma (CIL V 5667). Jeden nápis z Umbrie – z mestečka Hispellum (dnešné Spello) – sa zachoval len zlomkovito (CIL XI 5272). Z nápisov sa dozvedáme všetky podrobnosti o jeho mene a kariére. Tieto informácie spolu s doplnkami z jeho listov nám podávajú úplný obraz:

Pliniovo pôvodné *nomen* bolo Caecilius, jeho otcom bol Lucius Caecilius z *tribus* Oufentina. Gaius Plinius Secundus bol bratom jeho matky, ktorá sa s najväčšou pravdepodobnosťou volala Plinia. Strýko Plinius poloosireného synovca adoptoval³⁶ a mladík prijal jeho meno. Stal sa tak známy ako Gaius Plinius Secundus – celým menom Gaius Plinius Luci filius Oufentina Caecilius Secundus: Gaius, syn Lucia Caecilia z kmeňa Oufentina a adoptívny syn Plinia Secunda. Gaius (*praenomen*) Plinius (*nomen* podľa adoptívneho otca), syn Lucia z *tribus* Oufentina, Caecilius (*nomen* vlastného otca) Secundus (*cognomen* adoptívneho otca). Už v staroveku boli obaja príbuzní známi, a tak sa začali na rozlíšenie používať prídomky Plinius Starší – *Maior* a Plinius Mladší – *Minor*.³⁷

Na príklade dedikačného nápisu Plinia Mladšieho v meste Como si môžeme ukázať aj typický *cursus honorum*. Nápis sa týka Pliniovej štedrości voči mestu: dal vystavať kúpele a poskytol ďalšie finančné prostriedky na rozvoj mesta. Plinius na nápise vystupuje v nominatíve, po mene nasleduje priebeh jeho kariéry, na konci sú všetky podrobnosti o jeho dare. Zameriame sa len na popis Pliniovej kariéry.

CIL V 5262, Comum (dnešné Como), Taliansko

C(aius) Plinius L(uci) f(ilius) Ouf(entina) Caecilius [Secundus co(n)s(ul)] / augur legat(us) pro pr(aetore) provinciae Pon[ti et Bithyniae] / consulari potesta[t(e)] in eam provinciam e[x s(enatus) c(onsulto) missus ab] / Imp(eratore) Caesar(e) Nerva Traiano Aug(usto) German[ico] Dacico p(atre) p(atriciae)] / curator alvei Ti[b]jeris et riparum e[st] cloacar(um) urb(is)] / praef(ectus) aerari Satu[r]ni praef(ectus) aerari mil[it(aris)] pr(aetor) trib(unus) pl(ebis)] / quaestor Imp(eratoris) sevir equitum [Romanorum] / trib(unus) milit(um) leg(ionis) [III] Gallica[e] Xvir stli]/tib(us) iudicand(is)...

Gaius Plinius Caecilius [Secundus], syn Lucia z kmeňa Oufentina, konzul, augur³⁸, legát, proprétor provincie Pontos [a Bithynia] s konzulskou právomocou, do tejto provincie poslaný z rozhodnutia senátu Imperátorom Caesarom Nervom Traianom Augustom Germanikom [Dacikom, otcom vlasti], správca koryta a brehov Tiberu a mestskej kanalizácie, prefekt Sa-

³⁶ PLINIUS. Epistulae V 8, VI 16, VI 19.

³⁷ Blížšie k problematike zámeny a odlíšenia oboch Pliniův pozri štúdiu STOUT, Selatie Edgar. The Coalescence of the Two Plinys. In Transactions and Proceedings of the American Philological Association 86, 1955, s. 250-255.

³⁸ Doživotný kňazský post, v tomto období cisárstva už len čestný úrad. Plinius bol naň veľmi hrdý, dokonca oň sám cisára žiadal v roku 103, lebo ho zastával aj jeho veľký vzor Cicero (PLINIUS. Epistulae X 18.3; IV 8.3).

turnovej pokladnice³⁹, prefekt vojenskej pokladnice⁴⁰, tribún ľudu⁴¹, kvestor cisára⁴², *sevir equitum Romanorum* – člen rady šiestich mužov majúcich na starosti rímskych jazdcov, vojenský tribún tretej Galskej légie, *decemvir stlitibus iudicandis* – člen rady desiatich mužov majúcich na starosti právne otázky⁴³...

Pri nápisoach u žien sa stretávame s inou onomastickou situáciou. Vidíme tu absenciu individuálnych osobných mien (*praenomen*) a použitie jednotného mena *nomen gentile* pre všetky dcéry. V rodine s viacerými dcérami nastal problém pri bližšej identifikácii, a tak prídomky *Maior*, *Minor*, zdrobneniny alebo rôzne *cognomina* nahrádzali absenciu individuálnych *praenomen*.⁴⁴ Dobre viditeľné pomenovanie žien je napr. na nápise Caecilie Metelly. Epitaf sa nachádza na *Via Appia* v Ríme, na výrazne veľkej hrobke tvaru vysokej veže. Napriek proporciám stavby a postaveniu zosnulej je text dosť krátky.

CIL VI 31584, Rím, Taliansko

Caeciliae Q(uinti) Cretici F(iliae) Metellae Crassi.

Caecilii Metelle, dcére Quinta Cretica, manželke Crassa.

Caecilia Metella, dcéra Quinta Caecilia Metellu Cretica⁴⁵, dostala meno rodiny Caeciliovcov a *cognomen* otca⁴⁶, na nápise sa vynechalo *Quinti filia*. Po vydaji si nechala svoje pôvodné meno a k nemu si pridala meno manžela v genitíve, aby vyjadrila, že patrí do jeho rodiny: začala sa volať *Caecilia Metella Crassi*.⁴⁷ Takéto detailné informácie nájdeme len na nápisoach, nevyskytujú sa v literárnych textoch.

Nápis, ktorý urobila Salvidiena Hilara svojej pätnásťročnej dcére, je zaujímavý celým svojím textom. Je to krásny príklad poetického epitafu. Matka, ktorá na nápise sama seba označuje termínom *mamma* (mama, mamka, mamička), vyjadruje

³⁹ *Aerarium Saturni* (Saturnova pokladnica) = štátna pokladnica, niesla názov podľa umiestnenia v Saturnovom chráme na Forum Romanum. PLINIUS. *Epistulae* X 3a.

⁴⁰ Pokladnica založená cisárom Augustom, plnila sa viacerými dávkami a daňami a platili sa z nej dôchodky vojenským veteránom.

⁴¹ PLINIUS. *Epistulae* I 23.

⁴² Úrad zastával spolu s *Calestriom Titonom*. Plnením tejto funkcie sa automaticky stával členom senátu (PLINIUS. *Epistulae* VII 16.2; II 9.11).

⁴³ *Sevir equitum Romanorum* a *decemvir stlitibus iudicandis* boli menej významné, nižšie úradnícke funkcie, ktorými zväčša mladí Rimania začínali svoju verejnú kariéru.

⁴⁴ Bližšie pozri KAJAVA, Míka. *Roman Female Praenomina*. *Studies in the Nomenclature of Roman Women*. Rome 1994.

⁴⁵ Rodina Caeciliovcov má bohatú históriu, ktorá sa počíta už od roku 284 pred Kr. V rodine bolo veľmi časté *praenomen* Quintus, a tak sa s menom Quintus Caecilius Metellus stretávame v dejinách mnohokrát. Na odlíšenie osôb slúži len *agnomen*, ktoré mali odlišné: *Macedonicus*, *Baleaericus*, *Numidicus*, *Creticus*, *Celer*, *Nepos*.

⁴⁶ Ženské *cognomen* sa vytvorilo najčastejšie ako *deminutívum* z *cognomen* otca, napr. Augustova tretia manželka Livia Drusilla bola dcérou Marca Livia Drusa. Pomocou odvodenia koncovkami -ina, -illa, -ulla, -osa, -itta sa mohli jednoducho vytvoriť ženské verzie mena z *cognomen* otca (CIL VI 886 *Vipsania Agrippina*, CIL II 3645 *Terentia Terentulla*, CIL X 8071 *Fullonia Politta*).

⁴⁷ Jej manžel Marcus Licinius Crassus (*Minor*) bol legátom Iulia Caesara a synom Caesarovho partnera v triumviráte Crassa (rovnakého mena).

svoj žiaľ nad smrťou dcéry veľmi sugestívne. Salvidiena Hilara (pôvodným menom Hilara), bola prepustenkyňou Quinta Salvidiena Rufa.⁴⁸ Jej dcéra má už rímske meno Salvidiena Faustilla, takže jej matka musela byť z otroctva prepustená ešte pred dcériným narodením. Dcéra už mala všetky občianske práva.

CIL VI 25808 = CLE 1570, Rím, Taliansko

V(iva) Salvidiena Q(uinti) l(iberta) Hilara / Salvidienae Faustillae / deliciae suae / eruditae omnibus artibus / reliquisti mammam tuam / gementem plangentem plorantem / vix(it) an(nis) XV / mensib(us) III dieb(us) XI hor(is) VII / virginem eripuit fatus malus / destituit vitilla⁴⁹ mea / miseram mammam tuam

Salvidiena Hilara, prepustenkyňa Quinta, ešte za života (venuje nápis) Salvidiene Faustille, svojmu potešeniu, vzdelanej vo všetkých umeniach. Nechala si svoju mamu zdrvenú žiaľom, trúchliacu, plačúcu. Žila 15 rokov, 3 mesiace, 11 dní, 7 hodín. Zlý osud vyrval dievča. Ty, môj život, opustila si svoju úbohú mamu.⁵⁰

Dôležitú rolu pri epigrafických pamiatkach zohráva fakt, že práve na nich sa chcel človek ukázať v tom najlepšom svetle. Pri mužoch sa kladie dôraz na verejný život, kariérne posty, funkcie zastávané v štátnej správe, pri nižšej triede na zamestnanie a úspechy v ňom. Na druhej strane ženy sa takmer výlučne spomínajú v súvislosti s rodinou, domácnosťou a starostlivosťou o rodinu a deti. Z tohto dôvodu sa ženské cnosti týkajú súkromného života a domácej sféry (rodenie a starostlivosť o deti, starostlivosť o domácnosť a oddanosť manželovi i rodine).⁵¹

Otroci a otrokyne zväčša hrdopísali, že patrili k cisárskej domácnosti – *Augusti servus/serva*, ako aj to, ak sa v nej narodili (*verna*). S hrdosťou na nápisoch

⁴⁸ Quintus Salvidienus Rufus bol rímskym vojenským veliteľom a spolu s Marcom Agrippom blízkym poradcom Octaviana v počiatočnej jeho politickej kariéry. Nebol aristokratického pôvodu, a hoci nebol senátorom, stal sa designovaným konzulom na rok 39 pred. Kr. Octaviana však zradil a podľa Livia bol buď popravený, alebo spáchal samovraždu. LIVIUS. Periochae 123, 127; APPAIANUS Historia Romana 4.85, 5.20, 24, 27, 35, 66; CASSIUS DIO. Historia Romana III 13, 18, 33; VELLEIUS PATERCULUS. Historia Romana II 59-76; SUETONIUS Divus Augustus 66.

⁴⁹ Podľa Forcelliniho slovníka, ktorý ako jediný príklad uvádza práve tento nápis, je vitilla deminutívum od vita – život (demin a vita, exigua vita). Preklad vitilla mea doslovne znie zvláštne – môj malý život, môj živôtik; prenesene by sme mohli povedať: malý miláčik. V každom prípade je zrejmé, že ide o silné vyjadrenie citu.

⁵⁰ Tento nápis uvádza aj Jane Stevensonová v práci Women Latin poets (STEVENSON, Jane. Women Latin poets: language, gender, and authority, from antiquity to the eighteenth century. New York 2005, s. 54), kde pojem „vitilla“ neprekladá, ale považuje ho za ženské meno. Z tejto nesprávnej interpretácie jej potom vyšlo aj nesprávne rozvedenie skratky „v“, štandardne značiacej „viva“ – živá, ešte za života, na „V“ – ako skratka pre meno Vitilla. Nesprávne rozvedenú skratku po upozornení Dr. Fairwethera nakoniec uvádza ako „viva“. Jej opodstatnenosť vysvetľuje práve nižšie uvedeným pojmom vitilla, ktorý podľa nej značí meno. S týmto prekladom sa nestotožňujeme. V tomto kontexte o meno ísť nemôže, mená osôb na nápisoch sú jasné: matka bola Salvidiena Hilara, prepustenkyňa Quinta, dcéra bola Salvidiena Faustilla.

⁵¹ Viac k rímskej rodine, manželstvu, rodinným epitafom, vzťahom a emóciám vyjadrovaným na nápisoch pozri ROŠKOVÁ, Daniela. Manželstvo v Rímskej ríši z pohľadu antických autorov. In Historické štúdie (Acta historica Posoniensia) 16, 2011, s. 7-18, ROŠKOVÁ-MURÁNYIOVÁ, Daniela. Laudatio feminae. Rímski muži o svojich manželkách. In Sambucus 2, 2007, s. 55-69.

poukazovali aj na prácu na cisárskom dvore. Vďaka tejto snahe o zviditeľnenie svojej práce a úspechov sa zachovalo množstvo nápisov zaznamenávajúcich desiatky povolaní a špecializácií nižšej, pracujúcej spoločenskej triedy v Ríme. Mnohé z nich sú často jediným alebo jedným z veľmi mála zdrojov názvov povolaní.⁵² Vďaka jednému nápisu sa dozvedáme meno pestúanky, ktorú mala Iulia Livilla, najmladšia dcéra Agrippiny Staršej a Germanica.

CIL VI 4352, Rím, Taliansko

Prima Augusti et Augustae l(iberta) nutrix Iuliae Germanici filiae

Prima, prepustenkyňa Augusta a Augusty, pestúanka⁵³ Iulie, dcéry Germanica

Z formy mena prepustenkyne Primy zistíme mnohé zaujímavé fakty. Pôvodne otrokyňa Prima sa dostala na slobodu vďaka cisárovnej Livii, Augustovej manželke. Augustus, ktorý tu na nápisu figuruje, však nie je Octavianus Augustus, ale Tiberius. Ako pomôcka pri vyjasnení vzťahov a zároveň datovaní pomáha fakt, že Livia prídomok Augusta dostala až po Augustovej smrti roku 14 po Kr. Pre presnejšie datovanie je dôležitejšie, že Prima bola pestúnkou/dojkou Iulie Livilly, známej aj pod menom *Iulia Germanici Caesaris filia* alebo *Livilla Germanici Caesaris filia*, Germanicovej dcéry, ktorá sa narodila začiatkom roka 18 po Kr. Po otcovej smrti (10. októbra roku 19) žila Iulia Livilla v domácnosti Livie, svojej praprababičky.⁵⁴ To vysvetľuje aj fakt, že pestúanka bola z domu Tiberia a Livie.⁵⁵

Vďaka zmienke o historicky známych osobnostiach máme možnosť tento nápis ľahko zasadiť do časového horizontu. Jedným z veľkých problémov epigrafických pamiatok ako prameňov je totiž fakt, že väčšinou neboli datované.⁵⁶ Datovanie – v prípade, že je na nápisu uvedené – býva najčastejšie na konci a rok sa označuje klasicky, menami konzulov. V prípade, že datovanie chýba, ostáva určiť časové ohraničenie, niekedy s presnosťou na niekoľko rokov, inokedy aspoň odvodiť *terminus post quem* pomocou vodidiel, ktoré na nápisu nájdeme. Najčastejšie je to známa osobnosť alebo meno cisára zachované v *praenomen* a *nomen* jeho prepustenca či vojenská jednotka, resp. iný známy údaj.

Bližšie časové a osobnostné údaje o zosnulých z nápisu CIL VI 8943 sa opäť dozvedáme len vďaka ich menám. Náhrobný nápis dali vyhotoviť Tiberius

⁵² Viac k špecializovaným povolaniam pozri napr. ROŠKOVÁ, Daniela. Lekári a lekárnice antického Ríma. In *Historia Medicinae Slovaca* 1, 2017, s. 107-119.

⁵³ Povolanie *nutrix* označovalo pestúнку alebo dojkú. Pre dojkú existoval aj konkrétnejší výraz *nutrix lactaria* (CIL VI 27262 = ILS 8536).

⁵⁴ GROAG, Edmond – STEIN, Arthur – PETERSON, Leiva (eds.). *Prosopographia Imperii Romani saeculi I, II et III*. Berlin 1933, I 674.

⁵⁵ So životom Iulie Livilly súvisia aj ďalšie nápisy: ako *Iulia Germanici Caesaris filia* CIL VI 3998; CIL VI 10563; ako *Livilla Germanici Caesaris filia* CIL VI 891. O jej neviazanom živote, vzťahu s bratom Caligulom a sestrami (Agrippina Mladšia a Drusilla), vyhnanstve, ako aj ďalších osudoch končiacich jej popravou v roku 41 informuje Suetonius. Suet. Cal. 7, Cal. 15, Cal. 24.

⁵⁶ Datovať nápis je možné dvoma spôsobmi. Z hľadiska obsahu nápisu, čo je metóda používaná v tejto práci, alebo z hľadiska formy. Pri druhom spôsobe sa berie do úvahy písmo, technika vyrývania, spôsob vyhotovenia kameňa, ale aj historické pozadie, napr. časové ohraničenie využívania kameňolomu, z ktorého kameň náhrobku pochádzal atď.

Claudius Primus a Tiberius Claudius Aster pre svojich rodičov Valériu Hilariu a Tiberia Claudia Fructa. Na nápise vidíme krásny príklad pomenovávaní synov. Obaja synovia majú *praenomen* a *nomen gentile* Tiberius Claudius po otcovi, ktorý bol pravdepodobne prepustencom cisára Claudia (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus). Prvý syn dostal *cognomen* Primus, pri druhom bol výber mena voľnejší. Matka bola podľa mena pravdepodobne prepustenkyňa Valerie Messaliny, prípadne jej rodiny, alebo dcérou prepustenca. V texte je vyzdvihnutá ako dojka cisárovej dcéry Octavie.⁵⁷

CIL VI 8943, Rím, Taliansko

Valeria Hilaria / nutrix / Octaviae Caesaris Augusti / hic requiescit cum / Ti(berio) Claudio Fructo viro / suo carissimo / Ti(berius) Claudius Primus et Ti(berius) Claudius Aster / bene merentibus fecerunt

Tu odpočíva Valeria Hilaria, pestúnka Octavie, dcéry Caesara Augusta, spolu so svojím najdrahším manželom Tiberiom Claudiom Fructom. Tiberius Claudius Primus a Tiberius Claudius Aster urobili (tento pomník pre nich) dobro si zasluhujúcich.

Nápisy slúžia aj ako dôležitý prameň k štúdiu antickej vzdelanosti. Epitafy oslovujúce náhodných okoloidúcich, nápisy naškriabané na stenách pompejských domov a v izbách nevestincov, ako aj vyryté mená majiteľov predmetov každodennej potreby dokazujú všeobecnú rozšírenosť gramotnosti v antike. Zároveň sú epigrafické pamiatky jediným druhom textu⁵⁸, ktorý nám bežný antický človek zachoval priamo v tej podobe, ako ho napísal alebo dal napísať. Skutočný pôvodca textu je však inou otázkou. Akokoľvek vieme o antickej originalite nápisu, nemôžeme si byť istí, kto bol autorom. V najstarších dobách, keď text náhrobku tvorilo meno zosnulého na drevenej tabuľke, mohol si ho pozostalý vyryť aj sám. Je samozrejmé, že text kamenných epitafov vyrývali kamenári. Obsah nápisov je však už otázny. Či matka plačúca nad smrťou manžela alebo dieťaťa v nádhernej veršoch bola skutočne sama autorkou tohto textu, či si ho vybrala z nejakej predlohy, resp. jej ho niekto napísal a ona ho len dala vyryť na náhrobok, to nemôžeme nikdy vedieť naisto.

Je skutočne zriedkavé, aby sa na epitafe nachádzala explicitná informácia o tom, kto náhrobný nápis fyzicky napísal. Nápis z Macedónska je v tomto prípade výnimkou.

AE 1984, 790, Lojane, Macedónsko

⁵⁷ Octavia bola dcérou cisára Claudia a Valerie Messaliny. Plným menom sa volala Claudia Octavia. Meno Claudia mala z otcovho *nomen gentile*, meno Octavia dostala po svojej praprastarej matke Octavii, sestre cisára Augusta. Po smrti (poprave) jej matky si Claudius zobral za ženu Agrippinu Mladšiu, ktorá už mala syna – v tom čase ešte menom Lucius Domitius Ahenobarbus (neskorší cisár Nero). Claudia Octavia sa za neho v roku 53 vydala. Nero sa s ňou rozviedol (obvinil ju z neplodnosti), aby si mohol zobrať svoju vtedy už tehotnú milenkú Poppaeu Sabinu. GROAG, Edmond – STEIN, Arthur – PETERSON, Leiva (eds.), ref. 53, C 1110.

⁵⁸ Na tomto mieste môžeme spomenúť aj nápisy na iných materiáloch, na ktorých sa zachovali pôvodné texty (papyrasy, mince, pergamen atď.).

D(is) M(anibus) // Flavia Severa / vix(it) an(nos) XXXV / M(arcus) Ulp(ianus) Bassus mil(es) leg(ionis) / III Fl(aviae) Ant(oniae) strat(or) leg(ati) / co(n)iugi [pi]en/tissim(a)e po/suit / manu mea / scripsi(!)

Duchom zosnulých, Flavia Severa, žila 35 rokov, Marcus Ulpianus Bassus, vojak 4. flaviovsko-antoniovskej légie⁵⁹, správca legátovskej stajne⁶⁰. Urobil pre svoju najoddanejšiu⁶¹ manželku. Napísal som vlastnou rukou.

Marcus Ulpianus Bassus sa na nápise, ktorý urobil pre svoju manželku Flaviu Severu, chváli tým, že ho napísal vlastnou rukou (*manu mea*). Ukážka jeho vzdelanosti však nie je taká dokonalá, ako asi zamýšľal, keďže obsahuje viacero chýb (*scripsi, coiugi*). Bassus bol však vojak a nie literát. Podobné chyby – ako nesprávne napísané slovo, gramaticky nesediaci pád či preklepy – nachádzame na veľkom množstve nápisov.

Záver

Pri práci s latinskými nápismi vidíme, aký je to dôležitý prameň pre poznanie antickej spoločnosti. Rimania si veľmi potrpeli na sebaaprezentáciu a nápisy, najmä náhrobné, im na to ponúkali výborný priestor. Zvyk umiestňovať nápisy popri cestách, na steny budov, na dobre dostupné a viditeľné miesta a zároveň frázy na epitafoch, oslovujúce náhodného okoloidúceho čitateľa, dokumentujú rozšírenosť gramotnosti antického obyvateľstva.

Ak sa začítame do tých najkratších textov, vidíme, že obsahujú len meno, prípadne povolanie a vek. Ide zväčša o osoby chudobnejšie a nižšie postavené (zaiste najmä finančný dôvod, hoci ani to nie je pravidlom). V niektorých prípadoch nezáleží na tom, či zosnulá osoba bola z najnižšej spoločenskej triedy (otrok, prepustenec) alebo aj z najvyššej. Náhrobok bohatej aristokratky Caecilie Metelly, hoci umiestnený na monumentálnej hrobke, predsa obsahuje len meno.

Pri tomto type nápisov vidíme základňu pre štúdium onomastických zvykov rímskej spoločnosti. Náhrobné nápisy sú najlepším zdrojom poznatkov o systéme pomenovávania. Vidíme tu istú tendenciu v označovaní osôb – *tria nomina* a *tribus* pre mužov slobodného pôvodu (slobodný rímsky občan aj prepustenec) a pôvodné mená pre otrokov. Z nápisov vidíme, že veľká väčšina nižšej spoločenskej triedy (otroci a bývalí otroci) má grécke meno. Je otázne, či všetci pochádzali z gréckeho východu, alebo bola medzi touto vrstvou veľká obľuba v používaní gréckych mien.

⁵⁹ Nápis môžeme podľa légie datovať do začiatku tretieho storočia. Legia Antoniana (cisár Caracalla – Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus, 188/198 – 217).

⁶⁰ *Strator legati* mal na starosti legátove kone, bola to jedna z pomocných funkcií v jednotke. Spomína sa už za Alexandra Severa v roku 118 na jeho partskej výprave. STROBEL, Karl. Strategy and army structure. In ERDKAMP, Paul (ed.). A companion to the Roman army. Chichester 2011, s. 272.

⁶¹ *Pientissima* – v tomto prípade *pietas* a *pious/pia* neznačia náboženské alebo duchovné hodnoty. Tento význam nadobudli až neskôr. V antickom ponímaní poznáme pojmy ako *pietas* voči rodičom, manželovi, krajine a podobne. Ide o konanie dobra, vzájomné zásluhy, oddanosť, spravodlivosť, poctivosť. SALLER, Richard. The Family and Society. In BODEL, John (ed.). Epigraphic Evidence. Ancient History from Inscriptions. London 2001, s. 102.

U žien je situácia trochu iná. Keďže vidíme absenciu individuálnych osobných mien, neostáva nám nič iné ako bádať medzi *nomen gentile*, ktoré Rimania používali ako mená pre svoje dcéry. Pri rodine s viacerými dcérami nastal problém pri bližšej identifikácii a prídومky *Maiores*, *Minors*, zdobneniny alebo rôzne *cognomina* nahrádzali absenciu individuálnych *praenomina*. To sa týka vyššej spoločnosti a slobodných občanov. Pri otrokoch a prepustencoch sa situácia líši, práve meno a prídомok *libertus/liberta* pre prepustenca upozorňujú na status.

Vďaka zmienke o historicky známej osobnosti alebo pri otrokoch a prepustencoch vďaka menu cisára vieme mnohé epitafy, na ktorých nie je uvedenie roku prostredníctvom konzulov, datovať s presnosťou na niekoľko rokov, v iných prípadoch aspoň odvodiť *terminus post quem*.

Z rozsiahlejších nápisov sa dozvedáme viac informácií. Najčastejším údajom okrem mena zosnulého je jeho povolanie. Pri nápisoch týkajúcich sa mužov z aristokratickej triedy zaberá veľkú časť textu opis verejnej kariéry (*cursus honorum*) a muži i ženy nižšieho postavenia alebo otroci zaznamenávajú svoje zamestnanie. Pri ženách z vyššej triedy je príznačné, že žiadne povolanie nevykonávali. U aristokratky sa považovalo za nedôstojné, aby pracovala v inej sfére ako v domácnosti, kde mala na starosti deti, otrokov i prepustencov a v konečnom dôsledku aj chod celej domácnosti. Pri obrovských majetkoch alebo vilách, kde žili nielen najbližší členovia rodiny (manželia a deti), ale aj rodiny synov či vnukov a najmä množstvo otrokov a klientov, v niektorých prípadoch aj okolo sto (čo zodpovedalo antickému chápaniu pojmu rodina – *familia*), nemožno považovať rolu matky rodiny len za úlohu ženy v domácnosti; išlo skôr o koordinátorku množstva rozličných pracovných úloh a personálu. Bohatá, vysoko postavená žena mala okolo seba množstvo rozličného personálu (služok, pestúnok, správcov, učiteľov, kuchárov atď.), ktorý jej pomáhal v každodenných povinnostiach. Mnohé tieto povolania sa zachovali na náhrobných nápisoch. Niekedy sú nápisy jediným dôkazom daného povolania, keďže literárne pramene sa nižšej spoločenskej triede venujú len okrajovo.

Ďalšie údaje uvádzané na náhrobných nápisoch otvárajú cestu k štúdiu iných otázok, ako napr. dĺžka života, vek vstupu do manželského zväzku, počet detí, dĺžka manželstva, rodinné vzťahy a mnohé ďalšie. Už len z nepatrného výberu nápisov v tejto práci vidíme, že epigrafické pamiatky sú studnicou poznania mnohých aspektov života všetkých spoločenských tried Rímskej ríše.

Zoznam prameňov a literatúry:

Zbierky nápisov (použité skratky):

- AE L'Année épigraphique. Ed. R. Cagnat. Paris 1888.
- CIL Corpus inscriptionum Latinarum. Ed. T. Mommsen et al. Berlin 1862.
- CLE Carmina Latina epigraphica. Ed. F. Buecheler, 2. vols. Leipzig 1895 – 1897.
- ILLRP Inscriptiones Latinae liberae rei publicae. Ed. A. Degraasi, 2 voll. Florence 1963 – 1965.
- ILS Inscriptiones Latinae Selectae. Ed. H. Dessau, 3 vols. Berlin 1892 – 1916.

Pramene:

Appiani Historia Romana. Vol. I. Ed. P. Viereck et A. G. Roos. Lipsiae 1962.

- Appiani Historia Romana. Vol. 2. Ex recensione L. Mendelssonii. Editio altera correctior curante P. Viereck. Lipsiae 1955 (1986).
C. Plinii Secundi Epistularum libri decem. Ed. R. B. Mynors. Oxford 1963.
C. Plinii Secundi Naturalis Historia. Ed. G. Winkler. München 1973.
C. Suetonii Tranquilli opera: Vol. I. De vita Caesarum libri XIII. Lipsiae 1993.
Cassii Dionis Historia Romana. Greek texts and facing English translation, translation by E. Cary. Harvard 1927.
Quinti Horaci Flacci Opera, Satires. Ed. W. Shone. München 1934.
Vellei Paterculi Historiarum Libri Duo. Ed. W. S. Watt. Stuttgart 1978. SOFOKLES. Antigona. Preložil J. Špaňár, prebásnil L. Feldek. Bratislava 1983.

Monografie a zborníky ako celok:

- ADKINS, Lesley – ADKINS Roy A. Handbook to Life in Ancient Rome. New York 1998.
DELLA PORTELLA, Ivana et al. The Appian Way: From its foundation to the Middle Ages. Los Angeles 2004.
FORCELLINI, Egidio et al. Totius latinitatis lexicon. London 1828.
GORDON, Arthur E. Illustrated Introduction to Latin Epigraphy. Berkeley; Los Angeles & London 1983.
GROAG, Edmond – STEIN, Arthur – PETERSON, Leiva (eds.). Prosopographia Imperii Romani saeculi I, II et III. Berlin 1933.
HOPKINS, Keith. Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History. Cambridge 1983.
KAJAVA, Mika. Roman Female Praenomina. Studies in the Nomenclature of Roman Women. Rome 1994.
KEPPIE, Lawrence. Understanding Roman Inscriptions. London 1991.
MARUCCHI, Orazio. Christian Epigraphy. Cambridge 1912.
MEYER, Ernst. Einführung in die lateinische Epigraphik. Darmstadt 1991.
MÓCSY, András. Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrieg. Budapest 1959.
MÓCSY, András. Pannonia and Upper Moesia. London; Boston 1974.
PLATNER, Samuel Ball. A Topographical Dictionary of Ancient Rome, rev. Thomas Ashby. London 1929.
ROSS TAYLOR, Lily. The Voting Districts of the Roman Republic: The Thirty-five Urban and Rural Tribes. Rome 1960.
SOLIN, Heikki. CIL. Auctarium, Series Nova, Die Griechischen Personennamen in Rom. Berlin; New York 2003.
STEVENSON, Jane. Women Latin poets: language, gender, and authority, from antiquity to the eighteenth century. New York 2005.
VIDMAN, Ladislav. Psáno do kamene. Praha 1985.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- KEPARTOVÁ, Jana. Habent sua fata tituli I. Auriga. Zprávy Jednoty klasických filologů 50, 2008, s. 37-54.
ROŠKOVÁ, Daniela. Corpus Inscriptionum Latinarum – minulosť, prítomnosť a budúcnosť zbierky latinských nápisov. In *Studia bibliographica Posoniensia*, 2017, s. 169-179.
ROŠKOVÁ, Daniela. Lekári a lekárkyně antického Ríma. In *Historia Medicinae Slovaca* 1, 2017, s. 107-119.

- ROŠKOVÁ, Daniela. Manželstvo v Rímskej ríši z pohľadu antických autorov. In *Historické štúdie (Acta historica Posoniensia)* 16, 2011, s. 7-18.
- ROŠKOVÁ-MURÁNYIOVÁ, Daniela. Laudatio feminae. Rímski muži o svojich manželkách. In *Sambucus* 2, 2007, s. 55-69.
- SALLER, Richard. The Family and Society. In BODEL, John (ed.). *Epigraphic Evidence. Ancient History from Inscriptions*. London 2001, s. 102-146.
- SALOMIES, Olli. Names and identities: onomastics and prosopography. In BODEL, John (ed.) *Epigraphic Evidence: Ancient History from Inscriptions*. London 2001, s. 73-95.
- STOUT, Selatie Edgar. The Coalescence of the Two Plinys. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 86, 1955, s. 250-255.
- STROBEL, Karl. Strategy and army structure. In ERDKAMP, Paul (ed.). *A companion to the Roman army*. Chichester 2011, s. 267-285.

Počet znakov vrátane medzier: 53 453

Počet slov: 7861

MATEJ BEL AKO HISTORIK ANTICKÝCH DEJÍN*

Imrich NAGY

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Katedra histórie
Tajovského 40
imrich.nagy@umb.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.474-485

NAGY, Imrich. Matej Bel as a Historian of Ancient History. Baroque scholar and polymath Matej Bel had mainly established himself in the sphere of history, national history and geography, ethnography and genealogy within Hungarian history thanks to his impressive work *Notitia Hungariae novae historico geographica* (1735 – 1749), i. e. *The Knowledge*. He does not leave out ancient times in the description of particular Hungarian counties history (settlements in their area). Thus *The Knowledge* of Matej Bel represents a precious evidence about shaping opinions of the Ancient Rome in our area from the era of baroque historiography. Regarding his hypotheses, their proving and argumentation in general, Matej Bel presents himself as an erudite historian of the ancient history with great knowledge of antique sources. He critically compares and verifies claims of not only humanist historians, but also his contemporaries. According to Matej Bel, only unequivocally identifiable findings of material culture may be regarded as truly convincing arguments. However, when comes to their historical interpretation, he tries to regard general situation and dynamics of historical development of the Roman Empire in given time and space. Thus, even when he does not have adequate information, his logical consideration of presence and localization of Roman settlements are unusually accurate.

Kľúčové slová: Matej Bel (Mathias Belius, Bél Mátyás); dejiny antiky; Panónia; limes Romanus; historiografia 18. storočia;

Keywords: Matej Bel (Mathias Belius, Bél Mátyás); Ancient History; Pannonia; Limes Romanus; Historiography of 18th Century;

Komplexné encyklopedické dielo Mateja Bela *Notitia Hungariae novae historico geographica* netreba osobitne predstavovať ako objekt historických štúdií.¹ Nosnou

* Štúdia je výstupom z riešenia grantu KEGA 016TTU-4/2017 Kultúrne a historické pozadie vzniku latinských diel slovenskej proveniencie v období baroka.

¹ Najnovšie poznatky k edíciám a interpretáciám Belovho diela zhrnula vo svojich štúdiách neolatinistka Erika Juríková. Pozri napríklad JURÍKOVÁ, Erika. Problémy prekladu a interpretácie

kostrou jeho zemepisno-historického (lepšie povedané vlastivedného) výkladu o Uhorsku je totiž sledovanie historického vývoja jeho územia, štátnosti, sídiel, etník či významných šľachtických rodov. Belovým pôvodným plánom bolo spracovanie tejto látky do osobitného diela *Notitia Hungariae antiquae* – tejto ambície sa však z časových aj rozsahových dôvodov zriekol a zhromaždený materiál zakomponoval do svojho vlastivedného opisu Uhorska.² Neurobil to však formou nejakého uceleného systematického chronologického výkladu, ale podriadil ho určujúcej štruktúre svojho diela, ktorou bolo administratívne členenie štátu a v rámci neho potom sídelný popis. Historické fakty a poznatky, ktorými disponoval a v rámci ktorých rozvíjal svoje kritické historické uvažovanie, sú tak roztrúsené v celom diele. Zvýrazňuje sa skôr jeho encyklopedický charakter, avšak pre chýbajúce registre a krížové odkazy v pôvodnom vydaní, ktoré Bel len čiastočne nahrádza svojimi odkazmi buď priamo v texte, alebo poznámkami pod čiarou, je orientácia v týchto údajoch značne neprehľadná a náročná. Napriek tomu niektoré jeho historické exkurzy predstavujú de facto samostatné a ucelené historické štúdie, ktorých analýza nám môže poskytnúť solídnu predstavu o Belovom chápaní dejín i jeho kritickej racionalistickej metóde, ktorá ho etablovala aj na poli historickej vedy.

Belov záujem o skúmanie minulosti sa však neobmedzuje iba na existenciu uhorského štátu, ale v početných exkurzoch sa vracia až do antických čias.³ Za týmto jeho úsilím možno vidieť dva dôvody:

1. Bel nevyhnutne nadviazal na jeden z fundamentálnych konštruktov uhorskej historiografie, ktorého líniu môžeme neprerušene sledovať od diel prvých uhorských kronikárov cez humanistických autorov až po osvieten-ských dejepiscov, ktorí všetci svorne vo svojich dielach preferovali ideu príbuznosti starých Maďarov a Hunov, poukazujúc tým na starobylosť svojho národa aj jeho historický nárok na ovládanie Karpatskej kotliny. Veď Bel už do svojej edície prameňov k uhorským dejinám (*Adparatus*), ktorých vydanie malo byť vlastne doplnkom a súčasne aj prípravnou fázou k projektu *Vedomostí*, zaradil aj latinský preklad diela *Attila*, ktorého autorom bol byzantský historik a rétor Priskos z Pania.⁴ Ale nájdeme tam

Notícií Mateja Bela. In Sambucus 3. Trnava: Filozofická univerzita Trnavskej univerzity v Trnave, 2008, s. 152-158. JURÍKOVÁ, Erika. Belove Vedomosti vo svetle súčasných poznatkov. In Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku – Sambucus Supplementum II. Trnava: Filozofická univerzita Trnavskej univerzity v Trnave, 2010, s. 13, 21.

² TÓTH, Gergely. Bél Mátyás a történetész. In BÉKÉS, Enikő et al. Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15. – 18. századi Magyarországon. Budapest: MTA BTK ITI, 2015, s. 161.

³ Ako konštatuje K. Ráková, v prípade opisu Trenčína vo Vedomostiach o Trenčianskej stolici „venuje Bel starovekej a stredovekej histórii oveľa väčšiu pozornosť ako dejinám novovekým.“ RÁKOVÁ, Katarína. Trenčianska stolica v Belovom diele *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. In FERIANCOVÁ, Alena – GLEJTEK, Miroslav. Prameň – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010, s. 92.

⁴ PRISCOS. *Attila, missis, acceptisque legationibus, illustris. Ex Prisco Rhetore Sophista, post Davidis Hoeschelii, Caroli Cantocleri, Henrici Valesii et Philippi Labbei curas edidit atque notas adiecit Matthias Bel.* In BEL, Mathias. *Adparatus ad historiam Hungaricam, decadis II. monumentum I. Posonii: apud Heredes Royerianos, Anno MDCCXLV [= 1745], s. 1-83.*

aj jeho prerozprávanie doplnené údajmi z Jordana z pera Calana Coelia z Dalmácie, ku ktorým pripojil aj textovokritické poznámky.⁵ Téze skýtsko-hunsko-avarsko-maďarského príbuzenstva vyčlenil dôležité miesto aj vo svojej prvotnej koncepcii *Vedomostí*, ktorú publikoval pod názvom *Prodromus* v roku 1723, kde nájdeme v rámci plánovanej súčasti *Notitia Hungariae antiquae* vzorovú ukážku prvých troch kníh nazvaných *Scythicus*⁶ *Hunniacus*⁷ a *Abaricus*⁸. Keďže, ako už bolo uvedené, túto časť svojich *Vedomostí* Bel napokon nezrealizoval, poznatky k tejto otázke roztrúsene zapracoval do realizovaných častí svojho diela – nachádzame ich najmä v úvodných častiach opisov jednotlivých stolíc, kde rozoberá ich obyvateľstvo od najstarších čias. Argumentačne sa pritom snaží vychádzať z antických autorít – z už spomínaného Jordana, ale aj z Ammiana Marcellina. Musí sa pritom vyrovnávať s jednou nepríjemnosťou, a to s nezakrytým negatívnym pohľadom plným dešpektu, ktorý títo autori prezentovali vo vzťahu k Hunom ako k barbarom a úhlavným nepriateľom Rímskeho impéria. Ich ostrý kritický tón sa preto snaží utupiť a zjemniť svojím komentárom.⁹

2. Druhý dôvod Belových exkurzov do staroveku treba hľadať v jeho prirodzenom záujme o antické dejiny. Bel sa totiž vo svojich historických výkladoch opiera predovšetkým o humanistických dejepiscov, pričom záujem o antické dejiny sa stal jedným z určujúcich charakteristík humanistickej historiografie. Veď Bel vo svojej osobnej knižnici vlastnil diela autorov, ako boli humanisti Wolfgang Lazius či Antonio Bonfini, ktorí sa stali pre neho hlavným vodidlom pri skúmaní najstarších dejín územia Uhorska. Neuspokojuje sa však s ich interpretáciami, ale ide ad fontes a argumenty pre svoje tvrdenia a vývody hľadá priamo u rímskych dejepiscov. Výsledkom sú viaceré historické exkurzy o rímskej prítomnosti v samotnej Panónii či v priestore *limes Romanus*, ktoré znesú meradlá samostatnej historickej štúdie – či už je to exkurz do dejín rímskej Savarie pri opise mestečka Szombathely¹⁰, alebo

⁵ CALANUS, Iuvenus Coelius Dalmata. Attila, post Venetam et Ingolstadiensem editionem, tertium recusus, recognitus et notis uberrimis illustratis. Decadis I. monumentum III. In BEL, Mathias. Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Conquisivit in Decades partitus est et praefationibus atque notis illustravit Matthias Bél. Posonii : Typis Joannis Paulli Royer, A. MDCCXXXV [= 1735], s. 89-158.

⁶ BELIUS, Matthias. Hungariae antiquae et novae Prodromus cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit auctor Matthias Belius Pannonius. Norimbergae : Sumtu Petri Conradi Monath, bibliopolae, Anno MDCCXXIII. [= 1723], s. 1-27.

⁷ BELIUS, ref. 6, s. 28-56.

⁸ BELIUS, ref. 6, s. 57-59.

⁹ TÓTH, ref. 2, s. 159-160.

¹⁰ BELIUS, Mathias. Notitia Hungariae Novae Historico Geographica. Comitatum Ineditorum Tomus Secundus, In Quo Continentur Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis. Budapestini: Sumptibus Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae ac Archivi Hungariae Regnicolaris, 2012, s. 395-401.

lokalizácia Aquinca pri opise starého Budína (I. §)¹¹. V tomto prípade sa však sústredím na samotné územie Slovenska a Belovu metódu pri identifikovaní rímskej minulosti jednotlivých sídiel budem analyzovať na príklade jeho *Vedomostí o Bratislavskej a Trenčianskej stolici*.

Najobsiahlejšiu rozpravu o rímskej dobe na našom území nájdeme hneď v prvej časti Belových *Vedomostí* – v tzv. politickom oddiele všeobecnej časti. Už v úvodnej časti opisu Bratislavskej stolice sa pomerne podrobne venuje najstarším obyvateľom tohto územia, medzi ktorými nachádza Markomanov a Kvádov. Začína výkladom o Vanniovi a jeho kráľovstve a pokračuje stručným náčrtom markomanských vojen. Opiera sa pritom najmä o prácu svojho súčasníka, sliezskeho historika Friedricha Wilhelma von Sommersberga *Regnum Vannianum antiquam Silesiam complectens* (1722), ktorú však konfrontuje s Tacitom a aktívne komentuje najmä neurčité lokalizácie, ktoré sa usiluje argumentačne podložiť umiestniť k Bratislave.¹²

K rímskym dejinám sa potom vracia v obširnom výklade v špeciálnej časti *Vedomostí o Bratislavskej stolici* – pri opise dejín mesta Prešporok. Na úvod sa vracia k Markomanom a Kvádom, spomína Marobuda, Katvaldu, Vannia a pripomína, že to boli práve Markomani a Kvádi, ktorí si pozdĺž rieky Dunaj začali stavať opevnené hradiská (*munivisse castellis Danubii ripam*).¹³ Opiera sa pritom opätovne o Sommersbergovo *Regni Vanniani*.¹⁴ Opakuje informácie, ktoré uviedol vyššie – tentoraz v hlavnom texte cituje priamo Tacita a na Sommersberga iba odkazuje. Do tohto obdobia totiž vsadzuje aj prvé osídlenie na mieste neskoršej Bratislavy.¹⁵ Pokiaľ ide o názov mesta, cituje Bonfiniho názor, ktorý založenie mesta pripisuje Rimanovi Pisonovi. Bel však túto hypotézu spochybňuje, pretože potom by jeho počiatky spadali do obdobia vlády Octaviana Augusta. Ale ako upozorňuje, v tých časoch Rmania ešte neprekročili rieku Dunaj. Dôvodí

¹¹ BELIUS, Matthias. *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor, quarum prima Hungariam Cis-Danubianam, altera Trans-Danubianam, tertia Cis-Tibiscanam, quarta Trans-Tibiscanam universim XLVIII. comitatibus designatam expromit. Regionis situs, terminos, montes, campos, fluvios, lacus, thermas, coeli, solique ingenium, naturae munera et prodigia, incolae variarum gentium atque harum mores, provinciarum magistratus, illustres familias, urbes, arces, oppida et vicos propemodum omnes, singulorum praeterea ortus et incrementa, belli pacisque conversiones et praesentem habitum fide optima, adcuracione summa explicat. Opus hucusque desideratum et in commune utile sacratissimis auspiciis Caroli VI. Caesaris et regis indulgentissimi elaboravit Matthias Bel. Accedunt Samuelis Mikovini mappae singulorum comitatuum methodo astronomico-geometrica concinnatae. Tomus tertius. Viennae Austriae: Impensis Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, Anno MDCCXXXVII. [= 1737], s. 164-165.*

¹² BELIUS, Matthias. *Notitia Hungariae novae historico geographica. Partis primae, Cis-Danubianae, Tomus primus. Viennae Austriae: Impensis Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, Anno MDCCXXXV. [= 1735], s. 45-46.*

¹³ [... opevnili hradiskami breh Dunaja...] BELIUS, ref. 12, s. 78.

¹⁴ SOMMERUS, Fridericus Wilhelmus. *Regnum Vannianum antiquam Silesiam complectens: accedunt ejusdem Lemmata historica ad ducatum et urbem Vratislaviensem pertinentia optimorum autorum mstorum et documentorum fide adornata. Vratislaviae: Apud Michaellem Hubertum, (C) I) CCXXII. [= 1722], s. 19.*

¹⁵ BELIUS, ref. 12, s. 79.

prítom Velleiom Paterculom, aj Tacitom.¹⁶ Kriticky sa ďalej vyjadruje na adresu Lazia (*coniectationum mirus artifex*)¹⁷, ktorý v súvislosti s pôvodom názvu mesta uvažuje hneď o niekoľkých hypotézach – popri pôvode pomenovania odvodeného od Augustovho a Drusovho legáta Pisona uvažuje aj o Galbovom adoptívnom synovi, ďalej tvrdí, že Pisonium mohlo vyrásť na základoch Brigetia a že nakoniec získalo meno od jazera Peison (dnes Neziderské jazero v Rakúsku). Bel nepochybuje, že mesto získalo meno po Pisonovi, nie však preto, že by ten bol jeho zakladateľom, ale preto, že ho urobil rímskym. Odmieta tiež tvrdenie, že by mesto vyrástlo na základoch Brigetia (*Sed Bregetionem frustra hic quaerit Latius: quippe multis passuum milibus in orientem reiectam*.¹⁸). Nesúhlasí ani s pôvodom mena odvodeného od názvu jazera, keďže to sa nachádzalo už na území rímskej provincie 16 míľ na juh, kým mesto vyrástlo na barbarskom území. Úplne odmietavo sa stavia k tvrdeniu, že názov mesta pochádza od hrachu (*nugas agunt, qui a pisis vilissimo legumine locum celebrem denominatum volunt*)¹⁹. Ku kritike Lazia sa vracia ešte v II. §, kde hovorí o pôvode jazykových variantov názvu mesta – *Lazius* totiž tvrdí, že nemecký názov Presburg je odvodený od názvu Brigetia, čo však Bel odmieta (*castigamus, quod nullum Bregetionum cum Germanico vocabulo contagium adfinitas nulla est*)²⁰ a pripomína, že túto Laziovu domnienku odmieta aj Bombardi²¹.

Ďalej sa zamýšľa nad tým, prečo sa nezachovali pamiatky po Rimanoch v meste (*quid caussae sit nulla hac Pisoniensium ora antiquitatum Romanarum monumenta, lapides, urnas, numos reperiri*)²². V odpovedi dôvodí, že hranicou bola rieka Dunaj, ktorú Rimania prekročili nie preto, aby budovali nové sídla, ale aby potlačili odbojné národy – a preto sa na území Kvádov nájde jedine pár lokalít, ktoré si tu postavili légie.²³ Cituje však nápis publikovaný Laziom, ktorý sa našiel (vykopan) neďaleko Bratislavy:

CLEOPATRAE FILIAE DVLCISS.
QVAE VIXIT AN. IIII. MEN. IIII. D.
IIII. PONTIANVS ET TEGILLA
IN PACE.²⁴

¹⁶ „Sed id dubium quodam modo reddunt eorum temporum rationes, quibus Romani imperii limites Danubio coercebantur adhuc, neque in citeriorem hanc ripam prolati fuere: quippe a gentibus barbaris inessam, quod ex Velleio Paterculo condiscas, licet.“ [Ale pomery tých čias to svojím spôsobom spochybňujú, veď hranice Rímskeho impéria sa dovtedy pridŕžiavali Dunaja a nerozšírili sa na tento náš breh. Ten bol totiž obsadený barbarmi, o čom sa môžeš dozvedieť od Velleia Patercula.] BELIUS, ref. 12, s. 79-80.

¹⁷ [... obdivuhodný tvorca dohadov...]

¹⁸ [Avšak márne tu Lazius hľadá Brigetio, ktoré leží mnoho rímskych míľ východnejšie.]

¹⁹ [... hlúposti tárajú tí, ktorí by chceli vysvetliť pôvod názvu tohto miesta od takej úplne obyčajnej strukoviny, ako je hrach.] BELIUS, ref. 12, s. 80.

²⁰ [... treba upozorniť, že Brigetio nemá žiaden bezprostredný súvis s nemeckým názvom...]

²¹ BELIUS, ref. 12, s. 81.

²² [... čo je príčinou toho, že sa na území Bratislavy nenašli žiadne pamiatky, ani nádoby, kamene či mince z rímskeho staroveku.]

²³ BELIUS, ref. 12, s. 82.

²⁴ BELIUS, ref. 12, s. 82.

Uvádza tiež nápis²⁵ z rakúsko-maďarského pohraničia pri Bratislave (v bratislavskom chotári), v ktorom je zmienka o Pisonovi:

VICTORIAE AVG. N. N.
ET LEGI. I. AD. P. I.
ANTONINIANAE
P. MARCVS D. SEXTIANVS
EPHESO PP. DD.
DEDICANTE EGNATIO
VICTORE LEG. AVG. C.
PR. PR.
ET C. L. PISONE.²⁶

Bel uvádza aj nedávny nález veľkého počtu rímskych mincí objavených náhodou pri výkopových prácach v Devínskej Novej Vsi. Spomína, že výnimočný poklad takýchto mincí vlastnil aj evanjelický duchovný z Prešporka Juraj Ferdinand Gleichgross; tie sa však po jeho smrti (+14. 5. 1712) roztratil. V poznámke však pripomína, že hromadu starých mincí videl pri svojej návšteve Prešporku aj nizozemský cestovateľ Tollius.²⁷ Ten vo svojich *Listoch z ciest* píše, že to boli najmä biateky, ale aj grécke a viaceré rímske mince s nápismi: Pertinax, Didius Julianus, Pescennius, Gordianus Afer, Julia Titi, Plotina, Pupienus, Balbinus, Diadumenianus, Macrianus – v celkovej hodnote dvetisíc rýnskych zlatých; vlastnil ich mestský radný Beer.²⁸

Bel rozoberá aj dôvody, prečo sa Rímania rozhodli zmocniť Prešporka (*quod hic posuerant sive castellum, sive oppidum*).²⁹ Podľa neho to bolo preto, aby sa mohli brániť pred útokmi Germánov, ktorí, hoci boli opakovane spacificovaní Rimanmi, predsa využívali každú príležitosť, aby sa zbavili rímskych okov a Rimanom sa pomstili, čo ilustruje na príklade porážky Quinctilia Vara, citujúc Suetonia.³⁰

Nasledujúce pasáže venuje chronologickému náčrtu dejinného vývoja na rímsko-barbarskom pomedzí. Na úvod píše o vybudovaní *limes Romanus* na Dunaji, o dislokácii légii, ktorým bola zverená ochrana tohto úseku hranice, a vymenúva vojenské stanice či mestá, ktoré si tu Rímania postavili, resp. opevnili. Menovite uvádza: Cetium (Klosterneuburg), Vindobona (Viedeň), Quadrata (Lébény-Barátföldpuszta), Carnuntum (Petronell a Bad Deutsch-Altenburg), Cherolata (Gerulata), Flexum (Ad Flexum – Mosonmagyaróvár), Limusa (Szigetvár?), Arrabo (Arrabona – Győr), Bregetium (Brigetio), Crumerum (Nyergesújfalu),

²⁵ LAZIUS, Wolfgangus. *Rerum Viennensium Commentarij in quatuor libros distincti, in quib. Celeberrimae illius Austriae civitatis exordia, vetustas, nobilitas, magistratus, familiaeque, ad plenum (quod aiunt) explicantur*. Basileae : Ex officina Ioannis Oporini, Anno M. D. XLVI. Mense Septembri [= 1546], s. 34.

²⁶ BELIUS, ref. 12, s. 83.

²⁷ BELIUS, ref. 12, s. 83.

²⁸ TOLLIIUS, Jacobus. *Epistolae Itinerariae ex Auctoris Schedis Postumis Recensitae, Suppletiae, Digestae; Annotationibus, Observationibus et Figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii*. Amstelaedami : Typis Francisci Halmae, Typographi, M.D.CC. [= 1700], s. 143-144.

²⁹ [... prečo si tu postavili pevnosť alebo opevnené mesto...]

³⁰ BELIUS, ref. 12, s. 83-84.

Salva (Solva – Esztergom), Sicambria (Budapešť?), Floriania (Budapešť), Aquincum (Budapešť), Altinium (Altinum – Mohács-Kölked), Lugionum (Lugio – Dunaszekcső), Pistrense (?), Sirmium (Sremska Mitrovica). Pokračuje udalosťami vojny proti Marobudovi, odvolávajúc sa na Velleia Patercula a Tacita.³¹ O udalostiach počas Traianovej vlády píše na základe Pliniovej *Chválloreči na cisára Traiana*.³² Traianovho nástupcu Hadriana popisuje s negatívnym hodnotením, že iba žiarlil na vojenské úspechy svojho predchodcu a sám bol nečinný, takže len dodal odvahu Germánom, aby získali naspäť, čo predtým stratili.³³ Podrobnejšie potom popisuje priebeh markomanských vojen, základné fakty čerpá z Eutropie. V zmysle kresťanskej tradície (Eusebios) sa zmieňuje aj o zázračnom daždi, pričom predmetné udalosti sa podľa jeho mienky odohrali pri Bratislave. Ďalej popisuje ťaženie M. Aurelia a jeho zámer zriadiť provinciu. Ako možné miesto jeho smrti spomína Vindobonu, Carnuntum či Sirmium. Udalosti za Commoda charakterizuje už iba stručne podľa *Historia Augusta* (Lampridius) a o období nasledujúcich cisárov uvádza iba to, že dejiny Kvádov, a teda aj Bratislavy z tých čias, sú už neznáme.³⁴ Na obdobie dominátu (spomína vládu Konštantína, Valentiniana) využíva Ammiana Marcellina a predpokladá, že Bratislava v tom čase patrila medzi vojenské tábory na rieke Dunaj, ktoré tento autor zmieňuje. Výklad o rímskej dobe uzatvára presvedčením, že podľa spomenutých faktov je isté, že mesto vďaka za svoj názov aj prvotný rozvoj práve Rimanom.³⁵

Bel sa pri svojej práci musel vyrovnáť so silnou tendenciou prisudzovať antický (rímsky) pôvod všetkým bližšie neidentifikovaným stopám po starom osídlení (zvyšky múrov, opevnení, ciest a pod.).³⁶ Jeho základným východiskom pri posudzovaní rímskej minulosti takýchto nálezov bola ich poloha vo vzťahu k *limes Romanus*, t. j. k rieke Dunaj. Vo svojej hypotéze sa opiera o názor humanistických dejepiscov – cituje napr. nemeckého humanistu Beata Rhenana, ktorý vo svojom diele *Rerum Germanicarum libri tres* stroho konštatuje: „In Danubio dextra ripa Romanorum erat; sinistra Barbarica.“³⁷ Bel to spomína v prípade opisu územia Žitného ostrova (*Membrum de processu insulano superiore*) pri identifikovaní tunajšieho obyvateľstva v antických časoch, keď odmieta, že by na tomto území

³¹ BELIUS, ref. 12, s. 85-86.

³² BELIUS, ref. 12, s. 86-87.

³³ BELIUS, ref. 12, s. 87.

³⁴ BELIUS, ref. 12, s. 87-88.

³⁵ BELIUS, ref. 12, s. 89. Dodajme, že na tento výklad o rímskej dobe ešte nadväzuje informáciami o hunskom vpáde, ktorý spadá do obdobia vlády cisárov Valentiniana I., Valenta, Gratiana a Valentiniana II. Ako zdroj informácií tu však už využíva iba Bonfiniho.

³⁶ Napríklad na margo nálezov pod vrchom Tupá skala neďaleko Vyšného Kubína, ktoré sú už dnes identifikované ako halštatské popolnicové pohrebisko, konštatoval: „Id vero, an Romanae sit coloniae indicium, vel, quod velle aliquos inaudio, antidiluviani orbis monumentum, tum demum disputabimus, cum urnarum nobis ossiumque facta fuerit copia.“ [Či to je dôkaz existencie rímskej osady, alebo pamiatka na svet pred potopy, ktorý by v tom niektorí – ako som sa dozvedel – radi videli, preskúname až vtedy, keď budeme mať k dispozícii dostatok popolníc a kostí.] NAGY, Imrich – TURÓCI, Martin (eds.). Matej Bel – Oravská stolica. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 2015, s. 266-267.

³⁷ [Na Dunaji patrila pravý breh Rimanom a ľavý barbarom.] BEATUS RHENANUS. *Rerum Germanicarum libri tres*. Basileae: In Officina Frobeniana, Anno M. D. XXXI. [= 1531], s. 64.

mohli byť Rimania, lebo tí ostali na pravom brehu a ľavý prenechali Germánom.³⁸ Rovnako rezervovane sa stavia aj k ústnej tradícii, ktorá napríklad pri hrade Plaveč z územia Záhorskeho slúžnovského okresu bez pramenného dôkazu tvrdila, že hrad (*Detrekő*) získal meno po tribúnovi rímskej légie *Tetricovi*, čo má dokazovať aj to, že bol postavený na pozostatkoch rímskeho sídla. Bel na to lakonicky reaguje: „Credidissemus homini, rerum istiusmodi non imperito, si, quae dicebat, lapidum aut id genus monumentorum testimonio confirmavisset.“³⁹

Na druhej strane v prípade argumentov, ktoré možno vyvodíť aj z diel antičných historikov, pripúšťa existenciu predsunutých strážnych staníc. Za takúto považuje aj lokalitu Mást (Maszt) pri Stupave. Spomína tu nálezisko tvorené valmi, zvyškami múrov a dutín v zemi⁴⁰ s konštatovaním, že „sunt, qui Romanorum aiant vestigia“⁴¹. Toto tvrdenie neodmieta, pretože podľa správ historikov je isté a preukázané, že Rimania predsunuli, aj keď dočasne, pred Dunaj svoje strážne stanovištia. Vo svojom výklade vychádza z Ammiana Marcellina, ktorý hovorí o tom, ako Valentinianus vyšiel s vojskom z Carnunta, prekročil Dunaj pri Aquincu a vydal sa proti prúdu na územie Kvádov. Bel presnú lokalizáciu Aquinca nepozná (aj keď pri jej historickej rekonštrukcii v časti o Starom Budíne trafil veľmi presne) a podľa Ammianovho opisu predpokladá, že odtiaľ sa Valentinianus s vojskom dostal až k hornatému územiu pri Hrone. Hoci sa cisár vzápätí vrátil naspäť do Panónie, Bel je presvedčený, že tu zanechal strážne stanovište na ochranu priľahlého kraja na protiľahlom brehu oproti Carnuntu, ktoré tu bolo postavené podľa zvyku légii narýchlo. Tento predpoklad podľa Bela potvrdzujú aj žiadosti Kvádov o mier, ktoré predniesli Valentinianovi, v ktorých podľa Ammiana Marcellina spomenuli aj pevnosť, ktorú Rimania začali stavať, čím mali prispieť k zhoršeniu pomerov. Bel ju datuje do obdobia Valentinianovho ťaženia (r. 375), resp. krátko pred ním. Spomína aj ďalšie nálezy vyššie za dedinou, ktoré sa objavili po ľahkom zemetrasení (busta, popolnice, sklenené nádoby, olejové lampy).⁴² V samotnej dedine sa podľa Bela často nachádzali mince Marca Aurelia, Faustiny či Hadriana, ako aj ďalšie nálezy, čo logicky dokazuje, že tam kedysi bývali Rimania. Napokon usudzuje, že keď sa Kvádi dozvedeli o Valentinianovej smrti, stavbu zničili.⁴³

Existencia rímskej stanice v Máste sa pre Bela stala dôležitým argumentom aj pri posúdení pravdivosti, resp. nepravdivosti tvrdenia o rímskom pôvode mesta a hradu Trenčín vychádzajúcom z tradície, podľa ktorej „veliteľ ktorej si rímskej

³⁸ BELIUS, Matthias. *Notitia Hungariae novae historico geographica. Partis secundae, Cis-Danubianae, Tomus secundus*. Viennae Austriae: Impensis Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, Anno MDCCXXXVI. [= 1736], s. 217-218.

³⁹ [Aj by sme uverili tomuto človeku, lebo je v záležitostiach tohto druhu celkom podkutý, keby to, čo tvrdil, podložil aj svedectvom kameňov alebo podobných pamiatok.] BELIUS, ref. 38, s. 258.

⁴⁰ Belov text o lokalite Mást bol interpretovaný aj v archeologickej štúdii: ELSCHKE, Kristián – GROH, Stefan – KOLNÍKOVÁ, Eva. Eine neue Germanische Siedlung und Römisch-Germanische ländliche Niederlassung von Stupava-Mást (Westslowakei). In *Slovenská archeológia*, 2015, roč. LXXIII, č. 1, s. 63-112. K. Elschek práve v úvodnej časti štúdie analyzuje Belov text (s. 63-65).

⁴¹ [... nájdú sa takí, ktorí hovoria, že sú to stopy po Rimanoch...] BELIUS, ref. 12, s. 275.

⁴² BELIUS, ref. 38, s. 276.

⁴³ BELIUS, ref. 38, s. 277.

légie, ktorý sa volal Terentius, založil mesto, resp. hrad, aby tu zastavil útok Markomanov“⁴⁴. Ak by to podľa Bela bola pravda, pôvod mesta a hradu treba vzťahovať na dobu M. Aurelia, „ktorý viedol tri roky vojnu proti Markomanom a Kvádov, preukrutným národom tohto kraja, t. j. na rok 170 po Kristovi“⁴⁵. Spochybňuje však, či rímske légie dokázali tak hlboko preniknúť na územie Kvádov. Predpokladá, že Marcus Aurelius sa so svojím vojskom určite nedostal za líniu pohronskej roviny, pretože hornatý kraj už mal v rukách nepriateľ. Odvoláva sa pritom na lokalitu Bíňa, kde Marcus Aurelius údajne napísal prvú knihu Hovorov k sebe samému.⁴⁶ Pravdepodobnejšie sa mu preto zdá, že sa niečo také mohlo prihodiť počas vlády Valentiniana, keď sa v prameňoch objavuje zmienka o rímskej pevnosti, ktorá rozzúrila Kvádov. Jej stotožnenie s Trenčínom však Bel aj s poukazaním na Mást rezolútne odmieta: „Ale pýtam sa, kde si myslíme, že Rimania začali budovať túto pevnosť? ... Navyše väčší odstup Trenčína od Dunaja by aj sotva pripúšťal takéto uvažovanie, pretože takúto pevnosť netreba hľadať uprostred územia Kvádov, ale v predpolí hraníc Panónie.“⁴⁷

Bel sa, samozrejme, v tejto súvislosti nemohol vyhnúť vyjadreniu názoru na nápis na Trenčianskej skale, s ktorým sa stretol v literatúre, ktorú používal pri koncipovaní svojich *Vedomostí*.⁴⁸ Skepticky sa stavia k tvrdeniu Michaela Bombardiho, ktorého uvádza ako „autora diela *Topographiae magni regni Hungariae*“⁴⁹. Ten spo-

⁴⁴ „... a Romanae cuiusdam legionis praefecto, cui Terentio nomen fuerit, urbem arcemve, conditam fuisse, ut procursiones Marcomannorum, hinc retunderentur.“ NAGY, Imrich – TURÓCI, Martin (eds.). *Matej Bel – Trenčianska stolica*. Čadca : Kysucké múzeum v Čadci, 2013, s. 194-195.

⁴⁵ „Id si verum est, ad M. Aurelii Antonini aetatem, qui triennale, adversus Quados et Marcomannos, saevissimos huius orae populos, bellum gessit, origines arcis et urbis, erunt referendae: hoc est; post annum Christi CLXX.“ NAGY et al., ref. 44, s. 194-195.

⁴⁶ „... ad eiusdem libri calcem, legas.... Ita vero habet: Τά ἐν Κονάδοις πρὸς τῷ Γρανοῦα. id est: Quae apud Quados, ad Granuam.“ [...] o čom sa môžeš dočítať na začiatku tej knihy... Píše sa to tam takto: Τά ἐν Κονάδοις πρὸς τῷ Γρανοῦα. Čo znamená: V zemi Kvádov, pri Hrone.“] NAGY et al., ref. 44, s. 194-195.

⁴⁷ „Sed, ubi, quaesio, munimentum illud, a Romanis credemus excitari coeptum? ... maxime, quod longius, a Danubio, repressum Trentsinium, vix admittat coniectationem eam: munimentum enim illud, non in mediis Quadis; sed in limitibus Pannoniae obversis, vestigandum est.“ NAGY et al., ref. 44, s. 194-195.

⁴⁸ K Belovým názorom na nápis na Trenčianskej skale sa vracia aj moderná odborná literatúra. Niektoré jeho názory reprodukuje vo svojich štúdiách H. Szászová: SZÁSZOVÁ, Helena. K histórii rímskeho nápisu na Trenčianskej skale. In *Historické štúdie* XX, 1976, s. 5-25; SZÁSZOVÁ, Helena. Trenčiansky rímsky nápis vo vedeckej a populárno-vedeckej literatúre. In *Laugaricio. Zborník historických štúdií k 1800. výročiu rímskeho nápisu v Trenčíne*. Košice 1980, s. 13-25; SZÁSZOVÁ, Helena. Nápis na Trenčinské skále, jeho význam a historie objevu. In *Čtení o antice* 1980/81. Praha: Svoboda, 1982, s. 13-14. Svojimi jazykovými a historickými interpretáciami k téme prispela aj Katarína Rácová, aj keď treba podotknúť, že Belovej pôvodiny sa pridrižiava pomerne voľne, takže jej výklad nemožno v plnej miere stotožniť s Belovým názorom. RÁCOVÁ, Katarína. *Trenčín pohľadom Mateja Bela*. Nitra: UKF, 2012, s. 26. Napokon reflexiu doteraz publikovaných informácií o Belovi a trenčianskom nápise zahrnul do svojej knihy aj Pavol Valachovič. VALACHOVIČ, Pavol. *Latinská epigrafika na Slovensku*. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2013, s. 20-21.

⁴⁹ BONBARDUS, Michael. *Topographia Magni Regni Hungariae, Sive Nobilissimae ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus, cum annexis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Serviae, et Bulgariae etc. Regnis; tum etiam Transylvaniae, Valachiae, Moldaviae Provinciis. Viennae Austriae: Typis Ignatii Dominici Voigt, Universit. Vienn. Typographi, Anno M.DCC.XVIII. [= 1718]*, s. 124.

mína nápis na kamennej tabuli hradnej veže, ktorý sa však nepodarilo zachovať, ale podľa hodnoverných svedkov mal naznačovať súvis s Terentianom – údajne vplyvnou osobou z čias Juliána Apostatu.⁵⁰ Na margo tohto tvrdenia Bel len konštatuje: „Vôbec by sme to nespochybňovali, keby ten kameň skutočne jestvoval a mohli by sme ho na overenie ukázať čitateľom.“⁵¹ Vzápätí uvádza tvrdenie jezuitského historika Samuela Timona⁵², ktorého cituje slovami: „... vzdelaní Trnavčania túto záležitosť s istými pochybnosťami uvádzajú, keď píšu: Trenčín bolo starobylé stanovište rímskych légii alebo rímska osada (?), ako sa ešte aj dnes dá dočítať z latinského nápisu na hrade.“⁵³ Ako však vzápätí konštatuje, ide o doslovnú výpožičku od humanistického historika Mikuláša Ištvánfiho.⁵⁴ K autenticite nápisu, resp. jeho obsahu teda Bel odmieta zaujať stanovisko s odôvodnením, že ho nečítal a ani mu nikto nedokázal poskytnúť hodnoverné stanovisko.⁵⁵

Aj na základe týchto príkladov možno konštatovať, že *Vedomosti* Mateja Bela predstavujú cenný doklad o formovaní názorov o rímskej dobe na našom území z obdobia barokového dejepisectva. Matej Bel sa vo svojich hypotézach, ich dokazovaní a celkovej argumentácii prejavuje ako sčítaný historik antických dejín s vynikajúcim prehľadom v antických prameňoch. Tvrdenia humanistických historikov, ale aj svojich súčasníkov kriticky konfrontuje a overuje. Za skutočne presvedčivé argumenty považuje predovšetkým jednoznačne identifikovateľné nálezy hmotnej kultúry. Aj pri ich historickej interpretácii sa však usiluje riadiť celkovými pomermi a dynamikou historického vývoja Rímskeho impéria v danom čase a priestore. A tak aj keď nedisponuje dostatočnými údajmi, jeho logické úvahy o výskyte a lokalizácii rímskych sídiel sú nezvyčajne presné.

Zoznam prameňov a literatúry:

Paleotypy a edície prameňov:

BEATUS RHENANUS. Rerum Germanicarum libri tres. Basileae: In Officina Frobeniana, Anno M. D. XXXI. [= 1531].

BELIUS, Matthias. Hungariae antiquae et novae Prodromus cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit auctor Matthias Belius Pan-

⁵⁰ NAGY – TURÓCI, ref. 44, s. 194-195.

⁵¹ „Nihil contrairemus, si et lapis ille genuinus esset, et possemus eum, revera monstrare lectoribus.“ NAGY – TURÓCI, ref. 44, s. 194-195.

⁵² Ide o dielo *Celebriorum Hungariae Urbium et Oppidorum Topographia*, ktorého prvé vydanie však vyšlo bez uvedenia mena autora, preto Bel píše o „trnavských vzdelancoch“: [TIMON, Samuel.] *Celebriorum Hungariae Urbium et Oppidorum Topographia. Pars Secunda Pannoniam novam complexa. Tyrnaviae: Typis Academicis, 1702, s. 32.*

⁵³ „Certe, eruditi Tyrnavienses, rem eam dubitanter meminerunt. Trentsinium, aiunt, antiqua legionum Romanarum statio fuit, an colonia? si unciales litterae latinae, nunc temporis etiam in arce leguntur.“ NAGY – TURÓCI, ref. 44, s. 194-195.

⁵⁴ ISTHVANFI, Nicolaus Pannonus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Antonij Hierati, Anno M.DC.XXII. [= 1622], s. 147.*

⁵⁵ „Sed de his, ii viderint, quibus haec istiusmodi monumenta rimari, datum est. Nos certe hucusque, quid rei sit, docere potuit nemo.“ [Ale nápis mohli uvidieť iba tí, ktorým bolo umožnené si túto pamiatku takto podrobne preskúmať. Nám však doteraz nikto nedokázal poskytnúť informácie o tom, čo je na ňom uvedené.] NAGY – TURÓCI, ref. 44, s. 194-195.

- nonius. Norimbergae: Sumtu Petri Conradi Monath, bibliopolae, Anno MDCCXXIII. [= 1723].
- BELIUS, Matthias. Notitia Hungariae novae historico geographica. divisa in partes quatuor, quarum prima Hungariam Cis-Danubianam, altera Trans-Danubianam, tertia Cis-Tibiscanam, quarta Trans-Tibiscanam universim XLVIII. comitatibus designatam expromit. Regionis situs, terminos, montes, campos, fluvios, lacus, thermas, coeli, solique ingenium, naturae munera et prodigia, incolae variarum gentium atque harum mores, provinciarum magistratus, illustres familias, urbes, arces, oppida et vicos propemodum omnes, singulorum praeterea ortus et incrementa, belli pacisque conversiones et praesentem habitum fide optima, adcuratone summa explicat. Opus hucusque desideratum et in commune utile sacratissimis auspiciis Caroli VI. Caesaris et regis indulgentissimi elaboravit Matthias Bel. Accedunt Samuelis Mikovinii mappae singulorum comitatum methodo astronomico-geometrica concinnatae. Tomus primus. Viennae Austriae: Impensis Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, Anno MDCCXXXV. [= 1735].
- BELIUS, Matthias. Notitia Hungariae novae historico geographica. Partis primae, Cis-Danubianae, Tomus tertius. Viennae Austriae: Impensis Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, Anno MDCCXXXVII. [= 1737].
- BELIUS, Mathias. Notitia Hungariae Novae Historico Geographica. Comitatum Ineditorum Tomus Secundus, In Quo Continentur Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Vesprimiensis. Budapestini: Sumptibus Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae ac Archivi Hungariae Regnicolaris, 2012.
- BONBARDUS, Michael. Topographia Magni Regni Hungariae, Sive Nobilissimae ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus, cum annexis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Serviae, et Bulgariae etc. Regnis; tum etiam Transylvaniae, Valachiae, Moldaviae Provinciis. Viennae Austriae: Typis Ignatii Dominici Voigt, Universit. Vienn. Typographi, Anno M.DCC.XVIII. [= 1718].
- CALANUS, Iuvenus Coelius Dalmata. Attila, post Venetam et Ingolstadiensem editionem, tertium recusus, recognitus et notis uberrimis illustratis. Decadis I. monumentum III. In BEL, Mathias. Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Conquisivit in Decades partitus est et praefationibus atque notis illustravit Matthias Bél. Posonii: Typis Joannis Paulli Royer, A. MDCCXXXV [= 1735], s. 89-158.
- ISTHVANFI, Nicolaus Pannonus: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Antonij Hierati, Anno M.DC.XXII. [= 1622].
- LAZIUS, Wolfgangus. Rerum Viennensium Commentarij in quatuor libros distincti, in quib. Celeberrimae illius Austriae civitatis exordia, vetustas, nobilitas, magistratus, familiaeque, ad plenum (quod aiunt) explicantur. Basileae: Ex officina Ioannis Oporini, Anno M. D. XLVI. Mense Septembri [= 1546].
- NAGY, Imrich – TURÓCI, Martin (eds.). Matej Bel – Trenčianska stolica. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 2013.
- NAGY, Imrich – TURÓCI, Martin (eds.). Matej Bel – Oravská stolica. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 2015.
- PRISCOS. Attila, missis, acceptisque legationibus, illustris. Ex Prisco Rhetore Sophista, post Davidis Hoeschelii, Caroli Cantocleri, Henrici Valesii et Philippi Labbei curas edidit atque notas adiecit Matthias Bel. In BEL, Mathias. Adparatus ad historiam Hungaricam, decadis II. monumentum I. Posonii : apud Heredes Royerianos, Anno MDCCXLV [= 1745], s. 1-83.

- SOMMERUS, Fridericus Wilhelmus. Regnum Vannianum antiquam Silesiam complectens: accedunt ejusdem Lemmata historica ad ducatum et urbem Vratislaviensem pertinentia optimorum autorum mstorum et documentorum fide adornata. Vratislaviae : Apud Michaellem Hubertum, (C) I) CCXXII. [= 1722].
- [TIMON, Samuel]. Celebriorum Hungariae Urbium et Oppidorum Topographia. Pars Secunda Pannoniam novam complexa. Tyrnaviae: Typis Academicis, 1702.
- TOLLIUS, Jacobus. Epistolae Itinerariae ex Auctoris Schedis Postumis Recensitae, Suppletæ, Digestæ; Annotationibus, Observationibus et Figuris adornatæ, cura et studio Henrici Christiani Henninii. Amstelaedam: Tipis Francisci Halmae, Typographi, M.D.CC. [= 1700].

Monografie a zborníky ako celok:

- RÁCOVÁ, Katarína. Trenčín pohľadom Mateja Bela. Nitra: UKF, 2012.
- VALACHOVIČ, Pavol. Latinská epigrafika na Slovensku. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2013.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- ELSCHEK, Kristián – GROH, Stefan – KOLNÍKOVÁ, Eva. Eine neue Germanische Siedlung und Römisch-Germanische ländliche Niederlassung von Stupava-Mást (West-slowakei). In Slovenská archeológia, 2015, roč. LXXIII, č. 1, s. 63-112.
- JURÍKOVÁ, Erika. Problémy prekladu a interpretácie Notícií Mateja Bela. In Sambucus 3. Trnava: Filozofická univerzita Trnavskej univerzity v Trnave, 2008, s. 152-158.
- JURÍKOVÁ, Erika. Belove Vedomosti vo svetle súasných poznatkov. In Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku – Sambucus Supplementum II. Trnava: Filozofická univerzita Trnavskej univerzity v Trnave, 2010, s. 13-21.
- RÁCOVÁ, Katarína. Trenčianska stolica v Belovom diele Notitia Hungariae novae historico-geographica. In FERIANCOVÁ, Alena – GLEJTEK, Miroslav. Prameň – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2010, s. 87-93.
- SZÁSZOVÁ, Helena. Trenčiansky rímsky nápis vo vedeckej a populárno-vedeckej literatúre. In PAUER, Marián (ed.). Laugaricio. Zborník historických štúdií k 1800. výročiu rímskeho nápisu v Trenčíne. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Mestský národný výbor v Trenčíne, 1980, s. 13-25.
- SZÁSZOVÁ, Helena. K histórii rímskeho nápisu na Trenčianskej skale. In Historické štúdie XX, 1976, s. 5-25.
- SZÁSZOVÁ, Helena. Nápis na Trenčinské skále, jeho význam a historie objevu. In Čtení o antice 1980/81. Praha: Svoboda, 1982, s. 13-14.
- TÓTH, Gergely. Bél Mátyás a történetész. In BÉKÉS, Enikő et al. Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15. – 18. századi Magyarországon. Budapest: MTA BTK ITI, 2015, s. 157-167.

Počet znakov vrátane medzier: 39 134

Počet slov: 5453

KAŠTIEĽ V NITRIANSKEJ BLATNICI – VÝSLEDKY HISTORICKÉHO A ARCHITEKTONICKO- HISTORICKÉHO VÝSKUMU

Tomáš JANURA – Miroslav MATEJKA

Slovenská akadémia vied
Historický ústav
Klemensova 19
814 99 Bratislava
histjanu@savba.sk

súkromný bádateľ
J. G. Tajovského 1198/6
957 01 Bánovce nad Bebravou
miromat@centrum.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.2.486-510

JANURA, Tomáš - MATEJKA, Miroslav. The Manor House in Nitrianska Blatnica - Results of the Historical and Architectural-historical Research. In the early modern times belonged the village Nitrianska Blatnica to the dominions of Levice and Revište castles. Gradually, smaller separate dominion Blatnica set aside from this area, what instigated building the manor house there. In 70ties and 80ties of the 16th century let to built Ladislav st. Zelemeri - anti-Ottoman warrior and finance administrator of the archbishopric in Ostrihom his own manor house in the village. The manor house belongs to smaller type of partially fortified manor houses with closed squared ground plan and four towers on the corners. The second phase – Late Renaissance period after 1666 – led by Pietro Spazzo, made to order of baron Ján Eszterházy, gave rise new external appearance of the residence. The third rebuilding phase, performed during 50ties and 60ties of the 18th century in Baroque style, initiated by Amália Limburg-Stirum and Adam Rajcsányi – the counsellor of the Hungarian Chamber and the Statholder's council, caused that, the manor house gained his modern external visual look in Baroque style. The fifth rebuilding period, initiated the most likely by Austrian businessman Alojz Haase, determined current appearance of the manor house in neostyle. (Translation: Petronela Križanová)

Kľúčové slová: kaštieľ; rod Zelemeri; rod Eszterházy; Pietro Spazzo;

Keywords: Manor House; The Zelemeri Family; The Eszterházy Family; Pietro Spazzo;

Výskum kaštieľa¹ v Nitrianskej Blatnici² bol podnietený zámerom majiteľa pamiatky o komplexnú revitalizáciu a obnovu niekdajšieho panského sídla. V písomných prameňoch skúmaný objekt označovali ako „vnútorný, zadný“ alebo „horný kaštieľ“, preto v nasledujúcej štúdii nebola spracovaná architektonicko-historická analýza druhého nižšie položeného kaštieľa, ktorý sa dodnes zachoval, ale v priebehu novoveku sa zmenil z obytnej na hospodársku budovu. Z majiteľovej snahy o záchranu niekdajšieho šľachtického sídla vyplynula objednávka na realizovanie architektonicko-historického výskumu Miroslavom Matejkom a historického výskumu Tomášom Janurom, z ktorých sa oba realizovali v priebehu roku 2016. Hlavnou výskumnou otázkou bola periodizácia stavebných dejín a ich prepojenie s menami konkrétnych majiteľov, popis umelecky cenných prvkov a zaradenie vývoja kaštieľa do stavebno-historických dejín šľachtických rezidiencií na území dnešného Slovenska.



Obr. 1. Pohľad na južné priečelie kaštieľa. Na východnej strane je viditeľná renesančná výzdoba fasády z 2. stavebnej etapy. Autor: Miroslav Matejka.

¹ Archívny výskum štúdie Tomáša Januru vznikol v rámci projektu APVV Od denára k euru. Fenomén peniaží v dejinách Slovenska od stredoveku do súčasnosti a projektu VEGA Spoločnosť raného novoveku - identity, konflikty, interakcie.

² Výskum bol realizovaný v zmysle Zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu, v znení Zákona č. 479/2005 Z. z., Zákona 208/2009 Z. z. a Zákona č. 262/2011 Z. z. NR. Výskumná dokumentácia obsahuje náležitosti určené vyhláškou MK SR č. 253/2010, §8 a spracovaná bola podľa Usmernenia Pamiatkového úradu SR k spracovaniu výskumnej dokumentácie – pamiatkového, architektonicko-historického výskumu (Mgr. E. Ševčíková, 2004).

Dejiny kaštieľa v Nitrianskej Blatnici zaznamenala v poslednej dobe v obecnej monografii Eva Gažiová, pričom v texte nepoužívala žiadne poznámky pod čiarou a zrejme čerpala z textu spoluautorov monografie venovanej jednotlivým dejinným úsekom v histórii obce. Z hľadiska architektonicko-historického vývoja vychádzala zo staršej pamiatkovej charakteristiky, ktorú súčasný výskum do veľkej miery skorigoval a poprel existenciu stredovekej hmoty v súčasnom objekte. Prvé historické údaje priniesla monografia Nitrianskej župy, kde uviedli, že kaštieľ postavili na začiatku 16. storočia a neskôr sa budova dostala do rúk rodu Zerdahelyi a Leonhardy. Relevantná historická (vrátane obecnej monografie) alebo genealogická literatúra zachytila iba druhotné údaje dotýkajúce sa jednotlivých vlastníkov kaštieľa, ktoré sú odcitované v nasledujúcom texte štúdie, avšak sa nijakým spôsobom nezmieňovali o historickom vývoji kaštieľa. Z oblasti stavebno-historického vývoja sa publikovali jediné údaje v *Súpise pamiatok na Slovensku*. Uviedli sem len stručnú charakteristiku objektu.³ Pre historickú časť výskumu základné pramene tvoril archív zvolenskej vetvy rodu Eszterházy, uložený v Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár.

Pri interdisciplinárnom prieskume pamiatkovo chránených budov sa používajú viaceré metódy bádania, ktorých výsledkom sú nové informácie k vývoju konkrétneho objektu. Ťažiskovou metódou architektonicko-historického výskumu je sondážny prieskum múrov, exteriérových a interiérových objektov, krokových konštrukcií, a ďalších detailov. Analýzou odkrytých sond sa dospeje k vyhodnoteniu jednotlivých stavebných etáp, ich rozsahu a časovému zaradeniu. Základným predpokladom archívno-historického výskumu je prezretie všetkých dostupných prameňov a ich následná kritika. Po vyselektovaní informácií podstatných pre architektonicko-historický výskum – inventáre, zápisy, deľby majetku a konkrétne spoločenské postavenie majiteľov – dochádza k napísaniu výskumnej správy. Následne sa porovnávacou metódou vyhodnotia závery oboch zúčastnených odborných strán a vytvorí sa stavebno-historická analýza celého vývoja.

Na základe výsledkov vlastného architektonicko-historického výskumu Miroslava Matejku a vlastného archívno-historického výskumu Tomáša Januru vznikla predkladaná štúdia, ktorá prvý raz v publikovanej verzii prináša viacero nových informácií o vývoji kaštieľa v období od jeho postavenia v poslednej tretine 16. storočia až do druhej polovice 20. storočia. Dejiny šľachtického sídla sa vo vymedzenom časovom období spájali hlavne s predstaviteľmi rodov Zeleméri, Dóczy, Eszterházy, Rajcsányi, Zerdahelyi, Appel, Haase a Leonhardy, ktorých historický význam bol nepopierateľný. V Nitrianskej Blatnici pôsobili viaceré dosiaľ zabudnuté, ale aj známe osobnosti nadregionálneho významu.

³ GAŽIOVÁ, Eva. Národné kultúrne pamiatky. In TRSĽAN, Drahomír (ed.). Nitrianska Blatnica. Nitrianska Blatnica: Obec Nitrianska Blatnica, 2010, s. 158–160. GÜNTHEROVÁ, Alžbeta (ed.). Súpis pamiatok na Slovensku zväzok druhý K – P. Bratislava: Obzor, 1968, s. 375. BOROVSKÝ, Samu (ed.) Magyarország vármegyei és városai Nyitra megye. Budapest: Nyomtatott Légrády Testvérek, 1898, Nyitra-Sárfő. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0014/13.html>.

Vývoj vlastníckych pomerov od začiatku 15. storočia do postavenia kaštieľa v poslednej tretine 16. storočia

Podľa historických prameňov vzťahujúcich sa na Nitriansku Blatnicu na území dediny začiatkom 15. storočia existovalo opevnené sídlo označované ako „*fortalitium*“ alebo „*castellum*“. Majiteľov stredovekého opevneného kaštieľa v poslednej dobe v monografii obce podrobne spracoval Ján Lukačka, z ktorého textu som vychádzal. Začiatkom 15. storočia sa novými vlastníkmi dediny stali šľachtici z Ludaníc. V rokoch 1403 – 1404 sa zaplietli do vzbury proti Žigmundovi Luxemburskému, čo bol dôvod zhabania ich sídiel v Ludaniciach a Nitrianskej Blatnici. Panovník obe stavby za 2 000 kôp českých grošov udelil Poliakovi Dominovi zo Skrzynna. V roku 1412 vládca šľachticov z Ludaníc omilostil, ale založené nehnuteľnosti si museli vykúpiť od Donina. 1 000 kôp grošov na odkúpenie „*castella*“ v Blatnici už nemali, a preto ho Donin užíval naďalej a v roku 1430 ho prenechal svojmu príbuznému Stiborovi ml. zo Stiboríc. V roku 1434 beckovský hradný pán za 1 500 zlatých založil panstvo Štefanovi zo Šalgoviec. Posledná zmienka o „*castelle*“ vznikla 27. apríla 1437, kedy Žigmund daroval kaštieľ a príslušné panstvo svojmu dlhoročnému radcovi a familiárovi Michalovi zo Zendu.⁴

Od druhej polovice 15. storočia sa až do konca stredoveku nezachovali žiadne písomné zmienky o existencii nejakého šľachtického obydľia v dedine. V skúmaných prameňoch z obdobia prvých dvoch tretín 16. storočia sa rovnako nezmienili o nejakej budove na území Nitrianskej Blatnice, ktorá sa medzitým rozdelila medzi viacerých šľachtických držiteľov a časť tvorila súčasť hradného panstva Levice a druhá hradného panstva Revište. Práve s vývojom vlastníckych pomerov zmienených domínií úzko súvisel vznik novej rezidencie, pričom použitie nejakých pozostatkov stredovekého sídla pri stavbe renesančného kaštieľa vylúčil stavebno-historický výskum.

Po vymretí rodu Čech z Levíc (alebo Lévai) začiatkom druhej polovice 16. storočia pripadli Levice do rúk uhorského kráľa Ferdinanda I., ktorý hrad 13. septembra 1560 daroval sedmohradskému vojvodovi Štefanovi Dobóvi (*1505 †1572) a jeho bratom. K panstvu na území Nitrianskej stolice patrili podiely v Nitrianskej Blatnici, Krtovciach a Šarluške (dnes Lužany). V Nitrianskej Blatnici na rozdiel od iných lokalít nenapísali, že by sa tu nachádzala nejaká stavba.⁵ Rovnako sa žiadny objekt neuvádzal ani v listine Ferdinanda I. z 20. novembra 1563, ktorou potvrdil držbu panstva Revište pre bratov Mikuláša a Gabriela Dóczyovcov. K hradu ležiacemu v Tekovskej stolici podobne ako v prípade Levíc v Nitrianskej stolici prináležali podiely v dedinách Nitrianska Blatnica, Šarluška a Krtovce.⁶

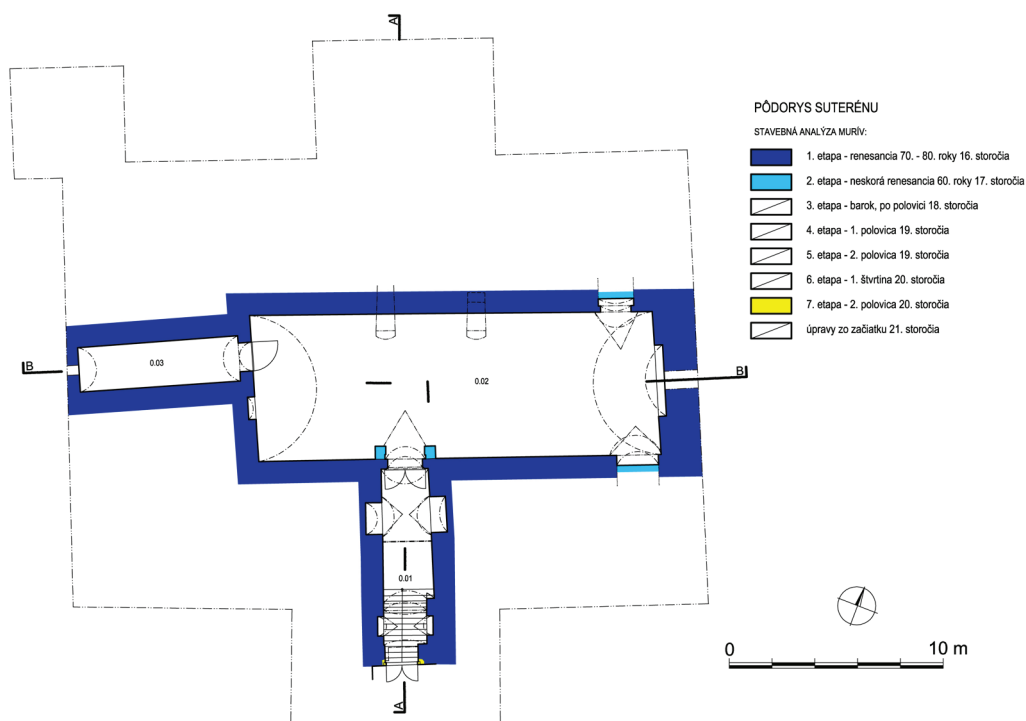
⁴ LUKAČKA, Ján. Nitrianska Blatnica v stredoveku. In TRSTĚAN, Drahomír (ed.). Nitrianska Blatnica. Nitrianska Blatnica: Obec Nitrianska Blatnica, 2010, s. 32, 33.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (ďalej MNL – OL), fond (ďalej f.) Magyar Kancelláriai Levéltár (ďalej MKL), Libri regii (ďalej LR) 3, pagina (ďalej pag.) 653–655. Genealogická tabuľka rodu Dóbo dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/dobo.html>.

⁶ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1563, numero (ďalej no.) 1. NAGY, Iván. Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal III. Pest: Nyomatott Beimel J. és Kozma Vazulnál, 1858, s. 335.

Vznik kaštieľa za Ladislava st. Zelemériho

Majitelia Revišťa a Levíc mali svoje vlastné rezidencie a neprejavovali záujem o výstavbu novej v Nitrianskej Blatnici. Situácia sa zmenila, keď 29. júna 1564 na hrade Seredné (dnes Ukrajina) Štefan Dobó v prítomnosti zástupcov Spišskej kapituly daroval podiely v Nitrianskej Blatnici, Krtovciach a Šarluške svojmu synovcovi Ladislavovi st. Zelemérimu a jeho dedičom oboch pohlaví. Dobó darovanie odôvodnil tým, že Zeleméri bol Osmanmi vyhnaný zo svojich pôvodných rodových majetkov a v čase Dobóvho zajatia v Sedmohradsku stúpenkami kráľovnej vdovy Izabely bránil strýkove majetky a z Dobóvho kaštieľa v Pavlovciach nad Uhom v Užskej stolici vyhnal Izabeliných prívržencov. Zeleméri si neskôr nechal potvrdiť listinu 16. marca 1569 kráľom Maximiliánom vo Viedni.⁷



Obr. 2. Pôdorys kaštieľa v úrovni suterénu - slohová analýza. Autor: Miroslav Matejka.

Ladislav st. Zeleméri patril medzi popredných protiosmanských veliteľov a minimálne od roku 1574 zastával post administrátora príjmov ostrihomského arcibiskupa.⁸ Príjmy používal hlavne na vybudovanie pevnosti v Nových Zámkoch, a preto sa mohli stať jeho majetky cieľom lúpežných prepadnutí Osmanov. Z toho dôvodu kráľ Rudolf 5. februára 1583 povolil ostrihomskému županovi a administrátorovi príjmov ostrihomského arcibiskupstva Zelemérimu prebudovanie dvoch Ladislavových kúrií, jednej v Nitrianskej Blatnici a druhej v Bor-

⁷ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1569, no. 2.

⁸ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1574, no. 1.

ši v Zemplínskej stolici, na opevnené kaštiele.⁹ Z povoľovacej listiny by sa dalo vydedukovať, že medzi rokmi 1569 – 1583 vznikla v Nitrianskej Blatnici kúria a po roku 1583 opevnený sídelný areál.

Výsledky archívneho bádania potvrdil aj architektonicko-historický výskum a na základe oboch prieskumov bolo možné prvú stavebnú etapu kaštieľa (70. – 80. roky 16. storočia) pripísať Ladislavovi st. Zelemérimu. V uvedenej etape vybudovali dvojpodlažný podpivničený kaštieľ, ktorého dispozícia a hmota sa zachovali v doteraz stojacej stavbe. Blokovú budovu vytvorili ako dispozičný trojtrakt na pôdoryse obdĺžnika s hranolovým južným rizalitom. Z neho viedol vstup schodiskovou chodbou s postrannými nikami do suterénov situovaných pod stredovým traktom. Suterén pozostával z veľkej valene zaklenutej miestnosti, odkiaľ viedol prístup do úzkeho suterénu v západnej časti stredového traktu s prevetrávacím prieduchom v západnej stene. Väčší pivničný priestor prevetrávali otvory v severnej a západnej stene. Priame vetranie a osvetlenie umožňoval prieduch vo východnej stene kaštieľa. Vo východnej časti severnej a južnej steny suterénu vybudovali neskôr zamurované vstupy.

Vchod do prvého nadzemného podlažia viedol portálom v južnej stene rizalitu. Podľa vyobrazenia z roku 1752 sa nad portálom vypínala nápisová doska, ktorá ale mohla byť výsledkom mladších prestavieb. Z rizalitu sa vchádzalo



Obr. 3. Pohľad od východu do centrálnej miestnosti 1.08 s renesančnou výsečovou klenbou.

Autor: Miroslav Matejka.

⁹ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1583, no. 1.

do miestnosti, ktorá sa oblúkom otvárala do sály v strednom trakte. Zo spomínanej miestnosti sa dalo vojsť do kuchyne s ohniskom v severozápadnom kúte, kde bol výklenok s dymníkom. Za kuchyňou sa v juhozápadnom kúte dispozície rozprestierala ďalšia miestnosť osvetlená oknami v južnej a západnej fasáde. Z nej sa vstupovalo do ďalších dvoch priestorov vo východnej časti južného traktu. Obe miestnosti prepájali dvere v priečke a osvetľovali okná v južnej fasáde. Všetky miestnosti okrem kuchyne zaklenuli valenými klenbami so styčnými lunetami vytiahnutými do hrebienkov.

Sálu v stredovom trakte prestropili valenou výsečovou klenbou a oblúkovým pásom prepojili s miestnosťou v strednej časti severného traktu. Priestor priamo osvetľovala dvojica okien s kamennými osteniami vo východnej stene a nepriamo cez spomínanú miestnosť oknom v jej severnej stene. Pravouhlým portálom s obvodovou lištou sa vstupovalo do ďalšej miestnosti v severovýchodnom kúte dispozície s jedným oknom vo východnej stene a krbom v juhozápadnom kúte. Nosné prvky krbu tvorilo drevo a dymník tehly. K miestnosti sa k severnej stene pripájal záchodový rizalit a k západnej stene komora.

Zo sály sa v západnej stene pravouhlým portálom s okosom zdobeným zuborezom vkročilo do reprezentačnej miestnosti, prestropenej hrebienkovou klenbou, v západnej časti stredového traktu, ktorú osvetľovala dvojica okien v západnej stene. Z miestnosti viedol jednoduchým pravouhlým portálom vstup do vedľajšej obytnej miestnosti zaklenutej výsečovou klenbou a presvetlenej oknom v západnej stene. Do juhovýchodného kúta umiestnili kamenný krb s letopočtom 1578 a erbovým štítkom. Severná stena obsahovala vstup do záchodového rizalitu vystupujúceho zo severnej fasády. Pôvodné podlahy sa v priestoroch prvého nadzemného podlažia nezachovali.

Druhé nadzemné podlažie opakovalo dispozíciu prvého nadzemného podlažia. Zo vstupnej miestnosti za rizalitom sa vchádzalo do štyroch obytných miestností južného traktu zaklenutých výsečovými klenbami so styčnými lunetami. Prvá obytná izba mala klenby bohatšie profilované kamennými pätkami a hranami výsečí vytiahnutými do hrebienkov s kruhovým svorníkom. Miestnosť osvetľovalo okno v južnej stene. Pätky na výsečovej klenbe druhej obytnej izby ozdobili polkruhmi. Druhú miestnosť presvetľovalo okno v strednej časti južnej steny a okno v západnej stene. Do ďalších dvoch priestorov privádzali svetlo okná v južnej fasáde.

V stredovom trakte druhého nadzemného podlažia sa zopakovala dispozícia z prvého nadzemného podlažia. Väčšiu časť vyplňala sála s plochým stropom, pôvodne zrejme so vstupom do ďalšej reprezentačnej miestnosti v západnej časti traktu. Podľa nálezov pätiiek spomenutú vedľajšiu miestnosť prestropili identickou klenbou ako miestnosť pod ňou. Sálu zrejme oblúkovým pásom spojili s ďalšou miestnosťou, ktorá plnila funkciu jej ďalšieho presvetlenia s dnes už neexistujúcim oknom v severnej stene.

Z popísaných priestorov stredového traktu viedli vstupy do obytných izieb v severnom trakte, ktoré opakovali funkciu a členenie miestností pod nimi, čo predstavovalo rozdelenie na obytnú izbu s vykurovacím zariadením a záchodom. K uvedenému priestoru sa rovnako ako na prízemí pripájala komora. Tri



Obr. 4. Miestnosť 1.11 v severozápadnom nároží kaštieľa s renesančným kozubom datovaným do roku 1578. Autor: Miroslav Matejka.

miestnosti mali výsečové klenby so styčnými lunetami a dva priestory výsečové klenby. Identicky s miestnosťami v južnom trakte mali priestory severného traktu v úrovni nábehov klenieb v severnej stene ústupky okrem dvoch miestností s odlišne konštruovanými klenbami.

Kaštieľ ukončovala rovná koruna vo forme atikového múru s kruhovými oknami. Okrem nich obsahoval severný múr dvojicu otvorov pre chrliče, ktoré zrejme ústili alebo prechádzali cez záchodové rizality. Jeden otvor pre chrlič sa dodnes zachoval vo východnej stene nad miestnosťou druhého nadzemného podlažia. Zastrešenie zrejme pozostávalo zo systému sedlových striech. Na atikových múroch nezostali stopy po pôvodnej strešnej konštrukcii, takže sa nedá povedať, či atika strechu pohľadovo prekrývala, alebo boli aj sami časťami strechy prekryté. Z nálezov nebolo jasné, či mal atikový múr ešte nad rovinou súčasného zachovania ozdobnú atiku. Interiéry pokrývali vyhladené gletované omietky, pričom povrchová úprava fasád sa nezachovala, pretože bola odstránená a nahradená fasádou v druhej stavebnej etape.

Obdobie Dóczyovcov

Po smrti Ladislava st. Zelemériho sa 29. januára 1592 vykonalo rozdelenie „domu a kamennej kúrie“ v Nitrianskej Blatnici a príslušných podielov v dedinách Nitrianska Blatnica, Krtovce, Šarluška, Šalgovce, Horné Otrokovce, Behynce (dnes

miestna časť Veľkých Ripňan) a Mošovce (dnes miestna časť Považian) v Nitrianskej stolici medzi jeho synov a širšie príbuzenstvo. Dolnú časť (asi myslené prízemie) „kamennej kúrie“ dostal Štefan Zeleméri, a hornú časť (asi myslené poschodie) Ladislav ml. Zeleméri, pričom brána, pivnica pod domom a kaplnka ostanú spoločné. „Majerský dom“ (môže ísť o predchodcu neskoršieho dolného kaštieľa) dostali synovia alebohej dcéry Ladislava st. Anny Zelemériovej Ladislav a Peter Forgáchovci. Ešte pred podpisom dohody sa Ladislav ml. vzdal vydelenej hornej časti „kamennej kúrie“ v prospech svojej sestry Kataríny Zelemériovej a jej manžela Jána ml. Bossányiho.¹⁰

Bratia Štefan a Ladislav ml. Zelemériovci po sebe nezanechali žiadnych mužských potomkov, a preto sa o ich rezidenciu začali zaujímať Dóczyovci, keďže boli spoluvlastníkmi podielov v dedine. Dóczyovci pri nadobudnutí zjavne nerešpektovali oprávnené majetkové nároky dedičov Zelemériovcov po ženskej línii, čo v priebehu celého 17. storočia vyvolávalo protesty zo strany rodov Forgách a Bossányi. Najprv dostal donáciu na „šľachtickú kúriu v podobe kaštieľa“ v Nitrianskej Blatnici s podielmi v tej istej dedine, Šarluške a Krtovciach 29. júna 1606 od Rudolfa tekovský župan a cisársky radca Andrej Dóczy, syn vyššie spomínaného Gabriela Dóczyho.¹¹ Majetkové podiely vlastnil v dedine aj



Obr. 5. Pôdorys kaštieľa v úrovni 1. NP - slohová analýza. Autor: Miroslav Matejka.

¹⁰ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1592, no. 1. MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1609, no. 2.

¹¹ MNL – OL, f. MKL, LR 5, pag. 759, 760. NAGY, ref. 6, s. 335.

Andrejov syn Štefan Dóczy, ktoré odkúpil Michal Chery a následne ich predal za tri tisíc uhorských zlatých Imrichovi Dóczyemu, bratrancovi Andreja Dóczyho.¹²

Imrich Dóczy si získanie ďalších podielov a polovice „*domu alebo šľachtickej kúrie na spôsob opevnenia (fortalitia)*“ vynútil násilným obsadením. Neskôr 2. septembra 1609 zástupcovia Nitrianskej stolice potvrdili, že Dóczy za obsadenú polovicu rezidencie v Nitrianskej Blatnici, patriacej Säre Dóczyovej, vdove po Ladislavovi ml. Zelemérim, zaplatil 6 250 zlatých.¹³ Imrich sa v snahe získať majetok nezastavil ani predtým, že požiadal Mateja II. o vydanie listiny, ktorou panovník 11. decembra 1609 vyhlásil kúpu podielov Forgáchovcov a Bossányiovcov Michalom Cherym za neplatné.¹⁴ Na Imrichove záujmy reagoval tekovský župan a kráľovský pivničníar Andrej Dóczy tým, že si nechal 3. decembra 1609 od Mateja II. potvrdiť staršiu donáciu od panovníkovho brata Rudolfa na „*šľachtickú kúriu vo forme kaštieľa*“.¹⁵

Imrich Dóczy nakoniec zmenil svoje rozhodnutie a za 5 016 uhorských zlatých predal „*celý kaštieľ alebo kamenný dom*“ v Nitrianskej Blatnici Michalovi Cherymu a Jánovi Bornemiszi, čo 21. mája 1611 potvrdili zástupcovia Nitrianskej kapituly.¹⁶ Obaja šľachtici si kaštieľ dlho nenechali a po troch rokoch na hrade Šintava 9. júla 1614 Ján Bornemisz predal „*celý kaštieľ alebo kamenný dom nebohého Ladislava st. Zelemery postavený na spôsob opevnenia (fortalitia)*“ za 5 500 uhorských zlatých hlavnému kapitánovi pevnosti Vác Štefanovi Dóczyemu a jeho dedičom oboch pohlaví. Platnosť predaja si Štefan Dóczy nechal 20. august 1614 potvrdiť od kráľa Mateja II.¹⁷ Podľa ďalších listín sa zisk kaštieľa týkal aj Štefanovej manželky Magdalény Thurzovej.¹⁸

Štefana Dóczyho krátko prežil iba syn Adam Dóczy, ktorý zomrel v detskom veku, a preto 3. septembra 1641 nariadil palatín Mikuláš Eszterházy kapitule v Nitre, aby „*šľachtickú kúriu*“ v Nitrianskej Blatnici previedli na synov Jána ml. Bossányiho Michala a Jána Bossányiovcov, Petra a Ladislava Forgáchovcov a Žigmunda Baraniaiho.¹⁹ Skutočným vlastníkom kaštieľa ostal iba Michal Bossányi, ktorý si nechal 4. októbra 1641 na hrade Revište potvrdiť od synov vyššie

¹² MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1607. MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1609, no. 7.

¹³ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1609, no. 11.

¹⁴ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1609, no. 2.

¹⁵ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1609, no. 9.

¹⁶ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1611, no. 12.

¹⁷ MNL – OL, f. MKL, LR 6, pag. 491–493.

¹⁸ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1614, 1615.

¹⁹ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1641, no. 9. SZLUHA, Márton. Nyitra vármegye nemes családjai II. kötet L-Z. [CD-ROM]. Budapest: Heraldika Könyvkiadó, 2003, Bossányi, Nagybossányi, nemes és † gróf, ill. Nagybossányi és Nagyugróczy nemes és †báró, ill. Nagybossányi és Kisprónai nemes, tabuľka X.

spomínaného Imricha Dóczyho súrodencov Žigmunda, Melichara a Ladislava Dóczyovcov platnosť získaného vlastníctva.²⁰

Obdobie Eszterházyovcov

V polovici 17. storočia bolo zrejmé, že rod Dóczyovcov sa nachádza na pokraji vymretia a o ich majetky sa začala zaujímať vdova po barónovi Štefanovi Hédervárim barónka Alžbeta Eszterházyová (*1616 †1668). Najprv 14. júna 1648 pred konventom v Hronskom Beňadiku prostredníctvom zástupcu protestovala proti bratom Melicharovi a Ladislavovi Dóczyovcom, že hrad Revište a „kaštieľ“ v Nitrianskej Blatnici založili uhorskému palatínovi grófovi Štefanovi Draskovichovi.²¹ Počínanie Alžbety vychádzalo zo stredovekej listiny z roku 1485 o vzájomnom dedení medzi rodmi Hédervári a Dóczy v prípade vymretia jednej alebo druhej strany. Ferdinand III. 5. decembra 1648 uznal platnosť tejto listiny na príhovor Alžbetinho švagra opáta Jána Héderváriho a zároveň potvrdil, že Alžbeta a jej malý syn barón Vavrínek Hédervári majú zdediť Revište a Nitriansku Blatnicu.²²

Keďže Vavrínek Hédervári zomrel v detskom veku a posledný mužský príslušník rodu opát Ján Hédervári nemohol mať žiadnych oficiálnych potomkov, Leopold I. 14. decembra 1658 na opátov príhovor prenechal panstvo a hrad Hédervár a kaštieľ v Nitrianskej Blatnici dcére Alžbety Eszterházyovej a nebohého Štefana Héderváriho barónke Kataríne Héderváριοvej (†1680) a jej manželovi Jánovi Viczaymu. Zároveň panovník určil, že Alžbeta bude môcť užívať uvedené majetky až do svojej smrti a za prenos dedičských práv zaplatí 40 000 zlatých.²³

Alžbeta Eszterházyová žila prevažne v Héderváre a o kaštieľ v Nitrianskej Blatnici nejavila väčší záujem, a preto 5. októbra 1660 polovicu „kaštieľa“ darovala svojmu bratrancovi, rytierovi Zlatej ostrohy a podkapitánovi pevnosti Ráb barónovi Jánovi Eszterházymu (*1625 †1692). Príbuznému sa odvdáčila za finančnú pomoc a iniciatívu pri získaní dedičstva po Héderváριοvcoch pre Alžbetu, jej dcéru a za ňu.²⁴ Pri prevzatí kaštieľa sa však obišli práva Bossányiovcov, ktorí proti prevodu vlastníctva protestovali, ale nakoniec museli pred vplyvným rodom Eszterházy ustúpiť a 26. januára 1688 uzavreli v Bratislave dohodu s Jánom Eszterházym, medzičasom povýšeným do grófskeho stavu. Nový držiteľ Bossányiovcom za skončenie súdnych sporov a ako kompenzáciu zaplatil 3 000 rýnskych zlatých.²⁵

²⁰ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1641. NAGY, ref. 6, s. 335.

²¹ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1648. Genealogická tabuľka rodu Hédervári dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/heder2.html>.

²² MNL – OL, f. MKL, LR 10, p. 191–195. Genealogická tabuľka rodu Hédervári dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/heder2.html>.

²³ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1658, no. 20. Genealogická tabuľka rodu Hédervári dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/heder2.html>.

²⁴ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1660, no. 1. Genealogická tabuľka rodu Esterházy dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>.

²⁵ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1688.



Obr. 6. Pôdorys kaštieľa v úrovni 2. NP - slohová analýza. Autor: Miroslav Matejka.

Ján Eszterházy sa chcel usadiť v Nitrianskej Blatnici, a preto nechal opraviť všetky budovy vrátane opevnenia po uzavretí zmluvy s talianskym majstrom Pietrom Spazzom. Na základe dohody z 10. decembra 1666 sa dalo jednoznačne preukázať, že v tomto čase už stáli obidva kaštiele. Spazzo mal za prestavbu dostať 625 zlatých, pšenicu a víno. V priestore „vonkajšieho kaštieľa“ mal urobiť chodbu so stĺpmi a klenbami, nové klenby v dvoch svetliciach na prízemí po pravej strane, novú pekársku pec v kuchárskej komore na ľavej strane a dvojité okno v svetlici, kde bola kedysi kaplnka. Vo „vnútornom kaštieli“ na hornom poschodí sa zaviazal spraviť okenné múry a nový strop v „sále alebo palote“. V oboch kašliach zhotoví nové kachľové pece, komíny, okenné a dverné ostenia. Záchody vo „vonkajšom kaštieli“ iba opraví a vo „vnútornom kaštieli“ vybuduje nové. V oboch kašliach prispôsobí vstupy do krovu. Rovnako očistí fasády oboch kaštieľov a nahodí nové vonkajšie omietky. Môže upraviť aj interiér všetkých miestností oboch kaštieľov, kde bude potrebné urobiť zlepšenia. V novej kaplnke namontuje tiež nové okná. Pri úpravách štyroch bášť štvorcovej formy použije tehly, pričom ak bude nutné, môže niektoré z nich postaviť na novo od základu a ak postačia opravy, vymení alebo doplní poškodené murivo. V rámci opráv bude môcť v interiéri a exteriéri opraviť všetko, čo bude potrebné.²⁶

Na základe architektonicko-historického prieskumu bolo jednoznačne preukázané, že po roku 1666 došlo k realizácii prestavby skúmaného „vnútorného

²⁶ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 73, rok 1666, no. 13.

kaštieľa“ pre Jána Eszterházyho a tieto úpravy tvoria druhú neskororenesančnú stavebnú etapu. V tomto období areál dotváral aj „*vonkajší kaštieľ*“ a pravidelné opevnenie s nárožnými baštami, čím komplex budov okrem obytnej úlohy plnil aj fortifikačnú funkciu.

K druhej stavebnej fáze bolo možné priradiť adaptáciu vstupného portálu do suterénu, kde do prímuroviek ku špaletám osadili drevenú tesársku zárubňu. V kuchyni nahradili pôvodný trámový strop výsečovou klenbou, pričom do dymníka nad ohniskom osadili na novú drevenú konštrukciu. Na prízemí kaštieľa nadmurovali v jednej miestnosti parapet staršieho renesančného okna a v ďalšom priestore vybudovali nik, alebo vstup do záchodu. K zmenám sa prišlo aj pri starších záchodoch v dvoch miestnostiach na prízemí a prvom poschodí. Záchodový rizalit v západnej časti severnej fasády úplne odstránili. Zrealizovalo sa nové zaklenutie sály na druhom nadzemnom podlaží, pravdepodobne v podobe výsečovej klenby.

Najväčšie úpravy sa zrejme dotkli fasád. Pôvodnú omietku odstránili a naniesli novú v prírodnom pieskovom tóne. Okolo okenných otvorov zhotovili hladké pasparty s bielymi nátermi. Nárožia vyzdobil renesančné sgrafito v podobe zalomených pásov, striedavo biele a pieskové. Pod atikovou rímsou prebiehal podobne stvárnený sgrafitový pás, ktorý vo forme koncentrických a šikmých pásov, resp. diamantovania obiehal kruhové otvory v atikovom múre.

Po smrti grófa Jána Eszterházyho bola 1. marca 1695 podpísaná dohoda so synom Jána Viczayho Adamom Viczaym o prenechaní kaštieľa Eszterházyho synovi fejérskeho županovi grófovi Františkovi Eszterházymu (*1670 †1746). Zároveň sa Viczayovci zriekli nároku vykúpiť kaštieľ od Eszterházyovcov späť.²⁷ Slobodný a bezdetný František Eszterházy bol posledným rodovým príslušníkom, ktorý sa v Nitrianskej Blatnici v prvej tretine 18. storočia trvalejšie zdržoval, a preto jeho príbuzní najprv zálohovali panstvo a neskôr ho predali.

S osobou Františka Eszterházyho bolo na základe architektonicko-historického výskumu možné spojiť úpravy z prvej polovice 18. storočia, ktoré však nevytvorili samostatnú stavebnú etapu. Ich podobu zdokumentovalo vyobrazenie „*zadného kaštieľa*“ z roku 1752. Rezidenciu zakrývala valbová manzardová strecha. Vstupná veža prevyšovala sídlo o jedno podlažie, pričom ho od nižšieho podlažia oddeľovala rímso v úrovni staršieho atikového múru. Strecha veže mala cibulový tvar. Medzi prvým a druhým nadzemným podlažím zrejme naznačili kordónový pás a nárožia pravdepodobne zvyrazňovala ešte neskororenesančná výzdoba. Z vyobrazenia a informácie z roku 1747 o dobrom stave strechy by sa mohlo vydedukovať, že práve niekedy koncom prvej tretiny 18. storočia nadstavali starší vstupný rizalit o štvrté podlažie, čím dostal vežovitý vzhľad a „*zadný kaštieľ*“ zakryli spomínanou manzardovou strechou. Z popisov z rokov 1747 a 1754 bolo zrejmé, že v interiéri sa zachoval starší renesančný charakter.

Po smrti grófa Františka st. Eszterházyho vznikol 9. augusta 1747 podrobný súpis dvoch kaštieľov stojacich v Nitrianskej Blatnici. „*Predný kaštieľ*“ bol menší

²⁷ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 68, rok 1695, no. 39. Genealogická tabuľka rodu Esterházy dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>.



Obr. 7. Pôdorys kaštieľa v úrovni podkrovia, 3. NP a 4. NP severozápadnej veže - slohová analýza. Autor: Miroslav Matejka.

a „zadný kaštieľ“ väčší s vežou. Oba objekty obkolesoval plot na spôsob opevnenia. Dvojpodlažný „predný kaštieľ“ mal dĺžku 30 siah a šírku štyri siah. Šindľová strecha sa nachádzala v zanedbanom stave. Na hornom podlaží po celej dĺžke kaštieľa existovala chodba s ôsmimi zasklenými oknami. Súčasť podlažia schodiska tvorila svetlica s tromi sklenenými oknami, pričom uvedená svetlica bola spolu s chodbou zaklenutá a podlahu tvorili tehly. V svetlici jestvovala aj obyčajná zelená kachľová pec. Na poschodí ďalej zapísali dve svetlice s tehlovou dlážkou, doskovým zanedbaným stropom a dvomi oknami v každej z nich. Z bližšie neurčenej svetlice sa po drevenom schodisku vystupovalo do krovu. Ďalej sa pri schodoch na dolné podlažie rozprestierala svetlica s dvomi zasklenými oknami, obyčajnou zelenou kachľovou pecou, doskovým stropom a tehlovou dlážkou, kde momentálne býval panský špán. Hneď vedľa nej stála malá zaklenutá svetlica s jedným oknom a tehlovou dlážkou. Z nej sa ďalej prešlo do veľkej svetlice nazývanej kuchyňa s jedným oknom, tehlovou dlážkou a doskovým stropom. Ďalej sa šlo do inej zaklenutej veľkej svetlice s dvomi oknami a tehlovou dlážkou, ktorá podobne ako dve nasledujúce svetlice slúžila ako skladisko. Na dolnom podlaží sa rozprestierala podobná chodba ako na poschodí s deviatimi oknami bez skla. Vo vonkajšej časti prízemí v rohu oproti východu boli dve svetlice s malým pitvorčekom s doskovou podlahou. Ďalej sa tu zostupovalo do pivnice pod kaštieľom, slúžiacej na uskladnenie záhradných vecí. Keď sa prešlo bránou kaštieľa na západ, prišlo sa k väzeniu a dvom stajniam pre štrnásť obyčajných koní. V kaštieli na vnútornej strane smerom na západ od stredovej

prejazdovej brány bola veľká zaklenutá kuchyňa s jedným oknom. Odtiaľ východným smerom jestvoval sklep s lisom na víno, kedysi slúžiaci ako kaplnka s dvomi oknami bez skla.

Dvojpodlažný „*zadný kaštieľ*“ bol dlhý pätnásť siah, široký desať siah a jeho veža vysoká dvanásť siah. Šindľová strecha sa nachádzala v „*prostrednom*“ stave. Na hornom podlaží sa v strede rozprestierala prázdna desať siah dlhá a tri siah široká palota s desiatimi postrannými svetlicami. Všetky miestnosti mali tehlové dlážky a zaklenuté stropy. V nich existovali trojité zelené jednoduché kachľové pece, tri zamrežované okná, šesť zasklených okien a ostatné bližšie počtom nešpecifikované okná bez skla i mreží. Z pitvora v strede kaštieľa viedli drevené schody do veže, ale na prízemie sa chodilo po kamenných schodoch. Na prízemí zapísali pitvor, kuchyňu, prázdnu desať siah dlhú a tri a pol siah širokú palotu. K tomu prislúchalo ďalších deväť zaklenutých svetlíc s tehlovou dlážkou, kde spolu videli tri zasklené a zamrežované okná, zvyšné bez skla a bez mreží. Pod kaštieľom sa rozkladala veľká jedenásť siah dlhá a tri a štvrtinu siah široká pivnica.

V areáli kaštieľov existovali dve studne. Vedľa kaštieľa sa západným smerom rozprestierala slivková záhrada, kde bola studňa a nad ňou miestnosť na sušenie sliviek. Od chrbta kaštieľa existovala ovocná záhrada s viacerými druhmi stromov. Smerom na východ od kaštieľa sa rozkladala ďalšia záhrada s rôznymi stromami.²⁸

Po úmrtí Františka Eszterházyho prešiel kaštieľ do rúk jeho vzdialenejšieho príbuzného cisársko-kráľovského komorníka, radcu Kráľovskej miestodržiteľskej rady, rytiera Zlatej Ostrohy grófa Karola Eszterházyho (*1723 †1757).²⁹ Gróf v kaštieli vôbec nebýval o čom svedčí aj jeho stav a prázdne miestnosti. Inventár kaštieľov z Karolových čias z roku 1754 sa pri opise „*dolného kaštieľa*“ v podstate zhodoval s popisom z roku 1747 a aj využitie zostalo takmer rovnaké. Doplnili, že v strede dvora medzi oboma kaštieľmi bola fontána v hornom kamennom ohrazení s erbom Zelemériovcov. Vstup do druhého kaštieľa bol cez trojpodlažnú vežu. Spodné podlažie „*horného kaštieľa*“ začínalo od východu dve siah dlhou a dve a pol siah širokou komorou, ku ktorej sa pripájala dve a pol siah dlhá a dve siah široká svetlica. Pri nej bol dve a pol siah dlhý a dve siah široký pitvorček s vedľajšou dve a pol siah širokou i dlhou kuchyňou. Z pitvorčeka sa vchádzalo do spodnej desať siah dlhej a tri a pol siah širokej paloty. Z východnej strany paloty sa rozprestierala tri siah dlhá a dve siah široká svetlica, potom bola dve siah dlhá a tri siah široká komora. Ku komore priliehala ďalšia dve a pol siah dlhá a dve siah široká komora. Južná strana prízemí mala tri svetlice a jednu komoru. Komora bola dlhá dve siah a štyri stopy a široká dve a pol siah. S ňou susedila tri a pol siah dlhá a dve a pol siah široká svetlica, druhá tri a pol siah dlhá a široká svetlica, a posledná tri a pol siah dlhá a dve siah široká tretia svetlica. Všetky miestnosti na prízemí boli zaklenuté. Miestnosti

²⁸ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1747.

²⁹ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1753. Genealogická tabuľka rodu Esterházy dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>.

na poschodí mali zdevastované klenby a podobné miery ako miestnosti na prízemí. Strecha sa nachádzala vo veľmi zlom stave a komíny hrozili úplným zrútením. Naproti tomu budova majera bola v dobrom stave.³⁰

Obdobie Adama Rajcsányiho

Po smrti grófa Karola Eszterházyho investovala do opráv kaštieľa jeho pozostala vdova grófka Amália Limburg-Stirum (*1724 †1799). Po istej dobe sa Amália rozhodla o postupné získanie panstva Želiezovce pre seba a svoje deti, a preto 28. februára 1760 založila za 30 000 zlatých kaštieľ v Nitrianskej Blatnici spolu s panstvom na dvadsať rokov radcovi Uhorskej komory Adamovi Rajcsányimu (*1699 †1766) a jeho manželke Anne Márii Platthyovej (†1765). Amália povolila Rajcsányimu ďalšie úpravy „horného kaštieľa“ a zriadenie pivovaru a pálenice v „dolnom kaštieli“.³¹

Pri prevzatí objektov Adamom Rajcsányim vyhotovili 13. marca 1760 nový popis, do ktorého zaznamenali v prípade „horného kaštieľa“ viaceré úpravy obytných priestorov. „Dolný kaštieľ“ sa oproti predošlým rokom 1747 a 1754 výraznejšie nezmenil, ale dostal úplne novú šindľovú strechu. V opevnenom areáli oboch budov zostala fontána s erbom Zelemériovcov. Pri veži „horného kaštieľa“ spomenuli, že mala štyri podlažia. Popis prízemia kaštieľa sa zhodoval s rokom 1754, pričom zaznamenali, že v kuchyni urobili novú pekársku pec a dali niekoľko nových drevených mreží na okná.³²

Oproti predošlým rokom zaznamenali podrobný súpis prvého poschodia, kde došlo k viacerým úpravám smerom k barokovej modernizácii. Na poschodie sa šlo po kamenných schodoch vo veži. Z nich sa vošlo do pitvorčeka, z ktorého sa doľava smerom na západ vstúpilo do prvej svetlice otočenej na juh, kde bola nová obyčajná zelená kachľová pec a jedno okno s novými doskovými okenicami. Zo svetlice sa prechádzalo do druhej svetlice s novou mimoriadne cennou zelenou kachľovou pecou a dvomi úplne novými oknami. V deliacej priečke medzi prvou a druhou svetlicou viedol v stene komín odvádzajúci dym z vykurovania oboch kachľových pecí. Odtiaľ sa išlo do strednej svetlice s novou doskovou podlahou, dvomi novými zasklenými oknami s maľovanými zelenými talianskymi okenicami a „nádhernou talianskou“ zelenou kachľovou pecou, zdobenou zlatými girlandami, čiernou orlicou a erbom rodu Eszterházy. Keď pec dávali cez dvere do svetlice, čiastočne ju poškodili, ale miestny tehliar ju opravil. Stredná svetlica mala troje dvere, z ktorých jedny viedli do druhej svetlice, druhé do „sály alebo paloty“ a tretie do štvrtej svetlice oproti horám. V štvrtej svetlici sa nachádzali dve nové okná a nová obyčajná zelená kachľová pec. Z tejto svetlice sa vstupovalo do susednej komory s jedným zaskleným oknom bez okeníc. Všetky

³⁰ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1754, no. 32.

³¹ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 69, fasc. 6, rok 1760, no. 22. SZLUHA, ref. 19, Rajcsányi, Rajcsányi, tabuľka II. Genealogická tabuľka rodu Esterházy dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>.

³² MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1760.

okná a dvere uvedených svetlíc na západnej strane v roku 1759 doplnili „francúzskymi“ závorami a natreli „železnou“ farbou. Zo spomínaného pitvorčeka sa cez dvojité dvere so zeleno-červeným náterom vkročilo do „veľkej paloty“. Dvojité okná pitvorčeka na východnej strane mali nové drevené mreže. Východným smerom sa v pitvorčeku pristúpilo k dverám do ďalšej svetlice s jedným novým oknom s drevenými mriežkami a pripojeným záchodom. Odtiaľ sa šlo do podobnej svetlice bez dverí s novými oknami s drevenými mrežami, otočenými smerom k horám. Medzi oboma spomenutými svetlicami bol síce v stene komín, ale zatiaľ v samotných miestnostiach nestáli žiadne kachľové pece. V palote síce nebola žiadna kachľová pec, ale v jej strede existoval kozub vykurojúci aj svetlice susediace s palotou a obrátené na stranu k horám. Jedna svetlica na bočnej strane paloty mala nové dvere obrátené k horám s novými „francúzskymi“ závorami natretými „železnou“ farbou a jedno okno oproti horám so sklom v terčíkoch a vonkajšou maľovanou „talianskou“ okenicou. Napravo od posledne menovanej svetlice sa po schodoch vystúpilo do ďalšej svetlice s novou kachľovou pecou s pripojenou komorou so vstupom do záchodu. Obe miestnosti podobne ako ostatné zaopatрили novými oknami. Z pitvorčeka viedli drevené schody aj do krovu. V roku 1758 opravili celú strechu kaštieľa a do steny paloty vsadili červený mramorový kameň s erbom Zelemériovcov.

Pri kaštieli sa rozprestieral ovocný a slivkový sad so sušiarňou ovocia. Za kaštieľom smerom na sever sa rozkladala „panská“ záhrada ohradená vysokým plotom a v strede s kamennou fontánou s dvomi kovovými nádržami, kade stekala voda.³³

Adam Rajcsányi si Nitriansku Blatnicu zvolil za svoju hlavnú rezidenciu, a preto pokračoval v ďalších úpravách kaštieľa, ktoré zaznamenali 14. mája 1763 zástupcovia Nitrianskej stolice pri obhliadke rezidencie, aby bolo jasné, čo nechal medzitým od roku 1760 opraviť. Obnovený objekt stelesňoval zároveň Adamovo postavenie radcu Kráľovskej miestodržiteľskej rady. V prvom rade spomenuli, že obnovili opevnenie okolo kaštieľa spolu s vežami v jeho rohoch. Veže a úseky opevnenia pokryli novým šindľom a zmenilo sa čiastočne využitie nárožných veží. Vežu v západnom rohu, ktorá slúžila ako stajňa a bola v dezolátnom stave, opravili a urobili schody do krovových priestorov na uskladnenie sena. Dosiaľ nevyužívanú vežu v južnom rohu nanovo obielili a opravili. Tretiu nevyužívanú vežu vo východnom rohu zmenili na svetlicu a doplnili komínom. Štvrtú vežu slúžiacu ako vozovňu opravili a obielili. V „dolnom kaštieli“ upravovali iba pivnicu.

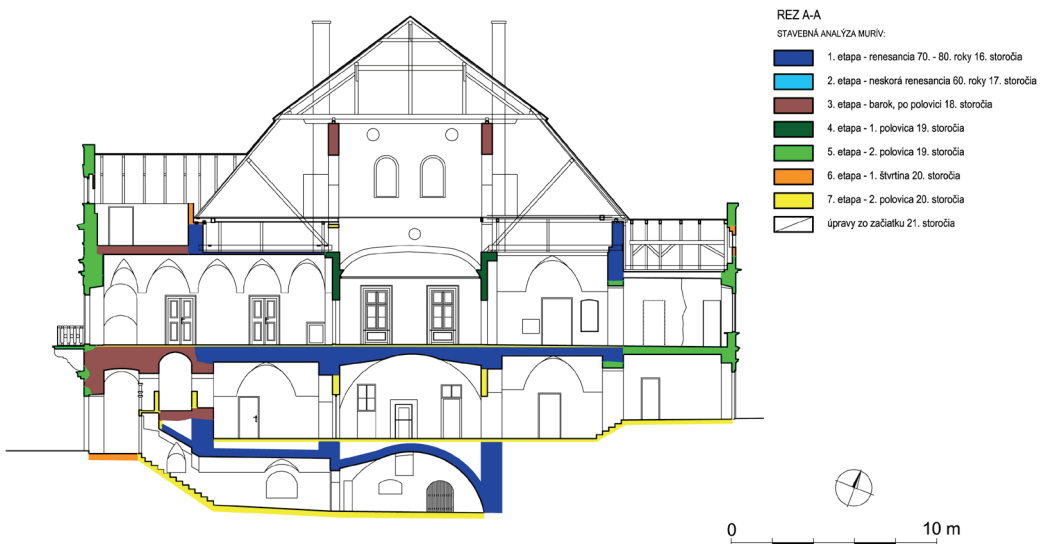
V „hornom kaštieli“ v svetlici, kde býval Adam Rajcsányi, rozobrali zelenú kachľovú pec a preniesli ju do inej svetlice a urobili novú zelenú „tabuľovanú“ kachľovú pec. Podlaha dostala nové laty a na okná osadili dve nové zelené „talianske“ okenice. V štvrtej rohovej svetlici zo súpisu z roku 1760 dali tiež nové podobné zelené okenice a novú doskovú podlahu. Vedľajšiu komoru zmenili na svetlicu, nanovo omietli, zväčšili okná a umiestnili sem zelenú kachľovú pec. V susednej komore opravili dvere a okná. V palote pôvodné dve okná s drevenými mrežami nahradili zasklenými. V svetlici, do ktorej sa vstupovalo z paloty

³³ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1760.

smerom na východ, urobili dve nové dvere – jedny do paloty a druhé na toaletu. Cez tretie dvere sa vchádzalo do svetlice, kde jedno okno s drevenou mrežou zamenili za zasklené okno a kam premiestnili zelenú kachľovú pec z prvej spomenutej svetlice na poschodí.³⁴

Na základe archívneho bádania a architektonicko-historického výskumu boli iniciátormi tretej barokovej stavebnej etapy v 50. a 60. rokoch 18. storočia Amália Limburg-Stirum a Adam Rajcsányi. Úpravy „horného kaštieľa“ sa dotkli hlavne priestorov na druhom nadzemnom podlaží. Viaceré miestnosti získali nové okná so špaletami pokrytými vyhladenou omietkou, pričom sa zmenili aj okenné výplne vo forme drevených mreží. V prípade niektorých starších okien došlo k ich posunu. Vyčlenením miesta z dvoch obytných priestorov vznikli obslužné chodby, ktoré umožňovali prikurovanie pecí v príľahlých izbách.

Najneskôr v čase tretej stavebnej fázy v súvislosti s úpravou fasád zbúrali záchodový rizalit vo východnej časti severnej fasády. Vstupný vežový rizalit rozšírili západným smerom a zriadili v ňom kamenné schodisko. Prestavba si vyžiadala úpravu časti klenby vstupného priestoru na druhom nadzemnom podlaží. Severozápadné nárožie spevnil zošikmený pilier. Fasády dostali sivý náter. Ďalšie prípadné detaily úpravy fasád sa vzhľadom na torzovité zachovanie nedali identifikovať. Do vzhľadu „horného kaštieľa“ zasiahla prestavba strechy v roku 1758. Zrejme vtedy v podkroví vybudovali medzitraktové nosné múry manzardovej strechy členené oblúkmi. Súčasne s nimi vznikli na západnej a východnej fasáde tehlové štíty, ktoré pod korunou členili dve kruhové okná. Po úprave strecha nadobudla vzhľad blížiaci sa dnešnému stavu, t. j. manzardová strecha s polvalbovým ukončením na západnej a východnej strane. Sklon strechy bol oproti dnešnému stavu menší.



Obr. 8. Rez A-A kaštieľom - slohová analýza. Autor: Miroslav Matejka.

³⁴ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1763, fasc. 6, no. 27.

Po uplynutí dvadsiatich rokov zálohu syn Adama Rajcsányiho Adam Rajcsányi s manželkou barónkou Annou Moraveciovou (*1753 †1822) 25. augusta 1780 kaštieľ v Nitrianskej Blatnici odovzdali do rúk syna Amálie Limburg-Stirum grófa Kazimíra Eszterházyho (*1749 †1802).³⁵ Investície oboch Rajcsányiovcov do opráv a zariadenia rezidencie mobiliárom podľa záložnej zmluvy z 28. februára 1760 Eszterházy rekompensoval. Na základe dohody z 26. mája 1781 Eszterházy zaplatil Rajcsányimu 3 000 zlatých za opravy budov a trovy súdnych sporov pri sceľovaní majetkov a ďalších 30 000 zlatých za investície do poľnohospodárstva, hospodárskych hnutí a nábytku.³⁶

Po vrátení kaštieľa 8. júla 1782 vznikol nový inventár, ktorý zachytil na rozdiel od predošlých súpisov aj zariadenie rezidencie. V „*hornom kaštieli*“ sa na prízemí v „*dolnej palote*“ nachádzali štyri skrine, dve truhlice na zeleninu, malá truhlica na sušené ovocie, v „*zadnej komôrke*“ pri záchode sud, v „*prednej komôrke*“ pri záchode veľká truhla na sušené ovocie, v komôrke na strane vchodu do paloty múčnica a rôzne kuchynské predmety v svetlici v susedstve kuchyne a kuchyni. Na poschodí zapísali „*hornú palotu*“ so sedemnástimi obrazmi a niekoľkými kreslami, záchod, „*zadnú komôrku*, „*prednú komôrku*“ s mangľom na bielizeň, svetlicu pri vchode do paloty, kde skladovali drevo, susednú svetlicu s dvomi posteľami kúpenými v Bratislave a tromi obrazmi, svetlicu z pravej strany „*malej sály oproti záhrade*“ s tromi stolíkmi, ôsmimi obrazmi a zelenou kanapou. Podľa zariadenia „*malej sály*“ bolo zrejme, že slúžila ako jedáleň, kde bol mramorový stôl, dvásť zelených stoličiek, sedem portrétov, príborník, jedno veľké zrkadlo a viaceré stoly. Za jedálňou existovala po ľavej strane oproti „*dolnému kaštieli*“ svetlica s tromi obrazmi, posteľou pre jeden pár, piatimi zelenými kanapami a väčšími kreslami. V susednej svetlici našli jednu posteľ, dve kožené kreslá a tri obrazy. Z „*dolného kaštieľa*“ spomenuli iba svetlicu, kedysi slúžiacu ako kaplnku, s posteľou a stolom.³⁷

Obdobie Zerdahelyiovcov

Kazimír Eszterházy disponoval inými kaštieľmi, a preto 3. apríla 1784 kaštieľ a príslušné panstvo Nitrianska Blatnica prenechal za 54 000 rýnskych zlatých Jánovi Zerdahelyimu (*1731 †1785) a jeho manželke Juliane Motesiczkej (*1733 †1797) a ich dedičom oboch pohlaví. Eszterházy predal majetok, aby nedošlo k rozpadávaniu sa budov v dôsledku nepotrebnosti rezidencie na vlastné bývanie.³⁸ K následnému odovzdaniu držby do Zerdahelyiho rúk došlo 15. apríla 1784. Zerdahelyi zastával post podžupana Nitrianskej stolice a bol kráľovským radcom. Spolu s manželkou striedavo žili aj v Bojnej, a preto Nitrianska Blatnica

³⁵ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 69, fasc. 6, rok 1780, no. 38. SZLUHA, ref. 19, Rajcsányi, Rajcsányi, tabuľka II. Genealogická tabuľka rodu Esterházy dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>.

³⁶ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 69, fasc. 6, rok 1781, no. 41 et A.

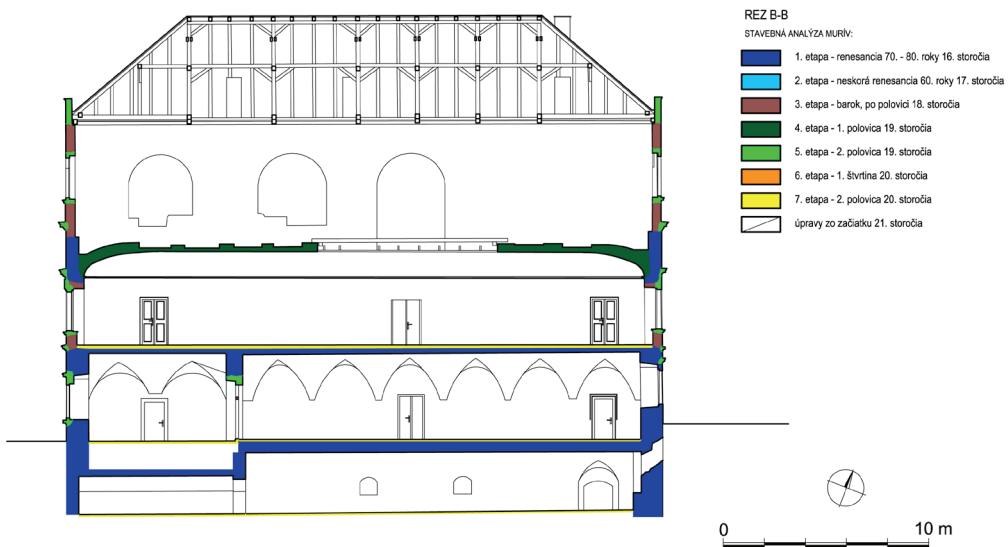
³⁷ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 71, szám 5.

³⁸ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 69, fasc. 6, rok 1784, no. 44. SZLUHA, ref. 19, Zerdahelyi, Nyitrazerdahelyi nemes és †gróf, tabuľka II.

zatiaľ slúžila ako pobočné sídlo a situácia sa zmenila až po osamostatnení Zerдахelyiho štyroch synov a zatiaľ po písomne nepodloženom vyčlení kúpeného blatnického kaštieľa Pavlovi Zerдахelyimu (*1760 †1824).³⁹

Pavol Zerдахely patril k najvýznamnejším členom rodu, bol cisársko-kráľovským komorníkom, rábskym a ostrihomským županom, radcom Kráľovskej miestodržiteľskej rady, rytierom Radu sv. Štefana a v roku 1802 ho povýšili do grófskeho stavu. Pavlova manželka barónka Anna Hunyadyová uviedla mladého Františka Palackého do vyššej spoločnosti a umožnila mu stať sa vychovávateľom v uhorských šľachtických rodinách. Získala aj najvyššie ženské vyznamenanie Rad Hviezdového kríža.⁴⁰

Po smrti bezdetného Pavla Zerдахelyiho kaštieľ istú dobu spravovala pozostala vdova a pred rokom 1838 prešiel do rúk Pavlovho synovca Viktora Zerдахelyiho (*1812 †1879), ktorý však žil na otcovskom majetku v Malante a kaštieľi svojej manželky grófky Eleonóry Pongráczovej v Mnešiciach (*1801 †1848). Vo Viktorových rukách ostala Nitrianska Blatnica minimálne do roku 1841.⁴¹



Obr. 9. Rez B-B kaštieľom - slohová analýza. Autor: Miroslav Matejka.

Zrejme za Pavla Zerдахelyiho došlo v priebehu prvej polovice 19. storočia k štvrtej klasicistickej stavebnej etape „horného kaštieľa“. Počas nej zbúrali na druhom nadzemnom podlaží priečku oddeľujúcu „malú sálu“ v západnej časti stredového traktu. Úprava si vyžiadala deštrukciu renesančnej klenby „malej sály“ z prvej

³⁹ MNL – OL, f. Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok P 1291, csomó 72, rok 1784, fasc. 6, no 44 et A. SZLUHA, ref. 19, Zerдахelyi, Nyitrazerдахelyi nemes és †gróf, tabuľka II.

⁴⁰ HERUCOVÁ, Marta. Náhrobok Pavla Zerдахelyiho v Nitrianskej Blatnici. In Pamiatky a múzeá, č. 2, rok 2005, roč. 54, s. 61–63. SZLUHA, ref. 19, Zerдахelyi, Nyitrazerдахelyi nemes és †gróf, tabuľka II.

⁴¹ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MV SR), Štátny archív v Nitre (ďalej ŠAN), f. Krajský súd Nitra, inventárne číslo (ďalej i. č.) 1007, kartón (ďalej k.) 151. SZLUHA, ref. 19, Zerдахelyi, Nyitrazerдахelyi nemes és †gróf, tabuľka II.

stavebnej etapy a zánik klenby paloty z druhej stavebnej etapy. Nová sála zaberajúca celý stredový trakt dostala stlačenú korýtkovú klenbu s profilovanou rímsou zosilnenú na rubovej strane pásmi. Zo statických dôvodov bola klenba v rozsahu oblúkov realizovaná ako drevená s nosnými ramenami a omietaným doskovým podhľadom.

Obdobie Gustáva Appela a Haaseovcov

Viktor Zerdahelyi buď v roku 1848 alebo predtým predal kaštieľ Gustávovi Appelovi (*1804 †1903), ktorý Nitriansku Blatnicu užíval až do roku 1870.⁴² Gustáv bol najmladším synom významného hospodárskeho reformátora na panstve Hunyadyovcov v Mojmírovciach. Univerzitné vzdelanie získal vo Viedni na Filozofickej a Lekárskej fakulte, kde študoval veterinárstvo. Potom pôsobil na Hospodárskom inštitúte v Stuttgarte a neskôr v Hohenheime. Odtiaľ sa vrátil do Mojmíroviec, kde v rokoch 1830 – 1839 zastával post inšpektora panstva a po smrti otca od roku 1839 bol do penzie ekonomickým riaditeľom domínia Mojmírovce. Získal si veľmi dobré renomé zavádzaním moderných parných poľnohospodárskych strojov pri spracovaní poľnohospodárskych produktov a šľachtením koní.⁴³

V roku 1871 kúpil kaštieľ rakúsky podnikateľ Alojz Haase, ktorý bol v pozemkovej knihe z roku 1878 doložený ako majiteľ rezidencie.⁴⁴ Pravdepodobne Haase inicioval piatu neoslohovú stavebnú etapu v priebehu druhej polovice 19. storočia, po ktorej kaštieľ nadobudol súčasný vzhľad. Fasády dostali terajšie členenie okennými osami, kordónovou a podstrešnou rímsou. Na druhom nadzemnom podlaží južného rizalitu vznikol balkón, nanovo do neho umiestnili tabuľu Zelemériovcov so sivou nápisovou doskou „*FESTINA LENTE*“ a rizalit zakončili štítom zavŕšeným polkruhom s obeliskom. Rovnako aj hrany štítu ozdobili obeliskmi.

Na severnej strane pribudol rizalitový prístavok obsahujúci drevené scho-disko, záchody a obdĺžnikovú miestnosť na každom podlaží. Rizalit dostal trojuholníkový štít zakončený polkruhom s obeliskom. Nárožia štítu dotvárali obelisky a v jeho osi bolo kruhové okno s bosážou. K severozápadnému nárožiu pristavali štvorpodlažnú hranolovú vežu zakončenú atikou v tvare cimburia, čo si vyžiadalo zbúranie hornej časti barokového piliera. V súvislosti s touto úpravou zosilnili narušenú renesančnú klenbu príľahlej miestnosti druhého nadzemného podlažia vyvesením na oceľové I profily. Medzi severozápadnou vežou a severným rizalitom vybudovali drevenú verandu zachytenú na pohľadniciach zo začiatku 20. storočia.

Úpravami prešli aj interiéry. Vstupná miestnosť na prízemí dostala náročnejšiu omietkovú výzdobu. V úrovni prvého nadzemného podlažia vymenili pôvodné okná za dvojité, šesťtabuľkové s pevným členením hornej časti a medzi okenné krídla osadili mreže. Okná druhého nadzemného podlažia podobnej konštrukcie získali kazetový obklad špaliet a nadpraží, čo si vyžiadalo úpravu barokových záklenkov.

⁴² MV SR, ŠAN, f. Krajský súd Nitra, i. č. 1007, k. 151.

⁴³ KERESTEŠ, Peter. Appelovci – hospodárski úradníci aristokracie. In *Pamiatky a múzeá*, 2009, roč. 58, č. 1, s. 33, 34.

⁴⁴ MV SR, ŠAN, f. Krajský súd Nitra, i. č. 1007, k. 151. MV SR, ŠAN, f. Krajský súd Nitra, i. č. 526, k. 151.



Obr. 10. Pohľad na kaštieľ od severu. Po stranách rizalitu vidno zamurované vstupy do prevetov z 2. stavebnej etapy. Autor: Miroslav Matejka.

Dvere v úrovni prvého nadzemného podlažia získali obložkové zárubne s jednoduchou profiláciou a kazetové dverné krídla. V stene oddeľujúcej sálu od miestnosti v západnej časti stredového traktu vybudovali nové dvere s nadsvetlíkom a v južnej časti steny okno umožňujúce osvetlenie sály od západu. Dvere v úrovni druhého nadzemného podlažia dostali kazetované dvojkrídlové výplne a obložkové zárubne členené kazetami. Úpravy zasiahli aj strechy, kde nadstavali západný a východný štít, v ktorých vznikli vysoké okná s polkruhovými záklenkami. Zároveň barokovú konštrukciu krovu nahradili novou. Schodisko v južnom rizalite nadobudlo súčasnú podobu s dreveným obkladom stupňov.

Obdobie 20. storočia

Po Alojzovi Haasem zdedila kaštieľ jeho dcéra Mária Haase (†1922), vydatá za dôstojníka Kurta Leonhardy, doložená v roku 1904 ako majiteľka rezidencie. Po jej smrti sa dedičom stal jej syn Anton Leonhardy (*1898), ktorý sa oženil s Alžbetou Winterovou, dcérou nájomcu piešťanských kúpeľov Ľudovíta Wintera. Manželia boli poslednými majiteľmi kaštieľa do konfiškácie po skončení druhej svetovej vojny.⁴⁵

⁴⁵ Geodetický a kartografický ústav Bratislava, Ústredný archív geodézie a kartografie, mapa a parcelný protokol Nitrianskej Blatnice, signatúra Ni 290. KOLLÁR, Miroslav, Šľachtické rody spojené s dejinami Nitrianskej Blatnice v rokoch 1526 – 1918. In TRSTĀN, Drahomír (ed.). Nitrianska Blatnica. Nitrianska Blatnica: Obec Nitrianska Blatnica, 2010, s. 76

Za Leonhardyovcov sa prišlo k šiestej stavebnej etape niekedy v priebehu prvej štvrtiny 20. storočia. Počas prestavby došlo k úprave štítu južného rizalitu, kde pôvodné polkruhové zavŕšenie nahradili štvoruholníkovým navýšením. So zmenou štítu súvisela adaptácia podkrovného priestoru na obytné účely. Podobnou premenou prešiel aj štít severného rizalitu. Staršie kruhové okno zamienili otvorom v tvare trojuholníka a prestavali aj vrchol štítu v rovnakom tvare ako južný. Zo štítov odstránili obelisky. Vo východnej časti podkrovia stredového traktu zrejme ľahkou priečkou vyčlenili priestor slúžiaci asi obytným účelom, čo si vyžiadalo zamurovanie polkruhových zakončení dvojice okien východného štítu. Hlavice komínov premurovali do jednoduchšieho tvaru a doplnili o jednoduchú rímsu.

Po druhej svetovej vojne kaštieľ slúžil viacerým funkciám. Podľa informácií starostu obce Michala Tomana v ňom pôsobilo ozdravovacie zariadenie pre vojnových veteránov, neskôr škola, kino, obecný úrad a následne slúžil ako objekt poľnohospodárskeho družstva s výrobou vína. So zmenou využitia sa v rámci siedmej stavebnej etapy v priebehu druhej polovice 20. storočia prišlo k úprave vstupu do suterénnych priestorov, vybetónovanie ich podlahy, osadenie betónových prvkov pre uloženie sudov a vybudovanie technickej infraštruktúry.

Priestory prvého nadzemného podlažia dostali terazzové a kameninové dlažby a sála betónový poter. Západnú miestnosť stredového traktu rozdelili priečkou na dva priestory pre potreby kuchyne. Na druhom nadzemnom podlaží na staršie doskové dlážky osadili parkety (vlysy). V 70. rokoch 20. storočia kvôli zriadeniu telocvične zbúrali veľkú časť priečky medzi dvomi miestnosťami. Na fasádach prebehli lokálne úpravy. Po zbúraní verandy v 60. rokoch 20. storočia príslušnú časť fasády nahladko omietli s okrovým náterom. Lokálne výpadky na fasádach doplnili v drsnej štruktúre sivej farebnosti. V súvislosti s výstavbou kotolne na prízemí prebúrali renesančné okno a osadili plechové dvere. V 80. rokoch 20. storočia eternitovú krytinu vymenili za škridlu.

Po roku 1989 prišlo v dôsledku žiadnej údržby k výraznej devastácii objektu. Postupne sa rozkrádal stavebný materiál, čo malo za následok deštrukciu krovu, klenieb, podláh a stavebných detailov. Súčasný majiteľ v roku 2008 obnovil strechu a zamuroval okná prvého nadzemného podlažia na severnej fasáde, aby nedochádzalo ku nedovolenému vnikaniu cudzích osôb a ďalšiemu ničeniu.

Zhrnutie výsledkov interdisciplinárneho výskumu a ich význam

Historický a architektonicko-historický výskum kaštieľa v Nitrianskej Blatnici priniesol korekciu viacerých dosiaľ zverejnených poznatkov. Autor architektonicko-historického výskumu z roku 2016 Miroslav Matejka spresnil údaje o prestavbách kaštieľa v období od druhej polovice 16. storočia až do 20. storočia. Realizovaný architektonicko-historický prieskum skorigoval i výsledky skoršieho pamiatkového elaborátu z roku 1986, ktorý zadefinoval päť vývojových fáz: stredovekú, dve renesančné, barokovú a úpravy z 19. storočia. Najnovšie odborné bádanie identifikovalo sedem stavebných etáp – renesančnú, neskororenesančnú, barokovú, klasicistickú, neoslohovú a dve fázy v 20. storočí. Moderné metódy vylúčili existenciu stredovekého jadra kaštieľa. Na základe historického výsku-

mu bolo možné priradiť k jednotlivým stavebným fázam do roku 1918 i údaje o iniciátoroch stavby.

Prvá renesančná etapa vývoja rezidencie prebehla v 70. a 80. rokoch 16. storočia, kedy vznikol dvojpodlažný podpivničený kaštieľ, ktorého dispozícia a hmotnosť sa zachovali v doteraz stojacej stavbe. Iniciátorom výstavby bol protiosmanský bojovník a administrátor príjmov ostrihomského arcibiskupstva Ladislav st. Zeleméri. Druhá neskororenesančná etapa po roku 1666 pod vedením Pietra Spazza na objednávku baróna Jána Eszterházyho dodala novú podobu exteriérom sídla. V tretej barokovej stavebnej etape v 50. až 60. rokoch 18. storočia z iniciatívy Amálie Limburg-Stürum a radcu Uhorskej komory a neskôr Kráľovskej miestodržiteľskej rady Adama Rajcsányiho dostal interiér modernú barokovú podobu a exteriér obohatili strešné štíty a manzardová strecha. Pre súčasnú podobu kaštieľa mala rozhodujúci význam piata stavebná neoslohová etapa v priebehu druhej polovice 19. storočia, iniciovaná pravdepodobne rakúskym podnikateľom Alojzom Haasem. Vtedy vzniklo terajšie výtvarné poňatie fasád, tvar strešnej konštrukcie, pribudol severný rizalitový prístavok a štvorpodlažná hranolová veža v severozápadnom nároží.

Z hľadiska historického bádania a vedy malo veľký význam spojenie viacerých osobností uhorských dejín s ich sídlom v Nitrianskej Blatnici. Za dôležitého možno považovať spomínaného Ladislava st. Zelemériho, ktorý sa podieľal na koordinácii prác pri výstavbe pevnosti v Nových Zámkoch. Ďalším významným majiteľom bol nepochybne rytier Zlatej ostrohy a podkapitán pevnosti Ráb Ján Eszterházy. Ďalší z držiteľov Gustáv Appel pôsobil ako ekonomický riaditeľ domínia Mojmírovce, kde si získal renomé zavádzaním moderných parných poľnohospodárskych strojov a šľachtením koní.

Základnou úlohou architektonicko-historického a historického výskumu v prípade objektov zapísaných v Ústrednom zozname pamiatkového fondu je zosumarizovať, čo najväčší možný rozsah informácií o stavebno-architektonických, umelecko-remeselných a výtvarných hodnotách skúmanej pamiatky. Výsledky interdisciplinárneho bádania tvoria pamiatkovým zákonom predpísaný podklad pre následnú komplexnú pamiatkovú obnovu, s formulovaním vhodnej metódy a koncepcie reštaurovania či rekonštrukcie. Vo väčšine prípadov moderný architektonicko-historický výskum skoriguje doterajšie poznatky a prispeje k spresneniu datovania jednotlivých fáz. V konečnom dôsledku sa obohatia umelecko-historické poznatky a postupným spracovaním istej množiny kaštieľov a kúrií dôjde k sumarizovaniu istých vývojových trendov v svetskom staviteľstve uhorskej šľachty v jednotlivých stoliaciach.

Historický výskum zase poodhaľuje cenné informácie o majiteľoch a zaľudňuje dejiny, potom ako historiografia do roku 1989 pod vplyvom ideológie pracovala hlavne s číslami a rokmi bez prítomnosti ľudského faktora. Každý výskum ku kaštieľom prispieva k odkrývaniu regionálnych dejín, ale aj celoslovenských, pretože mnohé objekty obývali osobnosti s celokrajinským významom. Výskum v archívoch doplní mnohokrát i dosiaľ publikované genealogické informácie o dosiaľ neznámej skutočnosti.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívy:

Geodetický a kartografický ústav Bratislava, Ústredný archív geodézie a kartografie, mapa a parcelný protokol Nitrianskej Blatnice.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, fond Eszterházy család zólyomi ágának levéltára Uradalmi iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, fond Magyar Kancelláriai Levéltár.

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Nitre, fond Krajský súd Nitra.

Monografie a zborníky ako celok:

BOROVŠZKY, Samu (ed.). Magyarország vármegyei és városai Nyitra megye. Budapest: Nyomtatott Légrády Testvéreknel, 1898.

GÜNTHEROVÁ, Alžbeta (ed.). Súpis pamiatok na Slovensku zväzok druhý K – P. Bratislava: Obzor, 1968.

NAGY, Iván. Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal III. Pest: Nyomtatott Beimel J. és Kozma Vazulnál, 1858.

SZLUHA, Márton. Nyitra vármegye nemes családjai II. kötet L-Z. Budapest: Heraldika Könyvkiadó, 2003.

Genealogická tabuľka rodu Dóbo dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/dobo.html>.

Genealogická tabuľka rodu Hédervári dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/heder2.html>.

Genealogická tabuľka rodu Esterházy dostupná na internete: <http://www.genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html>.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

GAŽIOVÁ, Eva. Národné kultúrne pamiatky. In TRŠŤAN, Drahomír (ed.). Nitrianska Blatnica. Nitrianska Blatnica: Obec Nitrianska Blatnica, 2010, s. 158–160.

HERUCOVÁ, Marta. Náhrobok Pavla Zerdahelyiho v Nitrianskej Blatnici. In Pamiatky a múzeá, 2005, roč. 54, č. 2, s. 61–64.

KERESTES, Peter. Appelovci – hospodárski úradníci aristokracie. In Pamiatky a múzeá, 2009, roč. 58, č. 1, s. 29–35.

KOLLÁR, Miroslav. Šľachtické rody spojené s dejinami Nitrianskej Blatnice v rokoch 1526 – 1918. In TRŠŤAN, Drahomír (ed.). Nitrianska Blatnica. Nitrianska Blatnica: Obec Nitrianska Blatnica, 2010, s. 68–79.

LUKAČKA, Ján. Nitrianska Blatnica v stredoveku. In TRŠŤAN, Drahomír (ed.). Nitrianska Blatnica. Nitrianska Blatnica: Obec Nitrianska Blatnica, 2010, s. 28–35.

Počet znakov vrátane medzier: 63 709

Počet slov: 8988

RECENZIE/REVIEW/KRITIK

TIHÁNYIOVÁ, Monika. *Bubekovci z Plešivca - úspechy a pády jedného rodu v politike a umení*. Rožňava: Georgius Bubek, o. z., 2017, 151 s.

V poslednom období sa potešiteľne zvyšuje počet prác, venujúcich sa stredovekým dejinám Uhorska. A hneď na úvod prezradím, že predloženú monografiu autorky považujem za hodnotný príspevok k výskumu danej epochy. Aj napriek nedostatku písomných prameňov - na ktorý sama čestne poukazuje v úvode - dielo pôsobí ucelene a zohľadňuje najnovšie výsledky historického poznania.

Autorka poňala problematiku komplexne a to od prvej písomnej zmienky o rodine (1235 - hoci jej korene siahajú určite aspoň do 1. polovice 12. storočia), kedy Ákoš (ktorého, priznávam čestne, ako nadšenec pre knižnú kultúru, cítiaci hlbokú úctu k písanému i hovorenému slovu v akejkolvek podobe) obdivujem za zostavenie kroniky) „viedol“ peštiansku faru, až po jej vymretie „po meči“ Jurajom (1567). Všíma si statočnosť Detrika a Filipa v bojoch s Tatármi (1241), ako aj zásluhy ich potomkov o osídlenie Gemera. Práve oni totiž povolali nemec- kých lokátorov. Poznatok, že deľba majetkov (z rokov 1318 a 1320) sa nestala definitívnou, takisto nepatrí k všeobecne známym. Bubekovci podporili politiku Ľudovíta I. a zúčastnili sa aj viacerých ťažení do Itálie. Okrem toho dlhodobo zastávali na kráľovskom dvore vysoké funkcie (napríklad komorník kráľovnej, koniarnik či taverník) - a nestratili sa ani medzi cirkevnými hodnosťami (na- príklad jágerský prepošt, nitriansky biskup alebo varadínsky biskup). Imrich - ako pravý stredoveký rytier - pomohol vyslobodiť kráľovnú Máriu. No práve jeho syn Detrik sa spomína ako hlava povstania proti jej manželovi, Žigmundovi Luxemburskému (1404) - a Imrich sa voči monarchovi tiež zachoval vierolomne. Túto škvrnu na cti sa rodu už nikdy nepodarilo úplne zmyť. A to napriek tomu, že si už čoskoro (asi 1408) opäť získava vládcovu priazeň a jeho členovia ho spre- vádzajú na dlhých cestách po Európe (Anglicko, Francúzsko, nemecké štátyky...), vďaka čomu sa zoznamujú s vyspelou dvorskou kultúrou, kvitnúcou na západe „starého kontinentu.“ Pápež Ján XXIII. udelil dokonca (1413) niekoľkým prísluš- níckam a príslušníkom bubekovskej rodiny privilégium používania prenosného oltára. Imrich - menovec vyššie spomínaného nespokojenca - završil svoju karié- ru ako jeden zo siedmich kapitánov Uhorska, no - podobne, ako jeho príbuzný Ladislav - padol v bitke na Kosovom Poli (1448). Štefana Bubeka si zasa smrť počkala počas boja pri Lučenci (1451). Horúcu krv nezaprel ani Juraj, rebelujúci (1467) proti Matejovi I. Huňadymu, zvanému podľa havrana v erbe Korvín. Jeho syn Ján sa zasa zachoval úplne opačne: snažil sa (1514) udusiť Dóžovo povsta- nie. A práve on priniesol kráľovnej Márii správu o tragickom skone jej manžela,

Ľudovíta II., v nešťastnej moháčskej bitke. Minimálne František počas nepokojných čias lavíroval medzi Ferdinandom I. Habsburským a Jánom Zápoľským či jeho potomkom, Jánom Žigmundom, až prvý menovaný stratil s neverným veľmožom trpezlivosť a zaradil ho (1556) medzi proskribovaných. Ten ale reagoval nečakane – na výrobu diel používal kov zo zvonov a spojil sa s Osmanmi, ktorí následne podnikli do gemerského regiónu zničujúci úder (ešte 1556 a 1558). Samotný sultán Sulejman II. ho poveril správou Sedmohradska. Matka Jána Žigmunda, Izabela, však odmietla ďalej znášať jeho prelietavosť a nechala ho zavraždiť (1558). Jeho syn, Juraj, potvrdil známe príslovie, že „jablko nepadá ďaleko od stromu“ – spočiatku sa síce tváril ako verný Ferdinandov spojenec, no v snahe o znovu získanie Fiľakovského hradu sa zaplietol do sporu medzi kapitánom Sobôtky, Husajnom a fiľakovským begom Hasanom. Padol však do pasce a tri roky (1562 – 1565) prežil v osmanskom zajatí.

Zaujímavo pôsobí aj podrobná charakteristika sobášnej politiky Bubekovcov. Za podnetný považujem predovšetkým fakt, že Margita a Veronika, dcéry palatína Mateja z Pavloviec (vo funkcii 1435 – 1436), dokázali spravovať rozsiahle majetky aj po skone svojich manželov. Zo zväzkov s významnými uhorskými rodmi vzišli „viacerí sedmohradskí vojvodovia“ a „dokonca aj jeden poľský kráľ“ – Štefan Bátori. Autorka svedomito pracovala – okrem množstva iných dokumentov – aj so súpisom (z roku 1427) a zistila, že rod vlastnil na Gemeri dva veľké majetkové podiely: na dolnom toku Slanej a panstvo Kameňany – Rákoš. Patrila mu teda približne pätina celkového počtu tunajších port. A aby vyhodnotenie ich činnosti nevyznievalo až tak negatívne, hodno spomenúť, že František sa napokon zmieril s Rožňavčanmi (1555) – nepohodli sa, pretože od nich požadoval podiel na výnose z ťažby drahých kovov. Podobne nepravne sa zachovali aj voči Dobšinej či Štítniku.

Plešivecký kostolík naopak silno prirástol Bubekovcom k srdcu, čo sa prejavilo aj skvelou výmaľbou, reflektujúcou najnovšie európske trendy. Považovali ho za svoj rodový, za miesto posledného odpočinku svojich predkov, preto trvali aj na spoločnej voľbe miestneho duchovného. Ten súčasne pôsobil aj ako gemerský vicearchidiakon. O Kameňany viedol Detrik neúspešne spor s päťkostolským biskupom Jóbom (1272), pričom miestny chrám vyzdobili nesmierne vzácnym spôsobom – puncovaním, čiže výzdobou v podobe päť lupienkových kvietkov, hviezdčiek so šiestimi cípmi alebo jamiek. V rákošskom svätostánku sa zasa nachádza obzvlášť vzácna freska Triglava – trojhlavého starca, pôvodne slovenského božstva. Práve Bubekovcom vďačí za svoje založenie paulínsky monastier v Gombaseku – a v jeho prípade sa navyše prejavili ako štedrý donátori, hoci nemožno vylúčiť ani zisťný dôvod toho veľkodušného konania: obavy o spásu vlastných duší. Kláštoru venovali nielen niekoľko podielov z dedín a domov, ale aj rozsiahle podiely vo vinohradoch. Paradoxne aj on viedli spor páni zo Štítnika s pánmi z Plešivca – a šťastie sa napokon (1405) priklonilo k druhým zmieneným. Mníchov napokon vyhnal – a niekoľkých nechal aj mučiť – samotný Juraj Bubek krátko po svojom konvertovaní na protestantskú vieru. Archív rodu sa nachádzal na hrade Krásna Hôrka, ktorý vlastnil značne dlhé obdobie (od definitívneho získania až po vymretie rodiny sa jedná o roky 1352 - 1567). O existencii

hrádku v Betliari toho, žiaľ, stále mnoho nevieme. Ako cennú vnímam tiež snahu autorky logicky zdôvodniť viaceré nejasné udalosti, napríklad pravdepodobné vyobrazenie Meluzíny v hrhovskom kostole či možné založenie kláštora v Gönci Jurajom Bubekom.

Štýl považujem za vysoko odborný, no pritom prístupný širokému okruhu záujemcov o danú tému. Jazyk od prvých viet upúta i vtiahne do deja – a nepustí až do poslednej bodky. Nebojím sa priznať, že čítanie uvedenej práce vnímam ako skutočný umelecký zážitok. Jazyková korektúra sa vydarila skutočne skvelo, nuž celkový výsostne pozitívny dojem nenarúšajú ani prehrešky voči gramatike, preklepy či chýbajúce interpunkčné znamienka. Vysoko si vážim – priam už tradične – uplatnenie oboch typov poznámok pod čiarou: bibliografických i vysvetľujúcich. Autorka citlivo zvážila, ktoré údaje by nadmerne zaťažovali základný text, no na tomto mieste pôsobia obohacujúco. K nim patria napríklad podrobnejšie informácie o obciach a panstvách, ktoré pri dedení pripadli jednotlivým členom bubekovského rodu alebo citáty z kroník. Dielo, chvalabohu, nepodľahlo dnes módnemu trendu prehnaného pozitivizmu, práve naopak: text nezamľčiava ani charakterové chyby, násilnosti či neukojiteľnú túžbu po moci buď to samotných Bubekovcov, prípadne niektorého z ich familiárov. Členenie práce na kapitoly považujem za logické a celkovú štruktúru za prehľadnú. Trochu neobvykle na mňa pôsobilo snád' len občasné použitie spojenia „bezdetná smrť“ – priznávam čestne, že doposiaľ som sa s ním nikdy nestretol.

Autorka uskutočnila rozsiahly archívny výskum – a to navyše nielen v domáciach, ale i v zahraničných inštitúciách. Zoznam použitej literatúry považujem za obdivuhodne rozsiahly. Miesto v ňom našli diela tak slovenskej, nemeckej, ako i maďarskej proveniencie. Oslovila ma ich pestrosť. Jedná sa totiž nielen o publikované pramene, ale aj dejiny miest, biografie, práce o vojenstve, dvorskej kultúre, umení či konfesijných pomeroch. Vyzdvihujem takisto interdisciplinárnu – okrem už spomínanej kunsthistórie autorka obohatila predloženú prácu napríklad poznatkami z archeológie, architektúry, castrológie či heraldiky. Opomenúť nemožno ani fakt, že sa jej podarilo skvelo sklbiť spisy o dianí na celouhorskej a regionálnej úrovni. Siahla tak po zväzkoch novšieho, ako i staršieho dáta vydania a aj vďaka tomu priniesla množstvo nových poznatkov, prípadne skorigovala doterajšie nepresnosti, každopádne však výrazne obohatila doterajšie poznanie spomínanej problematiky. Oslovila ma pokora, s akou autorka na jednom mieste opravila vlastné tvrdenie z predošlého vedeckého výstupu – vnímam tento krok v dnešnej postmodernej a silno individualistickej dobe ako nesmierne vzácny a hodný uznania. Obzvlášť oceňujem zmienky o sepulkrálnych pamiatkach. Dielo vhodne dopĺňa obrazová príloha a svedomito spracovaný rodokmeň. Obzvlášť hodno vyzdvihnúť, že väčšina vyobrazení nebola doposiaľ zverejnená. Svetlo sveta teda podľa môjho názoru uzrela kniha, ktorá sa natrvalo zapíše do srdca čitateľov.

Ján Jakubej, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

KRONIKA

Slovensko 1938. Československo v zovretí mocností

Rok 2018 sa niesol v znamení pripomínania si niekoľkých výročí, ktoré sa viazali k dejinám spoločného štátu Čechov a Slovákov. Išlo o 100. výročie vzniku Československa, 80. výročie podpísania Mníchovskej dohody a vyhlásenia autonómie Slovenska, 70. výročie februárového komunistického prevratu, 50. výročie vstupu okupačných vojsk do Československa a 25. výročie vzniku Slovenskej republiky. Udalosti spomenutých jubileí sa stávali námetom pre množstvo vedeckých a kultúrnych podujatí. Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici už tradične zorganizovalo medzinárodnú vedeckú konferenciu, na ktorej dostali priestor prezentovať vlastný výskum bádatelia venujúci sa prelomovému roku 1938. Podujatie otvoril riaditeľ spomenutého múzea, Stanislav Mičev, ktorý na úvod zrekapituloval význam roku 1938 v medzinárodných a vnútropolitických súvislostiach. Upozornil tiež na budúcoročné výročie vzniku slovenského štátu. Múzeum SNP pri tejto príležitosti plánuje usporiadať dve konferencie, jedna z nich sa uskutoční v Prahe dňa 14. 3. 1939, teda presne 80. rokov od hlasovania v Sneme Slovenskej krajiny o utvorení samostatného Slovenského štátu. Druhé konferenčné podujatie sa potom bude realizovať v „hlavnom meste“ Povstania v apríli 2019. Obe konferencie budú spoluorganizované s českými partnerskými inštitúciami.

Úvodný blok prednášok sa niesol v duchu sledovania medzinárodnej situácie v roku 1938 a ich vplyvu na udalosti v Československu. Prvým vystupujúcim bol Alin Soubigou zo Sorbonskej univerzity v Paríži, ktorého prezentácia sa zamerala na postoj Francúzska v medzinárodnej politike v roku 1938 a úlohu ich diplomatov na Mníchovskej konferencii. Prezentujúci sa pritom odrazil od vývoja po skončení prvej svetovej vojny, pričom predostrel informácie o pomoci Československa pri obnove východnej časti Francúzska po veľkej vojne. Ďalej sa venoval popisu geopolitickej situácie v západnej a strednej Európe, založenej na vzťahoch Francúzska – Nemecka – Veľkej Británie a Československa. Príspevok zaľudnil, keď spomenul osobnosti ako napríklad Aristida Brianda (v rokoch 1921-1929 s prestávkami niekoľkonásobný predseda vlády a minister zahraničných vecí), Charlesa de Gaullea (pôsobiaci v rokoch 1932-1937 na sekretariáte Najvyššej rady národnej obrany), Georgesa-Étienna Bonneta (minister zahraničných vecí v napätom roku 1938) alebo Édouarda Daladiera (predseda francúzskej vlády v roku 1938 a aktívny účastník mníchovských rokovaní). Podrobne popísal priebeh konferencie v Mníchove, pričom upozornil na fakt, že veľká časť britských elít v tom čase sympatizovala s nemeckou stranou a odmietavý postoj

Francúzsko bojovať za záujmy Československa. Francúzska strana bola tiež presvedčená, že Nemecko je na boj dobre pripravené. Podľa správ disponovalo množstvom lietadiel. V tomto prípade však išlo iba o propagandistickú hru, keď nemecká strana pri rôznych príležitostiach ukazovala vždy rovnaký počet lietadiel. Mníchovské rokovania nakoniec dopadli pre ČSR veľmi zle, keď ho zradil jeden z medzivojnových spojencov. Daladierova politická kariéra bola po týchto rozhodnutiach zničená a do konca života svoj postoj v Mníchove ľutoval.

Druhým vystupujúcim bol Marián Manák, pracovník Ústavu dejín Trnavskej univerzity v Trnave. V referáte sa sústredil na vývoj krízy v Sudetoch v roku 1938 očami amerických diplomatov v Európe. Príspevok bol postavený na správach amerických diplomatických zastupiteľstiev v jednotlivých európskych krajinách. Oficiálnym postojom USA v tomto období bola zásada izolacionizmu. Manák prítomných informoval, že v polovici roka 1938 bola predstava USA o možnom vývoji v Európe nasledovná: ak by Nemci vstúpili do ČSR, Francúzsko a Veľká Británia by sa zapojili do vojny na strane ČSR, Sovietsky zväz by mohol poskytnúť leteckú podporu, Poľsko a Rumunsko by sa po istom čase zapojili do bojov na strane ČSR, Maďarsko a Taliansko by zostali aspoň spočiatku neutrálne. Postoj amerického veľvyslanca Williama Bullitta k vyhrocujúcej sa situácii v strednej Európe z hľadiska angažovanosti americkej strany v ňom bol taký, že išlo o druh konfliktu, ktorému sa Američania mali vyhnúť. Následne Manák dokumentoval postoje jednotlivých účastníkov mníchovskej konferencie pri rozhovoroch s menovaným americkým diplomatom. Upozornil tiež na fakt, že už v tomto období francúzsky predseda vlády Édouard Daladier tvrdil, že Nemecko bude v ďalšej vojne porazené a Francúzsko zvíťazí, avšak jediný, kto z toho niečo do budúcnosti získa, budú bolševici – v každej krajine prebehnú sociálne revolúcie a nastolené budú komunistické režimy.

Nasledoval ďalší blok príspevkov, ktoré spájala vojenská tematika. Riaditeľ Vojenského historického múzea, plk. Miloslav Čaplovič, sa zameral na prípravy všeobecnej mobilizácie v ČSR v septembri 1938. Militarizácia Nemecka, ktoré jasne smerovalo k ďalšiemu konfliktu v Európe, podnietilo zmeny v armáde a zabezpečenie obrany štátu aj v Československu. Došlo k vypracovaniu uceleného strategického plánu obrany republiky a to z dôvodu predpokladu, že branná moc bude musieť, okrem iného, až do príchodu spojencov viesť vojnu samostatne. Modifikácia plánu si vyžiadala nemalé finančné prostriedky. Okrem Malej dohody uzavrelo ČSR dohodu aj so Sovietskym zväzom o vzájomnej pomoci v prípade vojenského konfliktu. Týmito vzájomnými garanciami získalo Československo záruku bezpečnosti, akú nemal žiaden iný malý štát v strednej Európe. Avšak ani tieto zábezpeky neboli pre štát v konečnom dôsledku dostatočné. Podľa odhadov bolo Československo v čase sudetskej krízy na tom po vojenskej stránke lepšie, ako Poľsko v čase napadnutia Nemeckom.

Zástupca Vojenského historického ústavu – Peter Chorvát, sa dlhodobo venuje budovaniu československých opevnení na Slovensku. V príspevku sledoval obranu hlavného centra Slovenska – Bratislavy v septembri 1938. Bratislava mala v danom období takmer 129 tisíc obyvateľov. Bola strategickým miestom, po anšluse Rakúska sa dostala do bezprostrednej blízkosti hraníc s ríšou a taktiež

„na dostrel“ Hortyovského Maďarska. Predmostie Bratislavy bolo na druhej strane Dunaja a viedol sem jediný most. Bolo dôležité, aby predmostie mali československé vojenské sily pod kontrolou, keďže z tej strany Dunaja by bola Bratislava vydaná na pospas nepriateľa. Už v roku 1934 bola zo strategických dôvodov vypracovaná taktická štúdia na obranu Bratislavského predmostia. Po anšluse Rakúska sa konštatovalo nedostatočné zabezpečenie na riekach Dunaj a Morava a navrhovalo sa posilnenie obrany hraníc. Následne sa začalo s budovaním opevnení na Záhorí a aj na bratislavskom predmostí, čo však bolo náročné utajiť pred susednými krajinami. Príspevok mapoval, akým spôsobom sa postupovalo pri zabezpečovaní obrany štátnych hraníc v tejto oblasti.

Posledným zástupcom Vojenského historického ústavu v programe bol Jozef Bystrický, ktorý priblížil osudy československej armády po konferencii v Mníchove a Viedenskej arbitráži. Autor sa sústredil na presun vojenských jednotiek z pohraničia a na popis zmien v podmienkach organizácie obrany štátu po obsadení pohraničia Nemeckom, Poľskom a Maďarskom. Medzinárodná a vnútropolitická situácia viedla k zníženiu počtu divízií v jednotlivých častiach štátu. Bystrický upozornil aj na fakt, že už v tomto období sa u niektorých predstaviteľov armády prejavil silný antisemitizmus, čoho dôkazom je aj postoj generála Štefana Jurecha, ktorý presadzoval názor, aby sa na Slovensko nepremiestňovali židia a cigáni s maďarským materinským jazykom slúžiaci v armáde v českej časti republiky. Postoj českej strany však bol nekompromisný – títo vojaci patrili na Slovensko miestom trvalého bydliska. Zároveň slovenská strana požadovala, aby sa so slovenskými vojakmi slúžiacimi v československej armáde rozprávalo výhradne po slovensky. Po vyhlásení autonómie Slovenska došlo k odsunu vojakov českej národnosti zo slovenského územia, čo malo vplyv na nemohúcnosť v obrane proti neskorším akciám Maďarska.

Posledným bádateľom prezentujúcim výskum v druhom tematickom bloku bol Milan Vihlidal z Univerzity obrany v Brne. Sústredil sa na priblíženie osobných spomienok škpt. Františka Fárka na československé vojenské spravodajstvo. Fárka na konci 30. rokov 20. storočia budoval spravodajskú agentúru namierenú proti Nemecku. Bol aktívny v protinacistickom odboji a v rokoch 1939-1945 bol politickým väzňom. Pracoval v rámci odbojovej skupiny Tri konšelé. Po skončení druhej svetovej vojny pôsobil do februára 1948 na ministerstve vnútra. Jeho spomienky na fungovanie československého spravodajstva v 20. a 30. rokoch 20. storočia sú dobrým pramenným materiálom, hoci je nutné k nemu pristupovať s obozretnosťou, pretože niektoré časti môžu byť príliš subjektívne. Fárka v nich opisuje technické a materiálne zabezpečenie spravodajského oddelenia, spôsob zakladania spravodajských ústrední v severných Čechách. Neoceniteľné sú jeho opisy medziľudských vzťahov a situácie počas okupácie a domáceho odboja. Istú dobu jeho spomienky podliehali utajeniu, neskôr sa stratili v archíve.

Po obednej prestávke otvoril ďalší blok príspevkov Pavel Mičianik z Historického ústavu Matice slovenskej v Martine. Auditóriu priblížil osudy príslušníkov česko-slovenských ozbrojených zložiek v zajatí Maďarska v rokoch 1938-1939. Krátko po podpísaní Mníchovskej dohody prišiel na Slovensko z Maďarska pokyn, aby Zjednotená maďarská strana na Slovensku organizovala demonštrácie

namierené proti republike. Malo sa tak poukázať na skutočnosť, že ČSR nedokáže zachovať pokoj v krajoch obývaných maďarskou národnostnou skupinou. Mal to byť zároveň dôvod na pripojenie týchto území k Maďarsku. V niektorých oblastiach prebiehali tieto akcie za úzkej spolupráce s vedením četníkov na Slovensku, najmä tých, ktorí boli maďarskej národnosti. Zaujímavými prameňmi k sledovaniu tejto problematiky sú záznamy z vypočúvania zajatcov slovenských branných síl. Väčšina z nich v nich tvrdila, že voči Slovákom sa Maďari nesprávali zle, na rozdiel od postoja k Čechom, voči ktorým boli používané tvrdšie opatrenia. Rozdielny prístup bol spôsobený tým, že Česi boli považovaní za tých, ktorí Maďarom „ukradli“ Hornú zem v roku 1918.

Aleš Binar z Univerzity obrany v Brne hodnotil v prezentácii operačné nasadenie Sudetonemeckého dobrovoľníckeho zboru – Freikorpsu, zo strany nemeckej brannej moci. Kým doteraz bola v historiografii akcentovaná iba politická úloha Freikorpsu, Binar sa vo výskume sústredil na ich vojenskú silu. Autor príspevku došiel k záveru, že vojenská hodnota týchto zborov bola nízka. Mnoho operácií sa neuskutočnilo, časť bola nedostatočne pripravená. Na oveľa lepšej úrovni však bola ich spravodajská činnosť.

Doktorand z Historického ústavu SAV v Bratislave, Martin Posch, podrobil skúmaniu pôsobenie Secret Intelligence Service (ďalej SIS) v strednej Európe pred vypuknutím druhej svetovej vojny. Jeho úlohou bolo vykonávať sabotáže, ideálne priamo v Nemecku. Mali sa organizovať útoky na vojenské objekty, na nemecké vojnové hospodárstvo a podporovať domáci odboj. Posch informoval aj o plánovaných a neúspešných sabotážach, na ktorých sa SIS podieľala.

Tretí blok uzavrel poľský bádateľ - Robert Kowalski, z Múzea Podhalianska. Venoval sa objasneniu aktivít poľských tajných služieb a poľskej armády na území Slovenska na jeseň roku 1938. Kowalski priblížil rokovania delimitačnej komisie, ktorá mala na starosti určenie hraníc medzi ČSR a Poľskom. Nevyhol sa ani incidentu zo dňa 24. 11. 1938, ktorý sa odohral pri Oravskom Podzámku, keď na autobus delimitačnej komisie zaútočila skupina ľudí. Následne objasnil, akým spôsobom táto udalosť ovplyvnila ďalšie rokovania zmienenej komisie.

Andrzej Olejko zo Štátnej vysokej školy technicko-ekonomickej otvoril posledný blok prvého dňa medzinárodnej konferencie. Predstavil veľmi cenný obrazový pramenný materiál pochádzajúci zo súkromných zbierok, ktorý dokumentoval operácie poľskej armády na slovensko-poľskom pohraničí v roku 1938.

Sorin Arhire z Univerzity v Alba Iulii referoval o rokovaníach o možnom tranзите Červenej armády cez územie Rumunska počas krízy v Československu v roku 1938. Tieto plány sa na program dňa dostali po anšluse Rakúska, kde Nemecko jasne deklarovalo svoju silu. Rumunsko však nakoniec povolilo Sovietom len prelet lietadiel cez vlastné územie, zamietavo sa postavilo k požiadavke na prechod pozemných vojsk. Zároveň referujúci zhrnul postoje jedného zo spojencov ČSR na udalosti odohrávajúce sa na medzinárodnej scéne v roku 1938.

Prvý konferenčný deň uzavrel opäť riaditeľ Múzea SNP – Stanislav Mičev, ktorý sa v prezentácii venoval ohlasu Runcimanovej misie a riešeniu sudetskej krízy v dobovej zahraničnej tlači. V príspevku zhrnul postoje britskej diplomatickej misie a zdôvodnil ich pozadie.

Program druhého dňa medzinárodnej konferencie otvoril Róbert Arpáš, pracovník Katedry histórie FF UKF v Nitre a Historického ústavu v Bratislave. Autor sa dlhodobo venuje otázkam autonómie, čoho dôkazom sú početné štúdie a iné časopisecké príspevky mapujúce dané obdobie. Jeho príspevok sa tentoraz sústredil na popis rozsiahlych zmien v rôznych oblastiach politického, spoločenského, hospodárskeho a kultúrneho života po vyhlásení autonómie Slovenska v októbri 1938. Pripomenul úlohu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ktorá sa stavala do pózy jedinej oprávnenej reprezentantky slovenského národa. V parlamentných voľbách boli ľudáci vždy celkom úspešní, od roku 1925 získavali pravidelne okolo 30 % voličských hlasov. Nestačilo im to však na mocenské ovládnutie Slovenska, snažili sa preto eliminovať ostatné strany a upozorňovali na ich neslovenský pôvod. Práve parlamentná demokracia sa stávala prekážkou na presadenie sa HSĽS, ktorej predstavitelia dávali prednosť autoritatívnemu riadeniu pred demokratickým. Idea demokracie teda mala byť nahradená autoritatívnym riadením, na ktorý prechádzali všetky susedné krajiny. Žilinská dohoda bola vlastne diktátom HSĽS pri snahe udržať československý štát. Ľudáci sa zaviazali, že podpísanú dohodu považujú za definitívne vyriešenie ich požiadaviek. Autor ďalej informoval o tom, ako postupnými krokmi ľudáci ovládli rôzne oblasti správy štátu a život v ňom.

Ferdinand Vrábek z Ústavu politických vied SAV sa venoval rokovaniam o nových hraniciach medzi Slovenskom a Maďarskom. Pre uľahčenie rokovaní v Komárne využívala maďarská strana podvratnú činnosť organizovanú na tomto území. Od 20. septembra 1938 Maďari podporovali rôzne teroristické akcie na Slovensku v záujme vyvolať zdanie, že ČSR nezvláda situáciu v krajine riešiť. Komárňanské rokovania nevedli k dohode. Maďari požadovali posun hraníc na základe sčítania obyvateľstva z roku 1910, čomu sa slovenská strana bránila. Slovensko na rokovaniach zastupovali Jozef Tiso a Ferdinand Ďurčanský, ktorí nemali dovtedy s rokovaniami na tejto úrovni skúsenosti. Svedčí o tom aj fakt, že slovenská strana súhlasila so stretnutím v meste, v ktorom boli silné protičeskoslovenské nálady. Rokovacím jazykom mala byť maďarčina, keďže, podľa Maďarov, obe strany tomuto jazyku rozumeli. Vrábek následne informoval o priebehu rokovaní a ďalších medzinárodných a vnútropolitických súvislostiach.

Juraj Krištofík z Múzea Slovenských národných rád na Myjave siahol po článkoch uverejnených v dobovej tlači a na ich základe zdokumentoval vzťah HSĽS k ostatným politickým stranám v čase od vyhlásenia autonómie Slovenska. V tomto období ľudáci buď zastavili činnosť alebo pohltili takmer všetky zvyšné politické strany na Slovensku. Vládni komisári dosadení HSĽS sa dostali do redakcií tlačovín, aby boli pod drobnohľadom ich aktivity. Krištofík podrobne popísal, akým spôsobom ľudáci očierňovali jednotlivé politické subjekty pôsobiace na Slovensku v tlači, aby tak jednak zdôvodnili svoje rozhodnutia o zastavení ich činnosti, prípadne ich prinútili zlúčiť sa s nimi do HSĽS – strany slovenskej národnej jednoty.

Druhý doobedňajší blok otvoril Ondrej Druga z Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Venoval sa problematike reakcie vojvodinských Slovákov na nemeckú agresiu voči ČSR v roku 1938. Vojvodinskí Slováci označovali ČSR,

napriek tomu, že v nej už dlhú dobu nežili, ako svoju starú vlasť. Identifikovali sa s čechoslovakistickou ideou, čo sa prejavovalo najmä v názvoch spolkov. Kríza v ČSR nenechala Slovákov vo Vojvodine chladnými, organizovali finančné zbierky na podporu republiky a Červeného kríža v Československu. V Evanjelickom hlásniku, tlačovine miestnej enklávy, bola v tomto období publikovaná výzva na budovanie evakuačných táborov pre deti z Československa v prípade napadnutia domoviny Nemeckom. Konala sa aj organizácia dobrovoľníkov, ktorí mali bojovať za záujmy ČSR. Spolupatričnosť s bývalou domovinou bola teda pri Slovákoch vo Vojvodine veľmi silná.

Zástupkyňa Štátnej vedeckej knižnice v Banskej Bystrici – Katarína Ristveyová – zmapovala v prezentácii pohľad maďarských autorov na udalosť, ktorá poznamenala vzájomné vzťahy medzi Slovenskom a Maďarskom – prvú Viedenskú arbitráž. Autorka sa, okrem iného, snažila zdôvodniť pozadie postoja maďarských autorov na túto dejinnú udalosť.

Autorské duo Alena Mikulášová a Miroslav Palárik sa v ďalšom príspevku venovalo pohľadu nitrianskej regionálnej tlače na kritické udalosti roka 1938. Kríza v republike bola v Nitre vnímaná skôr cez prizmu nedostatku zásob, ktoré si obyvatelia mesta začali vytvárať. V Národnej stráži (od novembra 1938 tento týždenník vychádzal ako Nitrianska stráž) boli jesenné udalosti sledované s určitým oneskorením, čo zapríčinila týždenná periodicitu tlačoviny. Akcentovali sa témy vzťahu Slovákov k Čechom a Maďarom, najmä v súvislosti s vyhlásením autonómie Slovenska a slovensko-maďarskými rokovaniami o úprave hraníc. Dôkazom zostrených protičeských nálad bolo okrem iného aj zhodenie sochy bývalého československého prezidenta T. G. Masaryka z podstavca pred nitrianskou sedriou. Tento priestor nezostal dlho prázdny, v roku 1939 tu bola osadená socha M. R. Štefánika, ktorá bola dovezená z Maďarmi obsadených Levíc. Revíziou prešli aj názvy ulíc, ktoré mali odrážať nové štátoprávne usporiadanie a zostavil sa nový diapazón osobností, ktoré sa mali obyvateľom prostredníctvom pomenovaní verejných priestranstiev pripomínať. Prezentujúci informovali aj o ďalších hlbokých zmenách, ktoré zasiahli nitriansku societu.

Jozef Pavlov z Univerzity Mateja Bela priblížil účastníkom konferencie vývoj v spoločenskej a politickej oblasti v okrese Zvolen v roku 1938. Bol to ďalší z príspevkov, ktorý popisoval odraz dejinných národných udalostí v regionálnych podmienkach. Autor príspevku poukázal na zaujímavý prípad židovských manželov Kleinovcov, ktorí spáchali v novembri 1938 samovraždu v jednom zo zvolenských hotelov. V policajnej správe o tejto udalosti sa uvádzalo, že v liste na rozlúčku zdôvodnili manželia svoj čin tým, že ako starší ľudia nechceli prežiť nástrahy nemeckých koncentračných táborov.

Záverečný blok konferencie otvoril príspevkom Karol Fremal z Univerzity Mateja Bela. Popísal priebeh odbojovej činnosti na Slovensku po vyhlásení autonómie v októbri 1938. Živnou pôdou opozície budúcej štátostrany boli bývalí funkcionári ľudákmi zakázaných strán. Komunisti už od 6. októbra 1938 začali s odbojovou činnosťou. Robila sa prevažne šepkaná propaganda proti nacizmu, vydávali sa letáky proti režimu, zbierali sa peniaze na odboj, podporovali sa rodiny zatknutých komunistov. V ďalšom vývoji sa ku komunistom pridávali aj

sociálni demokrati, od decembra časť študentstva. Fremal v príspevku zhrnul aj ich odbojové aktivity.

Lucia Sotáková a Juraj Lepiš z Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici tematicky nadviazali na Fremalov príspevok, keď interpretovali počiatky odboja na Slovensku na základe zachovaných plagátov, letákov a hesiel. Autori sa sústredili najmä na odbojové akcie po vzniku Slovenského štátu v marci 1939.

Posledným vystupujúcim bol Lukáš Volentier z Univerzity Mateja Bela, ktorý zmapoval činnosť mincovne v Kremnici na prelome rokov 1938/1939. Tento štátny podnik mal dlhodobú tradíciu v razbe mincí. Volentier sa sústredil na informovanie o konkrétnych plánoch na oživenie razby mincí v meste Kremnica v roku 1938 a začlenení mincovne do hospodárskeho života novej republiky na mape strednej Európy, ktorá vznikla v marci 1939.

Konferencia priniesla nové zistenia, ktoré môžu obohatiť doterajšie historické poznanie o udalostiach roku 1938. Zároveň sa vynorili nové otázky a podnety pre jednotlivých bádateľov, ktoré doposiaľ neboli zmapované a na ich zodpovedanie bude potrebný ďalší hĺbkový výskum. Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici opäť poskytlo priestor pre výskumníkov venujúcim sa obdobiu druhej svetovej vojny, kde mali možnosť pertraktovať problémy z rôznych uhlov pohľadu. Tešíme sa na ďalšiu medzinárodnú konferenciu, tentoraz reflektujúcu udalosti odohrávajúce sa vo vojnovom roku 1939.

Miroslav Palárik, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

1. Úloha šéfredaktora:

2. Úloha redakčnej rady:

1. vedecká rada časopisu a
2. rozšírený redakčný kruh.

/521/

a akademickej praxe. Vedecká rada časopisu uverejňuje na web stránke etické zásady, zásady pre recenzné konanie a aj pokyny pre autorov, ktorými sa pri rozhodnutiach riadi. V prípade potreby môže vedecká rada časopisu tieto normatívy aktualizovať. Články v sekcii štúdie, rozhľady, materiály a diskusia prechádzajú jazykovou úpravou. Vedecká rada časopisu zabezpečí na stránkach časopisu zverejnenie opráv, reakcií zo strany vedeckej obce, prípadne ospravedlnení, ak dôjde k porušeniu etických princípov publikovania.

3. Úloha redakcie:

Redakcia dodržiava anonymnosť autorov, recenzných posudkov ako aj dôvernosť korešpondencie medzi autorom a redakciou. Redakcia neprijíma komerčné platené príspevky ani reklamné texty s výnimkou upozornenia na nové publikácie z tematických oblastí časopisu SHN, vydávané vydavateľom časopisu. Redakcia dbá na to, aby nedošlo ku konfliktu záujmov medzi autormi, recenzentmi a členmi vedeckej rady časopisu, resp. rozšíreného redakčného kruhu.

4. Proces posudzovania doručených rukopisov:

Doručené texty sú po prvotnom vytriedení šéfredaktorom časopisu pridelené dvom posudzovateľom. Vedecká rada vyberá posudzovateľov. Ak je posudzovateľ vybraný z prostredia mimo vedeckej rady časopisu alebo rozšíreného redakčného kruhu, budú mu spolu s textom zaslané aj zásady publikovania v časopise SHN. Texty sú anonymizované a pridelené dvom, v prípade kolízie názorov trom, posudzovateľom. Autori a recenzenti zostávajú počas celej doby voči sebe anonymní. Redakcia využíva posudkový formulár, v ktorom sa oslovení recenzenti vyjadrujú k nasledovným oblastiam:

1. k obsahu, odbornosti a vedeckej úrovni textu;
2. štýlu a formálnym náležitostiam.

Recenzent môže text odporučiť na publikovanie, navrhnúť modifikáciu, prípadne úplne zamietnuť publikovanie textu. Ak je nutné príspevok modifikovať, prípadne je úplne zamietnuté jeho publikovanie musí posudzovateľ svoje rozhodnutie jasne zdôvodniť. Posudzovatelia sú povinní redakciu upozorniť, ak už bol príspevok publikovaný v inom časopise/monografii, prípadne je časť alebo celý text plagiátom, alebo sú informácie v texte zmanipulované. Týka sa to aj jazykových mutácií textu. Posudzovateľ môže odmietnuť vypracovať posudok na pridelenú štúdiu, o čom musí redakciu obratom informovať. Posudzovateľ sa zaväzuje, že bude pristupovať k posudzovaniu objektívne, vyhne sa invektívam na adresu autora posudzovaného príspevku. V prípade, že jeden z posudzovateľov text odporučí publikovať a druhý posudzovateľ ho zamietne, redakcia zabezpečí tretí, zmierovací posudok, ktorý vypracuje redakciu oslovený odborník. Konečné slovo v prípade sporných textov má šéfredaktor s vedeckou radou časopisu. Všetky príspevky publikované v časopise musia úspešne prejsť recenzným konaním, inak nemôžu byť publikované. Výnimku tvoria texty do rubriky kronika, recenzie a anotácie, kde o publikovaní rozhoduje šéfredaktor bez recenzného konania. V prípade, že chce autor publikovať recenziu na publikáciu svojho kolegu, musí

o tom upovedomiť redakciu hneď pri jej doručení na adresu redakcie. Všetci posudzovatelia sa zaväzujú, že obsah recenzovaných rukopisov budú považovať za tajný, nezneužijú ich a žiadnu ich časť nepoužijú vo vlastných prácach skôr ako budú publikované a to s riadnym uvedením autorstva.

5. Etika autora:

Autor sa zaväzuje, že odovzdáva do redakcie originálny, pôvodný text, dovtedy nepublikovaný, založený na vlastnom archívnom alebo pramennom výskume. Predloženie rovnakého príspevku, ktorý bol už publikovaný inde (vrátane jazykovej mutácie) je považované za neetické. Výnimku tvorí prípad, ak bol príspevok výrazne prepracovaný alebo doplnený. V takom prípade je potrebné túto informáciu uviesť v poznámke, s konkrétnym označením kde bol už pôvodný príspevok publikovaný. Autori si od redakcie nemusia pýtať povolenie na opätovné publikovanie vlastných textov v monografiách potom, ako už boli publikované na stránkach časopisu SHN. Autor nesmie publikovať príspevok v inom časopise potom, ako už bol publikovaný v časopise SHN. Autor sa zaväzuje, že sa pripísaní textu riadi etickými zásadami, ktoré sú predpokladom toho, že žiadna časť textu alebo celý príspevok nie sú plagiátom a že výsledky svojho výskumu nezmanipuloval. Autor sa pri písaní príspevku riadi pokynmi pre autorov, ktoré sú zverejnené na web stránke časopisu SHN v slovenčine a angličtine a tiež v printovej verzii časopisu. Autor je povinný redakcii na vyžiadanie dokladovať, že získal povolenie využívať materiály, na ktoré sa vzťahujú autorské práva.

Publication Ethics of the Studia Historica Nitriensia Journal

The Studia Historica Nitriensia journal (hereinafter referred to as SHN) is published by the Constantine the Philosopher University. The address of the editorial office is the Department of History of the Philosophical Faculty of the Constantine the Philosopher University in Nitra, Hodžova 1, 949 01 Nitra. The current editor-in-chief is prof. Janka Hečková, CSc. The journal publishes original contributions dealing with history, archaeology, museology. The role of the editorial board is to guarantee the highest quality of the published texts, their originality and prevent breaching the authorship ethics. The rules below follow from the rules of the Committee on Publication Ethics (COPE) <http://publicationethics.org/resources/guidelines>

1. The role of the editor-in-chief

The editor-in-chief makes the primary editing decision, i. e. they do preliminary evaluation of the contributions delivered to the editorial office, their compatibility with the topic of the journal, as well as their suitability for reviewing process. The contributions which do not correspond with the topic of the journal, do not meet the primary criteria for scholarly articles and evidently breach the principles of publication ethics are denied. The editor-in-chief discusses disputable cases

with the members of the scientific board of the journal. They can ask the authors to make necessary changes in the submitted articles, e. g. shortening, rewriting footnotes in accordance with the authorship guide, adopting the figures to the publication and economic conditions of the journal. The editor-in-chief has the final word in editing individual issues of the journal.

2. The role of the editorial board

The editorial board of the SHN journal comprises:

1. the scientific board of the journal
2. wider editorial circle.

Members of the journal's scientific board are renowned experts and authorities in the fields of history, archaeology and museology from Slovakia as well as other countries. The wider editorial circle comprises experts who are preferably requested to review articles. The scientific board of the journal decides on publishing of the contribution in the journal if it passes the reviewing process successfully. Deciding on publishing or not publishing, the scientific board of the journal follows from the reviews elaborated by the reviewers. In their decisions, the scientific board regards generally accepted ethical principles and academic practice. On the website, the scientific board publishes the ethical principles, principles of the reviewing process and instructions for authors which are essential in their decisions. If necessary, the scientific board can update the norms. The articles in the section of studies, perspectives, materials and discussion are subject to language editing. The scientific board provides publishing corrections, reactions from the scientific community, or possible apologies on the pages of the journal, in case of breaching the publication ethics.

3. The role of the editorial board

The editorial board observes the anonymity of authors, reviews and confidentiality of the correspondence between the author and the board. The board does not accept paid commercial contributions or advertisements, with the exception of notes on new publications related to the topics of the SHN journal published by the journal's publisher. The board monitors possible conflicts of interest among authors, reviewers and members of the scientific board of the journal or its wider editorial circle.

4. The process of reviewing the submitted manuscripts

After the submitted manuscripts have been primarily classified by the editor-in-chief, they are assigned to two reviewers. The scientific board decides on the reviewers. If the reviewer is chosen outside the scientific board or the wider editorial circle, the publication principles of the SHN journal shall be sent to them together with the article. The articles are anonymous and assigned to two, in case of coliding reviews three, reviewers. The authors and reviewers remain anony-

mous to each other during the whole process. The editorial board uses a review form in which the reviewers comment on the following:

1. the content, expert and scientific level of the text;
2. style and form.

The reviewer can recommend the text for publishing, suggest modifications, or reject publishing. If it is necessary to modify the article or it is rejected, the reviewer must clearly justify their decisions. The reviewers must inform the editorial board if the article has been published in another journal/monograph, or it is wholly or partially copied or the information it contains is manipulated. This also applies to other language editions of the article. The reviewer can refuse to review the assigned study but must inform the editorial board immediately. The reviewer must be unbiased judging the reviewed articles, inoffensive to the author of the reviewed article. If one of the reviewers recommends the article for publication and the other one refuses it, the editorial board provides a third, conciliation review elaborated by an expert. In such case, the editor-in-chief and the scientific board of the journal have the final word. All articles published in the journal must successfully pass the reviewing process, otherwise they cannot be published. Articles published in the Chronicle, Reviews and Annotation sections are exceptions; the editor-in-chief decides on publishing without the reviewing process. If the author wants to publish a review of their colleague's work, they must inform the editorial board as soon as it has been delivered to the address of the editorial board. All reviewers must consider the content of the reviewed manuscripts confidential, they shall not abuse or use any of the articles' parts in their own works before these articles are published, they must declare the name of the author.

5. Author's Ethics

The author is obligated to submit an original unpublished article based on their own archive or resource research. Submitting an article which has been published before (including other language editions) is considered unethical. Considerably rewritten or completed articles are acceptable. The author must state such information in footnotes and specify where the original article was published. The authors do not need to ask the editorial board for permission to further publish their own texts in monographs after they have been published on pages of the SHN journal. The author must not publish the same article in another journal after it has been published in the SHN journal. Writing the text, the author must observe the ethical principles which ensure that no part of the text or the whole text are copied and they must not manipulate the results of their research. Writing the text, the author must observe the instructions for authors published on the SHN journal's webpage in Slovak or English as well as in the printed version of the journal. The author is obligated to prove their authorization to use materials protected by copyright if asked by the editorial board.

POKYNY PRE AUTOROV

Studia Historica Nitriensia je vedecký, recenzovaný časopis, ktorý vychádza 2x ročne. Uverejňuje pôvodné príspevky, výsledky bádateľskej činnosti autorov. Uzávierka je vždy 30. júna a 31. decembra. Texty sú anonymne posúdené dvomi nezávislými posudzovateľmi. Autori budú o výsledku recenzného konania a rozhodnutí vedeckej redakčnej rady upovedomení najneskôr do 6 mesiacov od odovzdania príspevku. Autori zároveň súhlasia s uverejnením príspevku v databázach: CEEOL – Central and Eastern European Online Library; CEJSH – The Central European Journal of Social Sciences and Humanities; EBSCOhost; H-Soz-u-Kult – Humanities – Sozial und Kulturgeschichte; SCOPUS.

Príspevky je možné zasielať elektronicky prípadne poslať poštou na CD:
elektronicky na adresu: shnnitra@ukf.sk

poštou: redakcia Studia Historica Nitriensia, Katedra histórie FF UKF, Hodžova 1,
949 01 Nitra

Každý príspevok musí obsahovať:

- názov v slovenskom a anglickom jazyku
- meno autora
- pracovisko a stručné informácie o autorovi
- abstrakt v cudzom jazyku (angličtina) – min. 5-7 riadkov
- 5-6 kľúčových slov v slovenskom a anglickom jazyku
- vlastný text
- v prípade príspevkov v anglickom alebo nemeckom jazyku musí byť názov príspevku a abstrakt v slovenskom jazyku
- redakcia prijíma príspevky do sekcie štúdie v rozsahu maximálne 40 normostrán. Redakčná rada si vyhradzuje právo na zaradenie príspevku aj do inej sekcie časopisu (rozhľady, materiály, diskusia). Rozsah recenzie by mal byť 3-10 normostrán. Príspevky s menším rozsahom budú zaradené medzi anotácie.
- Obrázky (rozlíšenie min. 300×300 dpi, farebné/čiernobiele), tabuľky a grafy sa odovzdávajú v samostatnom súbore, ich vloženie do textu zabezpečí grafik. Obrázky, tabuľky a grafy musia byť očíslované, popísané a ku každému uvedený zdroj. V texte príspevku musí byť uvedená odvolávka na konkrétne obrázky, tabuľky alebo grafy.

- Každý príspevok (bez ohľadu na vedný odbor) musí mať poznámkový aparát pod čiarou a splňať nasledujúce požiadavky:
písmo: Times New Roman, 12
zarovnanie na obe strany
poznámkový aparát pod čiarou v nasledujúcej forme:

Odkaz na monografiu:

¹HEČKOVÁ, Janka. Rimania & Germáni na strednom Dunaji. Nitra: FF UKF, 2005, s. 56.

²PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava: Veda, 1997, 311 s.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴WIEDERMANN, Egon (ed.). Studia Historica Nitriensia 15. Nitra: FF UKF, 2010, 424 s.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶KIČKOVÁ, Adriana. Nadežda Konstantinovna Krupská (1869-1939).

In RUMAN, Ladislav et al. Desivé dejiny. Nitra: FF UKF, 2002, s. 431-435.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷PALÁRIK, Miroslav. Osudy pamiatok pochádzajúcich zo židovského majetku za druhej svetovej vojny. In Historický časopis, 2011, roč. 59, č. 3, s. 515-534.

Odkaz na už uvedenú prácu:

⁸HEČKOVÁ, ref. 1, s. 37.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súbežnej Slovenskej národnej bibliografii. In Bibliografický zborník 2000 – 2001 [Online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zborník_2000_2001.pdf>;

- ak nie je uvedené miesto vydania, rok vydania alebo vydavateľstvo, uvádzame: b. m., b. r., b. v.
- ak je viac miest vydania a len jeden vydavateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou, napr. Bratislava; Martin: Osveta, 1956.
- skratka pre stranu je s.
- údaje ako je ročník časopisu, čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami
- ak sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné okrem strán uviesť aj číslo dokumentu

Odkaz na archívny prameň

- presný názov archívu, názov fondu, ktorý ste študovali, prípadne aj roky, z ktorých agenda fondu pochádza, ďalej č. kartónu, z ktorého je dokument, signatúru dokumentu a slovná charakteristika dokumentu

Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA v BA), fond (ďalej f.) Ministerstvo školstva a národnej osvety (ďalej MŠANO), 1939 – 1945, kartón (ďalej k.) 52, č. j. 785. Nariadenie Ministerstva školstva a národnej osvety pre správy ľudových škôl zo dňa 12. 4. 1941.

Odkaz na dobovú tlač

Slovák, 5.12.1938, s. 3, názov článku.

Poznámka: ak ide o denník, uvádzame dátum výtlačku, ak ide o iné periodikum, uvádza sa rok, ročník, číslo, strana, prípadne názov článku. Ak má článok autora a ide nám o zdôraznenie tohto faktu, tak meno, názov a In.

Odkaz na antický prameň

V poznámke uvádzajte meno autora v najčastejšie používanej forme (CAESAR, TACITUS, SUETONIUS), názov diela v latinčine (aj keď bol originál v inom jazyku, napr. v gréčtine), nasleduje číslo knihy, kapitoly a paragrafu, ak je vyznačený TACITUS. Annales II, 46.

Instructions for the authors of contributions in the *Studia Historica Nitriensia* journal

Studia Historica Nitriensia is a reviewed scientific journal issued semiannually. It publishes original contributions, results of investigation of the authors. The deadlines are 30 June and 31 December. The texts are anonymously reviewed by two independent reviewers. The authors shall be informed of the result of the reviewing process and of the decision of the scientific board within 6 months from the submission of the article. The authors also agree with publishing of their contributions in the following databases: CEEOL – Central and Eastern European Online Library; CEJSH – The Central European Journal of Social Sciences and Humanities; EBSCOhost; H-Soz-u-Kult – Humanities – Sozial und Kulturgeschichte; SCOPUS.

Contributions can be sent electronically or by post, on a CD:

electronically to: shnnitra@ukf.sk

by post to: *Studia Historica Nitriensia* Editorial Board (redakcia), Department of History of the Philosophical Faculty of CPU (Katedra histórie FF UKF), Hodžova 1, 949 01 Nitra

Each contribution must include:

- title in Slovak and English languages
- author's name
- workplace and brief information about the author
- abstract in a foreign language (English) – min. 5-7 lines
- 5-6 key words in Slovak and English languages
- text itself

- If the text is written in English or German, the title of the contribution as well as the abstract must be written in Slovak.
- For the section of studies, the editorial board accepts contributions of 40 pages max. The editorial board reserves the right to publish the contributions in other sections of the journal (perspectives, materials, discussion). Reviews should contain 3-10 standard pages. Shorter contributions shall be classified as annotations.
- Figures (resolution of min. 300×300 dpi, colour/black and white), tables and graphs must be submitted in a separate file. They shall be placed in the text by the graphic designer. Figures, tables and graphs must be numbered, with captions and stated source. The text of the contribution must contain the references to specific figures, tables and graphs.

Each contribution (regardless of the field of study) must include footnotes and meet the following standards:

- font: Times New Roman, 12
- justified
- footnotes in the following form:

Referring to a monograph:

¹HEČKOVÁ, Janka. *Rimania & Germáni na strednom Dunaji*. Nitra: FF UKF, 2005, s. 56.

²PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava: Veda, 1997, 311 s.

Referring to a whole collection of papers:

⁴WIEDERMANN, Egon (ed.). *Studia Historica Nitriensia 15*. Nitra: FF UKF, 2010, 424 s.

Referring to a study in a collection or a joint work:

⁶KIČKOVÁ, Adriana. *Nadežda Konstantinovna Krupská (1869-1939)*. In RUMAN, Ladislav et al. *Desivé dejiny*. Nitra: FF UKF, 2002, s. 431-435.

Referring to a study published in a periodical:

⁷PALÁRIK, Miroslav. *Osudy pamiatok pochádzajúcich zo židovského majetku za druhej svetovej vojny*. In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 3, s. 515-534.

Referring to a previously mentioned work:

⁸HEČKOVÁ, ref. 1, s. 37.

Referring to an electronic source:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. *Personálie v elektronickej súbežnej Slovenskej národnej bibliografii*. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [Online]. Martin: Slovenská ná-

rodná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zborník_2000_2001.pdf>

If place or year of publication or the name of publisher are not stated, we write: n. a., n. p., n. d., n. p.

- If there are multiple places of publication and only one Publisher, the places are separated with a semicolon and a space, e. g. Bratislava; Martin: Osveta, 1956.
- p is short for page
- Information like volume of a journal, numbers of collections of papers are written in Arabic numerals.
- If the documents in the editions are numbered, it is necessary to write the number of the document, together with the pages

Referring to an archive source

exact name of the archive, name of the studied fund or the years which the agenda of the fund comes from, number of the carton with the document, document's signature and characteristics

The Slovak National Archive in Bratislava (hereinafter referred to as SNA in BA), fund (f) Ministry of Education and National Edification (Ministerstvo školstva a národnej osvety) (MŠANO), 1939 – 1945, carton (c) 52, u. no. 785. Regulation of the Ministry of Education and National Edification for the administrators of public schools from 12 April 1941.

Referring to a contemporary press

Slovák, 5.12.1938, s. 3, article title.

Note: If it is a daily, we state the date of the issue, if it is a different periodical, we state the year, volume, issue, page, title of the article. If the article has its author and we want to emphasize the fact, we also state the name, title and In.

Referring to an antique source

In the note, state the name of the author in the most frequently used form (CAESAR, TACITUS, SUETONIUS), title of the work in Latin (although the original was written in another language, e. g. Greek), number of the book, chapter and paragraph, if marked.

TACITUS. Annales II, 46.